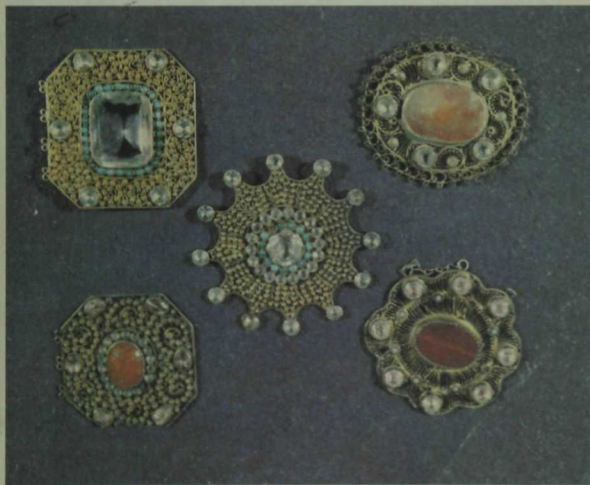
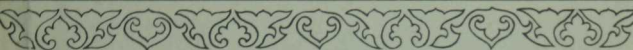

КАЗАН УТЛАРЫ

8.1987

КАЗАН УТЛАРЫ

АИЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ

ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ
ОРГАНЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

8

1987

КПСНЫҢ
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА
ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ

КАЗАН

Бу санда

БОЕК ОКТАБРЬНЕҢ ТО ЕЛЛЫГЫНА

- А. ГЫЙЛӘЖЕВ, А. ЛИТВИН. Августның
алтысыннан соң... Роман-хроника 3
- Н. ИЗМАЙЛОВА. Әйбәт сүз ишеткән көн. Ши-
гырьлар 42
- К. МОСТАФИН. Жәлил. Шигырьлар 45
- Н. ДӘУЛИ. Кояшка йөз белән. Повесть 48
- Р. ХАРИС. Яңа шигырьлар 112

РОСТӘМ МИНГАЛИМГӘ — 50 ЯШ

- Р. МИНГАЛИМ. Өченче бүлмәдә әт яши. Дра-
ма 117
- Р. НИЗАМИЕВ. Беренче мунча. Хикая 133

КПСНЫҢ XXVII СЪЕЗДЫ КАРАРЛАРЫН — ТОРМЫШКА!

- Ж. РӘХИМОВ. Уңыш тылсымчысы 142

ТАТАРСТАН — ТУГАН ТӨБӘГЕМ

- А. М. МОРТАЗИН. Таулар биек (Биектау
районы) 149
- Ф. БАҖАВЕТДИНОВ, Х. ВӘЛИӘХМӘТОВ. Кем
гаепле? 152

ОРЕНБУРГТА КУЛЬТУРАБЫЗ ИСТӘЛЕКЛӘРЕ

- ФАТИХ КӘРИМИ ИОРТЫ. З. Мөхәммәтжано-
ва рәсеме 160
- Ж. МИЦНУЛЛИН. Фатих Кәрим Оренбургта 161

ӘДӘБИ ТӘНҚИЙТ

- М. ВӘЛИЕВ. Шигъри бушлык

Баш редактор
РЕНАТ ХАРИС

Редколлегия

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ
ӘХӘТ ГАФФАР
МИРКАСЫМ ГОСМАНОВ
АЯЗ ГЫЛӘЖЕВ
МАРСЕЛЬ ЗАРИНОВ
МӘДИНӘ МАЛИКОВА
САЛИХ МАННАНОВ
(жауаплы секретарь)
ТӘФАН МИҢНӘЛЛИН
ФӘЛУН МҮСИН
РИНАТ МӨХӘММӘДИЕВ
(баш редактор урынбасары)
РӨФЫКК НӘФИКОВ
НҮРИХАН ФӘТТАХ
РИЗВАН ХӘМИД
НИЛ ЮДИЕВ
АЛАТ ӘХМӘДУЛЛИН

Безнең адрес: 420066,
Казань, ул. Декабристов, 2.

Телефоннар:
баш редактор — 53 07 60,
баш редактор урынбасары —
53 07 09,
жауаплы секретарь — 53 07 09,
булалар:
проза, поэзия, очерк — 53 07 61,
тәңкәйт, фән, сәнгать,
хатлар — 53 07 63.

КОНКУРСКА

Г. АХУНОВ. Нәниләр поэзиясендә яңа сулыш . 173

ЯҢА ӘСӘР УКЫГАЧ

Ф. ЗЫЯТДИНОВА. Әйтер сүзе бар 176

ЮБИЛЕЙЛАР

Л. ИХСАНОВА. Олы юлдагы маяклар (Г. Го-
бәйнең тууына 80 ел) 177

КУЛЬТУРАВЫЗ ТАРИХЫНА

Л. ЖАМАЛЕТДИНОВ. «Ак бүре»нең илгә кай-
туы 180
Ә. КӘРИМУЛЛИН. Станиславский хаты 185

ЮМОР-САТИРА

Х. ХӘСНУЛЛИН. Өченче теләк 186
Культура тормышы көндәлеге 188
Укучыларыбыз игътибарына 191
Тышлыктагы сурәтләр 192

В НАШЕМ НОМЕРЕ

Окончание романа-хроники А. ГИЛЯЗЕВА, А. ЛИТВИНА «После шестого августа...» Повесть Н. ДАУЛИ «Навстречу солнцу». Рассказ Р. НИЗАМИЕВА «Первая баня». Стихи Н. ИЗМАЙЛОВОЙ, К. МОСТАФИНА, Р. ХАРИСА. Драма Р. МИНГАЛИМОВА «В третьей комнате живет собака». «Решения XXVII съезда КПСС — в жизнь» — статья З. РАХИМОВА «Волшебник полей». В рубрике «Татарстан — родной мой край» — выступление первого секретаря Высокогорского райкома КПСС А. М. МУРТАЗИНА. На моральные темы — очерк ст. следователя прокуратуры ТАССР Ф. БАГАУТДИНОВА и журналиста Х. ВАЛИАХМЕТОВА «Кто виноват?». Памятник культуры в Оренбурге: дом Фатиха Карими. «Литературная критика» — статья М. ВАЛИЕВА «Поэтический вакуум». Редакция Г. АХУНОВА на новую книгу стихов Р. Миннуллина. В номере отмечается 80-летие Г. Губая. «К истории культуры»: Л. ЗАМАЛЕТДИНОВ — «Возвращение «Белого волка» на родину», А. А. КАРИМУЛЛИН — «Письмо Станиславского». В рубрике «Юмор-сатира» — фельетон Х. ХУСНУЛЛИНА. На наших обложках — образцы буржурчатой сатиры (XVIII—XIX вв.) и памятник А. М. Бутлерову в Казани.

Техник редактор Р. Сәләйманова. Корректорлар Т. Сабгатуллина, Г. Салихжанова.

Производството бирелде 29.05.1987 ел. Басарга күл куелды 30.07.1987 ел. ПФ 05303. Офсет ысулы белән басылган.
Көгазь форматы 70×108/16. Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12(16,8).
Тираж 66849. Заказ М-251. Бөясе 90 тиен.

КПССның Татарстан өлкә комитеты нәшрияты типографиясе,
Казан, Декабристлар урамы, 2.

С «Казан утлары», 1987 ел.

Аяз Гыйләжев,
Алексей Литвин

АВГУСТНЫҢ АЛТЫСЫННАН СОҢ...

РОМАН-ХРОНИКА

укта, башка юлы юкмы?

Уйларга кирәк, уйларга! Яңача, заманча эш итәргә өйрәнергә!

Кызларның күнелле пышылдашуын ишетеп, хайран калдым...

— Гайнулла миңа да хат язып жибәргән.

— Күрсәт!

— Ул миңа гел Тукай шигырьләрен генә яза! Тукайның бөтен әсәрләрен яттан белә. Тыңла әле...

Башта ул Тукайны татарча укыды, аннары русчага тәржемә итеп, аңлатып күрсәтте. Шигырь Танияга да тәэсир итте, ул дус кызын кочаклап алды

булса кирәк:

— Гайнулла сине ярата, Фәридә,— диде.

— Яратадыр да...

— Син бик бәхетле, Фәридә...

— Ә син, Тания?

— Белмим... Бәхетледер...

— Мин дә Гайнулланы яратам, тик ул төрмәдә, аны газапыйлар, кыйныйлар. Ә мин берничек тә ярдәм итә алмыйм.

Ятам, «Фәридә, Гайнулла!» дип кыйнала минем жаным. Идел ярында чарасыз һәлак булган егерме жиде кеше турындагы уйларым шушы ике кешегә барып төйнәлә... Синен Казаннан Свияжскига барып житкән һәр хәбәрәң Гайнуллага ярдәм ич, Фәридә! Аңа гына түгел, башка бик күп тоткыннарның азатлык сәгатен якынайта торган ярдәм. Шулай уйласам да, мин аларны кызларга белгертеп тормыйм, артык төче, артык купшы булыр бу фикер дип, дәмми тыелып калам...

Безнең эш төчелекне дә, купшылыкны да яратмый, беләм, миңа һич тә йомшарырга ярамый, чирләргә ярамый, ярамый... Каһәр суккан нервлар, күңелгә әллә нинди сүзләр килде.

Кызлар тыенкы гына серләшәләр. Минем жаным аларга ияреп бара да тырпылдап шып туктый, безгә йомшарырга ярамый, ярамый!

Муллаһур Вахитовны 7 августта кулга азалар.

Унсигезенче елның 7 августа Казан өчен истәлекле, авыр көн. Бериш мәгълүматларга караганда, Муллаһурны Борисковода тотып

Ахыры. Башы 7 иче санда:

алганнар, икенче берәүләр ул бәхетсезлек Богородское авылында булган диләр.

Башында фетр эшләпә, өстендә зәңгәрсу-кара ару костюм, кара күзлек күзләрен томагаган. Кулында ышанычлы документ; ялга чыгып Шырдан мәктәбеннән кайткан укучы Харис Фәйзуллин...

Шейнкманны кулга алынганнын икенче көнөндә үк аттылар. Башка бик күп большевиклардан аклар шулай ук тиз-тиз, үтә ашыгыч котылдылар. Ә Вахитовны берәүләр унбер көннән соң — 19 августта атканнар дип хәбәр итте. Ә хәзер «Исән, Самарага озатылды»,— дигән яңа сүз бар. Хәбәр Гайнулла утырган камерага да барып ирешкән. Камерадан хат та чыга алган. Багланышлар тәмам өзелеп, югалып бетмәгән дигән сүз. Хәзер бик мөһим сораулар чылбыры тезелеп китә: Шейнкманны һәм башкаларны ату турында Комуч газеталары мактанып язып чыктылар, нигә алар Вахитовның атылуы турында дәмшиләр? Әллә аны заложник итеп яшереп асрыйлармы? Милли интеллигенциянең күтәрелеп, шаулап чыгуыннан куркалармы? Вахитовның халык улы икәннән алар белә, әгәр аның үлеме тәгаен расланса, бер интеллигентлар гына түгел, эшчеләр дә, аны белгән башкалар да дау кубарачак, шуннан шүрлимә Комуч палачлары?

Аның Учредительное собрание әгъзасы булуы, мөгаен, язмышына ансат кына чик куярга ирек бирмәгәндер — Самара комучлары әнә шул собрание исеменнән эш йөртә, хөкем итә, ата! Комитет: «Собрание әгъзаларын кулга алырга рөхсәт юк»,— дип белдерде. Моңарчы алар Вахитовны РКП(б) члены итеп түгел, совет комиссары дип кенә белделәр ич!

Бүген сез танышкан хәлләрнең байтагысын мин ул чакта, унсигезенче елның август азақларында, бөтенләй белми идем. Хәзер дә барын белеп бетердем дип расларга көчем житми. Гомумән, ул елларның тамырында яшеренеп яки онытылып калган фактлар әллә никадәрдер әле!

Шактый йончыган һәм бик нык кыйналган Вахитовны иң элек контрразведка капитаны Калинин кулына китереп тапшырдылар.

— Ну, исәнме, комиссар Вахитов. Вахитов булуыңны, Учредительное собрание әгъзасы икәннине нигә башта ук әйтмәдң? Кул якмаслар, кыйнамаслар иде. Туп-туры монда озатып, яшылек дустаны Алкин янына кертерләр иде. Мин дә хәтерлим-сине, унжиденче елда Казанда совет властен урнаштырып йөргәнечне дә беләм. Үзең куйган властың хәле мөшкелләнгәч, Мәскәү кадәр Мәскәүдән аны якларга кайттым дигән! Әйе, сезнең эшләр сүтелде! Сезнең власть бетте, таркалды, парга әйләнеп очты. Унжидедә мине дә төрмәгә тыккан идегез, «сәясәткә катнашмам!» дип ант иткәч, чыгарып жибердегез, ахмаклар! Булган инде сезнең жүләр чаклар! Шул жүләр башлар властька менеп утырды бит, ә? Без андый сантийлыкны кабатламабыз, сездән алган сабаклар да ярап куяр. Сабакны жиңгәннәрдән дә, жинелгәннәр дә ала белергә өйрәник, дигән берәү. Кем дисеңме, үзем, андый акыллы сүзне миннән башка кем әйтә ала? Большевикның тересе түгел, үлгәне әйбәт. Болары минем сүз түгел түгелен, ләкин мин аларга табынам. Хак сүз, һәм менә син алдагы көнөң турында ныгытып уйла. Бармы синең алдагы көнөң, чамала. Мин сине үзенчеләргә тапшырам, милләтчеләргә. Син милләт хадиме, алар тикшерсен сине! «Халык комиссары» дип аталасың, әнә шул халык сине хөкем кылсын.

Вахитов аны бүлдермичә тыңлады, берәз уйланып утыргач кына сүзен башлады.

— Шулай, капитан, бер сүзендә ачы хакыйкать бар: сине теге чакта юкка азат иткәннәр! Без дә алдарак мондый хаталарны жибермәбез. Сине, синең ишеләрне халык каты хөкемгә тартыр. Сезнең ишеләр белән актыккы тамчы канына кадәр көрәшкән интәшләргә дә, миңа

да үзенен гадел хөкемен чыгарыр. Үзен күрерсен димим, мәгәр нәсел-нәсәбен, токымын, варисларын сезне, революция қазанышларын аяқ астына салып таптаучыларны, алдагы буыннар каһәрләп телгә алганны күрәчәкләр.

Капитан Калинин кызмады, көлмәде дә, һаман бер хәлдә калды, Мулламурга карап, ул нидер уйлый иде.

— Монда Печән базары да, митинг та түгел, Вахитов. Минем эш кабинетым. Синәң уй-фикерләрең, дөньяга әйтеп калдырыр сүзләрен беркайчан да көнгә чыкмаячак. Килеп кердең һәм шул минуттан син Казан өчен юк, онытылды.

— Ай-һай!

Калинин инде, көлә-көлә, Алкинга шалтыратты.

— Ильяс, яналыкны ишеттәнме?

— Ни булды?

— Вахитовны тотып китерделәр. Бездә, контрразведкада, утыра. Аның нечкәлекләрен син яхшырак беләсең, ул эш белән сезгә шөгыль-ләнәргә кирәк. Аңа кадәр берәз әлпиен укытырбыз, ябагасын коярбыз, аннан сезгә жиңелрәк булыр.

— Евгений, тыңла әле. — Трубкадан каушаган тавыш ишетелде. — Вахитов — Учредительное собрание әгъзасы. Аны хәзер үк азат итегез! Белегез, жәзалау аны сындырачак түгел, киресенчә, ачуын ғына ките-рәчәк. Ачуында да көчле ул.

— Борчылма. Лебедев белән килешербез. Без аны большевик дип исәплибез. Ә Учредительное собрание членнарын саклау законы боль-шевикларга кагылмый. Әгәр үзен большевик дип санамый икән, ул чагында эш башка.

— Ярый алайса. Тик арттырып жибәрмәгез, безгә ул исән хәлдә кирәк. Минем тәмамланмаган исәп-хисабым бар!

Вахитовны контрразведкада қансызлыгы белән яманаты чыккан иң усал тикшерүче Иванова тапшырдылар.

Ул эшнә кыска тотты.

— Комиссар Вахитов, сезгә эшлекле бер генә тәкъдимем бар: әгәр сез үзегезнең большевик түгеллегегезне расласагыз, сезне, Учредитель-ное собрание члены итеп санап, шушы минутта ук азат итәм. Сүзе-геңнең дәрәҗәсегең исбатлар өчен, кайбер мәгълуматларны да әйтсез дип ышанам. Казанга нинди максат һәм сәбәпләр китерде? Монда кем-нәрне беләсез? Багланышларыгыз ни дәрәҗәдә һәм башкалар. Андый-сыз, вакыт кыска, уен-муен белән маташырга ниятем юк. Я?

— Сүзегездә эзлеклелек күренми, тикшерүче әфәнде. Әгәр «боль-шевик түгелмен» дисәм, сез мине азат итәсез. Азат кешенең башка со-рауларыгызга жавап бирүенә хәҗәт калмый.

— Киресенчә, комиссар Вахитов. Әгәр сез большевик түгел икән-сез, сез — аларның дошманы! Ул чагында без иркәләп, төплә итеп сөйләшә алабыз. Сездән безгә ярдәм кирәк!

— Минә коммунист дип белегез.

— Шулаймы?

— Ниләр кылансагыз да, барыбер жиңү безнең якта булыр. Сөз коммунист буларак минә атсагыз да, исем китми. Коммунизмны үтерә алмыйсыз. Димәк, шул жөмләдән коммунист Вахитовны да.

Ивановның чырае каралды, маңгаена юан камчы булып, сыр ятты.

— Яхшы. Авыр сукмакны үзен сайладың, комиссар Вахитов.

Иванов конвойны дәшәп алды да: «Комиссарны подвалга!» — дип кычкырды.

8 августта көндөзгә сәгать өчләрдә Платон төрмәсенең тәмәке тө-тене белән ысланган ярым-караңгы камерасына бик нык талчыккан, көн шактый дымык булса да, яланаяк, өстенә таушалган пинжак кигән, бит-күзләре күгәрәп чыккан, жәрәхәтләреннән кан саркып торган яшь

кенә бер кешене төрткәләп керттеләр. Камерадагыларның сораулы карашына ул кыска гына:

— Мин комиссар Вахитов! — дип жавап бирде.

Камерада аны ишетеп белүчеләр бар иде, кемдер тиз генә бит-кулларын юарга булышты, кемдер жылы оекбаш китереп бирде, каяндыр бер кыерчык ипи дә чыкты...

Төрмә тормышы — авыр көннәр, көтү, өмет сәгатьләре башланды. Аңа туганнары белән хат язышырга рөхсәт ителәр. Нигә?.. Моны берәү дә белми. Әмма моның тирәнтен уйланып эшләнгән астыртын «рөхсәт» булуында шик юк. Мулланурның әтисе Муллажанга язган хатыннан өзек:

«Жәбер-жәфалануларым чиксез, аны тел белән аңлатып бетереп булмый. Бик каты авырып төрмә камерасында ауным. Күрешергә ашык, күрешергә...»

Газап чигүче улың Мулланур.

Дусларга һәм танышларга сәлам».

Кемнәрне күз алдында тоткан Мулланур, зиһене якты чагында кемнәрне «дусты» дип санаган — боларны да белеп булмый.

«Алмаш күлмәгем юк, юнырга су да бирми башладылар. Сакал житте, костюм пычранды. Хәлем бик тә, бик тә яман».

Жавап алуға йөртүләр, кыйнаулар турында ачыктан-ачык язса, бу хат төрмәнән биек бусагасын үтә алмас иде, «хәлем яман!» дигән сүздә бик күп мәгънәләр яшеренгән булуы ихтимал!

Вахитов белән камерадаш булганнарның берсе сөйләп калдырган:

«Допростан соң ул, тиз-тиз атлап, камера буйлап йөрөнә башлады. Подрыкларын йомарлап, кемгәдер янады, беркемгә дә карамыйча: «Юк инде, әфәнделәр, сез дигәнчә булмас, миннән берни дә белә алмазсыз!» — дип кабатлады».

Әтисен Мулланур белән күрештөрмәгәннәр. Әнисе Өммегөлсем улы белән күрешергә килгәч: «Плэтән төрмәсендә андый кеше юк!» — дип кире борганнар.

Ата кеше улына ярдәм итә алу бәхетеннән мәхрүм.

Ана кешегә «юк» диләр, кире боралар. «Монда юк икән, кая куйдыгыз баламны? Кая озаттыгыз?!» Ани кешегә аңлатып тормыйлар, куып чыгаралар. Мулланурның хатыны В. Юдина гына 13 августта ирен күрү бәхетенә ирешә...

— Бәхет, — дидем дә сискәнеп туктап калдым.

Таза, сәламәт, көрәшче ирне, бөтен Көнчыгыш белгән атаклы комиссарны шушы хәлдә күрү хатыны өчен бәхетме? Белмибез, хатынының ни уйлаганын, нинди тәэсирләр белән төрмәдән кайтып барганын белә алмыйбыз. Мулланурның хәле, әлбәттә, авыр, үтә авыр булган...

Без Мулланур Вахитовны төрмәдән йолып алырга әзерләнгәндә, ике вариантны күздә тоттык: 1. Плэтән төрмәсенә кораллы һөжүм. 2. Дәһшәтле допрослары, атулары белән атаклы гауптвахтаның капкасын безнең кешеләр ярдәмендә ачалар да ишегалдына прогулкага чыккан тоткыннар, шул жөмләдән Вахитов та, качалар. Без көчәйтелгән отряд белән аларның качуын, шәһәргә сибелүен тәэмин итәбез. Гайнулла Таһиров гадәтенчә «кучерга» әверелә һәм, миңа азатлык китергән кабриолетка утыртып, Мулланурны алып чаба... Бишбалтада, без хәзер яши торган Миндөбай Тимербаевларда аңа урын әзерләнгән...

Бәхетсезлеккә каршы, комуч контрразведкасы безнең планнарны белеп алды. Төрмәгә һөжүм буласы төнгә каршы Мулланур Вахитовны крепость гауптвахтасына күчерәләр. Юк, прогулкага чыгу хокукы гомуми камерага түгел, одиночкага кертеп биклиләр.

Беренче вариант барып чыкмагач, без ашыгыч рәвештә икенчесен әзерләргә керештек, Вахитовны гомуми камерага күчерерләр, прогулкага чыгарырлар дип өметләндек. Николай аша сатып алынган сакчы,

чыннан да, гауптвахта ишегалдының капкасын ачык калдыра, прогулкага чыккан илгә якин тоткын, белеп алып, капкага ташлана. Сизенеп калган сакчылар өрмәдәй ут ачалар, качучыларның күбесе үлә, дистәгә якин кеше генә ычкынып өлгәрә, төрле урамнарда көтеп торган безнең кешеләр аларны алып китеп яшерәләр. Вахитов атыш тавышларын, атылганнарның аһ-зарын ишетеп, янып-көеп, камерада утырып кала.

Кучер булып киенеп, кузлада утырган Гайнулла Таһиров түзмәгән, атыш башлангач та гауптвахтага ташланган, мәетләрен аралап, Вахитовны эзләгән, шул чагында аның үзен эләктереп алганнар.

Очраклы хәл идеме, әллә каравыл бүлмәсендә карта сугып, сыра чөмереп утырган сәрхүш сакчыларны берәрсе кисәттеме? Ул көндә каравылда акгвардиячеләрнең саны артып китүе дә очраклы идеме?

Кем? Кем сата безне? Иң яшерен дип уйлап башкарылган эшбез дә, сәгәте житкәч, аklarга ничек беленә? Кем аша?!

Хәзер Гайнулла гауптвахтада, аста, өченче камерада утыра, жавап ала башласалар, башын жүләргә салып: «Бар белгәнем ат та арба. Ивановский майданы аша үтеп барам, карыйм: тузгып, төрмәдән чыга башладылар. Әй, кызык! Бәй, мин әйтәм, минем бер ерак кардәш абый да утыра түгелме соң? Ул да шулар арасында юкмы икән, дип кенә барып кердем. Бүтәнне белмим дә, аңламыйм да!» — дип кабатлый. Тетмәсен тетеп, кыйнап аны Плөтән төрмәсенә илтеп ташладылар.

Вахитовны аттылар, Вахитовны коткарырга ашкынып торган татар егетен үлем көтә...

Ну, бу комучларны! Халык яклы булып кыланалар, демократия уйныйлар, оятсызлар! Кара эшләрен пактылар өчен иләр генә маташтырмыйлар! Тоттылар да Казанда «Партиясез эшчеләр конференциясе» чакырдылар. Конференция унбер көн дәвам итте. Сүз ташкыны акты, сүз боткасы кайнады, сүз боламыгы пеште. Башта сүзләр комучлар файдасына барган иде, өченче-дүртенче көннәрдә яраннарының тавышы карлыкты, тамаклары тыгылды — ялганны күпме сөйләргә мөмкин! Конференциянең эшче вәкилләре чыгыш ясыя башлагач, залда хакыйкәт яңгырый иде.

— Яңа власть судсыз-нисез ата. Мондый явызлыкка чик куелсын!

— Имперализмны җиңгәгә кадәр көрәшсәргә диләр. Герман имперализмы гына түгел, безгә япон, француз, инглиз имперализмы да яный!

— Власть профсоюзларга каршы көрәш башланганын күрмәмешкә салыша! Хужалар коллектив договорларны санга сукмый!

Һәм эшчеләр конференциясенә ашыгыч рәвештә Ильяс Алкины жиберәләр: «Барып, арт сабакларын укытып кайт әле шул жүләрләрнең! Ни житмәгән аларга? Бәйдән ычкынгач хужаларын тешләргә азап-лалармы?!»

Бара Алкин, бармыймы соң! Менә аның чыгышы:

«Эшче сыйныф казанышларын саклау — Учредительное собрание комитетының иң изге, иң мөһтәдәс максаты. Без эшчеләрнең һәммәсенә сизгез сәгәтылек эш көне, тотрыклы хезмәт хакы гарантиялибез. Эшчеләр өчен завод-фабрикаларда тулы хокуклы профсоюз оешмалары яшәргә тиеш. Коллектив договорда беркетелгән һәр шарт тайпылышсыз үтәлер. Социаль страхование тулы хокукта яшәр! Эшчеләр дә бу яхшылыкларга жавап бирергә әзерләсәңнар, Россия промышленности яши алсынга көчләрән кызганмасыннар. Вакытлы хөкүмәт эшчеләр сыйныфын капитал изүенән коткару өчен нинди чаралар билгеләсә — без дә шуларны ук алга сөрәбез!»

Болар һәммәсе буш сүз, куык очыру, сөрәм! Асылда комучлар эш көнен озайттылар, завод-фабрикалар бай хужаларга кире кайтты, кая сиңа профсоюз да кая сиңа социаль страхование! Эшчеләр бер каран-

гыдан икенче караңгыга ачлы-туклы эшләделәр. Карыша башласаң, башы очында «Сугыш заманы икәнән онытма!» — дигән кылыч уйнады.

Комучтагы жазалау органнарының кабахәтлеге, кансызлыгы турында хәбәрләр шәһәргә «тишелеп» чыкты һәм алар бу жирлектә дә маймылланьрга ният тоттылар: кулга алынганнарның эшен күзәтү буенча комиссия төзегән булдылар. «Бу абруйлы комиссия кулга алынганнарның эшен ашыгыч рәвештә карап, я аларны азат итәчәк, я хәрби-кыр судына тапшырачак».

Комиссия төзелә, аңа «киң вәкаләт» бирелгән, комиссия кулга алынганнарны туп-турыдан туп-туры судка озата тора. Бер генә кешене дә азат иткәннәре юк! Ә хәрби-кыр судының авызында бер сүз генә калган: атарга!

Хәрби-кыр судын телгә алгач, аның председателе Теннисны читләтеп үтәргә ярамый! Һич!

Казандагы провokatорларга, хыянәтчеләргә, шымчыларга һәм комучның иң актив этләренә жыйналган досьелар папкасына күз салыйк әле!

Теннис, 1868 иче елда туган, латыш, Лифляндия губернасынан, мешан гаиләсеннән. Мәскәүдә хәрби училище тәмамлаган. Революциягә кадәр Казан хәрби округының хәрби суд бүлеген житәкләгән. Аннан китә, китә! Бер чакта да буш тотмыйлар полковник Теннисны, кем хужа булса — ул шуңа яраша ала, яраша, ата казга да сәлам бирә, дуңгызга да «жизни» дип эндәшә. Ялагайлар арасынан аерта кансыз жазалаучылар чыга. Нинди төсләр генә алыштырмый Лифляндия мешаны, «Болак арты республикасы» чорында «шурачылар»ның өйрәнү командасын житәкли! Житәкли, кая алып барганы мәгълүм — совет властеның дошманнарын тәрбияли! Комучлар властыны алгач, тырышып-тырышып, аларның табанын ялый. Казанны һәм казанлыларны биш бармагы кебек белә, 1907—1910 елларда округ штабында чокчынып утырып, ничә чалбар төбе туздырган.

Аннан нинди шәфкәтьле сүз, ярдәмчеллек, кешеләрне аңлау көтә аласың?!

Хәрби-кыр судының башка әгъзалары да аның сыңарлары:

Элек Казан юнкерлар училищесында фортификация дәресләре алып барган подполковник Иванов,

хәрби юрист, подполковник фон Галлер,

тагын шуның ишеләр, бөтенесе дә шәфкәтсез, миһербансыз жалладлар, кеше хәсрәтенә исләре китмәгән. Совет властен кара нәфрәт белән яратмаучы бәндәләр. Совет-партия эшлеклеләре килеп эләксә, биш минуттан хөкем эзер: «Атарга!» Әле ялгыш-монгыш, урам чуалышларында, базар ыгы-зыгысында адашып килеп капкан ыбыр-чыбыр халыкка, кесә каракларына, бурларга, суык аякларга да шул ук сүз: «Атарга!» «Юкка чыгарырга!»

Хәрби-кыр судының эшчәнлеге дә, анда утырышкан жалладларның исемнәре дә тирән сер итеп саклана, бу кыйммәтле досье хәтәр нык зинһенле, житез һәм өлгер Николай ярдәмендә төзелде. Шушы суд карары нигезендә, Казанда совет власте урнашканнан соң хәрби округ башкомандующинең ярдәмчесе булып эшләгән полковник Руанетның яшерен атылуы мәгълүм булды. Хөкем карарына:

«Казанда һәм округта бөтен властың үз кулына алырга тырышканы өчен», — дип теркәгәннәр.

Шарт!

Казан гарнизонының штаб начальнигы Родионов — «большевизм өчен!»

Шарт!

«Татарлар арасында бунт күтәргән бер татарны...»

Шарт!

Бу татарның Вахитов булуы да, булмавы да бик ихтимал.

Шунысы да бик гажәп, атылган барлык русларның исем-фамилияләре кәгазьгә теркәлгән, Николай ул кәгазьләргә эзләп таба алган, ә

Комиссия әгъзалары сөннәтле сакалларын селкеп, сумсаны ура-ура, куанышып утыралар, Баттал сүзләре һәммәсенә хуш килә, шулай итеп, Вахитовның язмышы хәл ителә.

Бу дөньяда Мулланур Вахитовны бер генә минутка да күзеннән ычкындырмаган тагын бер кеше бар әле. Ул — Ильяс Алкин. Вахитов кулга алынганнан бирле аның тынып торганы, ял күргәне юк, чаба, шалтырата, очраша, сораша, белешә, фикер жыя, йомгакны бер сүтә, бер жыя, хәрби-кыр судының карарын көтә. Суд карары — бер нәрсә, Алкинның, иң соңгы сүзгә әйтеп, Вахитовның соңгы хөкемдары буласы килә. Иң актыктан, хәрби-кыр суды приговоры билгеле булгач, Вахитовны чакыртып алып аннан көләсе, мыскыллысы килә. Ул иске газеталарын актара, эзләнә, тапса — сөенә, көзгә каршысына басып, речеләр сөйләп карый, сыный, уйлый, фикерләрен вак, бөкрә хәрәфәләр белән куен дәфтәренә терки. Әгәр кәгазьнең жаны булса, аның сүзләре язылган сәхифәләр кап-карага әйләнеп, карга булып, тәрәзәдән очып чыгып китәрләр иде.

«Атарга!» дигән карарны, шулай буласын алдан ук белеп торса да, куанып каршылады, «бәрәкалла!» дип ычкындырды, фикерен әзерләп бетереп, рухи әзер дип санагач кына, Вахитовны үз янына китерергә боерды. Хәзер сөйләшергә була, төп козырь — «атарга!» дигән хөкем алар кулында, Ильяс кулында.

Ул бу спектакльгә озак әзерләнде, Вахитовны кабул итү урыны итеп крепостытагы элекке губернатор сараен сайлады, аның да иң зур, иң зиннәтле кабинетын хуп күрәп, бүлмәгә затлы, кыйммәтле жиһазлар тутыртырды. Өстәлгә бәрхет ашыяулык жәелде, көмеш подноски салып чәкчәк, гөбәдияләр китереп куйдылар. Ак тастымалга төрөлгән чәйнек янына алтын путалы касәләр килеп тезелде.

Аның теләген үтәп, Вахитовны да «тантаналы очрашуга» әзерләделәр, сакал-мыгын кырдылар, киём-салымын рәткә керттеләр, чистарттылар, биттәгә күргәнгән, кутырлаган урыннарны төрле-төрле шифалар белән майлап, беленмәслек, күренмәслек иттеләр.

Конвоирлар комиссарны затлы-зиннәтле жиһазлар белән бизәлгән дүрткел кабинетка озата кергәч, ул ым белән аларга тиз үк чыгып китәргә боерды, алар чыгып китеп, ишек ябылуга, юмарт хужа булып кыйланып, кулларын кош канаты кебек ике якка жәеп, Вахитов каршысына атлады, комиссарның күз карашы белән очрашкач, тигез жирдә дә абынды, берәзгә аның тыны кысылды, сүз башлый алмыйча исән-герәп басып торды.

Икәү...

Берсе ябык гәүдәле, жирәнрәк чәчле, жыйнак кеше. Күзләре янып тора. Күзләрендә әле борчылу, әле кызыксыну, әле жан газабы һәм үч ярсуы чагылып уза. Мулланур Вахитов.

Уртадан калкурак буй. Чем-кара туры чәчләр. Коңгырт йөз. Офицерларча төп-төз гәүдә. Бусы Ильяс Алкин.

Бу көннәрдә күз алдыннан ничәмә-ничә тоткын уздырган, тәжрибәгә баеган Ильяс Алкин Вахитовның күз читләрендә янган утның иң белдергәннен сизә, аның шушы утны тизрәк сүндерәсе, шушы утны кабызган тормыш серләренә төшенеп, күзләр иясенәң жанына хужа буласы килә.

— Саумы, Мулланур!

Жавап юк, эндәшми.

— Узыгыз, утырыгыз, рәхәтләнеп иркәләп чәй эчәрбез. — Хәзер башланган сүзгә туктатмасаң, ялгый-ялгый, кыю рәвештә алга барырга гына кирәк! — Сезнең миннән унбер яшькә олы икәнне мин берчакта да онытмыйм, безнең халыкның олыларны олылавы күркәм гадәт! Без — күптәнге танышлар, яратып бетермәсәм дә, гомерем буге сөзгә карап сокландым. Сүз башында ук шуны әйтәм: халыкта ике юлбашчы була

алмый: юлбашчы, мөнгелек канунарыннан чыгып, бер булган, берәү! Беләсез, мин юлбашчы булырга омылдым, хәзер дә омылам. Үземне ана лаек дип тә саныйм, яшермим. Сөз узыгыз, уз, чай эчегез, гөбәдиясеннән житешегез, сүзнең озын булуы ихтимал. Сүз ачыктан-ачык булыр. Чөнки аның инде соңгы тапкыр булуы да ихтимал!

Вахитовның йөз сызыклары үзгәрерме дип көтөп торса да, Алкинның йомгаклап куюыннан соң да Мулланурның ни үз-үзен тотышы, ни кыяфәте үзгәрмәде, әйтерсең лә сүз бөтенләй башка бер кешенен язмыш азагы турында барды, хәтта елмайды да Вахитов, алгарак үтте, өстәл янында тукталды. Алкин үзе дә сизмәстән бер-ике адым чигенде.

— Сайланып торыр чак түгел, чәйне эчәрбез. Әңгәмә өчен мин сине түгел, син мине сайладың, Ильяс. Монда китерергә дә боерыкны син бирдең. Тоткын кунак — чарасыз кунак, ул жәллад ихтиярына буйсынырга мәжбүр. Алай да, сине тыңлап каласы, ишетәсе килә. Сөйләп кал!

Вахитов чәйне саран гына агызды да касәне күз турына күтәрәп карады.

— Күптәннән авызга юньле ризык кәргәнә юк, куш исле куе чәй белән гөбәдиядән авыз итми ярамас, төрмәдәгә сыйның нидән гыйбарәт икәнән яхшы беләсең! — Мулланур битендәгә яраларын сыйпап алды. — Үзәң урнаштырган тәртип, Ильяс!

— Килештек, Мулланур. Теләгәнемне әйтим, баштан ук жәнжалга борма! Сөйләшик бер! Әгәр без, урыннарыбызны алышып, сезнең хәлгә мин төшсәм, чәй белән сыйлар идегезме икән!

— Сүзне бик вактан башладың.

— Үтәнам, бүлдермичә сыйлангыз. Сүземне әйтермен, җавап бирү сезнең ихтиярда. Югыйсә, әңгәмә түгел, тоташ ызгыш килеп чыгачак.

— Тыңлыйм, Ильяс. Бүлдермәскә дә тырышырмын. Гәрчә, ышан, минем хәлдә моңысы ансат булмас!

— Чыдарга тырышыгыз. Унжиденче ел исегездәме? Исегездә! Унжиденче елны кем онытыр?.. Мин — Бөтөнроссия мөселманнарының вакытлы Хәрби советы рәисе, а сез — Мөселман социалистлар комитеты рәисе. Икебез дә рәис! Икебез дә янәшә! Ни гажәп, сез гел безнең эздән бардыгыз, юк, юк, калкынмагыз, Мулланур, бардыгыз, әмма ләкин гел безгә каршы төштөгез. Әйтик, туганым Сәетгарәй Алкин белән унжиденче мартында без Мөселман комитеты оештырсак, сез апрельдә комитет төзедегез. Без иң демократик өндәмәләр белән чыгуга, меншевиклар һәм эсерлар безгә таба авыша. Без бердәм милләт безнең кулда дип куаныша башлайбыз! Цаликовның тарихи сүзләрен исегезгә төшерәм: «Мөселман юксылларын милләттән аерып алырга тырышкан социалистлар юлга йомак күз белән чыгалар. Маркс белән Энгельсны урамча, гадиләштереп аңлау бу. Әгәр Маркс белән Энгельс исән булып, мөселманнарның үз гореф-гадәтләренә тугры калып туганнарча яшәүләрен күрсәләр, үз тәгълиматлары асла үзгәртәрләр иде».

Мулланур, касәсен куеп, сүз әйтергә калкынды, Алкин, кабинет уртасына чыгып басып, кул хәрәкәте белән аны сүздән тыйды.

— Ышанам, сез аның белән килешмәдегез, гәрчә, социализм идеалларын таныган һәр кешене Мөселман социалистлар комитетына кабул итәбез дип белдердегез! Безнең белән кулга-кул тотынышып хезмәт итсә урынга, большевиклар ягына аудыгыз! Аларга тартылып, эшчеләргә барып егылдыгыз, аларны таяныч иттегез. Нәтижәдә милләтне күздән ычкындырдыгыз! Журналист буларак сез көчле, хәтәр оратор, гомерем буге сездән көнләштем, яшермим, ул чакта «Кызыл байрак» газетасындагы мәкаләгез хәзер дә күз алдымда! Менә ул, мин аны күчереп тә алган идем, саклыйм! Сезгә кагылышлы һәр нәрсе саклана миндә, һәр хатирә!

«Эшче! Нинди гади һәм гүзәл сүз. Эшче! Мең мөмкинлекнең чыганагы, хөрмәтле эшче, үзеңнең эшсәяр чүкеч белән бәрәп, бөек рево-

люцияларне тузгытучы очкыннар чыгарасың, бу син, иске хорафатларны ватып-жимереп, кешелеккә яңа юл ачасың!» Шигърият!.. Ләкин сез, беренче адымыгыздан ук сыйнфый бүленешне алга сөрөп, милләтне таркаттыгыз, мөселман милли хәрәкәтенң асылын аңламыйча, большевиклар белән туганлашып ялгыштыгыз. Сезне караңгы юлдан аерырга тырыштык, тукмаган чаклар булды, сез дә кул кушырып утырмадыгыз, җае килгәндә, этәчләндегез, безне «адәм актыклары», «халык колагын ялган сүз белән томалаучылар», «байлар кубызына биюче салам торханнар!» дип мөһер суктыгыз! Хурладыгыз, хакәрәтләндегез! Ә миңа, егерме бер яшьлек прапорщикка, Мөселман хәрби комитетын ышанып тапшырдылар. Әгәр сез бөтен эшкә тылкышып, Камил Якубов белән мөселман сугышчыларын безнең кулдан тартып алмасагыз, без Мөселман хәрби көчләре оештыра идек. Дөнья белән сөйләшү хокукы безнең кулга күчә иде! Минем кулга!

Муллаһур рәхәтләнеп көлеп жибәрде, ул Ильяс Алкинны гажәпләндереп һәм куркытып, күзләренә яшьләр килгәнчә, туктаусыз көлде.

— Татар кибетчеләрен сезнең профсоюздан тартып алганны да өстәп жибәр! Минем белән Шәһит Әхмәдиевне дә каһәрлә! — диде ул.

— Истә алары, — дип дәвам итте Алкин. — Без Бөтенроссия Мөселман съездын жыйрга теләгәч, Керенский баш-аягы белән каршы төште. Күпләрнең борыны салынды, ә мин каушап калмадым. Мин! «Вақытлы хөкүмәт белән мөнәсәбәтне өзәбез!» — дигән телеграммага да имзамны мин салдым. «Мөселманнар рус кардәшләребез белән туганнарча яшиләр иде, ике араның өзелүенә сәбәпчә сез булырсыз!» — дип Керенскийны өркеттем. Ул чакта да янәшәдә идек без, Муллаһур! Гәрчә сезнең «дөньяны социализм ғына һәлакәттән коткара ала!» дип раславыгыз миңа бер дә ошамый иде! Съездда мине ВОШУРОның¹ рәисе итеп сайладылар. Каршылыкларыбыз көннән-көн ишәя торса да, без янәшәдә идек, сез, Камил Якубов һәм бәндәгез мин! Сәяси ярсуларны онытып, сәяси якларны куеп торып, мөселманнарны берләштерергә мөмкин икән дигән уй шул чакта туды миндә! Ныгыды! Берләшү озак бәхеткә, мәңгегә булсын дип кенә әйтсә дә бит, юк, сез аяк чалдыгыз, юлга аркылы яттыгыз, иманлы авызымнан чыккан газиз сүзләремә колак салмадыгыз! Мин хәзер дә шулай уйлыйм, фикеремнең раслыгына ышанам. Мин капма-каршы килгән кискен мизгелләрдә дә уртаклыкны эзләдем.

Бая кычкырып көлеп рәхәтләнгән Вахитовның чыраеннан елмаю китмәде, ул чәен аз ғына йотып куя да бертуктаусыз көлемсерәп, губернатор пулатының иң зиннәтле сараенда «бөөк юлбашчының» сәяси программасын тыңлый. Ни өчен бу бер кешелек спектакль? Нигә? Тамашачы берәү генә, үлемгә хөкем ителгән кеше, анын сонгы сәгәтиләре... Әйе, Алкин Ильяс гомере бую күнеленә жыелган үчен ала, мактанып эчен бушата, гаярьләнә. Вахитов иректә булса, ул мондый кәмитне ясып алмас иде, инде хөкем карары янгырагач, аны жинеп-изеп, беренче һәм сонгы тапкыр куанырга теләдеме? Масайма, Алкин, Вахитов исән әле, үлмәгән, тере, ул тыңлар-тыңлар да үз сүзен әйтер! Аның бу уеның давамын, азагын күрәсе килә, сөйлә әйдә, уйна!

Биек, авыр ишекнең аръягында сакчылар алышындымы, нык-нык баскан аяк тавышлары янгырап ишетелде.

— Берзаман Корниловка каршы чыктык! Контрреволюцион фетнәсенең тетмәсен теттек. Без аңа каршы, сез — большевиклар аңа каршы. Керенский да аны яратмый. Сез газеталарда, митингларда аны эт итә-сез. Ә мин, Бөтенроссия мөселман советының рәисе Цаликов белән, Петроградка киттем. Аннан безне Кавказ «Кыргый дивизиясе»¹н каршыларга жибәрделәр. Язмышлар кыл өстендә, алар безне чүт кенә атып ташламады! Әмма без каушамадык, үгетләп, «кыргый дивизияне»

¹ Бөтенроссия мөселманнарының вақытлы хәрби советы. 1917 елның маенда сайланып, 1918 елның мартында таратыла.

да жийдек. Сөйләшә белсән, бары да була икән! Без аларны үгетләдек, Маркс белән Мөхәмәт пигаһбар хақына революциягә каршы чыкмауларын сорадык. Әйтә белсән, Маркс белән Мөхәмәт бер мичәүдә бара алалар икән! Ингушлар Петроградтан алтмыш чакрымда иде, безгә кадәр килгән делегатларны авызларынан сүз чыкканчы атып бетергәннәр. Мин татар полкында да булдым. «Диктаторга ярар өчен генә Корнилов боерыгы белән Петроград эшчеләренен канын коярга кулыгыз барамы?» — дип сорадым. Тынладылар мине, буйсындылар, күрәсезме, Мулланур, жинә беләбез, бердәм демократик фронт, туганлык союзы оешса, әллә ниләр майтарачак идек! Тыныч юл белән диктатурага каршы торырлык көч кирәк иде безгә. Керенский ВОШУРОны таныды, уставы белән килеште, ара яхшырды. «Кызыл байрак» газетасы Казандагы мәселман съездының милли-мәдәни автономия төзү турындагы карарын хулады. Ә сез тагын башка юлга төшөп, уңайдан октябрда тагын сугышка чыктыгыз, шәһәрдә революция жиңгәннән соң Революцион штаб составына кердегез. Ә мин һаман бер юлдан, туры юлдан бара бирдем! ВОШУРОдан «властьның советлар кулына күчкән хуплыйбыз» дигән телеграмма китте, ә мин ана кул куймадым, юк! Чөнки мин большевистик өндәмәләргә шикләнеп карадым, аларның үз максатларына ирешә алмаслыгын алдан белдем, «икмәк, жир, кин милли хокуклар» дигән сафсаталарның күз буяу икәннән, яшь булсам да, аялдам.

Ильяс Алкин да көп куярга вакыт житте дип санадым, сүзенән туктап елмайды, елмаяу тиз сүнде, янадан сүзгә кереште.

— Тагын шунысы бар, — диде ул, маңгаен жыерып, — уңиденче елда безнең арага тагын бер күлгә төште... Ба-а, Мулланур, Наилә ни хәлдә дип тә сорамыйсыз!

— Сорыйм, — диде Мулланур битараф кына.

— Наилә, Наилә!.. Ике ут арасында, ике юлбашчы арасында калды... Башта сезгә тартылды, сөенә яшереп тормады, татарның тыйнак кызы булса да, теле белән әйтеп бирде. Ә сез, таш бәгырьлә кеше, саф сөенә кире кактыгыз. Ахыр чиктә, без Наилә белән өйләнештек, бәхетле яшибез, ул дөрес юл сайлавына куанып бетә алмый. Көнчеләктән айттым, мәгәр сезнен язмыш хәзер минем карамакта. Аны мин хәл итәргә тиеш! Атаклы Мулланур Вахитов язмышы минем кулда! Кемгә элгә мондый бәхет? Аннары ни булды соң? — Алкин беравык басылып, уйланып торды, өстәлдә телефон шалтырады, ул ана игътибар итмәде, шылтырау тагын кабатланды, монлы зыялап туктады. — Әһ! Безнең арадагы укпын һаман тираня барды! Уңсизсенче ел гыйнварында Казаннан Петроградка Учредительное собрание утырышына барырга чыкканда, вокзалда митинг булды. Большевик Шейнкман чыгыш ясады... Әй, гомер диген, кемнәрне кая таратмый! Кайда ул зәһәр яһүд Шейнкман? Без аны атып үтердек, беләсез! Шейнкманнан соң вокзалда сез сүз алдыгыз. Чыгышыгыз басылган «Кызыл байрак» газетасын күз карасыдай саклыйм.

— Нигә? — дип сорады Вахитов, түземе бетеп. — Нигә?

— Һәр газета — мишень. Мин, шуларга карап, төз атарга өйрәнәм!

— Югары бәяләвек өчен рәхмәт.

Алкин иронияне кабул итмәде, бер кешелек фарста ирония, кинәләр каралмаган иде, ул маңгайга туры бәрергә ниятләгән иде бүген...

— «Мәселманның язмышын мәселман эшче-крестьянлары, мәселман солдатлары хәл итәргә тиеш», — дидегез сез. «Россиядә революциянен чыны егермә бишенче октябрьдә генә жинде. Шул тарихи көнне капитализмны аударып, без якты көнгә чыктык. Иптәшләр, мәселман пролетариатының эше өчен көрәшегез!» Нинди сүзләр! Нәтижәдә кырылыш, жинелү, үлем! Сез, Мулланур, адым саен миңа комачау иттегез. Инде жиңдем, өскә чыктым дигәндә генә килеп житеп, миңа аяк чаалдыгыз, төртеп ектыгыз, үзегез һаман калыктыгыз!

Унжидеда, көзен, мин бөтен Идел буе халыкларын бер автономиягә берләштерү уе белән яндым, эшне чувашлар белән берләшүдән башларга ниятләдем. Юлыма сез аркылы төштегез! Уфада, Милли мәжлес утырышларында мин «Изелгән халыкларны Идел-Урал штатларына берләштерергә кирәк!»— дигән лозунг ташладым! Әгәр ул төзелсә, милләт язмышын кайгыртучы Мөселман армиясенә командующие мин була идем! Без барлык төркиләргә берләштерергә, аларны Мәскәү-Петроград идарәсеннән аерып алырга, череп-күксеп беткән Россия тибында түгел, егерменче гасыр таләп иткән шартларда алдынгы европача дәүләт төзүне планлаштырдык.

Иң мазәгә шунда ки, бу юлы сез кан дошманыгыз Зәки Вәлиди белән бергә безнең планнарга каршы төштегез! Вәлиди татарларның тарихы зурлыгыннан, елгырлыгыннан куркып, алар тиз арада башкортларны йотачак дип раслап, башкортларга автономия таләп итте. «Әгәр башкортлар татар яки башка бер кавем белән берләшкән икән, бу аларның азагы, һәлакәте булыр. Берләшү берчакта да башкорт файдасына булмас»,— дип белдерде. Вәлиди кая барып сугылырга белмәде, тинтерәп, әле атаман Дутов ягына сөрлектә, әле бүтәннәргә, безнең белән араны өзәргә дә батырлыгы житмәде. Мин берәз баш-күз алырга, көтәргә, күзәтеп уйланганнан соң гына үземә лаеклы урынны сайларга булдым. Ашыгырга ярамый, көтеп тору — ялгышмау дигән сүз дә иде.

Мөселман милли хәрби берләшмәләре төзәргә советлардан рөхсәт алганнан соң, без хәйләләп, сезне ярлык тагарак янында калдырырга ниятләдек. Генерал Сөләйман Сулькевич Крыленко янына барырга жыенгач, мин аңа: «Чамалап сөйләш, телеңне тый, оешып яткан мөселман гаскәренә корал ягын гына кайгыртам»,— дип әйтәргә кат-кат кинәш бирдем. Генерал татар милли рухы сөңгән армия төзү турында хыялланды. Чыңгыз бабаларыбыз, Батый, Аксак Тимерләр намы аңа тынгылык бирмәде. Чыңгыз улларының горур башы очында ул исламның яшел байрагын күтәрергә теләде. Тик бу турыда урысларга ачылып китәргә ярамый иде.

Мулланур, мин сулдан уңга язучыларның һәммәсен кырып бетерергә чакырмыйм, беләсез. Милли бердәмлек дигәндә шайтанның үзе белән килешә алам, жен-убырлар белән берләшәм. Шул уй белән яшим, шул уемда калырмам да.

Алкин дөньясын онытып, көнчел вак кешегә әверелеп, үз табигатенә кайтып акыра-бакыра башлады.

— Тик миңа сез комачаулайсыз, сез! Сезнең тарафдарлар! Бәхет-сезлеккә каршы, сезне югары күтәрделәр, мөселманнар комиссариатын тапшырдылар. Һәм сез, совет власте исемәннән эш йөртеп, безгә каршы көрәшне кискенләштердегез. Бөтенроссия Мөселманнар советын яптыгыз. Хәрби Шураны бетереп, Мөселман Кызыл гаскәре төзәргә алындыгыз. Без 1918 елның мартында. Театр мәйданында Идел-Урал автономияле республикасы игълан иттек, ә сез безгә кабер казыдыгыз, Казанга гаскәр озаттыгыз. Газиз туганым Сәетгәрәйне, Токумбетовны, Мозаффаровны советлар ябып куйды, Дөрес, төн үтүгә Мөселман социалистлар комитеты порукага алгач, аларны чыгардылар. Әмми моның хурлыгы ни тора! Аларны кем коткаргандыр, мәгәр сез түгел икәнне беләм, сез дошманнарга аяусыз, Мулланур. Идел-Урал штатларының сезнең өчен һәлакәт икәннең аңладыгыз, ашыгып-кабаланып, «Татар-Башкорт республикасы» төзү артыннан чаба башладыгыз. Сез бу яктан шуны кыдырасыз, теге якта Зәки Вәлиди: «Татарлар белән берләшкәнче, мин кыргызлар белән туганлашам!»— дип киреләнә.

Сез, сез... һаман фантазер! «Татар-башкорт милли республикасын төзүгә шашкан бәндәләр генә каршы чыга ала»,— дип яздыгыз. Имеш, бу республика мөселман көнчыгышны революция юлына басарга ярдәм итәчәк, дип сөйләндегез. Нәтижәдә нәрсә? Нәтижәдә шул: Идел-Урал штатлары да, Татар-Башкорт республикасы да юк. Мөселман татар-

лар да, башкортлар да үз автономияларен төштә генә күрәләр, төштә күрәп кенә калачаклар да. Ә безгә һәммәсен өр-яңадан башларга туры килә. Минемчә, большевиклар милли мәсьәләне тулаем чишәргә тырышмыйлар, алар аны үз фәйдаларына борырга гына остарганнар.

Хәзер ни кылырга, Мулланур? — Алкинның аяклары талды бугай, урындыкка барып утырды. — Кем мәнфәгатен сакларга? Әгәр автономияне өстәп бирәләр икән, бу «өс» үзе дә монда килеп житәчәк, синең бар булган байлыгыңны көрәп алачак. Ә син аңа кылган яхшылыгы өчен рәхмәт әйтеп сакал сыпырып утырачаксың. «Рәхмәт, янәсе, автономия бирдегез!» Ярамый алай, без үз байлыгыбыз белән үзез идарә итәргә, сәясәтебезне үзезбез якларга, үз гаскәребезне булдырырга тиеш. Шуңа очракта гына безнең белән хисаплашачаклар, бары шуңа очракта гына! Кыскасы, безгә милли мөселман дәүләте кирәк. Шуның хакына мин, бар эшмәне куеп, сезнең белән озаклап сөйләшә торам, бергә булырга тәкъдим итәм. Шуңа дәүләтнең нигезен без бергә салыйк. Мин хәтта беренчелекне сезгә бирергә дә әзер! Гомерем буга көткән сәгәт сукты!

— Минем белән очрашу сәгәтеме?! — дип көлемсәрәде Мулланур.

— Сез миңа каршы куелган көч вәкиле. Ләкин сез тозакта. Ачыктаң-ачык әйтәм: хезмәтгәшлектән баш тартсагыз, сезне әжәл көтә, тарләхет! Үлем! Бер очрашырбыз дип йөрдәм, очрашу башкарак шартларда узар дип тә өметләндем, нишлисез, язмыштан узмыш юк. Сез мине дошман саныйсыз, беләм, кимсепең каравыгыз да сер түгел, аны да кичерәм, тәкәбберлекне куеп торыгыз, хәлегезнең авыр булуын зинһар онытмагыз. Туганыгыз Исхак Казаков ялынып-ялварып сорагач, мин аңа качарга ярдәм иттем. Безнең йортта тарихчыбыз Газиз Гобәйдуллин сыеныр почмак тапты. Ходайга шөкер, ул исән-сау. Әгәр башта ук миңа килсәгез, язмышыгыз бүләк иткән бик күп жәбер-жәфаларны татымас идегез. Соңгы сүзем: әгәр тагын юлыма аркылы төшсәгез — сезгә үлем. Шыпырт кына, урам сукбаен аткан кебек атчакбыз. «Вахитовны Самарага күчердек», — дигән ялган хәбәр таратып, тыныч күңел белән күмәчәкбез. Үлемегезне, соңгы тапкыр һавалануыгызны беркем белми калыр. Үлем сезгә мәңгелек китермәс, өметләнмәгез. Мәңгелек — жиңүчеләр кулында. Көрәшчә дигән даным калыр дип тә ымсынмагыз, барысы да без дигәнчә булыр. Ул исемне сезгә бирә алмый, андый дан үземә кирәк миңа! Барын әйтеп бетердем шикелле, хәзер сезне тыңларга да әзер.

Алкинның маңгаена гына түгел, жилкәсенә дә тир бәрәп чыкты, ул бармаклары белән куе чәчләрен аралап, урындыгынан алтын йөгертелгән арты йомшак кәнафигә күчеп утырды.

Ул әле кызып, әле шашынып сүзләр ташкыны сипкәндә, Мулланур бәхәсне туктатырга теләп талпынып-талпынып алды, тшелды, янак сөякләре тартышып кына аның кичерешләрен белдерделәр дә, тезендә яткан авыр йодрыклары тагын да тыгызрак йомарландылар. Алкин боларны күрмәде, үзе уйнаган спектакльдә ул үзе үк тамашачы да иде.

— Дикъкәтә белән тыңладым мин сине, Ильяс, күрәм: үзгәрмәгәнсең. Тарихның шундый катлаулы борылышлары сина акыл өстәмәгән. Шуңа ук буш куык очуру, нәни булсаң да бөек булып киләү, хаклык тирәсендә маймылларча бөтерелү, синдә һәммәсә дә артыгы белән сакланган икән.

Алкин бу хөкемгә әзер иде, аның да таштай чырае үзгәрмәде, ул, башын артка ташлап, кулларын күкрәгендә кушырып, селкенмичә дә тыңлап утырды.

— Бөтеннең яртысы — бөтен түгел, ярты хакийкәтә — ярты ялган дигәннәр. Син үзенең төрдә тарихи вакийгалар уртасына куеп карадың, үзгәңә уңай урынны һәрчак биекләктән таптың. Тавис кош кына үз койрыгының матурлыгына сокланып бетә алмый, гел-гел артына борылып карый. «Менә мин кем!» — дип, минем алда мактанасың килде,

янасе, губернатор кабинетында түш киереп утырасың. Ә асылда шул ук — булмаган армияның командующие, юк дәүләтнең юлбашчысы. Син бу мизгелнең саташулы төш кенә икәнән аңламаганың. Уянырга телә-мисен дә, уянаң, хәлнең хәвефле булуы өстенә, үкенечле дә икәнән күрер иден. Үткәннәрне искә төшереп, бүгенгегә бәһа биргәндә, киләчәккә карарлык ышанычың булу кирәк. Киләчәккә карарлык!

Килешәм, бер-берен белән бәхәсләшкәнче, бер-берен хақында аерым-аерым сөйләү кулайрак. Әмма кешеләр буш сүздән, жайлы-шома вагъ-дәләрдән гарык, алар хәрәкәт көтә, эш — нәтижә сорыйлар. Тарихны кирегә борып маташу синнән башка тагын кемнәргә кирәк икән? Халык-ка кирәк түгел, бел. Ә-ә, үзенне минем Сальериным дип уйлый күрмә, ялгышасың.

Син үткәннәрне яхшы хәтерлисең, берәм-берәм аларны телгә алдың, һәр тарафта үзенңе хаклы булуыңны расладың. Без һәм минем көрәштәшләрем синнең матур үрелгән планнарыңа аяк чалган-быз икән! Безнең бүтән эшебез дә булмаган! Борынгылар хак әйткән, «бәхәтле буласың килсә — үткәннәрне оныт!» дигәннәр. Кызганычка каршы, онытып булмый, үткәннәр безнең белән яши, хәтердә, жанда яши, Россияне Корниловтан коткардым дисең. Бердәм милләт, Идел-Урал штатлары автономиясе оештырырга телесең. Көчле мөселман дәүләте төзеп, милләтнең коткарып калучысы һәм юлбашчысы булыр-га омтыласың. Безнең шәхси мөнәсәбәтләрне онытып торып, ыг-зыгылардан качып ипләп уйлашык: болар барысы да кемгә кирәк тә, кем өчен файдалы?

Янашә йөргән мизгелләр булды, син дә, без большевиклар да ун-жиденче елда Корниловка каршы идек. Ләкин ул чакта ук сез Цаликов белән, бер жырны жырлап, Керенскийны якладыгыз, ә без советларны. Аерма зур монда! Әйе, Учредительное собраниега без бер исемлектә атладык, әмма сез илнең үткән көнен яклап бардыгыз, ә без киләчәген якладык. Син хәзер дә үткәннәрне сагынып энжә яшьләренне түгәсен, ә мин халкымның иртәгәсә өчен кайгырам. Корольгә ант биргән бер эшем иясенен сүзен беләсезме икән? Ничек дигән әле... «Социалистлар өчен тавыш бирәм бирүен, асылда, банктагы сәчетымга гына ышанам», — дигән. Син дә шул ноктадан чыгып кына якыйсың социалистларны! Без милләтне акча бәрәбәрәнә дә, көчкә нигезләнеп тә тупларга жыен-мыйбыз, без барлык милләтләр үз милләтләренен изчүләренә каршы берләшкәргә тиеш дип саныйбыз. Элегрәк патша белән, соңра Керенский белән барган көрәш безгә алга китеш булып тоелган иде, хәзер сезәм, алар безне тоткарлаган гына. Ул чакта без милли-мәдәни автономиягә дә бик риза булырга әзер идек, бүген безгә ул гына аз — без хәзер тулы автономия, дәүләт телибез.

Анысы да сез шашынып теләгән дәүләт башына кадет Максудов-ны яки черек милләтче Вәлидине утыртып түгел, дәүләт башында татар-башкорт эшче-крестьян вәкилләре булсын дигез! Без Татар-Баш-корт республикасы төзүне ахырынача илтпәп жикерә алмадык, граждана-нар сугышы комагаулады, әмма ул төзеләчәк! Безнең жирләрне сез басып алдыгыз, әмма бусы вакытлы хал, вакытлы. Бусы да үтәр, сезне куып жибәрүгә үк, без Татарстан һәм Башкортстан республикалары төзәрбез.

Юлны без большевиклар белән бергә сайладык, без бер чакта да сатылмадык, большевиклар безне бәләш белән сыйламадылар. Керен-ский «жир — крестьяннарга, халыкларга ирек һәм бәйсезлек» дип, сизгә ай безне алдап, юмалап килде. Октябрь белән большевиклар гына әйткән вагъдәләрендә тордылар. Шуңа күрә без Ленин артынан киттек, аңа иярдек, аның белән бергә бардык, аның хақына гомере-безне дә кызганмабыз, чөнки аның идеяләре — бүгенге көннеке дә, иртә-гәге көнөбезнеке дә. Без Бөек революциягә катнаштык һәм мәңге аңа тургы булып калырбыз.

Син мөселман жире байдыкларын бүтүннәр белән бүлешмәскә уйлыһсың. Нигә син аларны үзеңнән ярлырак дип саныйһсың? Пушкинның сараны кебек булһан, күршеләрен генә түгел, үз халкын да берзаман сине кәһәлләр! Ил уртасында утырып башкалар белән нигә туганлашмаска, нигә алардан йөз чөөергә? Мин сине бүлдермичә тыңладым, түз, тәнемә кайнар жаным хужа чагында мин дә сүземне әйтеп калыйм! Кемдер берәү «адам баласы нинди телдә уйлһса, шул халыкның улы була», дигән. Килешеп бетмим. Менә мин татар, нинди телдә уйлауымны өзөп әйтә алмыйм, чөнки һәк синең кебек үк татар һәм рус телләрендә иркен сөйләшәм. Мин бер нәрсәгә инанам — мин татар хезмәт иясә телендә уйлайм, ә син буржуй татарлар телендә уй йөртәһсең. Гәрчә адым саен: «Мин социалист, мин социалист!» — дип кәпәрәнәһсең. Милли бердәмлек турында гәп сату — сабыйлык, милләт төрлө сыйныф вәкилләреннән тора. Революция кешеләрне авыр йокыдан уятты, уйларга өйрәттә. Үз сукмакларын эзләргә, табарга мәжбүр иттә, ул хокукны син хәзер берничек тә тартып ала алмыйһсың. Уйларга өйрәнгән милләт кенә көчлө. Уйлай-уйлай ул барыбер берзаман туры юлга чыга. Адам уллары каһәк түгел, аларны чүкәч белән кагып кыһа тигезли алмһсың.

Мин сине дикһәкәт белән тыңладым, Иляһс, сүз ағышында синең хаһта гыһа түгел, үзөбөз турында да уйладым. Ялгышмаганбызмы, туры юлдан бара алганбызмы?.. Хаталар бар: берсә һәм иң авыры — синең ишеләрне үз ваһытында тотып яра алмаганбыз...

Гөбәдия син пешермәгән булһанга тәмлә, кетердәп тора. Шул ук ваһытта миңа бер уй тыңгылык бирмәдә: менә син, аһмак түгелһсең, әле сиңа егермә икә яшә кенә, әтиһң Казан округ судында присяжный иде, сиңа әйбәт бөләм бирдә. Син революцияһнән бәрәкәтлә дулкынында түгел, аның болһанчык дулкынында өскә калкырга тырыштын. Өскә аһстрак калкыр өчөн революцион дулкыны болһаттын, пычраттын, сафлығын бетердән. Минә бер нәрсә кызыкһсында. Кем син? Үз явызлығының колымы, әллә башка берәү ихтыярыһа беткәнчә буйһынған бәндәмә? Минем белән шулай сөйләшәргә, миңа шундый пычрак тәкһдим ясарга, хыһнәткә өндәргә, хыһнәтне нигезләргә маташырга син кем?! Үз курһаклығының яһереп, куркуыһнан буыла-буыла, үлгәч тә, Вахитовны яһанларлык булһсын дип әзерлиһсеңмә? Оһнытырлар дип ыһанасыһмы? Барып чыкмһс, берзаман һәммәсә билгелә булыр. Әгәр синең бер тамчы гыһа саф һамусың калһса да, бу тәкһдимән өчөн һомерәң буе вәждән гаһабы татырың.

Сың өчөн рәхмәт. Чақыр конвоеһны. Безнең сүз тәмам.

— Ихтыярың түгәрәк, теләһсә кая тәгәрә дигәннәр. Кызганыч, син безнең сафта түгел. Мөселман хақы өчөн мөселман аһылының канын коһрга да риза! Мәжбүр. Фатих Әмирханһнан озын хат алдым. Ул синең һомерне саһлап калуны яһварып сорый. Таләп итә! Аһлата. Халык уллары белән уйнарга ярамый дип кихәтә. Кызганычка каршы, сиңа ярдәм итәрлек бер кешә генә бар иде, ул — син үзең! Тик син хөкеменә үзең кул куйдың. Сау бул, Муллаһнур.

— Син дә үз хөкеменә бүгөн кул куйдың! Сау бул, Иляһс...

Конвой Муллаһнур Вахитовны гарһизон гауптвахтаһының ялгыз камерасыһа илтәп яһты.

Алкиһ френч яһасын өзәрдәй булып тартып-йодыккаһлап кабинетһтан тышка, һавага ашықты. Өтәлдә калған чәкчәк-гөбәдияләрне саһчылар көлешә-көлешә аһап бетерделәр: «Алкиһ теләһсә кемне тамаһтан издыра ала ул!» — дип маһтаһдылар алар хужаларын...

19 августта таң белән аһы аттылар.

Муллаһнур тыһныч иде, үләр аһдынһан салмак-тыһныч таһвыш белән атучыларыһа эндәште: «Жиңү бездә булыр, бөлөгез! Коммуһнизмны үтәрә алмһсыз!»

Аны Кремль стенасы янындагы Спасск зиратына ашык-пошык жир-ләделәр. Төн уртасы иде...

Моңы ишеткән рус руханилары дау куптарды: «Ничек? Изге зиратны хакәрәт итеп, дәһри мәселманны абруйлы рус дворяннары арасына илтеп тыгарга ярыймы?»

Комиссарны казып алдылар да Алкинга шалтыраттылар:

— Нишләтәбез?

Алкин үзе дә сәер бер халәт кичерә иде. Мулланурның актыккы минутларында үзен-үзе тотышы, ышанып һәм инанып әйткән кискен сүзләре аңа бик нык тәсир иткән иде. Гомере буге дәвам иткән бәхәскә соңгы ноктаны барыбер Мулланур куйды. Комиссарның иманын актарып чыгарып таптарга теләде Алкин, барып чыкмады! Аның соңгы сүзләрен, соңгы хөкемен аяк астына салып изәргә ашкынды, төпле дәлилләре юк иде. Моңарчы үзен дөньяда ин яхшы ораторлар сафында санап йөргән Ильяс Алкинның теле тотлыкты, күңеленә усал шик килде: «Дөрес юл сайлаганмы ул?!» Тел кычыта, әллә ниләр әйтеп, комиссарны тәнәнә ядрә кәргәнче үк жиргә сеңдерәсе, чүктәрәсе, ауна-тасы килә, ә күнел буп-буш, уй да, сүзләр дә калмаган, авызда ачы су, тамак төбөндә таштай төер генә бар. «Соңгы сүз барыбер минем якта — атачаклар сине! Соңгы сүзем ядрә булыр!» — дип кычкырырга теләде Алкин, кычкыра алмады, тавышсыз калган иде.

Менә, жиргә ингәннен беренче тәүлегендә үк комиссар мәете дау куптара. Әле алда, киләчәктә алай гына булырмы?

— Аргы Архангельск зиратына илтеп, яңарак атылган большевиклар белән рәттән, туганнар каберлегенә жирләгез. — Тавышын көчәйтергә тырышты Ильяс Алкин. — Мәетен кызыл комач белән урагыз, мәрхүм шул төсне бик ярата иде.

— Мәселман кеше, гөнаһлы жан булса да бәлки без аны татар зиратына гына жирләрбез? — дип сорады кыяр-кыймас кына Алкинның секретаре. Ул хужасының Мулланурга саклаган мөнәсәбәтен белә иде...

— Юк, юк! Мәселманнар өчен ул бүгенгә исән-сау кала бирсен. Яшәп торсын һәм, әз генә булса да, безгә хезмәт күрсәтсен. Аны вафат дип белмәсеннәр! Вахитовның үлеме турында әлегә беркем дә белергә тиеш түгел. Ичмасам, үле хәлендә безгә булышсын.

«Мәет белән көрәшү җикел!» — дип уйлады Алкин һәм бик нык ялгышты.

Мулланур Вахитовның һәлакәте турындагы кайгылы хәбәр Казан йорт-урамнары буйлап бик тиз таралды. Тик бу хәбәрне беркем дә тәгаен генә раслый да, кире кага да алмады. Аны бик яшертен жир-ләделәр.

Комиссарның революциягә жаны-тәне белән бирелгән намуслы көрәшче, дошманга баш бирмәс көчле рухлы булуын белгәнгә, без аның хыянәт юлына төшмәслегенә ышана идек, шуңа күрә, мөгаен, атылу хәбәре дөрестер дигән фикергә килдек. Мулланур Вахитов Алкин-нар өеренә тере чакта да, үле хәлендә дә куркыныч иде.

Вахитовның үлем хәбәрен Плэтән төрмәсенә, тоткын Гайнулла Таһировка Сажидә Салиховна китереп житкерде.

Крепость гауптвахтасы һәм Плэтән төрмәсе аша тоткыннар көне-төне агылып торганга, әллә башка бер сәбәп аркасындамы, Таһиров бер мәлгә жәзалаучылар күзеннән читтәрәк кала килде. Калынчарак иренле, бөдрә чәчле, ачык карашлы бу егет бер караганда шик уята торганнарга охшамаган, шома извозчик дип уйларга да була аны, кибетче дияргә дә ярый, Гайнулла энә шул гадилеген, «эчендәгесе тышында» дип аңлауларын үз файдасына жигәргә карар кылды. Кәмит-ләнә, юри кычкырып сөйләшә башлады, коридордан алып барганда як-ягына чайкалды, абынды, авыз-борыннарын мимылдатты. Сакчылар еш

да, аларга ияреп, чиркәүгә барды. Жирән поп Василийның чиркәү-дә совет властен эт итеп сүгүе, иң кабахәт-сүзләр ычкындыруы хакында ул ишеткәләгән иде инде.

Чиркәү хәкимнәре мөселманлыгы чыраена чыккан Гайнулланы күргәннәрдә, күрсәләр дә «әйдә, дивана бәндә, йөрсен!» дип уйлаганнардымы, ана аны-моны әйтүче булмады, гыйбадәт тыныч кына үтте. Поп сакалын мазәк кенә өскә күтәреп вәгазь сөйләргә кереште. Совет властен пычратып ике-өч сүз генә әйткән иде, моряктар арасынан берәү:

— Алдашкан өчен, атакай, сине теге дөньяда асачаклар! — дип кычкырды. Шуны гына көткән кебек моряктар сафы кинәт жанланды, алар мәче булып мырауларга, эт булып өергә, бүре булып уларга, сарык кебек бәэлдәргә керештеләр. «Оркестрантлар» «музыкаль таракларын» да алып килгәннәр икән, алар күчелле марш уйнарга тотындылар. Арттагы рәтләргә баскан уголовник карактар да бу тамашага кушылып киткәч, чиркәү эче эт туена әйләнде, шау-шу купты, жирән поп муенына аскан дәү көмеш тәрәсен һавада йөздәреп карганса да, аның тавышын беркем дә ишетмәде. Барысынан да ныграк Гайнулла тантана итте, эт булып та өрде, мәче булып та мыраулады...

Кызыл гаскәрнең Казанга көннән-көн якынарак килүен алар ишетеп та, күрүп та торалар. Егерме жиденче камера тәрәзәләреннән Усия, Югары Осман яклары ачык күренә диярлек. Кичләрен тоткыннар тәрәзә рәшәткәләренә сырышып чех батареяларының тоташтан ут яудырганын котлары очып, көчсезләкәрәннән әрнеп-сыкрап күзәтәләр иде...

Нишләргә? Ничек качарга? Моряктарны үлемнән ничек алып калырга?

Фәридә-Плэтән төрмәсе тирәсен читтән-читтән берничә мәртәбә урап үтсә дә якын барырга базмады. Сергей Сергеевич «чека элементчеләренең» аерата сак булуын, юкка-барга тылмышмауларын һәм уяулыкларын өзлексез таләп итеп тора иде. Төрмә янына да барырсын дип уйлады ул, төрмә сакчыларының берәрсенә сүз дә катарсын, ә азагы ни булып бетәр? Гайнулла ни халда, аның кем икәннән, чекада хезмәт иткәннән яна власть сакчылары беләләрме, белсәләр хәзергәчә ничек исән тоталар, гаепсез икән, ник чыгарып жибәрмиләр? Әйе, Фәридәнең үзенә эзләп барырга һич та ярамый, ә күнеле, кош булып, көн туса шул тарафларга оча, жаны сүнмәс ут эчендә тырпылдый, акылы өзмәс пошаманда иде. Кызның көннән-көн сүна, суырыла баруын күрүп, Сажидә Салиховна бер мәл әйтеп куймасынмы:

— Фәридә, мин белмәгән хәсрәтән бармы әллә?

Күптәннән мондый жылы сүз ишетмәгән кыз күнеле язгы гөрләвек кебек кузгалып-ташып та китте...

Хисләр кайнар, фикерләр бер, сүз генә аз, тиз килешенделәр: Сажидә Салиховна Гайнулла янына барып кайтачак, чуен чүлмәктә пешкән бәрәңге алып барыр, азрак төче-мөче, бер бөтен ипи, күрсә күрүп үк кайтыр, күрмәсә нидер ишетер, дөньяның мең күзе һәм колагы бар, читен булса булыр, иллә мәгәр хәбәрсез кайтмас!

Аны төрмә капкасы төбәннән үк куып жибәрделәр, сакчыларның берәвесе жикеренде, икенчесе ипләп кенә: «Чеси, мамаша, отсель, чеси!» — дип пышылдады, Сажидә, Салиховна китмәде, «Туганым монда, туганым!» — дип чын күз яшыләрен коеп илерде.

Бәхетенә каршы, төрмә капкасы ачылып, эчтән ат менгән, кылыч таккан ике офицер чыкты, берсе капка төбөндә иярдән сикереп төшөп өзәнгесен күтәреп, рәтләп маташты, шул арада Сажидә Салиховна ишегалды себереп йөргән Гайнулланы танып алды. Башта ул ана бөтенләй игътибар итмәде, кемдер, ямьшәйгән картуз кигән, бөкәрәйгән, бер балагын күнитеге өстенә чыгарып салган бөдрә сакал саплы себерке селкеп йөри икән, йөрсен әйдә үз юлында, алай да шактый кин

төрмә ишегалдын күргәч, карчык гажәпләнәп һәм куркып китте. Гайнул-
ла исә аны бер карауда танып алды. Моряк иптәшләрен качырырга
жыенып кызып йөргән чагы иде, һәр саламга ябышырга эзәр көнө, ул нәкъ
капка ачылганны көтөп тора иде. Сажидә апасын абайлап алуға ук, авы-
зын кин итеп ерып, чатан-потан атлап, картузын тезенә бәрә-бәрә, себер-
ке сабын култык астына кыстырып алпан-тиллән капкаға таба юнәлде.

Кылычлыларынын берсе капка ачкан солдатнын учына нидер салды да сикереп ияренэ менде, офицерлар күнелле сөйлөшэ-сөйлөшэ журтып шөһэр ягына элдерделэр. Сакчы солдат мылтыгын култык астына кыстырып төмөкө төрө башлады, Гайнулла, күзлөргөн уйынатып, ана якын-лашты, шунда аны Сажида апасы да танып өлгөрдө.

— Балам, — дип эндәште ул, Гайнулланы кем дип атарга белмичә берәз аптырап торганнан соң, Исемен әйтергә ярамый, кем дип эндәшергә, эндәшмәсән хәзер капка ябылачак, ашыгырга кирәк, тере, сау-сәламәт икәнән күрәп-ачыклап кайтуы да Фәридәне сөендерер сөендерүен, Сергей Сергеевич та куаныр, мәгәр Сажидә Салиховна Гайнулланың үз авызыннан сүз иштергә, кызын шатлыгын икеләтә арттырырга бик телә иде. — Исән икәнсен. Без дә әлегә аллага шөкер.

Сакчы тәмәкесен көйрәтөп капкага тотынды, Гайнулла, авызын вак бөлөштән дә зуррак ерып, ана эндәште:

— Постой, постой, служивый. Күрмисеңмени, апам килгән.

— Дивананың апасы буламыни? — Қапқа шығырдап ябылды, авыр йозак эленде, ачкыч шылтырады.

— Господин! — дип ялварды Гайнулла. — Апага бер-ике кәлимә сүз әйтәм инде.

Сакчы як-ягына каранып тәмәкесен сұырды:

— Тиз тот!

Икесе ике яктан тимер капкага капландылар, кул ясуу кадәр ярыктан сыңар күзләре генә елтырады.

— Мулланурны аттылар, — дип пышылдады ашыгып-ашыгып Сажидэ Салиховна. — Фэридэ дэ, бүтэннэр дэ исэн, хэммэсэ салам эйтеп калдылар.

Шушы кыска арада да Гайнулла аз ишетеп, күпне белеп калды. Иптәшләр исән, исәннәр, онытмаганныр! Тик Мулланур Вахитов кына... Мулланур абый! Ленин комиссары!

Чиркәүдә булып узган чуалыштан соң егерме жиденче камера тоткыннарын төрмә буйлап тараттылар, морякларның күпчелеген ат караклары, шуллар, кокоинистлар арасына тыгарга тырыштылар. Гайиулла иптәшләрән алып кача алмады, кирсенчә, аның үз хәле чуалып китте, аны уйламаганда, көтмәгәндә крепосте гауптвахтасына күчәрделәр. Элемтә өзелде, аның измышы кыл өстендә калды.

«Тарих — тормыш мектебе», деп борынгы римляндардан соң бик күп буыннар кабатлаган. Кабатлаган да нәтижәне төрлөчә ясаган. Гадәт-тә, мектеп үз укучыларын гел яхшылыкка гына чакыра, яхшылыкка өйрәтә, халыкка хезмәткә өндә. Һәркем якты мектеп елларын уза, изгелеккә чакыруларны тыңлап исәя, әмма жирдә явызлык кимем, киресенчә, алмашка яңа буын килүгә явызлык арта бара, ишәя, явызлык камилләшә, төрлөләнә.

Гел яхшыга, яктыга өндэлгән кешелектә яманлык каян килеп чыга соң? Ничек туа? Нигә?

Кызганычка каршы, адәм уллары буын артынан буын кылган яхшылыкны, изгелекне генә үгел, буыннар күрсәткән шәфкатьсезлекне явизлыкны да хәтәрләрдә саклайлар. Бу җәһәттән халыкның хөкөме өметсезлектә якын, «яхшылык комга ызылса, яманлык ташка ызыла» дигән борынгылар, бу аяусыз хөкем яшәп ныгыган. Хәтергә сөнгән яманлык яңа буынның кайнар канына үтпә кермиме? Гайса пәйгамбәрне утыз көмеш барабаренә сатып жиһанга Иуда Искориот явиз хыянәтнең символы булып тарихка береккән.

Карт немец философы Гегель тарихны өнәмәгән, нәтижеләрен санламаган, «все действительное разумно», дип игълан иткән. Әйе, тарихны яратса, мондый явыз формуланы дөньяга чыгармас иде. Анычча яшәсән, язмышка карышусыз буйсынырга гына кала, чынбарлыкны үзгәртәргә тырышуңың мәгънәсә юк, димәк! Алмашынулар да ахыр чиктә файдасыз һәм өметсез булачак! Әмма адәм баласы моның белән килешми, ул тик кенә тора алмый, табигате белән ул гыйсъянчы, бунтарь, ул «хәрәкәттә генә бәрәкәт!» дип саний. Күпчелек исә яшәп килгән кануннарға сукуырларча табына, яналыкка, үзгәрешләргә омтылган тынгысыз жаннарны кабул итми, үзе ияргән кануннарның акыллымы, түгелме икәнлеген үлчәп тормый. Һәм менә бу төркем — гадәттә, идарә аппаратын кулында тоткан бюрократлар, консерваторлар житез, ачык акыллы шәхесләреннән яналыкка омтылыш юлларына аркылы төшә торалар, аларның уен: «Бунт, изге-гореф-гадәтләргә таптап узу, яшәп килгән шәп жәмгыятьнең тамырын корту, ахырзаман!» — дип баяләп халыкны өркөтөп, куркытып торалар, куркаклыкка өйрәтәләр, ниһаять, куркаклыкка күндерәләр дә...

«Тарих әлегәчә беркемне дә бернәрсәгә өйрәтә алмаган», — дип өстөгән Гегель. Нишлисән, сукуыр, күрә алмаса да, хискә бай күнелле була ала, сангырау, ишетмәсә дә, дөнья гүзәлләгән тамаша итеп яши, кемдер нидәндер мәхрүм икән, тулаем табигатыне гаепләргә ярамый.

Килештек, һәр буын тарихтан үзенә кирәкне эзли, казына, таба һәм тапканын үз яшәеше файдасына жигә. Әмма берәүләр үткәннәрдән, халык гасырлар буге жыйган акыл хәзинәсеннән яхшылык эзләсә, икенчеләр тарих чүпләгәндә посып яткан яманлыкны казып чыгаралар. Ике якның да мисаллары житәрлек, яманлык ягы басып китми микән әле?!

Тарих хәтерә хыянәтне кисәткән, хыянәтчеләрне авыр жәзалар белән тарих сәхифәләре тулып тора, гыйбрәтләр житәрлек, мин бу турыда уйлаудан һаман туктамайым: ничек туалар алар?! Астыртын хыянәт белән адым саен күзгә-күз очрашып торгангамы, бу турыда куен дәфтәрәмә дә еш язам... Уйлашык: кыска вакытка бәхет-рәхәт китерсә дә яманлык кешенә бизәмәгән, хыянәт белән берәү дә мактана алмаган, беләнсә, аңа кул бирмәгәннәр, мөртәтлек аша тормыш кору хурлык саналган, хыянәтне кәсеп иткән бәдбәхетләр, барыбер, кайчан да бер пәрдә ачыласын, һәммәсен күрәп алган кешелектен үткәндәге явыз гамәлләргә үз бәйсен куячагын аңлаганнар. Аңласалар да, яманлык кыла биргәннәр, кешеләр алмаш-тилмәш бер-берсен сатканнар, әләкләгәннәр, ялган шаһитлык кылганнар. «Һәй, онытылыр әле, кара кабер өстенә дә яшел үлән, ак каен үсәр, инде өлешчә беләнә калса да гафу итәрләр, кичерерләр, ваксынып тормаclar», — дип өметләнгәндер, мөгаен. Зүп-зур рус дәүләтендә яшәүче башка милләт вәкилләре, патша ялчыларына үз милләттәшләреннән сатып кына тормышта ярап була дип инанып, кан-кардәшләреннән иннәренә, башларына баса-баса, аларның иелмәс муеннарын кыя-кыя гына власть баскычлары буйлап өскәрәк үрмәләгәннәр. Бу сыналган, ышанычлы һәм, ниһаять, бердәнбер әмәл саналган!

Еллар үткән, пәрдә ачылган, мөртәтләрне «каһәр суксын!» дип, авыз тутырып каргаганнар, «тамыры корсын!» дип, нәсел-нәсәбенә авыр каргыш юллаганнар. Бәндәләр энә шул каргаудан гына аз-маз шүрләгәннәр. Каргышка юлыгу — уен түгел! Яшәгәндә яши кеше, юанычка жирдә нидер таба, шымчы, хыянәтче, сатлык жан да юанычсыз түгел, мәгәр олыгая төшкәч, дөнья белән араны өзәр вакыт житкәндә, һәркем каргыштан курка! Әгәр, тегеләрнен теләге кабул булып, көтмәгәндә каһәр сукса?! Имансыз килеш бу дөньядан китеп барсаң?! Каһәрләнгән жанга авыр үлем килә дип сөйлиләр. Энә шуннан курка кеше. Авыр тормыштан түгел, авыр үлемнән шүрли. Ул шулай да: көндөз кылган хыянәтләре төннәрен аның ялгыз жанын, жир белән күк арасында гизә башлаган куркак жанын талый. Жанга курку инсә, бетте

власте тизрәк кайтачак!» — дип, бер-берсен дәртләндерделәр. Алар иртәгә, көндөзгә икедә гомуми жыелыш үткәрергә һәм алдагы планнар турында шунда киешенергә сүз куештылар. Соңра ачыкладым — восстание әзерлиләр!

— Житәкчеләре кем, белдеңме?

— Большевиклар. Семен Григорьев, Никита Ларионов, төп житәкчелек Роман Петров кулында.

— Рәхмәт, Фәрида. Димәк, иртәгә?

— Сәгәт икедә.

— Берәр көн алдан белгән булсак... нишлисен, рәхмәт, Фәрида. Әзерләнәләр икән, монысы яхшы... Ярәм итеп өлгереп булырмы?

— Болай итәбез, Фәрида, — дидем мин. — Сиңа хәзер үк Свияжскига чыгып китәргә туры килә.

— Мина?

— Ашыгырга кала!

— Сергей Сергеевич!

— Восстание турында Лацисның белми калуы ихтимал. Безнең бурыч — ана хәбәр житкерү, Фәрида. Телдән. Әгәр Кызыл Армия ярдәмгә килеп өлгөрмәсә, кинәт уйланган, ашыгычрак әзерләнгән восстаниенен харап булуы бар.

Фәриданең каршы килергә теләвенең сәбәбен аңлыйм, аның монда, восстаниечеләр арасында буласы килә.

— Ярый, — дип читенсенеп кенә килешә ул. — Ә сез, Сергей Сергеевич?

— Мин эшчеләр арасында булырмын. Жай чыкса, төрмәдәгә иптәшләргә азат итәргә тырышып карарбыз.

Хәтәр юлга жыенган Фәридәдән берсен дә яшереп торырга кирәкми иде, әйе, восстание барышында, бигрәк тә азагында, кем ягы өстенлек алса, соңгы сүзгә шулар әйтәчәк, аklar жинелә башласа, котырып китеп, тоткыннарны тоташ кырып ташлаулары ихтимал. Фәрида белеп торсын: ул да, Гайнулласын коткарыр өчен, уртақ эшкә көч кертсен, Мартин Янович янына тизрәк барып житсен. Без берүк фикердә, эмма ул бер кеше турында күбрәк уйлый, минем күңелдә исә берничә төрмәгә сибелгән йөзләрчә тоткыннар. Аларның кайберләре без, чекистлар, эшне остарак йөртмәгәнә, дошман тозагына килеп каптылар бит!

Юлга тиз-тиз жыенган Фәрида, тукталып, миңа карады:

— Ә Тая? — дип сорады ул.

— Тая? Хәзер кайтып житәргә тиеш. Әле ярый ул бар, югыйсә хәзер кырык көймәнең койрыгын берүзем ничек тотар идем?! Аның өчен борчылма.

— Борчылмый буламы, Сергей Сергеевич.

— Исән-аман барып жит һәм шунда кал.

— Нигә?

— Исән калырга тырыш. Гайнулла төрмәдә, безнең белән иртәгә ни буласын кем белә?! Безнең арадан берәү дә калмаса, Ендаков белән Лацис арасында элемтә өзелә. Шукинны кем яктыга чыгарыр?..

Үзем аны юатырга тырышам, үзем төрмәләр турында уйлыйм. Восстание белән төрмәне азат итү операциясә берүк вакытта башланмаса, акгвардиячеләр тоткыннарны суеп чыгачак. Азат итәргә дә тоткыннарны, коралландырып, восстаниечеләр сафына кушарга кирәк. Корал складларының берничәсен хәзер миннән башка берәү дә белми, ышаныч Таяда, әле ярый ул шактый авыр мәктәпне узды, әзерлеге, кыюлыгы бар, тәваккәллеге житәрлек.

Фәридәгә хәерле юл!

Монда калганнарга уңышлы эш!

Гасабиланып Таяны көтәм. Ул әнкәсен һәм бер очтан Сажида Салиховнаны күрергә дип киткән иде, мин уйлаганга караганда озаграк торды. Пошына ук башладым. Наман кайтмагач, күңелгә төрле шикле

уйлар да килде. Алар өчүүлөшөп зиратка, Зоря янына барып йөргөн-нәрдер дип уема да кереп чыкмады.

— Фәрида кайда? — дип сорады Тания, үз хәлен сөйләп биргәч.

— Эш белән китте, Тания.

— Сажидә Салиховна Плэтән төрмәсендә булган, Гайнулланы күргән.

— Фәрида миңа әйтмәде.

— Курыккандыр.

— Мин шундый куркыныч кешемә?

— Вакыты-вакыты белән чамасыз кырыс, куркыныч.

Үзең турында ниләр генә ишетмисең!

— Хәзер дә куркынычмы?

— Хәзер аңлашыла, мин озак торганга борчылгансын.

— Алай гына түгел әле, Тания. Монда эшләр үзгәрәп китте. Иртәгә пороховой заводы эшчеләре восстанигә күтәреләләр. Миңа ашыгыч рәвештә Николайны күрергә кирәк. Син аны эзләп тап та туп-туры Ендаков янына кит. Кичкырын аның белән дә очрашырга иде!

— Без монарчы ул хакта белмәдекме?

— Бүген белеп калуыбыз да әйбәт! Хәзер алмашыну чоры, Тания. Һәммәсенә күз житкөзеп та булмый...

Николай белән без озакламыйча очраштык, хәбәрләргә тиз-тиз алыштык. Бу тәбәнәк кенә, каратут йөзле, какча яңаклы кеше безнең эштә баялап бетергесез егет булып чыкты. Аклар контрразведкасында урнашып, ул күпме иптәшләргә төрмәдән, үлем элмәгеннән аяп калды. Кулга төшкәннәргә хәл кадаренчә ярдәм итте. Без аны шулай саклап йөрттек ки, менә хәзер дә Николайның чын исемен әйтергә куркам. Әйдә, аз сүзле, тыйнак, егәрле егет күнеләмдә шундый булып калсын инде! Николай белән аерылышкан, Ендаков янына бардым, ул миңе өч егет белән көтөп тора иде инде. Егетләргә икесенә корал саклана торган урыннары белдердем, икесе дә — сыналган егетләр, алар, төн чыкканчы извозчиклар табып, (әлбәттә, танышлар арасынан!), шулар белән килешенеп, коралларны төяп, жайлап яшереп, төрмәгә мөмкин кадәр якырак ишегалларында сигнал көтөп торырга тиешләр. Икесе дә — Яңа бистә татарлары, шәһәрне, шәһәр белән төрмә арасындагы һәр куакны, һәр түмгәкне биш бармаклары кебек беләләр.

Эш бүлешү төмам, миңа восстаничеләр янында булырга дип килешендек. Икенче көнне, көндезгә уникале көчкә житкөзеп, пороховой заводка юнәлдем, завод ишегалдында, нәкъ мин көткәнчә, гадәттән тыш жанлылык хөкөм сөрә иде. Танышлар бер-берсе белән кычкырып ук исәлешәләр, кочаклашалар, гөрләтеп көлеп та жибәрәләр. Һәркемнен күнеле киеренке-күтәренке, күтәренке генә түгел, ярсыган, ташыган иде. Яшырәкләр, чабышка әзерләнган яшь тайлар кебек, ә дигәнчә бер төркемнен икенчесенә барып житәләр, һәркайда хәрәкәтне арттыралар, жанландыралар.

Күзгә торгач, мин танышларымны да күрүгә алдым, кемнәр дисезме, гажәп кешеләр, утта янмас, суда батмас Шуккин белән генерал Рычковның адъютанты Флегонт Клепиков! Тагын Шуккин! Һәм кемгә тагылган диген! Әллә киресенчә, Клепиков Шуккинга ияргәнме? Восстаниен башлап йөрүчеләргә белеп алып, Клепиковка күрсәтеп, астыртын сатып йөриме?! Икесе дә эшче булып киенгәннәр. Шуккин, ни сәбәптәндер, кулына калың такта башы да тоткан. Каядыр үтөп барышлы гына туктаган, янәсе. Димәк, бу жанланыш арасына дошманнар да кысылып өлгәргән инде? Икесен мин таныдым, мин танымаганнар күпме?

Димәк алар, комучлар, эшчеләрнен әзерлеген, кузгалышының көнен-сәгатен белеп торалар! Калкурак урынга басып, тирә-ягымны күзәттем. Шипкларның мондалыгын белдергә һәм акгвардинчеләр якынаймыймы дип тикшереп торырга кирәк иде. Эшчеләр миңа берәз ваемсызрак булып күренделәр...

Митингка пороховой завод эшчеләре, фабрикалардан тукучылар килеп бөялде. Соңгылары «Халык армиясе»нә дип көчләп алынган 2 иче Казан полкыннан ике йөзләп солдатны үгетләгәннәр, жыелышка катнашырга күндергәннәр, арага кораллы солдатлар да килеп кәргәч, жыелыш ниндидер гору, мәгърур төс алды. Жыелган халык Кызыл капка ягына юнәлде. Кулларда кызыл эләмнәр жилфердәде. Бара торгач, мине Гайнулла белән заводта бергә эшләгән Кәрим Хәйруллин танып алды, ырып-ерып яныма килде, ике куллап күреште. Кәрим белән Гайнулла ахирәтләр иде, шәһәрдә облавалар ясаганда, без аны еш кына иптәшлеккә чакырып ала идек.

— Гайнулла кайда? — дип сорады ул бара-бара.

— Төрмәдә.

— Әйтәм жирле күрәнми. Исәнме?

— Әлегә исән.

— Ничава, — диде Кәрим, ап-ак тешләрен күрсәтеп. — Бергәләп тотынсаң, аларны да коткарырбыз.

— Бирсен ходай! — дидем мин, аның кебек үк күңелле булырга тырышып. — Тик монда чит кешеләр, ачык авызлар да шактый урала шикелле.

— Бар алар! Әнә теге күн картуз жандар малае! Эшче булып киенгән, хәсрәт капчыгы!

Хафам арта төште.

— Житәкчеләрне беләсезме, киңәшәп аласы иде бер!

Хәйруллин миңа аптырабрак карады.

— Чекадан булуыгызны белеп калсалар? — диде ул иеләп.

— Яшеренеп торуның кирәге калмады.

Хәйруллин, дәү йодрыгын изәп, тәбәнәк баракны күрсәтте:

— Шуның артына керә торыгыз, мин хәзер...

«Йомарланган йодрыгы языла да алмый егетнең!» — дип уйладым, ул йөгереп киткәч. Як-ягыма карандым, Клепиков белән Щукин күрәнмәделәр. Алар да мине абайладымы? Бер-бер этлек әзерлиләрме? Өлгерерменме? Гомумән, өлгерербезме?

Хәйруллин берәз күздән югалып торды да таза гәүдәле, озын гына бер кешене ияртеп килеп житте. Аның киң ачылган сорғылт күзләрендә кызыксыну һәм сорау жемелди иде.

— Григорьев Алексей булабыз, — диде ул, кулымны кысып.

Гәрчә минем кемлегемне белдерү катгый тыелса да, хәзер яшеренеп һәм ни өчен яшеренүемне аңлатып торуның мәгънәсе калмаган иде, үземнең чека хезмәткәре Сергей Фролов икәнәмне әйтеп бирдем. Кәрим Хәйруллин, сүземнең раслыгын белдереп, ияк кагып алды. Алексей Григорьевның карашы бермә-бер жылынды, ул, хисләнеп, минем кулны тагын бер мәртәбә кысып алды.

— Яшибез! — диде ул. — Яшик әле!

— Менә нәрсә, Алексей, — дидем мин. — Кораллы солдатларны отряд-отряд итеп бүлеп, аларга эшчеләрне дә өстәп, митингка килү юлларына һәр унайдан сак куясы иде. Эшчеләр завод-фабрикаларына карап, төркем-төркем туплансыннар, читләрне шунда ук аерып алырбыз.

Григорьев кемгәдер кул болгады. Ун-унбиш кеше тиз арада, солдатларны ияртеп, төрле якка китә башладылар, майданны ярып: «Пороховой уңга... фабрикалар сулга... уртага... койма буена... капка каршына!» — дигән команда тавышлары янгырады. Төрле якка ыргылып болганган халык арасынан Щукин белән Клепиковны эзләсәм дә, алар күрәнмәделәр. Майдандагы жанланыш берәз кими төште, һәркем үз урынын белеп, үзенең келәре янына барып басты, уртада югалып калган ачык авызларны егетләр майданнан тиз-тиз озата тордылар.

Ул да булмады, уртага нык, агач өстәл чыгарып утырттылар, өстәл өстенә иптәшләрненең иңенә таянып, Роман Петров сикереп менде. Эшче-металлист, большевик, туры сүзле бу кыю кешене завод-фабрик

— Миңа Петров янында булырга боерылган, — диде Хайруллин киткәндә.

— Исән күрешкәнгә кадәр!

Григорьев белән алар ашыгып китеп бардылар, мин иптәшләремә карадым.

— Коралларыгыз бармы, егетләр?

Өчесе револьвер, дүртенчесе граната чыгарып күрсәтте. Калганнары буш кул белән иделәр.

— Күп түгел, берлеккә ярап торыр.

Отрядлар ашыгыч рәвештә тезелеп, кузгалып китә тордылар. Восстание мин көткәнгә караганда шактый эзерләнгән, оешкан булып чыкты. Без пороховой завод территориясенә кайттык, Григорьев отряды баррикадалар корырга кереште. Мине һаман бер үк сабырсыз сорау газалады: митингның сугышка эзерлек икәнән тәгаен белеп торган учредиловчылар бөгә аны таратырга гаскәр яки полиция жибәрмәделәр?! Коралсыз эшчеләрнең канын коючы дигән эшкә даннарына тагын бер сәхифә өстәргә теләмәделәрме?

Қазылыкчы Қилдишевның «Үлем эскадроны» эзер түгелме?

Каппеловчылар кайда?

Савинковчылар?

Учредиловчыларның тактикасы соңыннан ачылды: белгәннәр, «әйда, сөйләнсеннәр!» дип көлеп караганның, усалланып көтеп торганның. Вакытларына кереп тормыйм, восстание тар-мар ителде. Свияжскига кайткач, Лациска мин болай дип язып тапшырдым:

«Эзерлек һәм оешканлык йомшак булып чыкты. Эшче отрядлар коралланмаган иде диярлек. Кызылларның һәм баш күтәрүчеләрнең бердәм хәрәкәте алдан килешенмәгән иде, гаскәрләр иң кирәк чакта, 3 сентябрьдә һөжүмгә күчә алмадылар. Иң авыры — хыянәт! Тагын хыянәт?! Аның авырлыгы безгә, чекистлар өстенә дә төшә. Аклар восстаниең бөтен вакытларың белеп, эзерлек чаралары күрүп куйганның. Учредиловчылар армиясенә Казандагы башкомандующие Анатолий Степанов восстаниең башларга юри мөмкинлек биргән, үзе шул арада фронттан офицерлар батальоны, ак чехлар ротасы, ике батарея һәм өч броневик кайтарткан. Эшче отрядлар кай якка кузгалсалар да, аларны нык коралланган, эзерлеккә засада көтеп торган».

Заводта калганнарның хәле дә ифрат мөшкел, авыр һәм өметсез диярлек иде. Ашык-пошык баррикадалар корып маташсак та, шәһәр ягынан ишетелгән тоташ ату тавышларының безнең файдага түгеллеген башта ук сиздек. Аз-мазлап күнелсез хәбәрләр килеп иреште, бездән, безнең күнелләрне ангырайтып, Семен Григорьев отрядының калдыклары берән-сәрән заводка кайтып керә тордылар. Алар һәммәсе дип әйтерлек бер авыздан: «Хыянәт! Кая барсак, анда засада!» — дип илдерделәр. Утын әрдәнәләреннән өелгән «крепость» артында озак утырып булмасыгын аңлап, Алексей Григорьев үз отрядына Аракчино ягына кузгалырга боерык бирде. «Аклар чылбырын өзеп үзбезнекеләр ягына чыгарга тырышыгыз!»

Төрмәне азат итәргә билгеләнгән егетләр белән мин дә Григорьевка иярдем. Жинү дәрте сүрелгән, каушап калган тәжрибәсез командирың, ярымтаркау отряд белән ялгызың ут арасына чыгарып жибәргә ярмый иде. Без бергә булгач, ул үзен башкачарак тотачак! Иң әүвәл разведка жибәрдек. Башка юнәлешләрдә безнең кая таба хәрәкәт итәсен белеп торган акгвардиячеләр отрядыбызның сайланыр юлы юклығын, үзбезнекеләргә кушылырга омтылуын аңлап алулары бик ихтимал иде.

Акрын гына барабыз, юлда пекарня очрады, йозагын «ватып» эчкә кердек, яна пешеп чыккан ипиләр белән «коралландык», тамаклар ач, ашау-эчү ягын беркем кайгыртмаган, юлда ипи ашый-ашый барабыз (шуньсы аерата хәтердә калган — ипие бик тәмле иде, хуш исле, йомшак ипи!).

Без уйлаганча булды — разведкабыз аклар засадасына юлыккан иде, без чачелеп жиргә яттык. Көтөбез. Ниһаять, карангылык куерды. Без, нәни төркөмнәргә бүленеп, аклар ныгымасын үтөп китәргә тәвәккәлләдек. Бер-ике төркөм караңгыда эреп югалуга, аклар, шикле хәрәкәтне абайлап, бөтен яктан үт ачтылар. Аяусыз атыш башланды, без патроннарны санап кына, эзләп-эзләп жавап бирәбез. Иң алдан күзгалган Григорьев группасы акларны үтөп китә алды, атыш көчәйде, без акларга өстәмә көчләр килгәннен аңлап алдык. Хәзер фронтны үтү турында уйларга да ярамый, көндөзгә монда калу да куркыныч иде. Мин, үз карамагымда калган егетләр белән төн карангылыгынан файдаланып, шәһәргә кайтырга булдым. Егетләрне таратмыйча, үз янымда тотарга иде минем исәп, белмәссен, бер жәе чыкмый калмас! Үзем яшәгән фатирга кайттык, хужа миңа ияргән егетләрне, ашыктырып, утын сараена ызатты, аларга су һәм икмәк кертөп бирде. Мин аның сөйләшәргә яратмавын элек тә чамалый идем, әмма бүгенге сүзсөзлегә, киеренкелегә, барган жиреннән шып туктап калып тынланып торуы белән ул миңа артык сәерләнгәндәй тоелды. Инде тирә-якта тып-тын булуына ышангач кына, ул миңа таба иелде дә:

— Күршәдә, өйдә, яралы ак офицер ята. Кырында бер солдат кына бар! — дип пышылдады. Мин тиз генә өйдән чыктым, биек койма янына килеп, астан ике тактаны тавышсыз гына кәердым һәм күршәләрнең ишегалдына төшөм. Беркем күрәнмәде, бер тавыш та ишетелмәде. Өйдә сүрән генә үт яна, тәрәзә пардәләре төшөрелмәгән, мин, иелеп, өй эчен карый башладым һәм чак кына кычкырып жибәрмәдем! Тәрәзә янындагы караватта гарнизон начальнигы генерал Рычковның тургы адынтаны Флегонт Клепиков ята иде. Яралы. Офицер киёмнәре киеп өлгөргән.

«Язмыш!» — дип уйладым мин күнелемнән генә һәм егетләр янына чаптым. Ашыгырга кирәк иде. Бусагада йокымсырап утырган солдат кына безгә куркыныч түгел! Ашыгырга, ашыгырга!

Егетләр эшнен нидә икәннен тиз төшенделәр:

— Без әзер, куш кына! — диделәр алар.

Мин сонгы көннәрдә акын-тирәнә бик яхшы белә башлаган идем, уемда план туып та өлгөрдә.

— Якында гына подвал бар, безне анда беркем дә эзләп табачак түгел!

Солдат безнең кемлекне абайлап өлгөрә дә алмады, егетләр аны бусагадан күтәрөп алып, баскыч төбенә алып чыгып та киттеләр.

Хужалар эчке бүлмәдә икән, мин аларга: «Ак офицер, солдатлары белән кереп, яралыны алып чыгып китте», — дип әйтергә куштым, Клепиковны үзөбез белән алдык. Ул һушынан язган иде, дөшмәдә, ара-тирә ыңгырашкалап кына куйды.

Авыз ачмаска боерып, янап, солдатны утын сараена кертөп бикләгәннәр, Клепиковны, шактый күтәрөп баргач, подвалга кертөп яткырдык. Таныш урын, облавадан качып, монда төн үткәргәнәм бар, минем шикелле үк берәвесе ян сәкедә сукуыр лампа да калдырган, хәзер ул ярап куйды, үт кабыздык, һәм мин кайчандыр Савиновның койрыгы булган, хәзер Рычковка һәм тагын алда кемнәргә хезмәт итөп яшәгән авантюрист адыютантың үлек төсө кәргән чыраена жентекләп карый алдым. Минем өчен бик кирәкле күпмә мәгълүмат бар бу тар маңгай астында дип уйладым.

Бераздан Клепиков аңына килде, калкынып, як-ягына башын борды, өметсөзләнөп, күзләрен йомды, ыңгырашты. Кайда, кем кулында булуын аңлады шикелле.

— Минем сезгә берничә соравым бар.

Ул эндөшмәдә, жирән керфекләре генә дерелдәде.

— Жавап бирергә әзерме сез?

— Сез кем? — диде ул, күзен ача төшөп.

Көлемсерадем...

— Сөз мине беләсез, мин чекадан, Сергей Сергеевич Фролов. Мин дә сезне бик яхшы беләм, Флегонт Клепиков! Безнең юллар байтак кисешкәннән соң, миңа килеп каптыгыз.

Ул, эндәшмичә, байтак ятканнан соң:

— Нинди соравыгыз бар? — дип ынгырашты.

— Дөрәс җавап бирсәгез, яшәү ихтималыгыз артуын төшендереп торуны артык санийм. Беләм, хәзер сезгә тикшерүчегә караганда табиб кирәгрәк, мәгәр минем башкача чарам да, мөмкинлегем дә юк. Ышанычлы җаваплар бирсәгез, врач табып китергәч кенә без моннан чыгып китәбез. Юк икән, үзегезгә үпкәләгез.

— Солдатны кая куйдыгыз?

— Ул да исән, сарайда ята.

Ут теле дерелдәп куйды, сакта калган егет керде:

— Яктыра, — диде ул хафаланып.

Клепиковның яңак сөякләре ныграк беләнә башлады, маңгаена эрә-эрә тир тамчылары кунды.

— Сорагыз тизрәк! Авырта! — диде ул һәм әче итеп сүгенеп жибәрде. Аннан-моннан бәйләгән иңбашындагы марляга кан саркылып чыкты.

— Шукин контрразведкада кайсы шифр белән беркетелгән.

— 777 нче.

— Кызыллар арасында тагын кемнәрегез бар?

— Белмим.

— Рычковның планнары?!

— Ул шәхси милкен ипләп-ипләп кенә Самарага озата башлады.

Димәк...

— Акларга ярдәм көтеләме?

— Юк! Каян килсен! — Клепиков тагын әче сүгенеп жибәрде.

— Вахитовны кем газаплады?

— Ризван Гариф.

— Контрразведкада аның кушаматы?

— «Сандугач».

— Чехлар моннан кузгалырга җыенамы?

— Хәзер сугышырга теләкләре кимедә. Кызыллар һөҗүмгә күчүгә үк, алар качачак.

Клепиков эчен тотып бөгәрләнде, аның ярасы берничә иде шикелле, күзе акайды, ул анын югалтты. Подвал авызында сакта торган егет тагын керде.

— Яктыра, — дип кабатлады ул. — Патрульләр йөри.

— Аны эзлиләр, — дидем мин, Клепиковны күрсәтеп.

Адъютант дөресен сөйләде шикелле, мин, сарайга барып, солдатны чишәргә һәм монда алып килергә куштым. Егетләр икеләнделәр:

— Катсын, әйдә! — диде берсе.

— Ярамый. Солдат тончыгып үләр. Ә яралыга мин сүз бирдем.

Урам тирәсенә күзе ияләнгән егет, берәз сукрана-сукрана, солдатны алырга китте, кайда очрашасын белә, без Дубкида очрашырга сүз куюшып таралыштык.

— Фронтны бергәләп үтәрбез. Безгә һич кичекмәстән Свияжскида булырга кирәк, анда һәркем санаулы, һөҗүм эзерләнә.

Клепиковның кесәләреннән документларын, кагазларын һәм куен дәфтәрен актарып алдым да, без подвалдан чыгып киттек. Киткән егетез без солдатны алып килеп тә житкерде.

Көнчыгыш як сизелерлек агарган, йолдызлар төссезләнгән, Идел ягынан шәһәргә таба салкынча, дымлы җил бәрә. Һәркем шәһәрнең үзе белгән урам-тыкрыкларны сайлап алды, без сорғылт-тонык танда эреп юкка чыктык. Соңгы көннәрдә гел качып, гел сагаеп йөргәнгә, аулак юлларны чамалыйм, мин дә Дубкига таба атладым. Анда барып

кергәнче, көн тәмам яктырды, юлым хәвеф-хәтәрсез үтте, биек, мәһабәт имәннәр арасына барып егылгач кына арт чүмечем котырып сызлый башлады. Йокламаган, тән арган, киеренкелектән теш казналарына хәтле авырта... Минен бөтен тамырларына үткән сызлануны басар өчен башымны сап-салкын чишмә суына тыгып тордым, үтмәде, ыңгырашып, дәү имән төбөнә егылдым. Бер генә минутка: «Әгәр шушында егылып үлсәм!?» — дигән хыянәтчел уй килде. Үләргә ярамый иде...

Подвалда бергә булган егетләр, төш житкәндә, Дубкида жыелыштык, сакта торган озын буйлы, зәп-зәңгәр күзле татар егете генә юк иде. Соңыннан аның акгвардиячеләр кулына тап булуын ишеттек. Аклар кулына төшкән восстанничеләреннән язмыш азагы мәгълүм иде...

Красная Горка сызыгын бик зур кыенлык белән үттек. Иделдән урманга кадәр араны аклар окоплар, траншеялар белән кискәләп бетергән, алар тимер юл өстендәге ачык платформаларга гына түгел, урман авызына, станциянән ике ягына да туплар куйганнар, бөтен жирдә кеше, сакчылар, хәрәкәт, авыл агайлары, атларын каһәрләп куа-куа, патрон тутырган тартма ташыйлар, тиргә баткан атларын камчылап, жайдаклар чабып үтә, һаваны кискен сүгенү катыш команда тавышлары яңгырый.

Бу яклар миңа таныш та, таныш түгел дә...

Әле кайчан гына Мәскәүдән шушы юл белән Казанга «азга гына, кыска командировкага» килгән идем.

Өчәү идек, өчөбез. Өч якка ташландык... Беребез хыянәтче булып чыкты, ә дустым Леонид хәзер кайдадыр?.. Ә менә мин, сүрән сентябрь койшына жылкә куеп, саргая башлаган яфраклы куе чикләвек куаклары арасында ятам...

Дүртенче сентябрьдә генә без Свияжскига барып элгәштек. Мин штабын эзләп киттем, һәм беренче очраткан танышым Семен Григорьев булды, без бик күптән аерылышкан дуслар кебек кочаклашып күрештек.

Ләйс 5 нче Армия командующие Славен белән гаскәри частьләргә чыгып киткән иде, мин чека бүлмәсендәге танышларым белән кыска-кыска күрешкәннән соң Фәридә урнашкан вагонга атладым. Ин читтәге юлда, күгәрәп-калжаеп беткән рельслар өстендә утырган вагонның такта-токталар белән томаланган тәрәзәләрен күргәч, кан суынып китте, Фәридәгә кереп чәй куя торырга куштым да үзем, борылып, тирә-ягыма күз ташладым. Каппеловчылар станцияне ала алмасалар да, десант эзләре бөтен жирдә ярылып ята. Йортлар янган, капкалар ауган, анда да, монда да ян-яклары ыньчелгән, калжайган вагоннар, алабута үскән шпал араларында ике бәләкәй малай уйнап йөриләр. Идел ягынан йөзгә якын атлы чабып менде, командирлары — купшы кара мыеклы яшь кенә егет — мине күргәч, атын кырт борып, вагон янына юрттырып килеп житте дә өзәңгеләренә басып күтәрелде, ат арт аякларына басып уйнаклап кешинәп жибәрде. Алай болай корыштырган тар тимер баскычта Фәридә күренде, аны күргәч, атлы кычкырып бер көлдә дә уйнаклап китеп тә барды.

— Нуруллин ул, — диде Фәридә кызарынып. — Исемен белмим. Кагылмыйча үтми.

«Тормыш, тормыш!» — дип сызланды күңелем...

Казан восстаниссенең азагын монда беләләр икән инде, Фәридә — табарга мөмкин булган газеталарны жыеп алып кайтты, төпсез, сораулы күзләре белән миңа текәлде.

Ни дип җавап бирә алам мин сиңа Фәридә?!

Алдаша белмим, ә дәресе сиң үзең дә бик ачык анлайсың. Казанның хәле начар, аның хәле начар икән, Казанны бик сөйгән Гайнул-лабызның да хәле шәптән түгел...

Мин Фәридә әзерләгән газеталарга йотылдым.

Ни язалар, ни уйлыйлар, уйлаганнарын яшерер өчен нишлиләр, ни хәйлә табалар?

Эшчеләр күтәрелешеннән соң меньшевиклар шыр жибәргән — иң әүвәл күземә шул ташланды!

«Казанны алу белән большевикларның кояшы баеды, дип уйлау — жинаять! Казан эшчеләре арасында большевизм чире тирәнгә киткән, ә пороховой заводы эшчеләр комитеты бары тик алардан гына тора. Нәтижәсен күрдек, бөтен этлекне алар башлап йөри. Фетнәне бастырырга, фронт сызыгын шәрәләндереп, гаскәр чакырырга туры килде. Кузгалыш төнгә тулаем бастырылды. Хәзер фетнәче-большевикларны һәм аларның оятсыз иярченнәрен эзәрлекләү бара. Бунтка катнашучыларның һәр барчасы хәрби-кыр судына биреләчәк».

Ак гвардиянең хәрби-кыр суды — явызлык символы, аннан юл бер генә, кабергә генә алып бара. Ну бу меньшевикларны, сүздә — «эшчеләр дә эшчеләр», пар сандугач булып сайрыйлар, ә хәзергә властыка яарга тырышып эшчеләреннән һөммәсен тәмуг газабына илтәп тыгарга эзәрләр! Майлы калжа эләксен дә жылы түрләре исән торсын! Без аларның кемлеген элек тә яхшы белә идек, хәзер, битлекләрен салдыргач, әйдә, дөнья күрсен!

Әһә, менә эсерлар фикере, алар черек тешләре арасыннан күгәргән сүз чыгаралар: «эшчеләр фетнәсе Комуч властен йомшарта», ах та ух, ыңгырашалар...

Болары сүзләр, боларын теләсәң никадәрә чәчә бир, сүзләр артына явызлык, мәртәтлек яшерелгән, алай да башы бар кешегә акны карадан аерып алырлык... Рычков белән Степанов сүздә уйнарга маташмыйлар, аларныкы түп-туры, куркыталар, яныйлар:

«1. Әгәр халык арасында 3 сентябрьдәге симан башбаштаклыкка өндәүчеләр очрый икән, бу хәлләр күзәтелгән кварталлар түпкә тотылачак.

2. Большевик агитаторларны яшереп асраучылар, аларның кайдалыгын белеп дә, властыларга хәбәр итмәүчеләр, фетнәчеләреннән теләктәшләре саналып, хәрби-кыр судына биреләчәк».

Вәгъдәләре бер, вәгъдәләре каты, алар кулына эләгә калсаң, шулай эшләячәкләр... Ишетәсезме, Казан эшчеләре, сезгә туры юлны кая күрсәтәр?

Тагын мондый хәбәр: «Шәһәр камалыш хәлендә дип ягълан ителә, жыелышлар тыела, жыелганнар гаскәр тарафыннан куылачак, каршылык күрсәтүчеләр судсыз атылачак».

Казанның Пороховой, Суконный, Бишбалта, Яңа Бистә эшчеләре коралларын дүртенче сентябрьгә кичке алтыга тапшырып бетерергә тиеш, тапшырмасаң, шулай ук атылачаклар».

Комучлар власть башында! Алар да тел тегермәннәрен теләгәнчә әйләндерәләр! Армиягә «ирекле» язылырга өндиләр. «Ирекеләр жингәнгә кадәр сугышырга тиеш» булганга, армия хезмәтенен срогы күрсәтелмәгән, янәсе «жиңү бик якын, энә-ә тегендә күренеп кенә тора», Казан тирәсендә бер талпынсаң, кызылларның көле күккә очачак. Реаль мөмкинлекләренә уйлап карамыйлар микән әллә алар, шашканнармы, әллә жан бирер алдыннан соңгы көчәнүләреме?! «Россиядә властыны законсыз кулга төшергән большевикларны жингәнгә кадәр», «Власть Учредительное собраниегә тапшырылганчы» көрәшәргә өндәү жүләрлек икәнне аңламыйлармы?! Бу чакыру тәмам тешкә тия башлады, газетаны умырып ыргытасы килә, жиргә салып таптыйсы.

Хәбәрләр, яңалыклар, хәбәрләр...

«21 августта Самарага АКШның хәрби атташесы майор Хомер Слотр килгән».

Килгән икән — жиңүгә өметләнә, килә икән — жиңәргә өнди...

Ә алгы сызыкта, чехословак корпусында француз хәрби миссиясе вәкиле капитан Жанно сүзенен башында шактый аек фикер йөртә. Тыңла, майор Хомер Слотр!

«Рус буржуазиясе көчсез һәм зәгыйфь. Аның янадан властыка килерлек хәле калмаган. Шул сәбәпле, социалистик төркемнәр, үзара тала-

шып ятасы урынга, большевикларга каршы торырлык Комуч тирәсенә тулланьрга тиешләр».

Ах, капитан Жанно! Эшче сыйныфны ничә мәртәбә саткан, ничә тапкыр укынга ыргыткан, революция хыянәтчеләре эсер-меньшевиклар тирәсенә чакырып, дәрәс башлаган сүзеннә ахмак бер нәтижә ясап тәмамладың.

Бит саен гайбәт, юл арасы саен яла. Имеш, «мобилизацияләнган крестьяннарны большевиклар вагоннарга тутырлар да, өсләреннән бикләп Германиягә озаталар».

Ниһаять, житди сүзләр дә очрады.

«Жир бушлай крестьяннарга, власть советларга бирелергә тиеш дип саный крестьяннар». Болары эсер разведкасының авылдан жыйган анкета йомгаклары! «Крестьяннар халык армиясенә язылырга теләмиләр. Сәбәпләре күп, беренчесе — үткәндәгә сугыштан туйганнар. Большевиктик өндәмәләр көннән-көн алар күчеленә үтәп керә, армиядә погоннарның кайтуы аларны өркетә, крестьяннар: «Иске тормыш кайта икән!» — дип, бер-берсен куркыталар, котырталар. Алар «Халык армиясенә язылудан барыбер файда юк, большевиклар көчле, алар жинәчәк һәм дошманнарын тар-мар китерәчәк», — дигән фикер йөртәләр».

Бу — комучлар аптыравының чиге. Сайрыйлар. Йөк-йөк вәгъдә аударалар, ә крестьяннар алардан читләшә. Нишләргә?

Август азагында алар Чиләбедә жыйналып, илнең Көнчыгышында большевикларга каршы көчләрне берләштерү турында сүз кузгаттылар. Искечә бармый, барып чыкмый, көрәшнең яна ысулларын, яна мәгънәсен эзләп карарга кирәк! Бәхәсләр ишеләп, сүз-тәкъдимнәр ташып торса да, жыелганнар килешенә алмады, күпләр, эсерларның «халык власте» тәгъбирен кире кагып, илдә көчле диктатура урнаштыруны таләп ителәр. Моңа каршы чыгучылар да күп иде. Бер нәрсә — «бердәм Россия гаскәре составында милли частылар оештыру» мәсәләсә генә уңай хәл ителде...

Эт алдына бер сөяк! Ашагыз, милли каһарманнар, Вәлидиләр, Алкиннар!

Казан эшчеләренә күтәрелешен Комуч члены Климушкин болай баялаган:

«Иделдәгә көрәшнең алдагы язмышына ике вакыйга йогынты ясый, беренчесе — иң мөһиме — Комуч тылында эшчеләрнең баш күтәрүе. Әлбәттә, чуалышны, завод эшчеләрен котыртып, коммунистлар оештырды! Бу хакта ике фикернең булуы мөмкин дә түгел. Тик шуны да истә тотыйк: әгәр большевиклар эшчеләрнең бердәмлегенә ышанмасалар, тәвәккәлләп, фетнә башлап жибәрмәсләр иде! Эшчеләр үз кулларында фактик властың тоткан офицерларга каршы корал күтәрәп чыктылар. Сәбәп нәрсәдә? Минемчә, иң зур ялгыш Комуч вәкиле Архангельскида! Шәһәр милициясенә электән яманаты чыккан исправник Завидомскийны баш итеп куя! Елга флотилиясенә хужа итеп генерал Романовскийны билгели. Кыскасы, халык күзендә торган жаваплы урыннарда гел монархистларны утырта! Асылда, эшчеләр Комучның иң дәрәс власть икәннән беләләр, алар бу юлы энә шундый монархист вәкилләргә генә каршы күтәрелделәр!»

Икенче вакыйганың да әһәмияте аз түгел — Казан тирәсендәгә офицер батареяларында саботаж башланды. Әйттик, өлкән офицер батарея командирына фронтка барырга куша, ә тегесе: «Учредиловчылар килсен дә сугышсын!» — дип кенә жибәрә! Бу сүзгә ишеткәч, чехлар һушсыз калган, алар сул флангны ачык калдырып, шуңа ук чигенгәннәр».

Теләгәндә гаепленә табу ансат, «монархистларда гаеп имеш!» «Офицерларда! Аларны сайлап комуч расламаганмыни? Эсерлар партиясенен эше киртәгә барып терәлгәннә берсе дә танырга теләми, янәсә бүтәннәр һәммәсә гаепсез, бер эсерлар гына канатсыз фәрешталәр!»

Асылда Климушкинның үз шәхси фажигәсә ярылып ята. Кайчандыр партияләрдән өстен торган хөкүмәт булдырырга тырышып йөр дә, мә

сина, уң эсерларга яллан, аларны монархистлар белән килештереп, уңга бөгел, сулга иел, һәммәсенә ярарга тырыш. Ачуыннан хет шартла, хет ярыл! Үзеңне хак революционер санап йөр, ә син табан асларын ялаган хужаларың революция себереп түккән иске режимны кайтарырга сугыш-сыннар!..

Язып утырам. Фәридә, керә-чыга, вак-төяк эшләр бетереп йөри, соңгы көннәрдә башым туктаусыз авырта, урыннан торганда, авып-авып китәм. Вагон түбәсе тишек, тып та тып тамчы тама... Ниһаять, кысылыр почмак табылды, исән калган йортның мансардасына күчендем. Монда да артык ямь юк, мәгәр коры, яңгыр тавышы ғына ишетелеп тора. Яңгыр тавышы үткән көннәргә, балачакка, Мәскәү урамнарына, Арбатка алып кайта... Яңгыр көн дә ява, аязып тора да, Идел өсләп болытлар ябырыла башлый. Бездән — Казан өстенә үтә...

Лацис кичкырын, күз бәйләнгәндә генә кайтты. Шактый кызып, көткән арада көчәйгән ярсуымны көчкә тыеп, Мартин Янович янына барып кердем. Күрештек.

— Казанда ниләр булды? — дип сорады ул кискен генә.

Жавап урынына авызымнан авыр сорау атылып чыкты:

— Эшчеләр восстаниесе башлануга, нигә безнекеләр һөжүмгә күчмәде, Мартин Янович? Без шуңа өметләнгән идек бит!

Үземнең эшчеләр күтәрелешенә ничек катнашып китүемне сөйләп бирдем, боерык көтмичә, шәһәрдән китүем өчен нык эрләргә дип көтсәм, ул аны-моны әйтеп тормады, сораवыма жавап бирергә дә ашыкмады, гомергә булмаганны сүзсез юаш кына утыра бирде. Мин канга ман-чылган урамнар, жимерек баррикадалар, таркалган отрядлар, бер мәлгә ышанычын югалткан эшчеләрнең: «Хыянәт, безне саттылар! Кая барсаң, анда засада!» — дип борылып кайтулары турында сөйләдем... Лацис күтәрелеп бәрелмәде, гадәтенчә кабынып та китмәде, байтак иптәш-ләрнең жавапсызлыгы, әзерлек житмәү турында гомуми сүзләр белән котылып калды.

— Күпме иптәшләр төрмәдә газап чигә,— дидем мин.— Бүген-иртәгә аларны кырып бетерүләре ихтимал. Минем карамакка нәни генә диверсион отряд бирсәгез, мин, Казанга үтеп кереп, гауптвахтага һәм Платән төрмәсенә искәрмәстән һөжүм ясап, андагы иптәшләрне азат итәр идем,— дидем иң актыктан.— Минем белән монда шул эшкә бил-геләнгән тугыз кеше бар инде.

Ул бу тәкъдимгә дә өзеп кенә жавап бирмәде, кире дә какмады, хупламады да, мин үземне борчыган мәсьәләләрне һаман тезә тордым.

— Хыянәтчеләрне юлдан алып ыргытырга кирәк. Зыян-зарарлары санап бетергесез. Шукинын ал, Ивановын, Ризван Гариф... Иптәшләр каны үч сорый. Гәрчә сезнең Шукиннар аша яшертен эш алып баруыгыз-ны чамалыйм, Мартин Янович, алай да, очрый икән, исән калачак түгел ул бәдбәхет!

Лацис сүрән генә елмаеп сүзгә кереште:

— Бәхәсләшергә теләмим, күрәсез. Безнең боерыкларга баш иеп эш-ләүгә караганда, үз фикергез булу, аны тормышка ашырырга омтылуы-гыз — акыллылык галәмәте. Мин дә үз позициямнең дәрәслеген һәм нык-лыгын аңлатып карыйммы? Әйтик, шахмат уенында жиңу хакына сез бер фигураны, пешканы корбан иттегез ди. Аңлайм, кеше — пешка, сугыш — шахмат уены түгел, диячәксез! Килешәм. Мәгәр сугышта да жиңу бәрабәрәңә хәйләгә сабышырга да, жиңу хакына артык зур бәһә түләргә дә туры килә. Шукин бездән беркая да китмәс, кирәк чагында ул да ярап тора! Без монарчы белә алмаган чуртаннарны ауларга кирәк! Казанны азат иткәч, мин сезне дустаныгыз Таһиров белән Самарага жиңбәрәм. Кушылганнарны үтәп чыккач, рәхим итегез, Шукинын алсагыз да ярый! Ул ахмак кеше түгел, мин акыллы дошманнарны яратам, пычакның үткер йөзеннән йөрүен чамалый, акыллы дошман башны эшләтә, уйлау

сәләтен арттыра, өйрәтә, көч өсти! Шукин — минем өчен югары математика. Сөз аны беркатлы бөжәк дип уйлый күрмәгез!

Мин кызып, тагын аңа каршы төштем:

— Мөртәтлекнең чиге бар, Мартин Янович! Кем дә булса берәү уртак эшкә файда китерә ди. Ә аның мөртәтлегә файдасыннан мен артык булса?! Андыйм, килешәм, йөз кешенең гомере өчен кайчагында меннәр һалак ителә. Тик ул меннәр үлемгә ни өчен баруларын анык белергә, аңа рухи әзер булырга тиешләр. Шукин Ленин комиссары Вахитовны коткаруны харап итте. Шул факт үзе генә житмәгәнме? Аның аркасында дустаныбыз Таһиров төрмәдә үлем көтөп утыра. Хәзер Шукин миңа очрый калса, дивана шикелле авыз ерып торырга тиешме мин?! Кул бирергә?! Мин һәрчак кесәмдә сабын йөртсәң тиешме инде хәзер? Кул кысышкан саен, тырышып-тырышып юарга?!

Лацисның чырае кырысланды, ул мин белгән, мин өйрәнгән элекке кыяфәтәңә кайтты. Кырыс чагында мин аны тизрәк аңлый идем.

— Сөз солдат, — диде ул таләпчән, нык тавыш белән. — Революция солдаты. Сөз боерыкны карышусыз үтәргә, бу уңайда бүтәнгәргә үрнәк булырга тиеш. Иртәгә, бишенче сентябрьдә, Казанга зур һөжүм башлана. Иртәгә! Командарм белән отрядларда булып кайттык. Үз вакытында китергән донесениләргә, кыйммәтле фактларыгыз өчен сөзгә, иптәшләрәгезгә, булышчыларга рәхмәт белдерәм. Хәзер эш бермә-бер артчак. Сөз Фәрида Ибраһимова белән икәүләп әсирләрдән җавап алырга керешсез. Әсирләр күп булачак. Халык армиясенә көчлән алынганнар һәммәсе безнең якка күчәчәк. Кызыл Армиягә яраклымы алар, түгелме — беренче нәзүбәттә шуны ачыклайсыз. Гаепләргә хәрби-революцион трибуналга тапшырасыз. Элемтә турыдан-туры минем белән генә башкарылсын. Әлегә шул.

Мин аңа Клепиковның документларын, дәфтәрән тапшырдым, аннан сорашып белгәннәрәмне язып бирдем.

Икенче көнне бөтен фронт буйлап Казанга һөжүм башланды, һәм сугыш шәһәр азат ителгәнче тукталмады.

Кораллы суднолар, төн карангылыгынан файдаланып, Свияжскидан Югары Осланга кадар үтә алдылар һәм шуңнан торып дошман батареяларын утка тоттылар. Учредилочыларның пароходларын куып җибәргәч, уңыш ярдагы кызыл отрядларга Воробьевка авылын, иртәгәсен исә Печище, Түбән һәм Югары Осланнарны аклардан азат итәргә булыштылар.

Бу күптән көтелгән жиңу турында В. И. Ленин белән Я. М. Свердловка телеграмма очты:

«7 сентябрьдә 8 сәгать 50 минутта Югары Ослан, Сухая Река, Аракчино авылы һәм станциясә азат ителде. Казанга һөжүм уңышлы дөвәм итә».

Шул ук көнне Владимир Ильичка тагын бер телеграмма китте:

«Савыгыгыз! 5 нче Армиянең политбүлегә белән житәкчелекне үз кулыбызга алдык. Хәбәрләрне Казаннан көтегез».

Телеграммага Питер эшчеләре В. Н. Каюров һәм И. Д. Чугурин кул куйган иде.

«Рәхмәт. Савыгып киләм. Казандагы чехларны, акгвардиячеләрне һәм аларга булышучы канечкеч кулакларны бастыру үрнәк дәрәжәдә кискен булыр дип ышанам». Ильичның җавабы шул булды.

Казанның өч яктан камалуын һәм якын көннәрдә азат ителәчәген белеп торган Ильич Троцкийга ачулы телеграмма сукты.

«Миңа килеп ирешкән хәбәрләр хак булып, дошманны артиллерия уты белән тар-мар итү мөмкинлегә бар хәлдә Казанны алуның сузылуына гажәпләнәм һәм борчылам. Минемчә, шәһәрне кызганырга да, һөжүмне кичектерергә дә ярамай. Әгәр шәһәр тимер бөжә белән кысып алынган икән, дошманга шәфкать күрсәтмичә тар-мар итәргә кирәк».

Яков Михайлович та гаскэрлэргэ телеграмма юлады:

«Свияжск, 5 нче Армиягэ, Армия солдатларына. Кадерле интэшлэр! Коралыгызны данга күмүгез белэн кайнар котлыбыз. Сезнең батырлык һәм социалистик илебегэ ихлас тугрылыкның, жинү хабэрлэрегезнең савыгып килгән юлбашчыбыз Ленинга көч өстәгәннен сөенеп билгеләп үтәбез. Казанны азат итү, шәһəрдəн ак чехларны һәм ак гвардиячелəрне куып жибəрү аны тиз арада безнең сафка кире кайтарыр. Якын көннəрдə безнең кызыл əлəмнəр Казан өстендə жылфердəр дип ышанам. Сəзгə сəлам юллап, унышлар телим. Сəз барыгыз да жинүгə ашкынасыз, социализм сугышчылары! Алга!»

Күпчелек газеталар кызылармеец, матросларның, командир һәм политработникларның батырлыгы, Казанны тизрəк азат итү омтылышлары турында язса, «Вестник Комуча» фронт хəбэрлəрен бозып, кызылармеецлəр һөжүмнен əһəмиəтен кечерəйтəп күрсəтергə азыпланды.

«Сан ягынан көчлəрəк дошман, 5 сентябрьдə авыр туплардан ата-ата, һөжүм арты һөжүм ясап, безне чигенəргə мəжбүр иттə. Əмма безнең утлар аны туктатты. Дошман флотының бишенче сентябрьдə шəһəргə якынаерга маташуы барып чыкмады. Кичен алар тагын бер тапкыр ут ачарга тырышып карады, мəгəр көндəзгə кебек үк, телəгəн-нəрəнə ирешмəделəр, һөжүмнəрə сөрлөгəп туктады».

Ялган! Дошман арасында курку-каушау, буталыш һәм таркаулык сизелə. Клепиков нəрсə диде: «Мал-мөлкəтен Самарага күчəрə башлады»,— дидемез?!

Агентура мəгълүматларына караганда (əсирлəр дə шуны раслады!), Казаннан Уфага «жыелыш үткəрəргə» дигən булып, Лебедев китеп барган, үзə белən Ильяс Алкинны да нярткən. Жиденче сентябрьдə шəһəр буржуазиясə иплəп-иплəп төрлə тарафка сыза-ычкына башлаган.

Учредиловчылар барлык ир-атларга мобилизация игълан иттə. Мобилизациялəнгəннəр сугыш кырыннан качмасын өчен, аларны алгы сызыкка сак астында озаттылар. Шəһəр күз күрмəгən, колак ишетмəгən имеш-мимешлəр белən тулы...

Ниһаять, безнең һөжүм тагын да көчəя төшə, беренче булып иң өлгəрлəр — Казаннан чехлар сыпырталар! Буш кул белən китмилəр, аклар армиясенен Лаеш юлындагы азык-төлөк төялгən обозларын үзлəрə белən «алалар».

Без Фəрида белən көнə-төнə əсирлəр белən утырабыз, жавап алабыз.

— Руслар я сугышмыйлар, сугышалар икən, эленке-салынкы гына,— диде бер чех, рус теленəң ата-анасын жимереп.— Башта без монда немецлар бар дип белгən идек, яхшылабрак карасақ, алар юк! Безне алдаганнар! Большевиклар ягынан мадъярлар сугыша икən, əйдə, сугышсыннар, без Австрия-Венгрия империясенə кайтырга жыенмыйбыз. Мадъярлар үзлəрə дə бəйсəз дəүлəт турында хыяллана икən. Ишетек. Житте, жил куып күп йөрдөк, мине өйгə кайтарыгыз.

Анын фикерен шундук Лациска житкердем.

Əсир төшкən офицерлар, көймəлəрə комга терəлсə дə, һаман кəперенəргə тырыштылар. «бүгөн сəз безне... иртəгə без сезне!» дигən булып, койркы күтəрделəр.

Тик аларның да кызарган кикриклəрə тиз шинə иде, без эш алымнарын үзгəрттөк, əлөк чекада утыргандагы кебек кəңфитлəнəп тормыйбыз, гаеплəрə белəнүгə, офицерларны төркем-төркемə белən Свияжск янындагы хəзмəт лагерьына озатабыз, сугыш азагына кадəр утыра торсыннар, акыл жыйсыннар. Көчлəп ак армиягə алынган солдатлар һәм офицерлар, Совет влəстə каршысындагы гаеплəрən йолар өчен, ялварып, фронтка озатуны сорадылар. «Совет влəстə гади кешелəрне — эшчє-крестьянны яклы, без яклаучылар арасында булырга телибез»,— диделəр. Күрəбөз, акларда язгы, жəй айларындагы текəлөк беткən, басылганнар, фикер ярыштырып азыпланмыйлар, хəlнəң тулаем безнең файдага үзгəрүен күплəр төшөнə иде индє. Шулай эшлəп ятканда, кызылармеец-

лар бер эсер белән бер меньшевикны тотып китерделәр, идеологларны, рухи, фикри дошманнарны! Болары тамчы да үзгәрмәгән булып чыкты!

Уң эсер, шар кебек түгәрәк йөзлө, түгәрәк гәүдәлө сөмөз көпшәк гәүдәлө бөндәчөк, кем каршына китерүләрен белмәмешкә салышкан булып, боргаланып, рәхәтләнөп лыгырдап утырды.

— Россиянөң бәйсезлегө һәм халык властө өчөн без житәкләгән гадел көрәш тарихи жирлектә, тормыш чынбарлыгында туды. Большевикларның союзникларга хыянәтөн крестьян кичерә алмады! Без, изгө көрәшкә чыгып, Идел тирәсөндә ышанычлы крестьяннар арасынан 6—9 дивизия гаскәр тупларга теләдек.

— Сөз, әфәндем,— дөп бүлдердем мин тел бистәсөн,— сугышта булдыгызмы? Оюпларда бет сөмөрттегөзмө? Тиф белән чирләп, әжәлтдин белән якалаштыгызмы? Әллә бал-майда йөзөп, тарихны тел белән генә ясадыгызмы?

— Мин рухи көрәшчө!— дидө тәмам шарга әйләнөп, эсер.— Минем белән алай сөйләшөргә хахыгыз юк!

— Мәктәнырга жыенгач,— дөп туктаттым мин, жирәнөп, артык кызып киткән уң эсер әләмәсөн,— санагыз индө, патша сановниклары Плеве, Боголепов, князь Сергейны юк итүгөзсөн дө телгә кертөгөз! Сөз әсөрлөгән түргә большевиклар — каһәр суккан немец шпионнары менөп утырды дигөгөз! Һәм, без Тверь сәүдәгәрө житәкчөлөгөндә, Комуч дигән канкойгыч төркөм оештырып, эшчө-крестьяннарны кырдык, илнө бөлгөнлеккә төшөрдөк, дигөн! Тор, Самара этө! Ач кандала! Бас!— Үзөм дө тыела алмыйча кызып киттөм.— Туры тор, әнчөк! Жавап бир — соңгы көннәрдә күпмө кешө аттыгыз? Начальстводан Казанда кемнәр калды? Төнгө парольләренө айт! Сөйлә, самарская сука!

Менә болай сөйләшүдөн ул усақ яфрагы кебек калтырый башлады.

— Әйтәм, әйтәм,— дидө аның тасма телө.— Һәммәсөн әйтәм. Шәһәрдә власть тулаөм Степанов кулында. Бүтәннәр, халыкны асу-ату белән куркыта-куркыта, үз ялганнарына үзләрө ышанып, шәһәрдән качып киттеләр. Сугышырга кешө калмады. Фронтка солдатларга үгөт-нәсихәт укырга килгән идөм... Юнкерлар котырына, Халык армиясөнә язылырга теләмәгәннәрнө өркөтөп: «Тормышың белән бәхилләш!», «Кан теләсөн — үзеңкөчөн эчәрсөн!»— дөп язып жибәрәләр. Парольләрдә дө әлеккө сыман эчкө мәгънә калмады, адәм көлкөсө, соңгы пароль — «Бозыклык әңкәсө», жавабы — «Ефросинья».

— Анысы кем тагың?

— Казанда солдат фәхешханәсө тотучы.

— Күпләп атасызмы?

— Үткән бер төн эчөндә туксан атылды,— дидө эсер бөрөшөп.

Сискәнөп киттөм, шушы туксан эчөндә Гайнулла да, Тәня да булуы бик ихтимал идө...

Меньшевик эсерга караганда үзөн тынычрак тотты.

— Язмыш тәрәзәләрен киерөп ачып куөп, тормышны берәз жилләтөп алу ярый,— дидө ул, сабыр гына уйланып.

— Ни-нәрсәнө күздә тотасыз?

— Төрмәдә утыруымны әйтәм.

— Әлөк тә булгаладымы?

— Патша заманында икө тапкыр... хәзөр менә сөздә. Азаккысы булыр дөп уйламыйм. Дөнья тынычланыр кебек күрөнми.

— Жилләтөп алуның мәгънәсөн табасызмы?

— Язмышыңны жыөп сүтәсөн, дуслар хәтергә төшә, жаның-тәнен белән табынган иманыңның дөреслегөн тикшөрәсөн.

— Һәм нинди нәтижәгә киләсөн?

— Нәтижәгә килөп житә алмыйм. Житәм дигөндә генә аяк астымда жир убыла. Без — хақ эшчөләр партиясө. Самара Комучын якыйбыз. Эшчөләр исә ана каршы күтөрөлдө, димәк, алар үз партияләренә каршы киттеләр. Әгәр Маркс уңжидөчө ел революциясөнө Россияда, эшчө-

ләре аз санлы, капитализм чак-чак кына туып маташкан караңгы илдә тууын белсә, нык гажәлләнер ид! Рус дәүләтендә XVIII гасыр уртасынан, Анна Иоановна заманынан ук немецлар кулы уйнады, хәзергәчә шул хәл саклана, шул шарт Ленинны жиңүгә китерде. Тора-бара моны эшчеләр аңлар, үз хаталарын белерләр, янадан безнең якка аварлар дип озак көттек, ә алар каршылыкны отыры көчәйтте... Мондый шартларда нинди нәтижә ясамак кирәк? Өметләнәргә, көтәргә генә кала.

— Нидер өметләнәп көтәргә икән исәп! Юк-бар белән баш ватасыз икән. Ахмак уйлар белән!

— Нигә юк-бар булсын? Гафу итегез, тәхъсир, тарихны яхшы белмәсәң, революция игълан итеп йөрү жинел ул! Ахмак дигәндә дә саграк кылангыз, рус әкиятләрендә актыктан иң акыллы булып дивана Иван кала. Баксаң, Иван-дивана акыллы ғына күренеп йөрүчеләрдән күп тапкырга акыллырак икән!

— Тел ярышларында чарлангансыз, күрәм. Сөз бит андый ярышларда бүтәннәрне тыңларга яки аңларга тырышырга түгел, үз-үзегезне тыңларга гадәтләнгән! Тел ярыштырып торырга вакытым юк, алай да сүз чыккач, аңлатып үтим; безнең революция Маркс һәм Ленин билгеләгән юлдан тайпылышсыз бара. Әгәр сөз, белдекле булып мәтәштерә торган әфәнде, Ленинның «Россиядә капитализмның үсеше», «Имперализм капитализмның иң югары стадиясе» дигән һәм башка хезмәтләрен укыгансыз икән, пар нарат арасында көпә-көндөз адашып, саташып йөрмәгез инде. Укымасагыз, сөзнең белән сөйләшеп торунуң нич мәнәһәсә калмый! Иван-дивана мәсьәләсенә килгәндә — зирәк егет ул, әкият кануиннары таләп иткәнгә генә жүләргә салына, ә үзе адәмнәрне бик жентекләп күзәтә! Ярар, шуны беләсәм килә, комитетыгыз нишләргә уйлый?

Меньшевик, ялбыр чәчләрен селкеп, маңгаен ачты.

— Сугышырга уйлай.

— Ә сөз?

— Кушкан жирегездә утырып торырман. Көтәм әле мин!

Кызыл кикриккә эсерны, «өметләнәп утырырга яраткан меньшевикны» парландырып, хәрби-революцион трибуналга озатырга туры килде.

Казанга һөжүм уңышлы дөвам итә! Сулъяк яр гаскәрләре 8 сентябрьгә Игумный, Савиново авылларын һәм Пороховой завод бистәсен азат иттеләр. Югары Ослан тавындагы ифрат уңайлы позициягә ике 6 дюймлы, 3 дюймлы унөч туп куеп, Казандагы дошманның хәрби нокталарын ядрә белән тар-мар иттеләр.

Казанны азат иткәндә күрелгән акыллы чараларның тагын берсе шул иде: Икенче Армиянең Азин группасы 8 сентябрьдә Бишенче Армия составына кертелде, Азин отрядлары сулъяк ярдагы Невель полкы белән Борисоглебское авылы янында берләшәп, андагы частылар ныгып, көчәеп киттеләр. Шунуң белән Казанны өч яктан камау тәмамланды, Идел аягы флотилия карамагында иде.

Казан тулы камалышта, ә шәһәрдә һаман аклар!

Республика кораллы көчләренең башкомандующие Иоаким Иоакимович Вацетис 9 сентябрьдә 5 нче Армия жетәкчеләренә жибергән директивасында камалышта калган Казанның һаман аклар кулында булуына кискен ризасызлык белдерде һәм шәһәрне азат итүне ашыктырырга боерды. «Кабатлап әйтәм, өстәмә көчләр жиберә алмыйбыз: әгәр дошман һөжүмгә күчсә, кире кагарга хәл табылмас. Казанны азат итүнең ашыгыч чараларын күрегең!»

Шул ук көнне кичен, флотның берничә судносы Аргы Усыя янында Казан пристаненә якынайдылар һәм алтмыш матростан торган десант төшерделәр. Моңы көтмәгән дошман каушады, туп, пулеметларын калдырып чаба башлады. Матрослар, әле генә кулларына төшкән туп-

пулеметлардан атып, дошманга ут яудырдылар. Бер сәгать чамасы давам иткән каты атышлардан соң, туп-пулеметларны жимереп десантчылар китеп тә бардылар. Позициядә ныгып калып булмады, әмма десант-һөжүм дошманның көче барлыгын тагын бер кабат раслады.

Тугызынчы сентябрьдән соң гына мине Лацис чакырып алды.

— Көткән сәгать сукты!— диде ул.— Хәзер үк үзегез теләгәнчә бер группа алыгыз да иң алдагы кызылармеецларга кушылып, шәһәргә үтегез. Сезнең бурыч — төрмәләрдән исән калган иптәшләрне коткарырга өлгерү! Икенче бурычыгыз да үтә жаваплы — контрразведка кәгазьләрен кулга төшереп эшкәртә башлагыз, аклар белән хезмәттәшлек иткән кешеләрне ачыклагыз. Хыянәтчеләр шәһәрдән чыгып өлгерә алмасыннар! Һәр ачыклаган ханине кулга алырга. Мин үзем дә бүтән юлдан шәһәргә керәчәкмен. Сәгате-минуты белән мин сезгә ярдәмчеләр жибәрермен. Уңыш телим, Сергей Сергеевич.

Без егерме биш кеше идек.

Фәридәне алмаска ниятләгән идем, әмма ул аяк терәп каршы килде:

— Шәфкать туташы ярап куяр, Сергей Сергеевич, калдырмагыз мине,— диде ул ялварып.

Кузгалдык...

10 сентябрьдә иртән иртүк Яна Бистә тирәсенә Идел флотилия-сенең десанты төшерелде. Авангардта кичә чирканчык алган батыр матрослар бара иде. Петроградтан килгән маршевий батальон да аларга кушылган. Десант белән флотилия комиссары Николай Маркин житәк-челек итте. Кыска гына барелештән соң бистәне кулга төшергәч, десант шәһәргә үк бәрәп керде. Бер үк вакытта сулыяк яр гаскәрләре, Казанка елгасын кичеп, шәһәрдә урам сугышлары башлап жибәрделәр.

Тоташ ут арасында йөрәп, манма су булган пулеметчы Всеволод Вишневский бу данлыклы көннәрне соңыннан болай дип искә алачак:

«Казанга» яңа хәлиткеч һөжүмгә эерләнәбез. Төн йокысыз үтте. Иртән, таң белән, мыштым гына пристаньга якынайдык. Колоннага тезелеп, тиз-тиз алга ыргылабыз. Безнең арттан ук пехота полклары килә. Менә шәһәр чите, урамнар, йортлар. Юлларда сугыш кирәк-яраклары төялгән атлар. Шуннан китә кызып — чиркәү ягынан пуле-мет өзлексез тырылды, без, чиркәүне урап алып, акларны якаларынан алып, манарадан сөйрәп төшәрәбез. Туп-туры штабка озатабыз. Шәһәр-не кисеп үтәп, ашыгып, Лаеш юлына төшәбез. Аклар шул юлдан сыпыр-талар. Үтешләр бер штабны кулга алдык. Аклардан алган коралларны өлешәбез, шунда ук «эшкә жигәбез». Уңга, сулга патрульләр жибәрә-без. Атлылар акларны куа китте. Казан безнеке! Безнең арттан ук гас-кәри оешмалар шәһәр йортларына кайтып урнашалар».

Соңыннан мәгълүм булганча, «куа китү» күнелдәгедәй булып чык-маган икән! 5 нче Армия командованиесене «оборонада ныгырга, махсус приказны көтәргә!» дип боерган.

Ни өчен? Аңлашылмый.

Зарыктыргыч өч көн үткәч кенә дошманны чынлап торып куу баш-ланды...

Кечкенә генә отрядыбызны өчкә бүлүргә мәжбүр булдык, һәр кеше санаулы, аерым исәптә, һәр корал күз карасы кебек... Өч сугышчы, Фәри-дә һәм мин гауптвахтага барабыз, калганның Пләтән төрмәсен һәм Гоголь урамындагы контрразведканы кулга төшерергә тиешләр.

Гауптвахта тирәсе буш булса да, эчтә кеше бары чамалана, кемиң-дер, ут яктысына эләккән куяллар шикелле, әрле-бирле тулганалар иде. Ишекне ачып, идәнгә төбәп, бер зал бирүгә, төрмә сакчылары, кулларын күтәрәп, коралларын ташладылар. Камера ачкычларын да карышмый-нитми тапшырдылар.

Камераларны берсендә мин арык гәүдәле, кара бөдрә сакаллы, сыңар аягына күнтекч эләктергән Гайнулланы күрдем. Икенче итеге кулында...

Без кочаклаштык, Фәридә тавышсыз гына жылап жибәрде.

Гайнулла да тотлыга-тотлыга сөйлә башлады:

— Ишетәм — туп тавышлары! Берзаман ишек шакыйлар... Карыйм, берәү дә юк. Тагын кагалар, исемне атап чакыралар. Атарга алып баралар икән дим. Сыңар итегемне кидем, ишекне ачмыйлар. Гажәп — чакыралар, үзләре юк!.. Инде карасам — сез!

Озаклап аңлашып торырга вакыт юк. Камералардан чыккан иптәшләр сөнөшөп рәхмәт укыйлар. Без аларга булган коралларны бирәбез...

— Киен тизрәк! — дип, бер наганны Гайнуллага тоттырдым. — Ашыгыйк!

— Кая барабыз?

— Гоголь урамына!

Итеген кигәч, ул тураеп, биегәеп китте.

— Сергей Сергеевич, әүвәл Плэтән төрмәсенә барыйк.

— Анда кешеләр жибәрелгән.

— Алай да! Шәп егетләр ята анда, моряклар! Арада бер гардемарин да бар. Фамилиясе мазәк — Морозов-Кременецкий. Иң элек шуларны коткарыйк.

Приказ — приказ иде, без Гоголь урамына ашыктык. Юлда мин Гайнулланы тынычландырырга тырыштым.

Менә элек чека урнашкан егерме сигезенче йорт.

Бер айга якын вакыт эчендә комучлар ни чаклы кешене үлемгә илткән йорт...

Мин качып чыга алган йорт...

Гайнулла Таһиров мине коткарган йорт...

Йөгәрәбез, ул миңа карый, мин аңа, туктап, Фәридәне көткәндә, мин аның йөрәге какканны ишетәм, ул — минекен...

Мин туп-туры икенче катка күтәреләм, ишегалдында безнең отряд кызылармеецлары йөри... Менә мин эшләгән кабинет. Керәм. Өстәлдә язучы: «Кызыл бәдбәхетләр! Без озакламый кайтырбыз!»

Язуны Гайнулла да укыгач, без рәхәтләнеп көлешәбез.

— Ай-һай, кайта алырсызмы икән?!

Шунда ук унынчы сентябрьдә комучлар чыгарган газета да ята.

— Бүген чыгарып өлгөргәннәрме? — дип гажәпләнә Гайнулла. — Алдан әзерләп куйганнардыр!

Иптәшләр кычкырып сөйләшә-сөйләшә, кабинеттан-кабинетка йөриләр, бөтен жирдә сөнөчлө аяк тавышлары. Төрмә камераларында жан иясе калмаган. Уң эсернең «туксан кешене аттык» дигән сүзе исемә төшә...

Тагын газетаны кулыма алам...

«Сан ягыннан өстен дошманның тоташ һөжүмәннән соң, гаскәри саклап калдыру һәм яңа һөжүмнәргә әзерләнәр өчен, шәһәрне вакытлыча калдырып тордык. Чигенү төнлә башланды, ул тәртип белән барды һәм дошман безгә комачаулый алмады. Кыйммәтләр, хәзинә күчәрелде, теләге барлар китеп өлгерде. Оешкан төстә чигенгән безнең частьлар Казаннан ерак та түгел уңайлы позицияләрдә ныгыды. Шәһәрдә большевистик террор башланды. Моңы күргән халык тоташтан шәһәрдән кача!»

Без урамга чыктык...

Халык тоташ бәйрәм итә, йорт түбәләрендә кызыл әләннәр жил-ферди, анда да, монда да жыелышлар, очрашулар, митинглар кызып китә, кешеләр бер-берсен жинү белән, азатлык белән котлыйлар.

Чека машинасы белән Плэтән төрмәсенә киткән Гайнулла Таһиров гардемарин Морозов-Кременецкийны алып кайтып та житкерде. Плэтән төрмәсендә кырылыш булмый калган икән...

— Бүген дә кичгә кебек үк өметсез көн туды, — дип башлады сүзен гардемарин, челемен комсызланып суыра-суыра. — Нәкъ алтыда йокыдан уяттылар, камераларны себереп чыгарырга куштылар. Нәкъ

жидедә төрмә тәртибе буенча чәй китерделәр. Сәгать сизгездә санау башланды, санауны бүген төрмә начальнигы Лобанов үткәрде. Бусы берәз шикләндерде. Начальникның безнең камерадан озак чыкмый торуы шөбһәне берәз арттыра төште.

Берзаман бөтен тирә-якны гайрәтле «ур-ра» тавышы дер селкетте. Мин коридорга йөгереп чыктым, анда жылганнар тәрәзә аша кемнеләр сәламиләр, кычкыралар.

«Кызыллар Казанны алган! Кызылармеецлар төрмәне азат итәләр, хәзер иреkkә чыгабыз!» Рәшәткә аша карасам, капка шыр ачык, капка төбөндә кызылармеецлар сагы астында надзирательләр баскан, мылтык штыкларына кызыл тасма таккан унбишләп кешене инструктормы, командирмы төп корпуска таба алып килә! Безгә таба! Төш дигән төш... Төш димәсәң, ышануы кыен...

Төп корпус камераларында тавыш, гауга, тоташтан күнелле «ур-ра» янгырый. Кемдер акырып жылый, кемдер тыпыр-тыпыр сызгырып бии, галәмәт! Мин үз камерага ташландым, иптәшләрне дә сөендергә кирәк иде, ике-өч адым атладым да туктап калдым — идәндә, канга манчылып, явыз дэжжал Лобанов ята иде. Мәскәрәләүләре, хаксыз жәзалары өчен тоткыннар аннан үч алып та өлгергәннәр.

Ул арада, йозагы ватылып, тышкы ишек ачылды, командирмы, инструктормы кычкырып жибәрде:

— Иптәшләр, сезне иреkkә чыгуыгыз белән котлыйм! Сезгә азатлыкны даңлы Кызыл Армия китерде.

Кемдер:

— Сарайда мылтык-патроннар бар!— дип кычкырды. Шунда чаптык, тиз-тиз коралланып, отряд төзедек. Барлыгы йөз сиксән тугыз кеше озакламый чека карамагына килеп житәчәк.

Казан һәм губерна белән идарә итү өчен, шәһәрдә Вакытлы революцион комитет төзелү турында игълан ителде. Стеналарга Ленин телеграммасын ябыштырып йөриләр: «Кызыл Армиянең искиткеч жиңүе белән котлыйм. Эшчеләрнең һәм революцион крестьяннарның буржуазияне ахыргача тар-мар итеп, изүчеләрнең каршылыгын ватып-жимереп, бөтен дөньяда социализм жиңүенә китерәчәк ышанычы ныгысын!»

Ул арада безнең янга дежурный чекист килеп керде.

— Сергей Сергеевич, сезне Мартин Янович дэшә,— диде ул.

Исемә килеп, Гайнуллага карадым:

— Фәрида кайда?

— Ул... Таняны эзләп китте.

Без Таһиров белән Лацис янына кердек, бер-беребезне зур жиңу белән котладык.

— Барып чыкты!— диде ул канәгатьләнеп.— Дошман ашыккан, шәһәр исән-сау, водопровод кына сафтан чыккан. Мин Петровскийга: «Шәһәр буп-буш!»— дип телеграмма суктым. Бушаган Казан, бер буржуй да, поп та, монах та калмаган. Төрмә начальствосы качкан. Эсерлар да юк, меньшевиклар да... Ләкин алар озакламыйча килеп чыгачак. Сезгә, Сергей Сергеевич, бер атна монда тир түгәргә туры килер.

— Аннары Мәскәүгәме?— дип сорадым.

— Аннары Самарага! Әйткән идем ич.

— Самарага?!— мин уйга калдым.

— Шукин белән күрешергә атлыга идегез,— дип елдайды Лацис.— Күрешә алсагыз, миннән рөхсәт. Шукин — Самарада.

Без Гайнулла белән бер-беребезгә карап елмаештык. Шул чак ачык тәрәздән урамга күзем төште: башы түбән иелгән, йончыган Фәрида берүзе генә чека йортына якынлашып килә иде. Пөрәгем суакылдап куйды...

Нурия Измайлова

Әйбәт сүз ишеткән көн

Елмаю миңа килешә,
Һич яшерәсе килми.
Тик... шатлыксыз кешеләрне
Көнләштерәсе килми:
Һәрберсен бер чара табып
Сөендерәсе килә,
Уртаҡ бәхеткә ирешеп,
«Ура!» диясе килә...

Куяңга «Курыкма!» диеп
Киңәш бирәсе килә.
Бүрене печән ашатып
Тотып сөясә килә...

Бүген газлы һаваны да
«Их, саф!» диясе килә.
Жирдә булган сагышны — «Юк,—
Булмас!» диясе килә...

Тигез урамнарда китеп,
Таулар кичәсе килә.
Тауга карап, тау булуны
Гадәт итәсе килә!

...Ә бит оча белсәң иде!
Ә бит оча алганыңны белсәң иде!
Ә бит очып китә алганыңны белсәң иде!

Бәлки, очмас идем дә мин,
Бәлки, очып бик тиз арыр идем дә мин,
Бәлки, арып-талып, кире кайтыр идем дә мин...

Тик мин азат булсам иде!
Тик мин Жирдән куба алганымны белсәм иде!
«Очсам — иркәм!» — дисәм иде!
«Якты күкләр дә минекә!» — дисәм иде!
«Жир тетрәүдән «дерт»ләп яшәү бетте!» — дисәм иде!

Купмас идем бәлки Жирдән —
Жир кадерен ныграк белә күкне белгән,
Ул баерак, иманлырак була шул белүдән.

...Әйе, оча белсәң иде.
Әйе, оча алганыңны белсәң иде.
Әйе, очып китә алганыңны белсәң иде.

НУРИЯ ИЗМАЙЛОВА — шагыйрә, «Яратам» һәм «Алтын тарак» исемле шигърь китاپ-
лары авторы. Мәскәүдә яши.

Булырга тиеш иде бит
 Айның нурлы ягында,—
 Кая югалды бу йолдыз,
 Әллә калыкмады да?
 Вәгъдәләр бирелгән иде
 «Күкне бизәп янар!» дип,
 Йолдызларны тумас борын —
 Шулай яраталар бит...
 Ә тугач, «Койрыклы» — диеп,
 Кире кактылар мәллә?
 Аларны да йолдызлыкка
 Кабул итү бар мәллә?..

Хәер, ул әле бүгенгә
 Кирәк та түгел сыман.
 Әллә инде шуны сизеп,
 Чыкмый болыт астыннан.
 Ак койрыгын да күрсәтми,
 Саклый микән горулык?
 Йолдызларның гомере озын,
 Ашыгырга урын юк...
 Мин ашыгам. Тизгә генә
 Килгән идем бу Жиргә —
 Йолдызларның — исән чакта! —
 Калыкканын күрергә.

Кашкары чәчәге янында

Сүзе матур үзеннән дә —
 «Кашкары!»
 Хәтер начар исемиңгә
 Кашкары...
 Искә төшсә, исем китә,—
 Кашкары!
 Онытисәм, хәлем бетә,
 Кашкары!
 Исеми охшаш балачка,
 Кашкары.
 Мин — мин түгел синнән башка,
 Кашкары!
 Синнән башка дөнья китек,
 Кашкары!

Кителүдән саклыым ничек,
 Кашкары?!
 Күрмәсәләр, чәчәк сула,
 Кашкары.
 Шулай сүзгәң язмышы да,
 Кашкары...
 Дөньяларда калырсыңмы,
 «Кашкары?»
 Жаннарыма салыым сине,
 Кашкары!
 Жан үлемсез диләр бугай,
 Кашкары?
 ...Сакланырсын, бәлки, шулай,
 «Кашкары?»

Таһир - Зөһрә каушалмаган...

Халык җыры.

Күзләремнән нигә яшьләр ага? —
 Әллә мәхәббәтне кызганганга?
 Әллә очмас кошым кузгалганга?
 Әллә газиз гомер уза зая?
 Әллә җырынң сагыш сорагына —

Ә мин аңа корбан булмавым?
 Әллә Таһир-Зөһрә сагышлары
 Мине хәзер читләп узганына?
 Күзләремнән шуңа яшьләр ага —
 Мин чит хәзер, мин ят бу моңарга...

Хатлар яздым — кемгә бирәсе?
 Илтерсеңме аны, күгәрчен?
 «Коткарыгыз!» дигән кыска хат.
 Гомерем буга язам ничә кат!
 Тик оялам, куркам, кыялмыйм,
 Ике адресның берсен куялмыйм:
 Күзләрегез шундый салкыннар! —
 Сантиментлар шыкырдап туңар...

Ят буыннар ышанычлырак:
 «Коткарыгыз!» — дигән сүз анда
 Чакрыу булыр — йөгерең чыгарга.
 Әйе, әйе, дустым күгәрчен.
 Сөю кирәк хатта үлгәчтен...

Язам — дәшми түзалмаганга.
 Язам — ерак, үзгә заманга.
 Ерактагы кояш жылырак,

Адресыңны куймыйм, калмасын,
 Тик тавышым җавап табалсын, —
 Тик үзгәрсең дөнья, үзгәрсең!
 Озак яшә берүк, күгәрчен!
 Хатны бир дә ... килеп сөйләрсен, —
 Адрес маңгым, ансын беләсез.

Ничкем хәлем белмәгәндә,
 Кояш белә хәлемне.
 «Ходай оныткан» чакта да
 Ул иска ала мине.
 Бер генә дә алдамады
 Чыкмый калып дөньяга.
 Һәм мин ел әйләнәсенә
 Чумып торам нурларга!
 Күпме бөеклек Кояшта! —
 Ул — изге микән әллә?..
 Һәркемне өметле итеп
 Кита бит киткәндә дә:
 Кояш чыккач, уянмыйча
 Калмабыз иртәләрдә!
 ...Миңа да нәрсә кирәген
 Белә бит ул — калдыра:

Сулардан да, жирләрдән дә
 Төн буге нур агыла;
 Төн буге жылы агыла
 Ташлардан һәм куллардан.
 Мин бу мәрхәмәт эчендә
 Зарланырга оялам!
 Күздә яшыләр булганда да,
 Кояш кала дөньяда —
 Салават күпере булып,
 Керфегемдә нур яна.
 Дөм караңгы дигәндә дә,
 Һаман кояш табыла:
 Төсен ул яран гөлемнең
 Чәчәгендә калдыра...
 Исен ул шаян улымның
 Чәчләрендә калдыра.

Урманда адаштырылган үги кыз...
 Карурманны нәрсә диеп уйлыйсыз? —
 Күңеле ул эзләнүчән халыкның,
 Жирлеге ул чынлыктан тыш тарихның.
 Чын тарихтан ләкин күбрәк анда көч —
 Жирдә юклар шул урманда калган ич:
 Анда бәхет, байлык тапкан үги кыз...
 Әкиятне нәрсә диеп уйлыйсыз? —
 Жирдә урын табалмаган бәндәләр
 Анда энә хан-солтанга әйләнгән!
 Иң түбәндә гомер сөргән затларга
 Әкиятнең иң түрәндә атларга.
 Изгелеккә жирдә саранрак халык
 Фәрештәләр ижат итә ышанып.
 Чын тормышта юклар алар. Нәрсәгә?
 Кем тели фәрештә белән яшәргә!
 Кирәкмиләр! Монда һәркем гөнаһлы.
 Әкиятләр аклар, бәлкем, гөнаһны? —
 Энә ич кимсетелгәннәр, саф жаннар
 Кара урманда гаделлек тапканнар!
 Гаделлеккә жирдә саранрак халык
 Монда гүя гафу сорый ялварып...
 Ни булса да, нияте бит изгедән —
 Яхшырак буласы килә үзеннән...
 Яхшылыкны ләкин ничек кыласыз? —
 Рәңжетәсең башта, адаштырасың,
 Коткарасың, күтәрәсең аннары.
 «Рәхмәт!» — дип жилпенеп куя жаннарың...
 Әй, халыкның «кап-кара урман»нары!
 Нурлар чәчеп юл саба хыяллары.

К а м и л М о с т а ф и н

Жәлил

Ордены да аның юк иде,
Медале дә аның юк иде:
бүләкләргә саран чор иде шул,
хыялларга юмарт чор иде.

Жырларында аның төсмерлим
ул елларның якты эзләрен:
Мәмләкәтнең кызыл галстугын,
Папанинның көләч күзләрен.

Ул яшь иде. Кара чәченә
кагылмаган булган кыраулар...
Яңа вакыт аның рәсеменә
өстәп бара яңа буяулар.

Юпитерлар гүя яктырта
һәр сызыгын житди төсенен...
Ә мин жырлыйм
«Жиләк жыйганда»сын,
искә алам «Карак песи»ен.

Бронзадан сыны коелган,
шигырьләре ташка уелган,
ә йөрәккә гади сүзләре дә
тамчы-тамчы булып жыелган.

Кызчыгына язган хатлары
моңландыра һаман мине дә...
Кычкырмыйча айткан сүзләре дә
барып житкән туган иленә...

Якын кеше... Кара күзләре
карап тора безгә,— еракка...
Һәйкәлләре

кирәк заманага,
гадилеге
кирәк йөрәккә.

Язмыш көлсен, ә каргалар
каркылдасын, очып килеп,
тик яшәсен кемдер берәү
сине һаман якын күреп.

Тирә-ягың мәхшәр булып —
таулар авар, буран дулар,
ә еракта Жир читендә
якын кешең сине уйлар.

Син көләрсең, син еларсың,
«аһ» орырсың, дөнья булгач,—
ә ул сизәр, ә ул белер,
ә ул аңлар, уйлый торгач.

Өнсез төндә югалырсың,
тәмам беткәч актык көчең,—
балки, һичкем тоймас моны,
ләкин тояр якын кешең.

Син киткәчтен, нәрсәң калыр —
нинди эшләр, нинди таңнар —
тик ул гына барсын сизәр,
барсын белер, барсын аңлар...

Һаваларга кемдер йолдыз тезә...

Фәиз Шәфигуллин

Кич життеме, жил истеме,
тындымы төнге урам,—
һавадагы йолдызына:
«Ах» — диеп карап торам.

Егыламы, егылмыймы
болытлар арасына?
Кем кузгата? — әллә нишли,
дерелдәп яна сыман.

Күпне белүчеләр һаман:
«Егыла инде»,— диләр,—
«Күккә бит безнең йолдызлар
мәңгегә менми» — диләр...

Ак томаннар аша карыйм
ак юллар арасына,
иң соңгы чиктә — таянсын
минем күз карашыма...

Жемелди... Арган юлчылар
елмаер, аны күреп...
Ул егылмый... Егыламыни
изге сүз, илһам, өмет?!

Менә шушы дөнья

Нәрсә әйтим сиңа, нәрсә сорыйм синнән?
Ә син миңа нәрсә диярсең?
Көлә-көлә дөнья арабызга керә,—
колак салсаң, син дә көләрсең.

Нигә уйларыңны сүзләр белән бүләм,—
Вакыт тапсаң, бәлки, сорарсың.
Елый-елый, дөнья арабызга қерә,—
тыңлап торсан, син дә еларсын.

Анда — көләч хисләр, анда — татлы моңнар,—
янәшәдә алар барсы да.
Ничек — синең йөрәк,
ничек — минем йөрәк
түзә икән шушы ярсуга?

Чарли Чаплин көлдә, инде Райкин көлә,
әллә кемнәр уйный, шаяра...
Ә биектә әнә самолетлар улы —
килеп житкән алар кай ара.

Күләгәләр — житез... Ромашкалар ава,
яшь үләннәр жирне кочалар,—
зәңгәр күкне тишеп, самолетлар оча,
ходай белсен — кая очалар?!

Яумас микән жиргә шомлы тамчылары,
бар тарафны күмеп карага?
Менә шушы дөнья,
сабый бала кебек,
өзгәленә безнең арада!..

Актыккылар

Кросс — гажәп нәрсә. Алгы сафка
һәр көрәшче баса теләп...
Тик бәхәстә жинеп чыгар өчен
беренчегә...
актыккылар кирәк.

Актыккылар!
Алар, алар кыса
көрәш кәрванының пружинасын.
Финиш тасмасына алар ташлый
ул кәрванның башын.

Актыккылар —
ничек авыр сулай —
ләкин нинди олы теләкләре,
күзләрендә — әйтелмәгән сүзләр,
манма юеш — күлмәкләре...

Адымнарын
үлчәп атламыйлар:
карап алга, карап юлга,
бар көчләрен алар әнә бирә
омтылуга, ургылуга.

Ә алкышлар читтә яңгырыйлар,
күңел кылларына тиеп...
...Тик актыккы көрәш кырын бирмәү
алкышлардан биек...

Нәби Дәүли

КОЯШКА ЙӨЗ БЕЛӘН

*Кайчакта кош балалары оядан егылып төшә.
Кайберләре һалак була. Кайберләре тырыша-
тырмаша очып китә.*

Автор.

Мин кайтмаска киттем

ле бая гына бер юлчы, революция, революция... дип әйтә-әйтә, нәрсәдер сөйләнеп барган иде. Революция нәрсә ул? Миңамы соң моны төшенергә? Шулай да уйланам: хәзер мине үзләренең тачанкаларына утыртып, каядыр алып баручы бу солдатлар шул революциянең үзеннән килеп чыкмаганнырмы икән?..

Әмма килер вакыт, мин революциянең дә нәрсә икәнен белермен. Һәм, чыннан да, бу солдатлар, шул революция кешеләре булып, минем хәтеремдә калырлар, бервакыт кабат исемә төшәрләр. Иң тәүге юлымда энә кемнәр очрады мина. Яхшыга бу.

Ә хәзер без юлда. Исендәдер, укучым, бу повестьның беренче китабының соңгы битләре нәкъ менә шул тирәдә тукталып калган иде...

Төш вакыты житеп килә. Кояш кыздыра, әлсәрәтә. Без сүзсез генә бара бирдек. Атлар да салмак адымнар белән юрталар. Бер солдат миңа карап, әллә нигә сәерсенеп торды-торды да:

— Кара,— диде,— шәһәрдә буталып йөрмә, туп-туры балалар йортына бар. Вокзалда милиционерлар күп. Берсе сине үзе илтеп куяр. Хәзер шундый закон чыккан, ятим балаларны жыештырырга. Так что, сина эзләп йөрергә туры килмәс. Понял...

Мин башымны селкедем. Янәсе, аңладым...

Ниндидер кечкенә генә станциягә килеп життек. Туктадык. Бер солдат тачанкадан төште дә ашыга-ашыга каядыр китеп барды.

— Сез, биредә утыра торыгыз әле,— диде.

Икенче солдат минем капчыкны чишеп карады.

Редакциядән. Язучы Нәби Дәүлинең «Без дөньяга килдек» әсәренең беренче китабы («Язмышка юл») журналыбызның 1985 ел, 8—9 саниларында басылган иде. Аның давамы белән кызыксынып, укучыларыбыздан күп санлы хатлар килде. Укучыларыбыз теләген иста тотып, әсәренең «Кояшка йөз белән» дип исемләнган икенче китабын журналга тәкъдим итәбез. Ул тулысынча 1988 елда Татарстан китап нәшриятында басылып чыгачак.

— Синен байлык биредә әллә ни күп түгел икән,— диде.— Чыпчык чуқырлык кына...

Ул, авыз эчениән тагын нәрсәдер мыгырдый-мыгырдый, үз капчыгыннан бер бөтен каравай чыгарды. Урталай кисте дә, бер яртысын минем капчыкка салды. Тагын берничә шакмак шикәр дә төшереп жиберде.

— Ма, энем, шәһәрдә бәлки тиз генә ашарга туры килмәс. Кара аны, кулыңнан тартып алмасыннар. Анда атлаган саен шпана мәш килә. Авыз ачып торма...

Миңа күңелле булып китте. Шул арада боларга ияләшеп життем кебек. Ниһә дөньяда шундый кешеләр аз икән? Ә караколаклар, күпме алар?

Менә беренче солдат кайтып та житте.

— Булды. Комендант белән сөйләштем.— Аннан соң миңа: — Төш, малай, киттек,— диде.

Без станциягә барып кердек. Як-ягыма әйләнә-әйләнә карандым. Бер паровоз артында төрлө-төрлө вагоннар тезелеп тора. Кайберләре бик зур мичкә шикелле каралып, майланып беткән. Кайберләре түбәсез. Аларга озын моржалы, тәгәрмәчләр арбалар төягәннәр. Яниарында мылтыклы сакчылар. Чү, арбалар түгел ич болар — туплар!

Без солдат белән шул поезд буйлап киттек. Менә бер кызыл вагон янына килеп туктадык. Солдат йодрыгы белән ишеккә какты.

— Кем бар биредә? Ачыгыз, тизрәк...

Кинәт вагонның бер яртысы әкрән генә шырылдап ачылды. Вагон эчендә бер кеше салам түшәлгән нарда тәмәкә тарта-тарта, нәрсәдер сөйләненп утыра иде. Безне күрүе булды, кинәт телен йоткан кебек, күзләрен ябалак шикелле акайтып, тынып калды. Куркынды бугай...

— Кем биредә хужа?

— Я, нәрсә, мин хужа,— диде әле генә безгә ишек ачкан сары мыеклы, киң картузлы агай.— Нәрсә кирәк?

— Бер нәрсә дә кирәкми, менә бу егетне шәһәргә кадәр алып барыгыз. Ятим бу. Комендант рөхсәт итте.

— К сожалению,— диде мыеклы агай,— ятимнәр төяп йөрмибез. Поезд — срочный и опасный...

— Син үзең опасный,— диде солдат ачуланып.— Иптәш Дзержинский приказны оныттыңмы әллә? Әллә укуыңаң да юкмы, мыекбай? Оныткан булсаң, мин живо исенә төшерермен...

— Алай булгач эш башка, конечно. Әйдә, менсен...

Солдат мине күтәреп алып вагонга менгерде. Шунда тагын әйтә куйды:

— Егетне обязательно комендатурага алып кер. Югыйсә, бу малай ул тикле халык арасында башын югалтыр...

Нарда күзләрен елтыратып, әлегә кадәр сүзсез генә утырган яшь кенә егет:

— Анысы өчен борчылмагыз, үзем кертә чыгармын,— диде.

Солдат миңа бармак селкеп янаган булды:

— Син егетем,— диде,— качып маташма, барыбер тотарлар.

— Юк, абый, качмыйм...

— Килештек,— диде солдат.— Ә хәзергә хуш, сау бул. Бәлки, күрешербез әле...

Солдат китеп барды. Мыеклы абый вагон ишеген шау иттереп япты. Кинәт кенә караңгы булып калды. Тора-бара күзләр ияләште. Вагон түшәменә эленгән дүрт кырлы калай фонарь әле мин дә монда бар, дигән кебек, бер сүнә язып, бер кабынып, арлы-бирле чайкалып тора иде.

Вагон буферлары бер-берсенә бәрелешеп чынлашты. Поезд кузгалды. Мин капчыгымны тез башларыма куеп, өстенә терсәкләрәм белән таянып утырдым. Бәлки, шулай йоклап та киткән булыр идем. Әмма теге, нар башына менеп кунаклаган адәм, миңа карый-карый тешләрен ыргайтып көлдә:

— Әллә алтын бармы ул капчыгында? Бик саклап маташасын...

— Икмәк, шикәр!— дидем мин башымны күтәрә төшеп.

— Икмәк, шикәр? Соң нигә баядан бирле әйтми торасын, әйдә, һайбәтләп кенә чәй эчеп жибәрәбез. Бездә кайнар су бар.

— Һайбәтләп кенә эчми тор әле,— диде мыеклы абый. Теге бәндәгә усал итеп бер күз атып алды да.— Шәт, ул ятимнең соңгы телемен дә бер дә оялмый ашар иден?..

— Шаярып кына әйтәм. Ятим ризыгына кул сузаммы соң мин. Үз капчыгым да буш түгел минем.

— Күрәм, шуңа әйтәм дә,— диде мыеклы абый.— Үзәң әйтмешли, капчыгың буш түгел.

Егет авызын япты. Бераздан ул инде гырылдый да башлады. Мин дә урынымда утырган килеш йоклап киткәнмен.

Менә бер мәл безнең вагон нәрсәгәдер бик каты бәрелгән кебек булды. Мин күзләремне ачтым.

— Килеп життек,— диде мыеклы абый.

— Бу нинди шәһәр?

— Царицын...

Царицын? Бу шәһәрне мин беләм. Сезнең дә хәтерегездәдер әле. Без бит, туган авылдан китеп, иң әүвәл менә шушы шәһәргә килеп төшкән идек. Таныш кала. Мин хәзер үземне шул шәһәрдә туган шикелләрең сизәм...

Теге егет тә әйберләрен жыештырып кулларына тотты. Мыеклы абый минем жылкәмә кагып алды. Аннан соң егеткә әйтте:

— Син бу ятимне комендатурага кертеп чык инде. Без, мөгаен, биредә күп тормабыз. Миңа поезддан ерак китеп йөрергә ярамас...

— Борчылма, борчылма, агайне, как есть, кушылганча үтәрмен,— диде егет.

Вагоннан төштек. Карасам, ни күрәм, без бит бу вокзалдан хөрмә үскән якларга китеп барган идек. Әнием дә ул чакта минем янымда иде. Ә хәзер мин бер ялгыз. Күзләремә яшь тулды. Шунда халык арасында туктап: «Әнием, син кайда?»— дип кычкырасым килде...

Ә егет миңа һаман, әйдә-әйдә, дип әйтә тора, аркамнан төрткәли. Тизрәк атла, ди. Ул минем капчыгымны үз кулына алып тотты.

— Биредә адым саен ач шпаналар кайнаша. Капчыгыңны тартып алсалар, сизми дә калырсың,— диде.— Менә биредән узабыз да, энә тегендә таба китабез, дип сөйләнә-сөйләнә, мине арттан төртә бара.

Без төртелә-сөртелә, кешеләр арасынан юл яра-яра атлыйбыз. Тукта, ни булды? Тегенең тавышы ишетелми башлады. Куллары да миңа тигәләп китми. Жәт кенә артка әйләнеп карадым. Карадым да аптырап калдым. Егеттән жыллар искән! Әйләнгәләп, боргаланып як-ягыма карандым. Юк, минем «булышчы» күрәнми. Туктап көтеп тә тордым. Әмма ул кеше кабат күзгә чалынмады.

Әллә үзем адаштыммы, әллә ул егет минем капчыкны эләктереп сыздырдымы? Мөгаен, шулайдыр. Минем капчыкка ул бик кызыккан иде бит.

Вокзалдан аны эзли-эзли озак йөрдем. Перронга чыктым. Биредә кешеләр тагын да күбрәк иде. Поездга утыралар. Юк, утырмыйлар, вагоннарга сырышалар. Вагон түбәләренә менәләр, бер-берсенә кычкырышалар, төртешәләр, талашалар. Вокзал гүли. Ниндидер көлгән, елаган да шикелле тавышлар күңелне әллә нишләтеп жибәрә. Кая бара соң бу халык? Ташкентка икмәк алыргамы?

Менә паровоз бик әче иттереп кычкыртты. Поезд әкрән генә кузгала барды. Әйтерсен, ул халык дингезенә кереп баткан да, шуннан көчхәл белән чыгарга маташа кебек.

Поезд шулай газаплана-газаплана китә торды. Ян-тирәсеннән кешеләр сибелешеп төшеп кала торды. Кайсы егылды, кайсы йөгәрә-йөгәрә поезд артыннан куа китте. Янәсе, куып житә дә утыра. Утырысын, ул бит энә ничек сыздыра. Төтен тасмаларың болгый-болгый китеп бара.

Шулай, поезд китте. Эмма вокзалда кешеләр аз гына да кимемәде. Тагын да күбрәк булып калды сыман.

Мин вокзал эченә кереп, бер почмакка кысылып утырдым да елап жибәрдем. Минем бит хәзер ашарга да бер нәрсәм дә юк иде.

Тагын энием исемә төште. Ул минем күз алдымда күренә кебек. Ләкин эндәшми. Үзе дә миңа карап елый шикелле. Инде нишләргән, кая барырмын? Ул балалар йорты кайда икән? Мин бит әле урысча да рәтләп сөйләшә белмим...

Кинәт яныма бер малай килеп чыкты.

— Нишләп биредә кереп кебек йомылып утырасың?— Йөземә иелә төшөп карады да.— Әле елап та маташасың икән. Мәми авыз.— дип көлөп куйды.

Мин башта курыктым. Бу малай бик ямьсез иде. Бите киң, борыны кыска гына, колаклары бүрек читеннән тырпаеп тора. Сөйләшкәндә эре-эре тешләре бер-берсенә бәрелеп китә кебек. Шуңа зур авызда ул тешләргә урын тар шикелле. Кулында кыршылып беткән күн сумка.

— Биредә ела-елама, беркемнең дә исе китми. Ятып үлсәң дә, өстеннән генә атлап чыгарлар. Әйдә, тор.— диде ул мине кулымнан тарткалап.— Милиционер тотып алганчы тизрәк моннан таярга кирәк...

Малай, мине житәкләп, ниндидер ташландык ящиклар арасына ияртеп алып керде.

— Син әллә татар малаемы?— диде.

— Әйе.

— Мин дә татар. Исемен ничек?

— Сабир.

— Ә мин Барлас исемле.

Дөнъяда дуслар кирәк

Без — ике ятим малай — бу ят шәһәрдә менә шулай танышып киттек. Безнең язмышлар тигез иде. Без урам балалары. Барлас та мине күптән белә кебек. Мин дә аны кайдадыр күргәнем бар иде шикелле. Чөнки безнең күзләребездә бер моң, йөзләребездә бер сагыш. Бәлки, без бу юлы бер-беребезгә охшаган да булганбыз. Барлас — ямьсез дигән идем. Ә мин әллә бик матурмы? Минем өстемдә дә ертык киёмнәр. Минем дә колакларым бүреккә сыймый. Авызым да аныкыннан бер дә ким түгел. Дөрөс, Барлас миннән берничә яшькә олырак иде бугай. Бу дөрөсме икән әле? Белмим. Барлас, бәлки, күбрәк нужда күргәндер. Бәлки, шуңа күрә ул миннән олырак булып күренәдер.

Барлас та минем буй-сынымны күзәтеп чыкты. Ул да бәлки, миңа карый-карый, моның кай жире миннән артык? дип уйлана торгандыр. Мин әле нәрсә әйтергә дә белми торам. Барлас үзе тагын сүз башлады.

— Минем бит әле фамилиям дә Барласов, диде көлә-көлә.— Ә синең фамилияң ничек?

— Минем фамилиям юк,— дидем мин.— Юк, белмим...

— Фамилиясез кеше булмый.

Мин уйландым. Чыннан да, минем фамилиям ничек соң? Әлегә кадәр моны миннән берәүнен дә сораганы булмады. Минем үз энием дә Сабир дип кенә әйтә иде. Ә менә хәзер фамилиям дә кирәк булып чыкты. Каян алым соң мин аны?..

Ә Барлас минем күзләремә керердәй булып җавап көтә.

— Я, әйт, әйт,— ди.

— Белмим дип әйтәм ләбаса...

— Алайса бабаң исемен әйт.

— Оныттым.

— Этиеннең исеме ничек иде соң?
 — Кайсыныкы?
 Барлас битен жәеп көлөп жибәрде:
 — Ничек инде кайсыныкы?— Әллә сиңең биш этиең бар идеме?
 — Минем ике эти.
 Барлас тагын көлдө.
 — Бер малайның ике этисе буламы?
 — Була шул, була.
 — Ничек?
 — Үз этием үлгөч, энием иргә чыккан иде...
 — Анысы не действительный, чутка керми. Эти түгел. Килмешәк кенә ул, беләсең килсә, үз этиеннең исеме ничек? Әллә анысын да оныттыңмы?
 — Үз этиемнең исеме Хәсән иде.
 — Күптән шулай диләр аны. Значит син Хәсәновский буласың. Хәсәновский Сабир, Сабир Хәсәновский дисәң дә ярый...
 Миңа күнелле булып китте. Минем дә фамилиям булган ич. Ә мин, юләр, белми йөргәнмен.
 Барлас миннән дә битәр шатланды. Ул, мин генә түгел, әле башкалар да белмәгән бик зур бер сер ачты кебек.
 — Бабаң исемен дә әйтсән, мин сиңа тагын бер сер ачам,— диде Барлас, бик житди кыланган булып.— Мин бит инде мәктәптә дә укыган идем...
 Менә сиңа мә, Барлас әле укымышлы да икән. Ә мин мәктәпнән бу сагасын да күргәнем юк... Барлас сизенде. Мин әле аның «серенә» төшөми торам.
 — Беләсеңме,— диде Барлас.— Минем бит этием дә Барлас булган, бабам да Барлас исемле иде.
 Мин дә бу юлы ирексез көлөп жибәрдем?
 — Шундый хәлләр буламы икәнни? Кызыклы бу...
 — Була,— диде Барлас,— була. Мин бит Барлас Барласович Барласов! Менә ничек, белдеңме?
 Мин эндәшмәдем. Әллә дөрөс әйтә бу, әллә алдый? Мин дә бер заман бабамның исемен белермен әле. Минне дә Сабир Хәсәновский Фәләнович, диярләр. Мактанмасын әле бу шпана.
 Барлас, жилкәсен күтәргәләп, култык асларын кашып алды. Бүреген салып, бармаклары белән чәчләрен тырнаштырды. Аннан соң тагын миңа карап тора башлады. Ул мине әллә сыный, әллә ятсына иде. Мин дә ана карыйм. Үзе бик ямьсез дә кебек. Әмма күзләре матур. Ягымлы. Шушы аз гына вакыт арасында ул миңа ничектер ошап китте.
 — Эниң, этиң кайда соң сиңең?— диде Барлас, берәз тынып торганнан соң.— Кайсы яклардан бире килеп чыктың?
 Мин сөйләп бирдем.
 — Минем туган ягым бик-бик еракта,— дидем.— Анда пароход белән өч көн, өч төн барырга кирәк.
 — Ерак икән шул,— диде Барлас,— ерак икән. Эти-эниң кайда?
 — Үлделәр.
 Бу хәбәргә Барласның әллә ни исе китмәде. Башын селкеп куйды. Янәсе, ул моны күптән белә инде. Әйтмәсәң дә билгеле. Хәзер ачылыктан үлгәннәрнең исәбе-хисабы юк. Үлде дип әйттеләрме, нәрсәдән дип сорап торасы юк — ачылыктан.
 — Ә минем этием сугыштан кайтмады,— диде Барлас.— Энием тиф белән авырган иде. Аны арбага салып каядыр алып киттеләр. Карантинга дигәннәр иде. Шәһәр буйлап бик озак үзләп йөрдөм. Таптым. Ул карантин шәһәр читендә икән. Энием шунда үлөп калган...
 Барлас, сүзеннән тотлыгып, башын түбән иеп, жиргә карады. Ул шулай үзен, бәлки, тынычландырырга теләгәндер. Кайгылы чакта кем жиргә карамый да кем башын жиргә ими?

Барлас кулымнан тотып алды да:

— Әйдәле бирегә,— дип, мине үзе белән житәкләде.— Киттек. Ящиклар арасыннан атлый-атлай, тагын да эчкәрәк кереп постык.— Монда милиционер түгел, жен дә күрмәс,— диде Барлас.— Милиционерлар хәзер безнең кебекләргә ике күзләп эзләп йөриләр.

— Нигә?

— Тотып алып детдомга илтергә.

— Миңа да бит балалар йортына барырга кушканнар иде...

— Балалар йортына? Юләрме әллә син?

— Нигә?

— Мин инде ул детдомда бер булдым. Көч-хәл белән качып котылдым...

— Нигә качтың?

— Анда, беләсезме, ничек яшиләр? Белмисен. Ишекләргә бикләп куялар. Тиз генә ычкынам димә. Ашлары тозлы кәбестә суы, әчегән тары боткасы. Икмәкләре бер кабарга да житми. Иртүк чаң шалтыратып уяталар, салкын су белән юынырга кушалар. Аннан соң укырга алып керәләр. Төнлә белән йокларга яткач та күзәтеп торалар. Бүлмәләрдә караңгы, салкын. Дер-дер килеп ятасын. Утын ярырга, идән юарга кушалар...

Барласның сөйләвенә караганда, чыннан да, ул балалар йорты дигән урын бик шәптән түгел икән. Ярый әле шунда китеп бармаганмын. Башым беткән буласы икән, дип уйлады мин.

Миңа Барлас белән калырга кирәк. Бик шәп дус белән очраштым бугай. Аның белән, бәлки, күңелле генә яшәрбез. Бәлки, эрәм булмам...

Шулай да бу шпананы мин әле яңа гына күрә торам. Кем ул, үзе әйтмешли, бу шәһәргә кайдан килеп чыккан? Ул әле мине үзенң дусы итәрме?

Барлас минем бу шикле уйларымны белми иде, әлбәттә. Ул мине үзе шикелле үк бер ятим бала итеп күрә. Ә ятимнәр кайчакта үзара сугышып, талашып бетсәләр дә, бер-берсен кызганалар. Бу авыр тормыш аларны теләсә кайда да бер-беренә итагатыле булырга үзе өйрәтә...

Бу юлларны мин инде чәчем агарган чагында язам. Ә ул вакытта мин үзем дә кешедәгә бу хисләргә белми идем...

Һәм Барлас мине дус итте.

— Әйдә, киттек,— диде ул.— Әйдә.

— Кая?

— Минем өйгә...

— Синң өең бармы?

— Бар, бар,— диде Барлас.— Тизрәк биредән шылайк әле. Вокзалда гел облава булып тора...

Киттек. Юлда Барлас сөйли барды:

— Мәнә, кулга берәз акча төшерәбез дә Әстерханга китеп барабыз. Аннан соң, корабка утырып, Сухумига барып чыгарбыз. Анда кыш булмый икән. Гел жай булып тора ди. Әй, анда жиләк-жимеш ди...

— Хөрмә үсә микән анда?— дидем мин. Чөнки бит инде минем хөрмә үскән якта булганым булды. Барлас та, минем үги эти шикелле, «борчак» сибеп маташмыймы?

— Белмим,— диде Барлас,— хөрмә ашаганым юк, күргәнем дә юк...

Ә мин эчтән генә: «Минем хөрмәне ашаганым бар»,— дип уйлап куйдым.

— Анда,— диде Барлас,— чүрәк пешерәләр икән. Ап-ак оннан ди. Бер тиенгә унны бирәләр...

Их, кызыктырды мине Барлас. Дингездә, корабта барулары ни тора. Кайчан әле мин ак оннан пешкән чүрәкне ашар идем. Юк, балалар йортына бардым юк. Бу минутларда миңа бик күңелле иде.

— Тиздән минем өйгә килеп житәбез,— диде Барлас. Үзе нигәдер көлеп жибәрде. Көлсә соң, бер дә гажәпләнәсе түгел. Кеше үз өенә кайта. Бу зур шәһәрдә аның торыр урыны бар.

Минем дә күнелем күтәрелде. Хәзер кайтып житәрбез дә бит-башны юып жибәрербез. Ашарга да нәрсә булса да табылыр әле. Аннан соң әйбәтләп кенә ятып йокларбыз. Менә хәзер мин дә шатланып көләм...

Идел ярына якынаябыз, энә, пристань күренә. Чү, бу бит миңа таныш жирләр. Теге вакытта безне пароход нәкъ шушы ярга төшереп калдырган иде. Бу баскычлардан ул чакта мин югарыга таба менгән идем. Ә хәзер түбәнгә төшә барам. Ә анда, түбәндә, дөнья купкан диярсең. Кешеләр бөтен яр буен сырып алганнар. Ирләр, хатын-кызлар, бала-чагалар, таяк тоткан бабайлар, бөкре карчыклар мәш килә. Аркаларында котомкалар, кулларында төеннәр, кәрзинкәләр, кечкенә генә сандык сыман тартмалар. Биредән караганда, бу ниндидер шаулап торган базар шикелле иде. Тик алар арасында бу юлы минем әнием, үги әтием генә юк. Әйе, алар юк. Ә күнелемдә кичә генә күргән шикелле булып торалар. Минем башым түбән иелә бара. Жилкәләремне ниндидер бер авыр йөк баса кебек, күзгә күренми, йөрәкне сызлата.

Барлас та эндәшми генә атлый. Бәлки, аның да минеке шикелле үк кайгысы бардыр. Ә кайгыны теләсә кемгә сөйләп тормыйлар.

Мин күзләремне кыса-кыса шушы чуалышка карыйм. Кешеләр, кешеләр... Алар да каядыр китеп баралар. Берәүләре биредән вокзалга йөгәрә, икенчеләре вокзалдан килеп пароходка утырырга чамалый. Кычкырышалар, берсен-берсе төрткәләп пристаньга йөгерешәләр. Барысы да ашыга. Әйтерсең лә аларны ниндидер бер ут күзле, сөңге тешле хәшәрәт куып килә! Юк, аларны шулай ачлык куа.

Барлас кинәт телгә килде.

— Сызалар,— диде.— Сызалар...

— Кая сызалар?

— Икмәкле якларга...

Без, яр буйлап бара-бара, анда-санда аунап яткан көймәләр янына килеп чыктык. Бу көймәләр дә ачылыктан хәлләре бетеп, егылып калган үләксәләргә охшый иде. Аларның кипшенеп, тырлаеп торган такталары шул үләксә кабыргалары шикелле. Күнелгә шом салалар...

Шактый зур көймә янына килеп житүгә: «Тукта,— диде Барлас.— Менә бу минем өем!» Көймәгә йодрыгы белән суккалады.

— Әй, каравылчы, син өйдәме?— дип кычкырды.

Кинәт көймә астыннан жиргә түше белән ятып шуыша-шуыша бер малай килеп чыкты. Пәри шундый була торгандыр инде, дип эчтән генә уйлап куйдым. Аның өстендә күлмәк түгел, чүпрәк кисәкләре генә асылынып тора. Чалбары да шундыйрак. Аягында әллә ботинка, әллә чүк, икесе ике төрле. Йөзенә битлек кигән төсле. Каралы-сорылы. Ике күзе шул битлектә ике тиешк шикелле генә.

Барлас малайның жилкәсенә кагып алды: «Бу минем сакчы, главный казначей,— диде көлә-көлә.— Исеме — Пахом. Без аны шайтан дип кенә йөртәбез...»

Минем дә көләсем килде. Әле хәзер генә мин аны пәри дип уйлаган идем. Ә ул энә — шайтан икән.

Ә Пахом авызын ерды: ак тешләре ялтырап китте. Күрәсең, ул үзенң кушаматы белән дә, үз «дәрәжәсе» белән дә бик канәгать иде булса кирәк. Шаярма, казначей — акча белән эш итә. Тик менә акчаны каян ала икән бу шайтан? Миңа әле билгесез иде.

Барлас сөйли торды:

— Пахом — әйбәт егет, — диде. — Аяклары ғына чалыш-полыш булып калган. Асак ул. Ну, куллары — корыч, берне китереп утыртса, тешләренне жыеп кына өлгер...

Бу мине куркыту идеме, әллә болай ғына, сүз арасына кыстырып кына әйтүе идеме? Аңламый калдым. Ни булса да шайтан — Барласның якин дусты. Мин дә шуны белергә тиеш идем, күрәсен.

— Ә синен исемен ничек? — диде Пахом.

Жавапны Барлас биреп өлгерде.

— Сабир Хәсановский. Таныш бул. Жәберләмә, башкалардан да кул тидертмә...

Болай булгач, шикләнеп торасы да юк. Мондый таза-корыч куллы дус янында миңа кем тияр икән? Тынычландым.

Пахом көймәнең бу ягын жиңел генә күтәрәп, агач кисәгә белән терәтеп куйды.

— Керегез, кер, — диде.

Бу килеш көймә торак шикеллерәк булып китте. Хәзер аңа иелеп кенә керергә мөмкин иде. Бер-бер артлы кереп урнаштык. Аска салам түшәлгән, өстенә чыпта ябылган. Аңардан тозлы балык исе килә. Бер башта шактый зур, агач ящик, көймәнен элеккеге хужасыннан калган булса кирәк.

— Яле, казначей, сыйла әле безне, — диде Барлас, бик эре кыланган булып. — Әчтә бүреләр улый... — Үзе елтыр ғына миңа карап алды. Янәсе, менә кем ул Барлас Барласович Барласов! Сизәм, ул мине гажәпләндергә тели. Нәм, чыннан да, мин гажәпләндем...

Пахом ящикны ипләп кенә ачты да аннан бер бөтен ап-ак каравай алып, безнең каршыга куйды. Аннан соң беләк буйлы колбаса чыгарды. Тагын сузылды. Ниндидер калай тартма алды. Капкачын ачты:

— Халва бетеп бара, — диде.

Халва... Нәрсә ул халва? Мин аны ашау түгел, исемен дә ишеткәнем юк иде. Әчмә, төчмә, әллә тозлымы?

— Карбызны да чыгар, — диде Барлас. — Нишләптер эчәсе килеп тора. Иртә белән колбаса күбрәк ашалды бугай. Сусатты.

Бусы инде аның миңа ишеттерүе өчен әйтүе иде. Нигә? Мактанса да хаклы. Бу заманда кем шулай тамак туйдырган? Ә Барлас дөмбердәтеп яши. Менә сиңа шпана?!

Мин күз кырые белән генә Барласка карадым. Ул бик тыныч кына, бер дә ашыкмый ғына кесәсеннән сөяк саплы, ялтыр йөзлә пәке чыгарды. Ачып жибәрде, жиненә ышкып, сөртеп алды. Кулында кылыч уйнаткан кебегрәк маташты. Бу кыланышлары да аның минем алда шулай бер кәефләнеп, мактанып алырга теләве иде. Ә Пахом миңа карана. Янәсе, мин күрәммә? Әнә бит кем белән янәшә утырам...

Барлас ап-ак каравайны үз алдына тартып алып кыл уртага киеп салды. Бер яртысын телемнәргә бүлгәләде. Колбасаны да эре-эре телгәләп безнең алга куйды.

— Давай, шаматъ, — диде.

Белеп алдым, шаматъ — болар телендә «ашарга» дигән сүз икән. Мин зур-зур кабып, тиз-тиз ашарга керештем. Колбаса, халва, карбыз — барысы да тамактан уза торды.

Күрәм, «главный казначей»ның йөзә сытыла бара. Бәлки, ул әчтән генә, тагын бер «артык кашык» килеп чыкты, дип уйлагандыр. Юк, уйлап кына калмады. Әнә, шыпырт кына калган ярты каравайны кире ящikka салып куйды. Берничә колбаса кисәген дә шунда тондырды.

— Барысын да берьюлы ашап бетерергә ярамас, — диде.

Сизеп алдым: менә ни өчен Пахом «главный казначей» икән. Димәк, ул биредә хужа. Ашау-эчүне исәптә тотта. Бик аздырмый. Корсакның төбө юк, ди. Күпмә генә тыгынсаң да, житми кала...

Барлас казначейның бу кыланышларына каршы бер сүз дә әйтмәде. Чөнки ул үзе дә төн узгач, көн туасын белә иде. Ә мин нәрсә дип әйтә

алам? Мин бит биредә килмешәк кенә. Миңа әле бу «казнага» үз өлешемне кертәсем булыр...

Пахом юкка гына сыкранмаган икән. Ул куен эченнән бик матур портмоне тартып чыгарды. Ачты, акча санаган булды.

— Биредә,— диде,— бер-ике кәгазь дә бер-ике бакыр. Запас бетеп бара...

— Иртәгә,— диде Барлас, миңа күзләрен елтыратып карый-ка-рый.— Сабир Хасановский белән бер «эшкә» чыгып керәсебез бар...

Нинди эшкә? Кая да булса жир казырга микән, утын кисәргәме? Хәер, нинди эш булса да ярый. Акча гына түләсеннәр.

Ә Барлас кулларын бер-берсенә ышкып алды да:

— Акча безне тапмый, без акчаны табабыз,— диде.

Бу сүзләренә, бәлки, Пахом аңлагандыр, ә мин бернәрсә дә төшен-мәдем. Әмма күңелем күтәрелеп китте. Болай булгач, көймә астында да яшاپ була икән. Ә иртәгә, берсекөнгә һәм аннан соң да нәрсә буласын мин әле белми идем...

Барлас авызын жиң очлары белән генә ышкып алды да, пакесен шалт иттереп ябып, кесәсенә салды. Бу юлы инде ул пәке үзенә хужа-сына корал кебегрәк иде.

Вакыт соң, Идел өстенә төн салкыны төшеп килә. Без бит түбән-нән торып кына, көймә астыннан гына карыйбыз. Әнә, су өстендә кичке алсу шәүлә тынып ята. Безгә хәзергә бу жиһанның бары шул өлеше генә бирелгән. Шул да житә. Буйларыбызга, яшьләребезгә карата да шулай гына тиештер, бәлки.

— Тамак туйгач, йокы баса, йоклыйбыз, малайлар,— диде Барлас. Үзе, кулларын куенына тыгып, тезләрен авыз янынарак китереп бөгәрләнеп ятты.

Пахом мыштым гына агач терәкне тартып алды. Көймә шап итеп безнең өстебезгә капланды. Шушы иске көймә безне төн бие саклап торыр. Янгыр яуса да, жыллар иссә дә, безгә берни булмас. Бәлки, кем дә булса көймә яныннан узып китәр. Әмма шушы, аркасы белән бөкрәеп капланган көймә астында, дөньяның өч бөртеке кешесе әле жан асрый дип уйлап та карамас.

Ә без биредә. Без исән-сау. Без яшибез әле! Караңгы, тынлык. Без-не беркем дә күрми. Без дә, кемнәрнедер күрергә дип, бик ашыкынып тормыйбыз...

Иртә белән без өчөбез дә берьюлы уяныдык. Пахом көймәне янадан күтәрәп куйды.

Көймә астыннан чыктык. Мин тирә-юньгә карандым. Исем китте. Яр буенда аунап яткан көймәләр тирәсендә малай-шалайлар кайнаша. Алар әллә күпме. Араларында шактый зурлары да күренгәли. Анда-монда учаклар яна. Читтән караганда, бу үзенә күрә ниндидер бер авыл сыман иде.

Барлас, кулларын биленә куеп, кат-кат чүгәләп алды. Миңа карады. — Нигә болай авызыңны ачып торасың әле?— диде.— Биредә гел шулай. Иртә-кич мәш килә яр буйлары...

Аңлашылды. Ул малайлар да безнең кебек үк ятимнәр икән.

Һәркөнне алар пароходларга качып кереп утыралар да жылы якларга китеп баралар. Ә вокзалдан яналары килә тора. Алар өчен биредә вакытлы тукталыш.

Без, ярга төшеп, Идел суы белән битләребезне юып килдек. Йокы ачылды. Рәхәт булып китте. Кайбер малайлар су керә башладылар. Кычкырышалар, көлешәләр. Минем дә коенасым килә. Шул Идел суына ичмасам бер генә кабат чумып чыгасы иде. Нинди икән Идел суы! Әмма Барлас ашыктыра. Эш бар, ди. Эш!

Пахом учак ягып жибәрде. Чәйнек асты, Хәзер чәй эчәбез икән әле...

Кинәт теге очтан бирегә таба килгән милиционерлар күренде. Алар әле шактый еракта иде. Барлас бер дә кабаланмады. Ул бик тыныч кына карап торды-торды да:

— Облава килә,— диде.

Мин әле ул сүзнен нәрсә икәнән аңламый идем. Тагын кемнәрдер:

— Палундра, палундра!— дип кычкырыштылар. Бу сүздән соң, тик кенә яткан көймәләр дә кинәт жанланды сыман, бер күтәрелеп, бер сикерешеп куйдылар. Яр буге малайлар белән тулды. Алар каядыр йөгөрешә башладылар. Артларынан милиционерлар куа килә. Кул астына элэккәннәрән бергә жыештыра торалар.

Ә Барлас тыныч кына көймә яшигынан кичә калган ярты каравайны алып, уртага кисте дә яртысын үзенә күн сумкасына салып куйды. Калган өлешен Пахомга бирде.

— Хәлвәне дә үзгә ал,— диде.

Пахом кулына икмәк кисәген тоткан килеш нәрсә әйтергә дә белми тора. Менә ул йөзгә чытты, авызын бөрештерде. Күзләреннән яшь тамчылары ташып чыкты. Пахом, бу икмәк кисәгенәң дусти тарафыннан соңгы кабат бүләк төсле итеп бирелгәнлеген сизә. Бу — аерылышу минутлары иде.

«Главный казначей» бу юлы да үзгәң вазифасын онытмады. Куенына тыгылып, портмонены бавыннан өзгә дә Барласка сузды.

— Ал,— диде.— Сизгә кирәк булыр. Биредә берәз акча да бар.

— Анысы да сиңа калсын,— диде Барлас.— Безнең өчен кайгырма. Без акчага аптырамабыз... Хуш, бәлки, кайчан да булса очрашырбыз әле...— Барлас Пахомны качакалап алып иркәләгән булды.— Без качабыз, ә син детдомга бар. Сиңа анда жайлырак булыр.

Пахом аңлады. Ул гарип, аңа менә шушы көннән алып башка язмыш белән риза булып яшәргә туры киләчәк. Хәзергә аңа урын — балалар йортында.

Без йөгөрдөк. Берәз баргач, тукталып артка таба әйләнеп карадык. Пахомны инде бер милиционер кулыннан тотып алган иде. Башка малайларны да төркөм-төркөм жыеп алып китеп баралар.

— Бүгән аларның чәчләрен кырка башларлар,— диде Барлас көлә-көлә.

Облава әле бетмәгән иде. Милиционерлар һаман бирегә таба килә торалар. Без тагын йөгөреп киттек, шәһәргә кердек.

Шәһәр әле иртәнгә йокыда иде. Урамнар буш.

— Без кая барабыз соң? — дидем мин Барласны туктатып.— Безне бит биредә дә эләктереп кенә алырлар...

— Авызыңны ачып торсаң, әлбәттә, эләктерерләр,— диде Барлас.— Әйдә, әйдә!..

Без йортлар янынан кача-поса, як-якка карана-карана бардык.

Кая барабыз соң без?

— Кая барабыз соң без? — дидем мин Барласка, артыннан йөгөрә-йөгөрә, мыш-мыш килеп.

— Кая булсын, базарга...

Эшкә баручылар белән беррәттән, бер вакыттарак атлайбыз. Алар да ашыга, без дә тиз-тиз жилдерәбез. Безнең дә бит үзгә күрә «эше-без» бар. Кичегергә ярамый. Бу чакта базарда милиция дә буталмый. Кибетчеләр дә, сәүдәгәрләр дә йокыдан әле яңа гына уянып килә булырлар.

Әнә, инде базар куера башлаган. Кешеләр шәһәрнең төрле урамнарынан бире агыла торалар. Безгә дә шулар арасына кереп күздән югалырга кирәк. Барлас белә, биредә безне әле тиз генә таныш алмаслар.

Ә ул базар дигәнәң безнең өчен бик та кызыклы театр кебек иде. Анда аллы-гөлле киенешкән хатын-кызлар, көрәк сакаллы ирләр, әтәч-

ләр шикелле кәперәеп, картузларын кыңгыр салып кигән бөдрә чәчле егетләр, майлап куйган кебек елтыр йөзлө сәүдәгәрләр, кибетчеләр, кулларына кат-кат киём-салым тоткан спекулянтлар — әнә шул театрның артистлары сыман.

Алар шул «театрда» нәрсә генә эшләмиләр, ничек кенә, кем булып кына кыланмыйлар. Биредә эч катырып көлдөрүче «клоуннар» да, кешене сагышка дучар иткән «трагедия» уйнаучылар да бар.

Теге буталчык елларда каядыр посып, сугыштан качып яткан адәмнәр дә биредә мыштымгына кайнашып йөри. Аларның кулларында бер нәрсә дә юк. Аның каравы кесәләрендә алтын-көмеш таңкәләр. Үзләре бер нәрсә дә алмыйлар. Нәрсәдер чамалыйлар, кемнәрдәдер эзиләр, күзәтәләр. Нәрсәдер көтәләр. Беркем белән дә рәтләп сөйләшмиләр. Милиционер күзгә чалынып китсә, тизрәк караңгырак якка тайпылалар. Барлас, бәлки, аларның кемнәр икәннән белә торгандыр. Ә мин белмим...

Көн уртасы якынлаша. Базар шау-шу килә, гөжләп кайный. Нәрсә генә юк биредә! Киём-салым, йорт кирәк-яраклары, төрлө-төрлө эш кораллары, сабын, ислемай — барысын да әйтеп бетерерлек, санап чыгарлык та түгел. Кемнәрдер сата, кемнәрдер ала. Алдаса көлә, алданса елый. Кемнәрдер тамак ярып кычкыра: «Менә кыздырган балык!» — ди. Тагын берәве: «Кем сусаган, менә татлы лимонад!» — ди. Тагын шунда кемдер көлдөреп маташа: «Акчаң булса, квас ал, квас түгел, татлы бал,— ди,— хакы да кыйммәт түгел, бер стакан бер тиен!»

— Кемгә сыра? — миннән сора!

— Кемгә кирәк — сатам күлмәк!

— Оныта күрмә — сатам сөрмә.

— Аша шулпа — телең йотма.

— Үзең дә чибәр — эшләпә дә киеп жибәр!

— Синдә акча — бездә товар!

— Миндә хәлвә — белми калма!..

Базар әнә шулай сөйләшә. Бу — аның үз теле. Без дә шунда кайнашабыз. Без — сәүдәгәр дә, сатып алучы да түгел. Без — базарның үз кешеләре. Дөрөсрәге, әлегә «театр»ның үз «артистлары», безнең дә биредә үз рольләребез бар. Үз исемнәребез дә бар. Шпана дип атыллар безне.

Ә безнең рольләребез — уен түгел, — авыр эш, бик тә авыр эш! Безгә бит яшәргә кирәк, яшәргә! Кесәңдә бер генә тиен акчаң булмаса да, каяндыр, ничектер ашарга табасы бар. Бу — безнең хәзергә бердәнбер кәсебез...

Бу урында безазга тукталып, читкәрәк чыгып, бер-ике сүз әйтмичә будыра алмам. Мин башта ук бу хикәянең башына «Кая барабыз соң без?» дип сорау куйган идем. Юкка түгел. Бу сүзләренң башка мәгънәсе дә бар. Кая барабыз соң без? Биредә гәүдәңне үз аякларың белән бер урыннан икенче урынга күчерү турындагы сүз бармый.

Кеше буларак без кая барабыз соң? Башыбызны кая илтәбез? Яхшылыккамы, начарлыккамы? Ул чакта мин, билгеле, болай уйлана белми идем. Базар — сату-алу урыныгына түгел, анда кешене бәхетсезлек тә сагалый.

Ул вакытларда әгәр безне бер яхшы кеше күрер:

— Кая барасыз, балакайлар? — дип сораса, без:

— Кая булсын, базарга, — дип кенә жавап биргән булыр идек.

Ә ул кеше «базарга түгел, азарга» дип әйтсә дә, аның сүзләренә төшенмәгән булыр идек. Без тамак туйдырыргагына барабыз кебек иде. Ә тамак кешене каягына илтми дә, нишләтми генә! Моның азагын кем белә, кая барып чыгар ул юл? Базарда теләсә нәрсәгә дә акча сорыйлар, ә кайгыны базар бушлай бирә. Без әле моны да белми идек. Безгә әле дөнья тубыктан иде...

Базар буйлап әле бер очка, әле икенче якка килеп чыгабыз. Барлас бернәрсә дә эндәшми. Мин дә сүз катмыйм. Тирә-якка каранабыз. Әнә,

уенчыктар тезеп куйганнар. Ниндиләре генә юк. Сатучысы сыбызгы сызгырта. Кешеләрни кызыктырып үзенә каратмакчы. Янәсе, алыгыз, балагызга шәп бүләк! Безгә уенчык кирәкмәни? Әйдә, эшен шул булса, сызгырта бир, агайне...

Энә, бер урында кемнәрдер жылышып алганнар да гөр килеп көлешәләр. Ә уртада ниндидер бер бәндә фокус күрсәтә. Кызыклы, туктап карамый хәлән юк. Энә бит нишли ул! Тезләренә бер такта кисәге куйган да, шунда өч уймак тезеп чыккан.

— Менә күргөз,— ди.— Мин бер уймак астына бер борчак куеп калдырам. Абайлагыз...

Шулай ди дә фокусник, уймакларны әрле-бирле китереп, шуыштырып ала.

— Йә, борчак кайсы уймак астында? — ди.— Кем күрдә? Кем отарга тели? Бер борчак бер сум!

— Мин күрдәм,— ди шунда бер агайне, бармагы белән уймак башына басып.— Давай бер сумыңны.

— Син башта үзәң бер сумыңны биреп сөйләш...

Теге кеше, кесәсеннән бер сумын чыгарып, фокусникка тоттыра...

— Менә хәзер уймакны күтәр, күрик,— ди хужа, һәм күрәбез — уймак астында борчакны эзе дә юк. Агай-әненең шытырдап торган бер сумы фокусник кесәсенә кереп ята.

— Таныган булсаң, байый идең бит,— ди фокусник,— байый идең...

Энә ни өчен биредә көлешәләр икән... Их, дидем мин эчтән генә, менә кем акчаны суга! Булдыра, аферист! Кая ул безгә андый осталык?

Ә Барлас кая? Антырап тирә-юньга караган. Барлас юк. Әллә мине калдырып качтымы? Бу әрәмтамактан юнь чыкмас, диде микән әллә?

Шунда кемдер:

— Тотыгыз тот — кесә карагы! — дип тавыш салды. Базар кинәт буталып китте. Кешеләр муеннарын сузып шул якка караштылар.

Кемдер: «Энә ул кесә карагы, энә!» — дип кайсы яккадыр төртеп күрсәтә-күрсәтә йөгереп китте. Чү, Барлас ич ул, Барлас! Кешеләр тагын буталып, чуалып беттеләр. Кайда ул кесә карагы, кайда? Андамы, мондамы? Кем белсен? Портмонесыз калган кеше әле бернәрсә дә сизми тора. Башын боргалый-боргалый карана. Кесә карагын күрмәкче...

Күрерсен Барласны, көтеп тор! Энә, ул менләгән кешеләр арасына кереп китте дә, эреп та бетте кебек. Мин инде үзем дә аны кабат күрмәмен дип уйлаган идем. Мондый эшкә оста ул. Энә, тагын акчалы будды. Ә мин, чыннан да, әрәмтамак кына ич әле. Барлас тапканы гына ашап йөрим. Гарьләнемсәңме? Миңа да бит үземне күрсәтергә вакыт. Үзем дә белмәстән-сизмәстән, икмәк кибетләре янына килеп туктадым. Ә биредә кояшлы бер дөнья кебек иде. Сүз белән генә әйтәп бирерлек түгел.

Кечкенә генә, матур итеп бизәлгән яңа кибетләр бер-берсенә янәшә тезелешеп торалар. Киштәләрендә түм-түгәрәк, алсуланып, кетердәп пешкән калачлар — уф-уф итеп сулыш алып яталар сыман. Кайберләрен урталай кисеп куйганнар. Янәсе, күрсеннәр: нинди тәмле, нинди эйбәт ул калачлар! Кураларга бәйләм-бәйләм клиндерләр эленгән. Алардан, авыз суын китереп, хуш ис аңкый.

Минем үлеп ашысым килә башлады. Ничек кенә соң шуннан бер каравайны кулга төшерергә? Ансыз миңа «өйгә» кайтасы да түгел. Барласның бер исен китәрәсе иде. Менә мин дә үземнән «өлеш» кертәм, дип әйтәсе иде. Мондый чакта Барласның үзе кебек берәз көперәеп алсаң да ярый торгандыр әле.

Курка-курка гына кибет янына атлыйм. Юк, бармыйм, аякларым үзләре алып бара сыман. Минне икмәк исе адарындыра шулай. Менә хәзер күзгә күренмәс кеше буласы иде. Югыйсә, безне сәүдәгәрләр әллә каян танылар, үзләре дә калач кебек түм-түгәрәк йөзле. Кулларында кылыч шикелле ялтыр пычаклар...

Туктадым. Сак кына күзәтәм, «эшне» ничек итеп башларга? Барлас аптырап калмас иде, беләм. Мин Барлас түгел шул...

Менә күрәм, кибет алдына бик юан, киң жылкале бер кеше килеп басты. Икмәк үлчәтергә кереште. Кулларын бутый-бутый сөйләшә. Каравайның берсен ала, берсен куя. Бик сайлана бугай. Аның култык астыннан миңа икмәкләр күренеп тора. Түзмәдем, кача-поса гына шул кеше артына килеп бастым. Ул сатып алучы кулын суза-суза хужага акча түләгән арада гына мин дә бер каравайны эләктереп алып күкрәгемә кыстым. Кинәт минем тәнемә бер рәхәт жылылык сирпелде. Ул каравай тере куяң шикелле иде. Үзе йомшак, үзе жигел...

Мин бары шуны гына сизеп калдым. Кинәт шул чакта күз алларым томаланды. Минне кемдер ниндидер бик тирән базга төртеп төшерде кебек. Минем бер жирем дә авыртмады, йокыга киткән шикелле генә булдым... Шунда теге сатып алучынын: «Бетердең, бетердең баланы!» — дип кычкырган тавышын гына ишетеп калдым...

Мин каракмы?

Белмим, күпме вакыт узгандыр, мин шул тирән йокымнан уянып киттем. Эмма күзләремне ачмый гына ята бирдем. Куркам. Миңа тагын нәрсәдер булыр төсле. Шунысы гажәп иде: мине кемнәрдер, каядыр китереп караватка яткырып салганнар. Башымны кыршау белән кысып куйганнар кебек. Нәрсә бу? Анламыйм. Мин кайда? Селкенергә дә куркам. Алай-болай кузгала калсам, бөтенләй таралып китәрмен кебек.

Кинәт колакларымнан ниндидер бөкеләр атылып чыкты да, кемнәр-нәндер әкрән генә сөйләшкән тавышларын ишетә башладым. Хәзер генә шәйләдем: мин һушымнан язган булганмын икән.

Күлт итеп исемә төште: мин бит көпә-көндез киbettән икмәк урлаган идем. Мин — карак! Миңа кешеләр нинди күз белән карарлар? Мин аларга ничек күреним бу хәлемдә, нинди йөз белән?

Юк, миңа күзләремне ачарга ярамый, ярамый. Тирә-юнемдәге кешеләрне күрмәсәм, алар да мине күрмәсләр кебегрәк төсле. Тимә, әле һаман аңына кайта алмый, дип белсеннәр. Миңа хәзер сулыш та аласы түгел. Эндәшмәскә дә, ыңгырашмаска да.

Ә тирә-юньдәгеләр миңа текәлеп карап торалар булса кирәк. Мин аларны бик якында сизәм.

Шунда берсе бик карлыккан тавыш белән:

— Ник кундырганнар малайга,— диде,— инде икенче көн аңына килә алмый ята, нарасый...

— Ятырсың, биш кадаклы гер белән башыңа китереп бирсәләр. Ничек исән калган диең...

Моңы икенче яктан кемдер әйтәп куйды. Ютәлли-ютәлли ыңгырашты. Бусы, мөгаен, бик карт кешедер.

Тагын берәү сүз башлады:

— Кем икән ул, шундый кансыз бәндә? Жаны авызыннан атылып чыккыры, бала дип тә тормаган, үтерә язган мескенне...

— Кем булсын,— диде тагын берәү — Нәпман кәнишне. Кызгана беләмәни ул явыз. Акча дигәндә үз анасына да балта күтәрер...

Шулчак күз алдыма теге юан, итләч йөзле кибетче килеп басты кебек. Әнә ул, телсләрен ыржайтып, минем баш өстендә гер күтәрәп тора. Ул суккан миңа, ул суккан...

Чатнап-чатнап башым сызлап китте. Ул кибетче яңадан минем башыма сукты сыман. Ләкин селкенми дә үз урынымда ята бирдем. Ничек кенә булса да түзәргә тырыштым. Минем хакта әле начар сүз әйткәннәре юк.

Менә теге карт тагы сүзгә кереште:

— Эти-энисе кая икэн соң бу баланың?

— Бәлки, ачлыктан кырылганнырдыр, бәлки, бала-казага очраган-нардыр, кем белсен...

— Хәзер ятимнәр белән дөнья тулы,— диде тагын бер кеше сүзгә кушылып.— Шул бер сынык икмәк өчен кеше кадәр кешене һәлак итә язганныр бит. Судка бирергә кирәк ул кап-корсакларны, судка!..

Моны кайсы әйтте икән? Их, менә хәзер күзләремне ачып, аның йөзен күрәсе иде. Бик яхшы кешедер ул. Әллә күзләремне ачып карарга микән аның йөзенә? Юк, куркам. Бигрәк тә аңардан куркам, юк, курыкмыйм, оялам. Карак дисә, нишләргән?

— Сөз,— диде тагын берсе почмак яктан,— сөз бигрәк шәфкәтлелеккә жаннар икәнсез. Тынлап-тынлап торам да исем китә: ятим бала да, ятим бала дисез, мескен, имеш. Бүген ул икмәк урлаган, иртәгә кесәгә керә, аннары кулына пычак тотып караңгы почмакка басып, йә сине, йә мине сагалый башлый.

Мин дерелдәп киттем. Бу кеше дә минем башыма гер белән түгел, таш белән китереп сукты сыман.

Ә ул бәндә һаман сөйли тора:

— Ничу алар белән церемонитесь, тотып алырга да шалт кутузкага! Алар өчен хәзер особый төрмәләр бар. Колония диләр бугай. Менә шунда озатырга барысын да, эше беткән...

Юк, бу юлы мин инде күзләремне йомып тора алмыйм. Карыйм әле мин «особый» төрмәгә озатырга теләгән кеше йөзенә. Чыннан да, ул кеше кеше микән? Урынымнан кузгалып, утырдым да күзләремне ачып аңа карадым. Нәрсә әйтергә дә белмәдем. Бөтен көчемә жылап жибәрдем:

— Мин төрмәгә бармыйм, бармыйм!

— Әнә, баланы куркытып уяттың син,— диде теге олы кеше ачулы караш белән.— Буржуйлар иярчене син, больше никто! Синең үзеңне төрмәгә озатырга кирәк. Ә син менә биредә, авырым дигән булып, шул ач балалар нәфкасын кимереп ятасың...

— Ә үзең...

— Син мине не тронь. Мин инде өч айдан бирле менә бу сасы караватта ауныйм. Сугышта алган яраларым һаман төзәлп житми, понимаешь?

— Ярар, әйттем исә кайттым. Подумаешь, бер ниндидер шпана өчен давил чыгарасың...

— Әгәр ул иарасыйга тагын бер генә кат шпана дисәң, менә шушы имән таягым белән тешләреңне коячакмын. Запомни! Карт димә, мин красногвардеец, если хочешь знать! Синдәйләрне генә борып алганым бар...

Елауларым бетте. Күз яшьләрен сөрттем. Күңелем күтәрелде. Юкка гына баядан бирле күзләремне йомып ятканмын. Биредә әнә нинди яхшы кеше бар икән. Минә яклап сөйләде. Эчтән генә ана рәхмәтләр әйтеп утырам. Сырхау аякларың тизрәк төзәлсен, абый-жаныем, дим.

Ул чамадан тыш кызышкан. Чиләк янына аксый-аксый барып су эчте. Миңа карады. Улым, син дә эчмисеңме? диде. Ә минем үлп су эчәсем килә иде инде. Иотылып эчтем. Абый үз урынына барып утырды.

Утырды да башын түбән салды. Күрәп алдым, күзләреннән идәнгә тамчылар тамып төште. Әллә ул да жылыймы? Әйе, жылый. Миңа бик сәер булып тоелды. Шундый олы, сакаллы, мыкклы ир яшь коя. «Ни өчен?» — дип уйларга да өлгермәдем, ул үзе сөйләп китте.

— Минем дә бер кызым, ике улым сугышка озатып калганныр иде. Инде ничә ел хат-хәбәр алганым юк. Нишләделәр икән алар анда? Ачлык буып алмаганмы үзләрен, әллә менә шулай синең кебек чит якларда адашып йөриләр микән, мескеннәрәм. Исләрәмә төшкән саен йөрәгем өзгәләнә. Жыламый хәлем юк, улым. Олы кешегә килешми дә бит, нишлесең, түзеп булмый...

Абый тирә-ягына каранды, ул теге гәпләшпәп маташкан кешене эзли иде. Тагын аңа әйтәсе сүзләре калган, күрәсен.

Ә ул кеше бүлмәдән чыгып ук киткән иде. Курка булыр солдатның имән таягыннан.

Бераздан абый тынычланды.

— Синең исемен ничек соң, улым? — дип сорады.

— Сабир,— дидем. Шунда ук Хасановский дип тә әйттем. Хәзер минем фамилиям дә бар ич.

— Татар ягыннан, значыт...

— Шуннан.

— Безнең полкта да татарлар күп иде. Шәп егетләр. Гайрәтле кешеләр, сугыша беләләр...

Бәлки, без бу олы, мөлаем солдат белән тагын да сөйләшкән булыр идек. Кинәт ишек ачылды. Бүлмәгә доктор белән сестра килеп керде.

— Нихәл, егет? Хәл кердеме? — Үзе минем бер кулымны тотып сәгатенә карап торды.

— Йөрәгең минем сәгатәтән бер дә калышмый. Дөп-дөрәс алдыра. Кичә ул чак-чак кына маташтыра иде. Ярый, бәхетез, вакытында китереп житкерделәр, югыйсә хәлең бик хәрти иде синең.

Доктор шулай сөйләнә бирде, мин эндәшмәдем. Сестра минем башымнан бинтны сүтеп алды. Доктор башым тирәли бармакларын йөртеп чыкты. Баскалады, үзе күзләремә карый торды.

— Сөякләргә зыян булмаган булуын, әмма нык эләккән сиңа, егетем. Молодец, бирешмәдең. Атна-ун көн эчендә савыгып та житәрсең...

— Савыгып житәр дә бит,— диде карт солдат сүзгә катнашып,— аннан соң кая китәр? Вот вопрос, ятим ич ул, ятим...

— Анысы минем эш түгел, кадерлем. Милиционер үзем алып китәрмен диде. Малайны беркая да жибәрергә кушмады. Суд буласы бар дип кисәтеп китте. Так что, эш миннән тормый, кадерлем...

Суд буласы бар икән. Кемгә суд? Миңамы, әллә мине гер белән сугып еккан теге юантык сәүдәгәргәме? Билгеле, суд мине дә читләтеп узмас. Әнә бит, милиционер беркая да чыгарырга кушмаган. Теге буржуй иярчене дә әле бая гына «минем шикеллеләр өчен» особый төрмә турында лыгырдады. Мине дә шунда ябып куйсалар...

Мин, шулай сагышлана-сагышлана, башымның төзәлүен дә, аннан соң суд буласын да көтә-көтә, әлеге сасы лазаретта ята бирдем. Инде нишләргә дип өзгәләнсәм дә, жавап таба алмый идем. Әмма мин карак идемме соң?

Дустым мине онытамы соң?

Төн иде. Палатада караңгы, тынлык. Бары тик карт солдатның gyрылдавы гына ишетелә. Кайчакта ютәлләп тә куя. Ә тышта якты, йолдызлар арасында ай балкып тора. Мин йокламыйм. Нинди генә уйлар килми миңа бу тынлыкта.

Әнием исемә төште. Әгәр ул исән булса, мин шундый хәлгә калыр идемме соң? Әнә, әнием дә, бабай да күз алдыма килеп күренәләр сыман. Алар хәзер нишлиләр икән, мескен картлар? Исән-саулармы, әллә инде гүр ияләреме? Менә мөгаллим абый да минем каршында. Аны бит үлмәгән дигәннәр иде. Ә Мохтар абый, Мохтар абый ни эшләр бетереп йөри икән хуторда?

Барысы да, барысы да еракта алар. Бәлки, мине дә искә төшерәләрдер. Әмма хәлемне белә алмыйлар. Ә белсәләр, мин оятымнан кая

качар идем? Их, Сабир, Сабир, ничек кулуң барды? Икмэк урлагансың ич син дип айтерлер сыман тоела миңа. Юк, тоела гына түгөл, алар мине гафу итерлер идеме?

Мин караватымда ары-бире тыпырчынам. Башымны мендэр астына тыгам. Юк, алар мине барыбер анда да күрөп торалар кебек. Ух-ах килем, янам, тирлим, пешәм...

Кинэт кемдер экрен генә тәрәзәгә чиртеп алды. Бер чиртте, ике... Кем? Нәрсә кирәк ана бу төндә? Шигәеп кенә карадым. Кемне күрәм, Барлас килгән ләбаса, Барлас! Дустым мине онытамы соң? Шатлыгымнан чак кына кычырып жибәрәдем. Ә ул авызын киң жәеп елмая. Кулларын болгый. Бу айлы, зәп-зәңгәр төндә ул ниндидер пәри шикеллерәк күренә. Үзе дә зәңгәр, йөзө дә, тешләре дә зәп-зәңгәр шикелле. Мин дә көләм, миңа да күңелле.

Мыштым гына тәрәзәне ачтым. Барлас миңа бишмәт тоттырды. Бүрек бирде, тәрәзә төбөнә шиблетлар куйды.

— Тиз, тиз киен, — диде. — Качабыз!

Менә шатлык! Мин эштер-өштер генә киендем дә тәрәзәдән Барлас янына сикереп төштем. Дустым мине качаклап алды.

— Терелеп життөңме?

— Терелдем.

— Әйдә, — диде Барлас, — атла тизрәк, энә инде таң атып килә.

Киттек. Бу бер дә көтмәгәндә булды. Әллә мин төш күрәмме, дип тә уйлап куйдым. Юк, бу өндә иде! Хәзер инде эзләсеннәр мине. Судка алып бармакчылар иде бит. Энә, юан кибетчене алып барсыннар судка, утка бастырсыннар. Икенче юлы кешегә кул күтәрмәс...

Шулай уйлана-уйлана, Барлас артыннан бара торам, ниндидер урамнар аша узабыз. Барлас сөйләшми. Кая алып бара ул мине? Белмим. Сизәм, бу юлы базарга юл тотмыйбыз. Шәһәр читенәрәк китеп барабыз.

Менә бер ташландык урамга килеп чыктык. Биек коймалы бер буш йортка килеп кердек. Кердек дисәм дә, капка аша узып маташмадык. Барлас койманың ике тактасын як-якка каерып шудыртты да:

— Әйдә, рәхим ит, — диде көлә-көлә. — Бу йортка хәзергә мин хужа. Капкасы аның теге якта, йозаклар белән дә бикләнгән, кадалап та куелган. Йозаклары күгәрөп беткән. Хәтта алар настоящий каракларны да кызыктырмый, күрәсен. Безгә лафа!

Тира-юньгә карадым. Бу шундый биек коймалы йортта кайчандыр, ниндидер бер бай ашылык саклап тоткан булса кирәк. Хәзер биредә бер генә бөртек тә калмаган. Бер-берсенә терәтеп куелган келәтләрнең ишекләре шыр ачык. Шул келәтләрнең берсендә Барлас Барласович дигән «яңа» хужа яши икән.

Менә ул мине келәткә ияртеп алып керде. Биредә тыныч диде, чуртым да мишәйт итми. Милиция дә бу якларны белеп бетермидер әле.

— Каян эзләп таптың бу ояны?

— Башыңа төшкәч, табасың аны, энем. Теге Идел буендагы «өйләр»-не жыеп алып, барысын да бергә өйделәр дә ут төрттеләр. Алардан бет тарала, имеш...

Мин дә көлдем. Бетләр ач килеш тә шулай озак яши алалар микәнни? Барлас тагын сөйләп китте.

— Шәһәргә күз күрсәтергә дә ярамый, малай, сразу тотып алалар. Шпаналар бетте хәзер. Детдомнарга жыештырдылар. Так что, авызыңны ачып йөрмә...

— Хәлләр бик шәптән түгел икән лә, — дидем мин берәз борчыла төшөп.

— Ницава, — диде Барлас тыныч кына, — тиздән Кавказ якларына ычкынабыз. Сухумига! Югыйсә, пароходлар туктый башлар. Салкыннар килә, шәйләсөңме?

— Шәйлим, шәйлим...

Чыннан да, инде көз якынлашып килә. Күктә сөрән болытлар күренгәли. Иртәгәләрендә жиргә кырау да төшәр.

Ә Барлас борчылмый. Ничава ди дә елмая. Менә ул келәт почмагынан салам арасына күмелгән, теге кыршылып беткән күн сумкасын тартып чыгарды. Сумкадан ул нәрсә алды дисезме? Бер бөтен ап-ак каравай. Тагын ситро чыгарды, колбаса да кискәләп куйды. Тик бу юлы хәлвә генә юк иде.

Мин ашыгып ашарга керештем. Ә Барлас тук. Ул һаман сөйләнә торды: «Дурак син, — диде беренче сүзендә үк, — дурак. Кем сине икмәк урларга кушты? Ач түгел идең бит. Кулыңнан килми икән — сузылма. Мин дә үз өлешемне үзем табам дигәнсеңдер инде...

— Ниһ, гел синекен генә ашарга димәгән...

— Таба яздың шул үз «өлешен» не теге көнне. Ярый әле милиционер килеп өлгерде. Югыйсе, сине таптап, изеп ташлаган булырлар иде. Кибетчеләр хәзер бандитлардан да явызрак, беләсеме?

— Беләм, беләм...

— Беләсеңдер шул, башыңа гер белән берне китереп кундыргач, белми хәлең юк.

— Ә син ул чакта кая идең соң?

— Ишетмәдеңмени, мин бит үзем тотыгыз, тот, энә, кесә карагы, дип бөтен базарга акырып кычкырдым.

— Ишеттем дә, үзеңне дә күрдем. Каядыр йөгереп китеп бара идең. Исем китте. Үзе — кесә баскан, үзе үк, каракны тотыгыз, тот! — дип кычыра...

Барлас шыркылдап көлдә: «Мин шулай күз буам, — диде. — Мин үзем ул каракны куып барган кебек итәм. Ә базар мәш килә. Кем карак, кая ул? дип аптырап калалар. Хи-хи, дураклар...

— Оста кыланасың икән...

Барлас мине бүлдерде.

— Икмәк кибетләренә житәрәк сине күрүп алдым. Син инде кибет төбәндә егылып ята идең. Шул арада милиционер килеп өлгерде. Тиз генә сине күтәрәп алдылар да ашыга-ашыга каядыр алып киттеләр. Мин урамның икенче ягынан бара тордым. Шунда сине лазаретка алып керткәннән күрүп калдым. Бу вакытта минем кесәмдә инде шактый авыр портмоне ята иде. Теге фокус күрсәтүче янында авызын ачып карап торган бер бәндә үзе кул астына килеп керде. Шыр тиле, бер сум отам дип үз портмонесынан ваз кичте. Үзе гаепле, акчасын жыебрак йөрер икенче юлы. Сабак булыр...

Барлас сөйләп бетерде. Бик матур тартмадан папирос чыгарып капты. Кабызды, күп итеп төтенен суырды да, иреннән бөрештереп, бер-бер артлы божралар чыгарып маташты.

— Менә шулай, энәм. Эшләр ярыйсы гына бара әле, — диде гайрәтләнеп.

Мин уйландым. Барлас каракмы, түгелме? Аның уенча, ул карак түгел. Ул бары тик «үзләре гаеплеләрне» акылга утыртып йөри икән. «Шыр тилеләргә» сабак укыта, «акчаларын жыебрак тотсыннар» ди. Чыннан да, шулай бит, ниһа алар үз акчалары була торып та, тагын акча отарга теллеләр. Комсызлар!..

— Акчасы күп идеме соң ул портмонеда? — дип сорамый булдыра алмадым. Барлас, мөгаен, шактый мал төшергәндер. Кыланмышыннан күренеп тора.

— Шактый иде, малай. Сине киендереп жибәрдем бит энә. Бишмәтен жылымы?

— Жылы, менә дигән. — Баш бармагымны да чөеп күрсәтәм, янәсе, шәпнең дә шәбе!

— Өстендә тузсын, — дигән булды Барлас олыларча кыланып. Шулчак исемә төште: миңа әбием дә яңа күлмәк теккәч, өстендә тузсын, ди торган иде. Ә хәзер ул безне күрүп алса, бәлки, һушынан язар иде.

Юк, сүз әйтә алмас иде. Без бит кеше малына кул салучылар. Караклар дип әйтмим. Бу сүз мине куркыта...

Барлас үзе дә ыспай гына киенеп алган. Бу килеш без шпана-лармыни? Бәйләнеп кара безгә! Ашарыбызга да бар. Без яшибез әле, яшибез...

Барлас мине кыстый:

— Аша, аша, — ди, — сиңа тазарырга кирәк.

— Мин таза, бер жирем дә авыртмый.

— Бик шәп. Бик матур «эш» чыгып тора әле, малай.

— Нинди эш?

— Соңрак белерсен, ашыкма, — диде Барлас, хәйләле генә итеп күз-ләрән кыскалап. — Син биредә ял итә тор. Минем бер жиргә барып кайта-сым бар...

Барлас көндезләрән берүзе генә каядыр шулай китә, кайта торды. Билгеле, кайткан саен аның куллары буш булмый иде. Ә беркөнне ул бик шатланып кайтып керде. «Ну, малай, бер маллы урын таптым әле, — диде, авызын ера-ера, эре тешләрән күрсәтеп. — Үзеңнең дә исең китәр. Иртәгә шуңда барабыз...»

Һәм без иртә белән юлга чыктык.

Ташландык чиркәү

— Эш бар, — диде Барлас. — Ашыгырга кирәк, малай...

Нинди эш? Барлас һаман шул бер сүзгә кабатлый. Мин сизенә башладым. Монда ниндидер сер бар, мөгаен.

Без бара-бара шәһәрнең икенче ягына ук килеп чыктык.

— Байыйбыз әле, малай, байыйбыз!

Барлас нәрсәдер белеп сөйләшә шикелле. Төшенми торам. Ачуым килә. Нәрсә ул, әллә мине үртиме шулай? Эш бар, эш бар, дигән була. Ә хәзер эңә, байыйбыз, ди. Әллә мыскыл итә, әллә шаярта?

Без инде шәһәрдән чыгып життек. Барлас кинәт тукталды.

— Эңә, күрәсенме? — диде.

Мин алга таба карадым. Ни күрәм? Анда зират. Йөрәгем жу итеп китте. Бер якта иске чиркәү. Гөмбәзәндә алтыны кырылып беткән тәрә. Шул тәрәгә бер көтү каргалар кунган. Куркам. Ә Барлас елмая-елмая миңа карый. Күзләрендә чаткылар уйный.

— Менә шуңда инде безнең байлык, — ди.

Нәрсә әйтергә дә белмим. Мондый зиратны әле беренче кабат күрүем. Эндәшмичә генә каранам. Каберләр өстендә чалыш-полыш кыйгаеп, инде авып төшә язган төреләр үз хужаларына баш иеп торалар сыман. Әллә нинди таш сыннар күңелгә шом салалар. Алар кинәт терелеп китәрләр дә безне тотып алып буып ташларлар кебек. Ә Барлас әйтә:

— Курыкма, курыкма, — ди. Биредә беркайчан да облава булмый. Милиционерлар да килеп йөрми. Монда инде үлекләр дә күмиләр. Чиркәүдә дә чаң какмыйлар. Ташландык зират бу, беләсен килсә...

— Зиратта байлык буламы?

Барлас кыркылдап көлдә. Ул нигәдер шатлана иде кебек. Мак-тана да шикелле. Янәсе, ул курыкмый, ә мин мескен, шүрлим дип уйлый бугай. Нәрсә эшләргә жыена Барлас? Әллә эңә шул каберләрнең бер-сен казып, мәетнең киёмнәрен салдырып алырга теләме? Әллә нинди уйлар килә миңа.

— Чиркәүдә, малай, алтын-көмеш жыеп куялар икән. Ишеткәнең бармы? — диде Барлас.

— Юк.

— Ә минем ишеткәнем бар.

— Без дә алтын урларга барабызмы?

— Нигә, кул астына килеп керсә, зыян итмәс иде...

Төшендем, энә ни өчен ул, байыйбыз, байыйбыз, дигән икән. Алтын турында минем дә ишеткәнем бар. Әмма алтынны үзен тогып кына да караганым юк. Байлар заты ул. Анысын да беләм. Чыннан да, шул алтын дигәннәрен кулга алып капшап карыйсы иде. Нинди нәрсә икән ул? Балки, хәзер кулга төшәр. Кызыгып киттем. Куркуларым да югалды. Чыннан да, алтын тапсак, байыйбыз бит, байыйбыз!

Мин хәзер Барлас артынан ышыкланып кына барам. Ул буйга миннән зуррак. Жилкәләре киң. Шактый таза ирләргә охшый. Мин аңа карыйм да тынычланып куям. Шулай да нигәдер тәнем чемер-чемер итә. Ничек булып чыгар? Сизәм, Барлас та мине тынычландырырга тели. Энә нәрсә ди ул:

— Бу якларны мин инде күптән күзәтеп йөрим. Кайчан гына килсәм дә, бер генә адәм дә күзгә чалынганы юк. Биредә гел тынык. Мәэтләр нишли ала соң?..

Без жиргә ятып, түш белән куе үләннәр арасыннан шуыша-шуыша, чиркәү янына ук житеп туктадык. Муеннарыбызны суза-суза гына тираюньне күзәтә башладык. Төрөгә кунып, йокымсырап торган каргалар кинәт дау кузгаттылар. Алар безне күрп: «Ка-рак-лар, ка-рак-лар»,— дип кычкырышалар иде шикелле.

— Ух, сезне,— дидем мин каргаларга йодрык янап,— әләкчеләр...

— Тимә, әләкләсеннәр,— диде Барлас.— Көтик әле. Бик шәп булды.

— Нигә?

— Биредә каравылчы булса, хәзер килеп чыгарга тиеш. Энә, каргалар сигнал бирде...

Исемә төште, карганы — хәбәрче диләр бит. Дөрөс әйтә Барлас. Сизгер егет. Ул әле тагын әллә нәрсәләр белә торгандыр. Дустыма ышанычым арта бара. Хәзер инде бөтенләй курыкмыйм шикелле. Шулай да ниндидер бер хис тәнемне чемердәтә. Минем бит әле мондый «эш» белән беркайчан да шөгыльләнгәнем юк иде...

Тын гына ятып көттек. Беркем дә күренмәде. Ә каргалар һаман карылдый бирделәр. Без, таш койма аша үтеп, чиркәү йортына төштөк. Ишекләр янына киләсе дә түгел иде. Аларда ат башы кадәр йозаклар эленеп тора.

— Йозаклары таза,— диде Барлас.— Юкка түгелдер...

Беләм, Барлас чиркәү эчендә мал булырга тиеш дип айтмәкче. Мөгаен, аның күзләренә әллә нинди кыйммәтле нәрсәләр күренә торгандыр. Минем дә өметләр зурдан...

Без, үләннәр арасына кача-поса, чиркәүне тирә-яклап карый-карый әйләнгәләп йөрибез. Аллы-гәллә пыялалы тәрәзәләрдә — калын тимер рәшәткәләр. Ул тәрәзәләрне безгә ачаргамы соң? Лом белән дә, балта белән дә бер нишләп булмас иде. Хәтта чын каракларның да кулларына бирелмәс иде бу йозаклар.

Без чиркәүнең арткы ягына барып чыктык.

— Әһә,— диде Барлас шатланып.— Безнең өчен монда баскыч куеп калдырганнар.

Нинди баскыч? Мин бернәрсә дә күрмим әле. Ә Барлас:

— Кара, кара,— диде.— Әнә, энә...

Их, очлы күзле икән Барлас! Чыннан да чиркәүнең бу яктагы стөнасы киртлеч-киртлеч итеп салынган. Шул киртлечләрен бер буена жирдән түбәгә кадәр тимер тотка куйганнар. Ана куллар белән тотынып, кирпечләргә баса-баса югарыга менәргә мөмкин.

Балки, бу «серле» баскыч янгын вакытында кирәк булыр дип уйлаганнардыр. Һәрхәлдә, безне искә алып маташмаганнар! Ә ул баскыч нәкъ менә безгә кирәк булып чыкты.

Барлас тирә-якка каранып алды да хәзер үзем үрлим, диде, ә син पो-сып кына биредә күзлән тор...

Ул, мәче кебек сырышып, менеп тә китте. Түбәгә житәрәк кул бол-
гап мине дә чакырды. Мин дә үрмәләдем. Түбәгә життем. Ә Барлас инде
күренми иде. Кая ул? Шулчак Барлас тавышы ишетелде. Ул гөмбәз
эчәнә кереп, бер тәрәздән миңа кул болгый. «Бире кил, бире кил», — ди.

Мин түбә калайларына чак-чак баса-баса, иелә-сыгыла гөмбәзгә
таба киттем. Барлас мине тәрәздән сузылып тотып алды.

— Менә кайда кызык ул, — диде. — Кара!

Исем китте. Биредән бөтен шәһәр күренә, энә Идеә, энә пристань,
пароходлар. Барысы да уч төбәндә генә шикелле. Юк, уч төбәндә генә
түгел, борын астында ук сыман. Энә безгә таныш вокзал. Анда арлы-
бирле паровозлар йөрөп тора. Станция тирәсендә кешеләр, кешеләр,
кырмыска оясына таяк белән төрткәннәрмени. Кайнап айкала. Тагын да
арырак күз салсаң, ерак офык тынып ята. Мондый чакта туган яклар
искә төшми каламы соң? Мин дә уйланам. Менә хәзер мине авыл малай-
лары күрсен иде. Югыйсә, алар сүзгә генә ышанмаслар. Чиркәү башына
менгәнем бар дисәм, чәчләре үрә торыр. Ялганлама, дип күз дә ачырмас-
лар, иде.

Ә мин биредә, чиркәү башында! Бер дә куркып торасы түгел икән.

Алтыннар кайда соң?

— Сак бул, — диде Барлас, гөмбәз астына тагылып куелган колокол-
ларга күрсәтеп. — Сак бул! Боларга кулың белән түгел, бер бөртек чәчен
белән генә дә орына калсаң да тавышлары Мәскәүгә кадәр ишетелер. Энә,
тыңла, алар жил искәндә дә чыжылдап торалар.

Тыңладым, чыннан да, бу чуен колоколлар менә-менә хәзер чыңлап
тавыш бирергә авызларың ачып торалар сыман. Аларга бер генә сугып
кара, бөтен шәһәр аякка басар...

Барлас идәнгә иелеп, аяк астыннан гына ниндидер бер бау очы табып
алды да үзенә тартты. Кинәт дүртпочмаклы капкач ачылып китте. Тү-
бәнгә карадык. Биредә чиркәү эчәнә төшеп китәргә баскыч та бар икән.

Без әкрән генә, мыштым гына баскыч буйлап түбәнгә таба атладык.
Баскыч борма-борма итеп эшләнгән. Төшүләре бер уен шикелле генә.
Кызыклы. Түбәирәк төшкән саен һава салкыная бара. Дым исе аңкый.
Гүя, без ниндидер тирән базга төшеп бара идек сыман.

Менә ишеккә килеп төртелдек. Барлас әкрән генә ачып жибәрде. И,
нинди жир бу? Биек түшәмле киң зал. Буйдан-буйга таш баганалар
тезелеп киткән. Авыр тынлык. Әкрән генә ютәлләп куйсаң да, кемдер,
каяндыр бик каты кычкыра шикелле булып китә. Без мыштым гына тирә-
жүңгә каранабыз. Стеналарга төрлө-төрлө рәсемнәр төшерелгән. Кайбер-
ләрендә ап-ак сакаллы бабайлар. Өсләрендә алтын-көмешле чапан.
Кулларына тәрә тотып, тавышланмагыз, дигән шикелле, туп-туры безгә
карап торалар. Менә тагын бик матур хатын рәсеме. Кулында нәни
бала. Ул тере кебек, безгә карый да: «Сез кемнәр, каян килдегез?» —
дип сорый шикелле.

Барлас эндәшми. Мин түзмәдем.

— Болар женнәр түгел микән? — дидем.

— Женнәр мондый матур булса, аларны женнәр дип тә әйтмәсләр
иде...

— Кемнәр соң болар?

— Каян белим, урыс мадае түгел дә мин. Урыслар үз өйләрендә
дә шундый рәсемнәр тоталар. Почмакка асып куялар да, иртә-кич шуның
каршына килеп чукуыналар. Күргәнем бар...

Барлас шулай сөйләнә-сөйләнә әле бер якка, әле икенче як почмакка
йөрәнә. Мин дә аның артынан атдыйм. Жәт-жәт ары-бире каранабыз.
Барлас әйтмешли, зур «эшкә» тардык, алтын-көмеш эзлибез.

Менә бер почмакта бик матур тимер сандык күрөп алдык. Ләкин кем-нәрдер инде безгә кадәр үк сандыкның капкачын ватып алып бер читкә ташлап киткәннәр. Сандык буш-буш иде.

— Кичектек, — диде Барлас. Үзе инсәсен кашып алды, бүреген күтәрә төшөп куйды. Карарга уңайрак булсын диде бугай.

— Алтыннарны алып сызганнар...

— Кемнәр?

— Кемнәр булсын, аклар.

— Каян беләсен?

— Сугыш вакытында алар бу чиркәү башына менеп пулеметтан атып ятканнар иде. Алар эшә бу. Кырып-сыпырып алганнар.

Без әкрән генә тагын эчкәрәк атладык. Менә бер озын өстәл янына килеп життек. Өстендә берничә шәмдәл. Шәмнәре яртылаш янып төшкән. Димәк бирегә кемнәрдер килеп йөри. Барлас идәнгә иелеп карады.

— Монда тәмәке тартканнар бит, малай, — диде. — Әнә, күрәсезме?

Чыннан да, өстәл тирәсендә, анда-монда папирос төпчекләре аунап ята иде.

— Чиркәүдә тәмәке тартырга ярый микәнни? — диде Барлас. — Кызык.

Өстәл тирәсендә унлап урындык, кайберләре ауган. Карасак, шул урындыклар арасында бихисап буш шешәләр тәгәрәшәп ята. Барлас берсен кулына алып иснәп карады.

— Кемнәрдер биредә салып утырган, — диде. — Спирт эчкәннәр, мөгаен...

Мин дә спиртның нәрсә икәнән беләм. Аны эчеп күнел ачалар, жыр-лайлар, бииләр. Болар да чиркәүдә кәеф китереп утырганнар. Әмма караклар түгел. Караклар болай кыланырга базмаслар иде. Кемнәр булган соң монда? Хәер, бу хакта уйлашырга вакыт юк әле...

Без таш баганаларны уза-уза, тоташ стена ягына килеп чыктык. Ике-без дә берьюлы исебез китеп туктап калдык. Стена буена каен утыны тезеп салынган иде. Бик тигез итеп киселгән пүләннәр бер-берсә өстенә бик пәхтә итеп куелган. Чиркәү эчендә стеналарга төшерелгән изге пәйгамбәрләр сурәте белән янәшәдә гап-гади утын өеме! Гажәп түгелме?

— Менә монысы ярый, — диде Барлас шатланып. — Алтыннан да кыйммәтрәк нәрсәләр бу, беләсен килсә...

Барлас арттыра. Борчак сибәргә аңа куш инде. Утынның кайчан алтын белән тиңләшкәне бар? Ә Барлас аны алтыннан да кыйммәтрәк ди. Менә ул бер пүләнне өемнән сак кына тартып алып кулына тотты да:

— Моның берсә дә бер калач бәясә тора, — диде. — Сатканым бар, өелешеп, сырышып алалар, малай...

Әнә ни өчен Барлас шатлана икән. Чиркәү кадәр чиркәүдә алтын тапмасаң та, кулга акча төшәргә тора. Барлас әйтә:

— Алтын сатулар да куркынычлы эш, — ди. — Ул мал белән базарда бик үк шаяртмыйлар. Тотып алалар да ябып куялар...

Мин әле бая гына шул алтын хакында уйлана-уйлана куркуымнан дер-дер калтырап беткән идем. Ә хәзер мин дә шатланып киттем. Утын саткан өчен кем кемне гаепли ала? Барлас инде утын пүләннәрен бер читкә алып куя башлады. Үзе тагын:

— Ну, малай, байыйбыз, байыйбыз, — дип сөйләнә тора.

Мин дә: «Әйе шул», — дигән булам. Барлас елтыр күзләрен кыскалай да миңа карап ала. Янәсә, ул юкны тыкылдамый. Беләп әйтә. Барлас белән шаярма!

Инде мин дә кочагыма утын сала башладым. Берне алдым, икенче... кинәт пүләннәр артында ниндидер бер бик матур тартма күренеп китте. Үзем дә сизмәстән артка чигендем. Нигәдер курыктым бугай.

— Барлас, — дидем. — Кил әле, нәрсә бу?

Барлас та, башта нәрсә әйтергә дә белмичә, шул тартмага исә китеп карап торды. Тагын берничә пүләнне күтәрәп, артка таба төрткәләде.

— И, монда алар күп-икән,— диде.

Әйе, бу тартмалар биредә бик күп иде. Аларны стенага терәтеп, берсе өстенә берсен куеп тезеп чыкканнар. Өсләренә әнә*шул утын пүләннәрен өйгәннәр.

— Оста яшергәннәр,— диде Барлас.

Ул, әкрән генә бер тартманы тартып чыгарып, идәнгә куйды. Тартма бик пөхтә эшләнгән. Капкачына да, ян-якларына да ниндидер рәсем төшереп куйганнар. Ниндидер язучы да бар. Мин түгел, аларны Барлас та укый алмады. Тартма, бик зур булмаса да, шактый авыр иде.

— Карыйк әле,— диде Барлас,— нәрсә бар икән биредә?

Тартманы ачтык. Борынга бик тәмле куш ис килеп бәрелде. Ә тартма-да бик матур, бизәклә кәгазьгә төргән ниндидер кисәк-кисәк нәрсә-ләр ята иде. Барлас берсен алып төргәкне сүтте, борынына китереп иснәде.

— Сабын лабаса бу, сабын! — дип кычкырып жибәрде.

Мин дә иснәп карадым. Әйе, бу — куш исле сабын иде. Тоткан саен уч төпләре рәхәтләнеп китә. Май шикелле шомә, үзе матур, аласу төстә, хәтта жылы да шикелле.

— Безнең бәхет басты! Менә мал ичмасам! Яшибез, малай, яшибез! — Барлас сабынны кулында сикертеп алды.— Беләсезме,— диде.— Күпме тора бу нәрсә базарда?

Ә мин каян белим? Минем бит әле бер вакытта да сабын белән сәүдә иткәнем юк. Барлас төшенде. Бу сорауга, әлбәттә, мин җавап бирә алмый идем.

— Менә белерсез әле,— диде.— Базар кешене акылга утырта.

Без ашыга-ашыга тартмадан сабыннарны алып, кесәләребегә, куен-нарыбызга төшерәбез. Барлас, ыштан балакларын бәйләп куеп, балак эчләренә тутырды. Кинәт сабыннар арасынан шактый зур мамык кисәге килеп чыкты. Барлас аны тотып алып капшап карады.

— Ниндидер каты нәрсә бар монда,— диде.— Кара, нинди авыр...

Мин дә бу мамык кисәген кулыма алып актара башладым. Аннары йодрык калар генә шар шикелле бер нәрсә килеп чыкты. Үзе сырлы, матур. Бер башында балдагы да бар.

Кинәт өшеп киттем. Исемә төште. Әле теге чакларда, Караколак сьерларын көтеп йөргәндә, бер малай кырдан шундый шар табып алган иде. Моның эчендә нәрсә бар икән, дип, ул бу шарны ташка суга-суга ватып карарга теләгән. Бер суккан, ике суккан. Өченчесендә шар шартлап киткән. Малайны үле килеш тапканнар.

— Нәрсә бу? Нигә эндәшмисен? — диде Барлас. Ул, минем йөземә карап, хәлне сизенә иде булса кирәк.

Мин көч-хәл белән:

— Бу граната,— дидем.— Сак булырга кирәк. Шартламасын!

Барласның бер дә исе китмәде кебек. Ул, гранатаны минем кулыман алып, мамыгына кире ипләп кенә төреп, үз урынына салып куйды. Тартма капкачын япты.

— Сугышта гына шартлый ул,— диде.— Әнә бит тартмага тыгып куйганнар. Кулдан-кулга күтәреп йөрткәннәр, шартламаган...

Сизәм, Барлас шулай батыр булып кылана гына. Күрәм, аның да йөзе агарган иде.

Тартманы үз урынына урнаштырып куйдык, өстенә агач пүләннәрен нахъ элеккечә, пөхтә генә итеп янадан тездек. Безнең кулларның, балки, исе генә калгандыр. Утын өеме кайсы яктан карасан да кеше тигән диярлек түгел иде. Утын арасына сабын яшергәннәр дип кем уйлар? Без дә бит шушы пүләннәргә генә алып чыкмакчы идек. Карасан, әнә нинди малга тап булдык.

— Әйдә,— диде Барлас.— Ашыгырга кирәк, базарның хәзер кызган чагы...

Тагын бормалы баскыч буйлап өскө күтөрөлдөк та иске ээлэрдөн түбөнгө төштөк. Көн аяз, кояш инде баш өстендө иде. Ките барышлай Барлас эйтте:

— Нигә ул тартмаларга граната куйганнар? Карак тимәсен диделәр микән?..

Моңа мин үзем дә гажәпләнгән идем. Чыннан да, хуш исе сабыннар арасында — граната. Кем эше бу? Аларның хужалары кем?..

Минем үләсем килми

Базарга житәрәк Барлас туктады.

— Ашыкма, энем,— диде.— Биредә бик абайлап кына эш итәргә кирәк. Син кала тор, башта үзем базарга кереп чыгыйм әле. Нәрсә маташтыралар икән анда...

Барлас китеп барды. Мин көтә калдым. Миңа шулчак тагын уйлар килде. Ничек килеп чыкты соң бу хәл? Минем бит әле бер кайчан да бер генә әйбер дә урлаганым юк иде. Хәер, бер кабат булды, исемдә...

Әле авылда чагымда, мулла абзыйларның бакчасы яныннан узып барганда, койма аша урам якка сузылып торган бер агач ботагынан бер кып-кызыл чия өзеп алып авызыма капкан идем. Бик тәмле иде ул чия. Соңыннан бик әче булды. Кемдер эниемә әләкләгән. Мин өйгә кайтып кеткәндә, энием мине инде кычыткан тотып көтөп тора иде. Үгетләп маташмады. Тотып алды да:

— Мәнә сиңа чия, мәнә сиңа чия! — дип әйтә-әйтә иштерә башлады.— Кычыткан ул чиядән дә тәмлерәк,— диде.— Моңысын да татып кара, оятсыз малай. Кеше алдына мин ничек йөз күрсәтермен? Хурлыгы үлеп китәрлек...

Аннан соң энием кычытканнарын идән уртасына атып бәрде дә елан жибәрде.

— Әтиң исән булса,— диде.— Сиңең белән нишләргә белер иде, берлер иде...

Моңысын мин үзем дә беләм. Әтием исән булса, мин ул көнне талчыбыкның да тәмен татып калган булыр идем әле.

Шул көнне мин дә еладым. Кып-кызыл ут кебек янып торган уа чия әле дә минем эчемне көйдереп тора кебек. Бары бер генә чия!

Ә хәзер минем куенымда, кесәләремдә сабын! Бер генә кесәк түгел. Күп, бик күп сабын. Мин урладым. Моңың өчен мине беркем дә суктырмый, оятлы да итми, хурламый да. Әмма миңа беркем дә икмәк тә бирми. Син ач түгелме, дип сорашмый да. Шунда ятып үлсән дә исе китмәс. Ә минем үләсе килми. Минем яшисем килә!..

Бераздан Барлас килеп чыкты.

— Әйдә, киттек. Базар хайран зур бүген. Мыжгый...

Безнең товар тиз үтте. Базарга барып керүбез булды, тирәбезгә кешеләр жылышып өлгерде. Сабыннары күрсәтә торабыз. Шундук акчасын биреп, мыштым гына алып ките баралар. Бер кесә акчабыз булды. Барлас бик эре кылана. Башын күтәреп, күкрәген киереп атлый. Минем дә дәртем артты. Акча булганда кем бога?

— Сәүдәләр уңышы чыкты,— диде Барлас.— Ярый әле беркем дә бәйләнмәде.

— Инде нишлибез?

— Ашыйсы иде бит, малай, минем эчемдә бүреләр улай,— дидем Барласның үзенчәрәк иттереп.

Барлас көлдө.

— Син,— диде,— әнә тегендә барып, бик шәп бер карбыз алып кил. Ә мин тиз генә кибеткә кереп чыгам...

Мин карбыз алып килгәндә Барлас инде авызын жәеп мине көтөп тора иде. Күн сумкасын дыңгычлап тутырған. Ул миңа бер ап-ак булки тоттырды.

— Чәйнә,— диде. Үзе бер булкины башыннан каба-каба ашарга кереште.— Французский, специально безнең өчен генә пешергәннәр. Сумкада калач та бар әле...

Шат идек без. Хәзер безгә дингез тубыктан гына. Без беркемгә дә кирәкмибез, безгә дә беркем кирәкми. Дөньяга үзөбез хужа. Теләсә нишлибез, теләсә кая барабыз. Без гел шулай яшәрбез кебек. Ачлык диләр, ә без ач түгел. Киём-салымын да булдырырбыз. Ә менә кунарга кая барырга? Көн инде кичкә таба авышып килә иде.

— Синек «өенә» киттекме әллә? — дидем мин Барласка. Әлегә шул яр буендагы көймә хақында әйтүем иде.

— Юк,— диде Барлас.— Анда барырга ярамый. Йоклап китүен булыр, милиционер аяктан гына тотып алып тартып чыгарыр. Беләм мин аларны...

— Кая барабыз соң?

— Чиркәүгә!

— Чиркәүгә?

— Иң тыныч урын хәзер шунда, малай.

Мине тагын курку алды. Көндөз әле ярыйсы иде. Ни әйтсәң дә, көндөз күнелгә әллә нинди шикләр килми. Төнлә белән нәрсәләр генә уйлап бетермисең. Ә чиркәүдә рәтләп йокы да алмас. Көймә асты түгел, ул бит — чиркәү! Анда болай да шүрләтә, ә төнлә белән дөм караңгыда нишләрбез икән?..

— Нигә тынып калдың? — диде Барлас.— Әллә жаның дерелдиме?

Мин эңдәшмәдем. Барлас сүзсез дә минем хәлне аңлый иде. Ул мине бу юлы да тынычландырырга теләде булса кирәк.

— Курыкма,— диде.— Курыкма, малай, чиркәүдә инде ул тыныч йокылар. Ишекләре, тәрәзәләре бикле. Эче буш, кемнән куркып торырга?

— Жен-пәриләр килеп чыкса...

Барлас эче катып көлдә.

— Жен-пәриләрме? — диде Барлас тагын көлә-көлә.— Жен пәриләр бездән үзләре куркып әллә кайларга качып бетәрләр. Алар куркак кешеләрне генә өркәтә.

Барлас нәрсәдер уйлап алды да тагын сөйләп китте.

— Ишеткәнем бар,— диде.— Поплар чиркәүдән женнәрне әллә нинди ут яндырып куып чыгаралар икән. Ә женнәр төтен исенә һич кенә дә чыдый алмыйлар, ди. Койрыкларын күтәреп, кайсы кая таралышып йөгәрә икән...

Кинәт минем күз алдыма шул койрыкларын күтәреп чиный-чиный качып барган женнәр күренде сыман. Мин дә көлдәм. Ә Барлас кесәсеннән пәкесен чыгарып кулында болгап алды. Тагын да гайрәтләнә төшеп:

— Менә, күрәсеме? — диде.— Килсен әле женнәрең. Килсен, башсыз калырга теләмәсәләр...

Болай булгач куркасы түгел икән.

— Әйдә, киттек,— дидем мин дә, Барлас шикелләрәк батырланган булып. Янәсе, без куркабызмы соң? Без женнәр кебек кенәмени?

Без бик тиз арада чиркәүгә килеп життек. Тагын күе үләннәр арасына кереп яттык та мыштым гына тирә-якны күзәттек. Тыныч иде.

Ә менә хәзер без инде гөмбәз эчендә, чуен колоколлар астында утырабыз. Алдыбызда ап-ак каравай, телем-телем киселгән кып-кызыл карбыз. Барлас колбаса алырга да онытмаган. Ул әле мине кызыктыра-кызыктыра сумкасыннан учлап, аллы-гөлле конфетлар да чыгарып салды. Үзе елмая-елмая миңа карап күзләрен кыскалады. Мактана иде ул. Янәсе, болар теләсә кемгә тәтеми. Сыйлан, энекаш! Исемә төште: кемдер, булганда — бүре күк, булмаганда — шүре күк дип айткан ди. Валаһи, менә шушы бу, нәкъ үзе. Бүген бар, ә иртәгә кем белсен...

Сый мул! Тик бу юлы безнең яныбызда аксак «казначей» гына юк иде.

— Кая илттеләр икән егетне? — дип Барлас та аны искә төшереп авыр сызланып куйды.

— Шәп малай,— диде.— Акчаны кулында сикертеп, уйнатып кына саный торган иде. Әрәм булды.

Барлас моны миңа кадабрак әйтте бугай. Янәсе, миннән әллә ни рәт чыкмас, яшә әле син...

— Детдомда кеше әрәм буламы? Ач тормыйдыр әле...

Барлас миңа ачуланып карады. Ул детдом дигән сүзгә ишетергә дә теләми иде. Ә мин моны шулай юри әйттем. Атлаган саен мактамасын әле шул аксакны. Акчаны кем саный белми?..

Әмма шундыйларның берсе мин нәкъ үзем булып чыктым. Мин моны соңрак төшендем. Ә хәзер без ипләп кенә, кабаланмыйча гына ашарга керештек. Барлас әйтә:

— Мин, малай, калач яратам,— ди.— Тәмле нәрсә, үзе ак, үзе йомшак, күлмә аша, туйдырмый. Буржуйлар эшнә белеп йөртә. Алар өстәлдә гел-гел ак икмәк кенә була, диләр. Май сылап, май өстенә бал ягып ашылар икән...

— Буржуйлар тагын нәрсә ашый?

Барлас берәз уйланып торды.

— Буржуйлармы? — диде.— Аларның аш салган савытлары да алтыннан гына дип сөйлиләр. Кашыклары да көмештән ди.

— Кызыклы,— дидем мин.

— Кызыгасы түгел. Хәзер инде буржуйларны авызлыкладылар. Бик ашый алмаслар...

— Ярый әле без буржуй түгел.

— Без чын пролетарлар...

Шулай сөйләшә-сөйләшә тыныч кына тамак туйдырабыз. Безгә рәхәт, хозур! Без хәзер шәһәр өстендә. Иң югарыда. Иң биек йортларның да биредән түбәләре генә күренә. Иң олы, иң озын яллы поп та, балки, менә болай безнең шикелле сыйланып утырмагандыр биредә, үз чиркәвендә. Аның әле бу гөмбәзгә менеп караганы да булмагандыр, ә без мендек. Их, минем авылдашлар килеп күрсеннәр иде, күрсеннәр иде, хәзер кайда мин!

Безгә дөнья иркен!

— Булды бу! — диде Барлас. Карбыз кабыгы белән авыз тирәсен юешләтеп юган төслә иттә дә иреннәрен жиненә ышкып алды. Пәкесен шартлатып япты. Кесәсеннән папирос алып тартып жибәрде. Төтеннәрен борыныннан чыгарып торды. Минем исем китсен, дип уйлады бугай. «Күр, янәсе, кара, энә ул нишли белә? Шаярма, энем, бу Барласов Барлас Барласович булыр. Белеп кал, Сабирулла Хәсановский!»

— Буржуйлар да ашап туйгач, менә шулай папирос пыскыталар икән. Корсакка май төшми дип әйтәләр, ди...

Ә минем әллә ни исем китмәде.

— Тәмәке зарарлы,— дидем.— Аны тарткан кеше тиз үлә.

— Каян беләсең?

— Әти әйткән иде...

— Үзе тарта идеме?

— Юк.

— Үзе тартмаган кеше белеп сөйлимени ул? Балны да күп ашасаң зарарлы диләр.

— Бал бит ул, бал!

— Ә бу тәмәке генә!..

Ул чакта без икебез дә тәмәке дигән сүзнен мәгънәсен белми идек әле. Тәмәке дигән сүз үзе үк, үз исеме белән үк: «Тәмә-әке, ягъни мин — агу»,— дип кычкырып тора лабаса. Ә Барлас шул агуны мактап сөйлә. Аныча, тәмәке тартмаган кеше егет була алмый. Буйга да үсми, ана мык та чыкмый, аны кызлар да яратмый икән.

— Миңа кызлар кирәкми. Нишлим мин алар белән!

— Юләр, кызлар белән шаярырга рәхәт.

— Ничек?

— Чәчләреннән тартасың да, алар: «Әни, әни»,— дип черелдәшә башлыйлар, елыйлар. Ә син көлөсөң...

Мин сүзсез генә Барласка карап торам. «Моның нинди кызыгы бар икән?»— дип уйланам.

— Белмисең икән,— ди Барлас,— мәхәббәт шулай башлана диләр. Ишеткәнем бар.

— Ә аннан соң нәрсә була?

— Ә аннан соң кыз сиңа хат яза, чиккән яулык бүлөк итә...

Энә тагын нәрсә белә икән минем дустым. Ул мине ничек кенә булса да үз ягына аударырга чамалый. Тартып жибәр берне ди, син дә егет булырсың, янәсе... Тартмыйча да булмас, ахрысы. Дусыннан калышырга ярыймы соң?

— Бир әле, суырып карыйм.

Суырдым, кинәт кых-кых итеп ютәлли башладым. Күз алларым карангыланып китте. Зыр-зыр башым әйләнә. Төкеренәм, ах-ух киләм. Барлас көлә. Ә мин еларга житештем.

— Булмый синнән,— диде Барлас,— булмый, яшь икәнсең әле син. Күнегәсең бар...

Ә ул энә күнеккән. Тәмәке төтенен суырып-суырып йота, ана бер-нәрсә түгел. Ә мин әле мәми авыз икән.

— Мә, конфет суыр,— диде Барлас, ирләрчә кыланган булып,— сиңең әле шундый чагын...

Жәберләде бит дустым мине. «Син әле бәби» дип әйтте түгелме? Гарьләндем. Әмма эндәшмәдем. Чөнки конфет тәмәкәдән тәмлерәк иде.

Безнең тагын бер эшебез бар. Кулга кергән табышны санарга кирәк иде. Күпме икән ул табыш? Барлас минем акчаларны да, үз акчаларын да бергә кушып салды. Хәзер безнең алда бер өем акча ята иде. Барлас шул акчаларга карый-карый битен сыпыргалый. Сизәм, менә хәзер ул мактана башлар. «Акча безне тапмый, акчаны без үзез без табабыз»,— дияр. Нәр эштә, малай, баш кирәк, дип тә әйтер. Янәсе, акыл булмаса, кул нишли ала?

Дөрестән дә шулай бит. Әле без иртә белән генә бер тиенсез калган кешеләр идек. Ә хәзер энә бер өем акчабыз бар. Мондый «эштә» әмәлен дә уйлап табарга кирәк. Ә Барлас булдыра... Юк. Барлас бу юлы мактанмады. Әмма шат иде. Хәер, без хәзер икебез дә таңтана кичерәбез.

— Шактый күп жыелган,— диде Барлас.— Юлга азерләнәсе булыр. Безнең малың тиз генә бетәсе юк.

Аңладым, Барлас чиркәүдәге сабыннар турында әйтә. Икебез да көлештек. Чыннан да, ул сабыннарны кемнәрдер сатарга тиештер бит. Нигә аларны утын астында яткырырга? Кешеләргә дә файдасы тияр, безгә дә...

Барлас бармакларына төкерә-төкерә акчаларны бер яктан икенче якка куя бара. Авыз эченнән генә санып. Мин мыштым гына карап утырам. Хәзер бер генә дә борчылмыйм. Ул акчалар безгә бик озакка житәр кебек. Иртәгә дә сатсак, ул акчаларны кая гына тотып бетерер-без? Кайгырасы түгел, бир матур гына итеп киенербез дә, дөньяны аркылы-торкылы гизеп йөрербез. Кайда гына булмабыз, нәрсәләр генә күрмәбез. Безгә дөнья иркен...

Барлас кинәт бер акчаны тотып тынып калды. Әйләндереп, тулгандырып, жентекләп-жентекләп карады. Күрәм, йөзе сытылды. Кашлары жыерылды. Хәтта авызы да бер якка чалшаеп китте сыман. Бик нык ачуы килде бугай.

— Бу бит Керенский акчасы,— диде, иреннәрен калтыратып.— Кара, менә күр...

Ул, сап-сары, шытырдап торган өр-яна акчаны минем күз алдыма ук китереп күрсәтте. Мин карыйм да, күрәм дә, әмма акчаны таный белмим. Нинди ул Керенский акчасы? Ишеткәнем бар, күрүем беренче кабат кына әле.

— Керенка бу, керенка,— дип Барлас кабатлый тора.— Чукуынган министр, фальшивый ачкалар бастырып чыгарган да, үзе алтын чәлдерең тизрәк каядыр сыпырткан.

— Каян беләсең?

— Белмәскә, кешеләр юкны сөйләмәс, базарда ишеттем. Хәзер мондый хламга энә дә сатмыйлар, беләсең килсә...

Мин нәрсә әйтә алам соң? Миңа калса акчалар барысы да искитмәле матур, барысы да рәсемле, бизәкле, тагын ни житми? Ә Барлас ачулана. Син гаепле ди сыман. Сукур, булдыксыз... Менә ул акча өемен актара. Бериюлы тагын берничә акчаны шытырдатып кулына кысып тотты. Әйтерсең лә ул ниндидер бик усал, теп-тере еланлы шулай буып үтерергә тели иде.

— Менә күр,— диде,— болары әби патша акчалары, ә менә болары Николайскийлар. Энә, рәсемнәрен дә төшереп куйганнар.

Ярар, Николай акчалары булсын да ди. Алар әле яна гына гамәлдән чыкты. Әби патша акчаларын безнең бабаларның бабалары да тотып карамаган, ә безгә кемнәрдер шуны төртеп калдырган.

— Алдатканбыз, малай, ачык авызлар без,— диде Барлас.— Көпәкөндез төпсез галушка утыртып киткәннәр.

— Аферистлар! Ашык-пошык булды шул,— дидем мин үземнән гаебемне ничек тә булса йомарга тырышып. Чөнки ул бернигә дә ярамаган акчаларның барысын да диярлек мин алып калган идем.

Барлас мине ташлап китәр дип уйлады. Энә, детдомыңа сыпырт, анда синнең ишеләрне көтәләр дисә дә, берни эшләр хәлем юк. Әмма Барлас яңадан ачылып китте. Елмайды. «Ярар,— диде,— акча безне тапмый, без үзебез акча табабыз...»

Барлас шактый озак акчалар белән женләнеп утырды. Йөзе әле һаман ачулы иде. Бер генә червонец та кулга төшерә алмадык, диде ул үз-үзенә. Үзенә дә гаебен таныган шикеллерәк килеп чыкты бу.

— Нинди акча ул — червонец?

— Яна акча — советский. Ана калач кына түгел, акчаның үзен дә сатып алып була, малай.

— Акчаны — акчага?

— Әйе. Нигә тагын авызыңны ачып калдың? Әллә ишеткәнең дә юкмы?

Мин бу юлы, чыннан да, авызымны зур итеп ачып калганмын күрәсәң. Нәрсә ди бит, акчаны акчага сатып алып була, ди. Гажәп!

Менә хәзер ул чакларны исемә төшереп утырам. Иске акчаларны яна белән алмаштыру реформасы уздырылган чор иде бу. Инде капчыкларга бастырыклап салып йөртелгән, таушалып беткән кәгазь миллионнарны бер червонец барабәренә алмаштыру закон көченә кәргән вакытлар иде...

Ә мин барыбер аңлап ук житкәрмәдем. Барласның болай да кителгән кәефен тагын да бозмас өчен генә, инде белдем, дигән булдым.

— Моннан соң иске акчага сатыш юк,— диде Барлас,— ике сабынга бер червонец и баста!

— Алырлармы соң?

— Алырлар. Товарына күрә бәясә. Әйткән булсын, белеп тор...

Тынычландым. Шәп кеше минем дустым. Мактанса да килешә. Дөрөс түгелме әллә? Кулыннан эш тә килә, үзе әйтмешли, башы да йомры. Мена ул әлеге иске акчаларны бөтәрләп жыеп алып кесәсенә салым.

— Бер мал аларга да хужа чыгар әле. Ачык авызлар без генә түгелдер. Карбыз сатучыларга ярап торыр...

Барлас хәйләле итеп кенә күзләрен елтыратты, көлеп жибәрде. Мин дә көлдем. Ни әйтсәм дә, безгә бу минутларда рәхәт иде...

Кинәт гөмбәз тәрәзәләренә жил килеп сугылды. Колоколлар чыж-лий башлады. Агач башларыннан каргалар купты. Алар өер-өер булып бер түбәнгә, бер югарыга очалар. Ниндидер куркыныч сизәләр шикелле.

Без икебез дә урыннарыбыздан торып тәрәзә яннарына килдек. Жил түбә калайларын дөбердәтә. Шәһәр өстенә кара, куе болыт ябырылып килә. Тиздән яңгыр явасы. Инде кич иде. Биредә кунарга уңайлы. Без, балки, бу колоколлар астында гына бөрешеп ятып йоклаган булыр идск. Әнә жил ничек ыжгыра. Юк, биредә кунарга мөмкин түгел. Яңгыры да ява башласа, бик үк күнелле булмас.

Идән капкачан янадан күтәрәп ачтык та инде таныш баскыч буйлап түбәнгә төшеп киттек. Зал карангылана төшкән. Шулай да стенаалардагы теге сыннар, әле һаман безгә исләре киткән кебек, күзләрен зур ачып карап торалар иде. Ә безнең инде аларга исебез китми. Рәсем генә ич алар.

Барлас тиз генә теге утын өемен карап килде.

— Безнең мал үз урынында, — диде. — Безне көтеп тора. Иртәгә ыртүк торабыз да...

— Тагын байыйбыз, — дидем мин Барласны сүзеннән бүлдереп. — Байыйбыз!

Дустыма бу ошап китте бугай. Ул минем жылкәмә кагып алды. Чын кеше булып киләсен, малай, диде. Минем белән эрәм булмассын, янасе.

Төнге өрәкләр

Инде йокларга урын табарга кирәк иде. Чиркәү зур да бит, баш куирга жайлы урыннар кая монда? Таш идән, таш стенаалар, телсез сакчылар кебек мыштым гына торган таш баганалар. Биредә әле шактый салкынча да иде. Карана-карана йөри торгач, янадан теге озын өстәл янына килеп чыктык.

— Мена шунда сузылып ятабыз да йоклыйбыз, — диде Барлас. — Шуннан да яхшысы булмас...

Без, башны башка биреп, аркаларны аркага терәп сузылышып яттык. Барлас бик тиз йоклап китте. Ул бу хәлләргә күнেকкән инде. Ә мине йокы алмый. Һаман уйланам да уйланам. Без тагын нишләребез? Ничек яшәрбез? Бу чиркәү бит безнең бер генә көнлек «йортыбыз». Ә иртәгә кая барырбыз?

Мин әле тәжрибәсез. Барлас янында «эрәмтамак» кына булып йөрм. Әмма гел, гел шулай булып тормас бит. Кабат энием иске төште. Әнием янәшәсендә мин күнме генә яшәдем сон? Төштә генә күргән шикелле булдым. Ул дөньядан китте, ә мин калдым. Елыйсым килә. Барластан куркам, ул мине тагын мәми авыз дияр...

Кинәт чиркәү түшәмендә ниндидер бер тавыш ишетелде. Әйтерсен, ниндидер карт үзенә карлыккан тавышы белән нәрсәдер сөйләп маташа иде.

Курыктым. Кем нкән анда? Ә ул карт һаман тавыш сала тора. Ә чиркәү әче дөм карангы. Хәзер стенаалар да, баганалар да, бернәрсә дә күренми. Без хәзер ниндидер билгесез жиргә ташлап калдырылган кирәксез әйберләр шикелле ятабыз.

Мин тынлыйм. Э теге тавыш һаман эчне пошыра. Тукта, бу Барлас ғырылдый ич. Шулай. Кызык, минем колак төбөндә генә ғырылдый, э тавышы чиркәү түшәмөндә яңгырый. Чиркәүдә шулай, күрәсен. Түбәндә әкрөн генә, эх, дисән дә югарыда әллә нинди куркынчылы кайтаваз жанны тетрәтә.

— Барлас, Барлас,— дидем. Юк, Барлас уялмады. Янтыгына төрттем. Ул: «Нәрсә, нәрсә бар?» — дип урыныннан сикереп торып утырды.

— Каты ғырылдыйсың, малай, үзен әйтмешли Мәскәүгә дә ишетелә торгандыр. Чалкан ятма.

— Һәй лә, куркыттың,— диде Барлас.— Хәзер биредә акырып жырыласан да, беркем бернәрсә ишетмәс. Бу караңгы төндә, иске каберлектә кем булсын? Уятма, үзен дә тыныч кына йокла...

Барлас ютәлләп, төкереп алды. Тагын да ипләбрәк ятты. Минем күзләремә дә йокы төшә башлады. Кинәт тышкы якта, чиркәү ишеге төбөндә, дыңгыр-дыңгыр иткән тагын ниндидер чит тавышлар зыңлады. Кемнәрдер үзара мыгырдана-мыгырдана тимер ишекләргә ачып маташа иде.

Барлас та, мин дә куркынган мәчеләр шикелле сикереп торып идәнгә төштек. Нишләргә? Э ишекләр һаман дыңгырдый. Юк, болар ниндидер усал кешеләр булырга тиеш. Яхшы кешеләр бу төндә чиркәүгә кереп йөриләрме сон? Безне курку алды. Барлас сүзсез генә мине кулымнан тотып, чиркәүнең әллә кайсы почмагына ияртеп китте. Колагыма авызын куеп:

— Тыныңны да чыгарма,— диде.

Без капшана-капшана баганалар артына чыгып, бер почмакка посып утырдык. Минем бөтен гәүдәм калтырый. Барласка сөмештим. Хәзер бар өметем аңарда. Ул курыкмаса, мин дә курыкмаска тиеш. Ул үлмәсә, мин дә үлмәм. Әмә Барлас үзе дә дерелди иде. Димәк, эшләр шәптән түгел. Нәрсә булыр?

Без яшерендек. Бу калын, таш баганалар артынан бу караңгылыкта, бәлки, әле безне күрмәсләр... Тимер ишекләр сырхау кеше кебек ыңгыраштылар. Безгә биредән беркем дә күренми. Бу минутларда безнең күзләрдә, бәлки, ут янып торгандыр.

Менә кемдер килеп керде. Шәм кабызды. Туктап, тынып, тыңлап торды. Аның артынан тагын кемнәрдер аяк тавышлары ишетелде. Ул да шәм яндырды. Беренчесе шәмен алга суза-суза эчкә узды. Икенчесе ишек төбөндә калып, кемнәргәдер:

— Рәхим итеп кереgez, кер,— дип әйтә-әйтә тагын кемнәрдәдер каршы ала торды. Э теге беренче кәргән кеше өстәл янына килеп житеп, андагы шәмнәргә дә ут төртте.

— Менә бирегә, бирегә атлагыз,— диде.

Ишектән берәм-берәм эндәшмичә генә, кемнәрдер керә торды, шәм яктысына таба әкрөн генә бик сакланып кына уза бирделәр. Алар күбәү иде. Ишек төбөндә торучы ишекләргә япты, шалт-шолт иттереп бикләп тә куйды. Шәмен тоткан килеш, тирә-якка карана-карана, дуслары янына килде.

— Тыныч булыгыз, әфәнделәр! — диде.— «Күз-колак» куелган.

Өстәл тирәсенә мыштым гына тезелешеп утырыштылар. Биредән барысы да ачык күренә. Без, сулыш алырга да курка-курка, күзләребезне чекерәйтеп карап торабыз. Белмим, хәзер Барлас нәрсә уйлый икән? Миңа исә бу кешеләр төнге өрәкләргә охшый иде. Көндезен без күргән каберләрдән чыгып килгәннәр кебек.

Энә берсе — нәкъ уртада утырганы — бик юан, көрәк сакаллы, чәчләре жылкаларенә салынып төшкән. Күзләре зур, ялт-йолт итә. Ул күзләр эчендә дә шәмнәр яна төсле.

Барлас минем колагыма гына пышылдап:

— Поп,— диде.— Поп...

Мин да таныдым, бу поп иде. Балки, бу чиркәүнен хужасыдыр. Анын янәшәсендә генә тагын берәү утыра. Кап-кара киёмән, жылкәсенә дә кара шәл салган. Башын да, йөзен дә ниндидер кара чәлтәр белән каплаган. Менә ул шул чәлтәрен йөзеннән күтәрәп куйды. Карасак, бик матур йөзлө, әле яшь кенә бер хатын икән. Аның каршында тагын берәү. Ул да озын чәчлө, мыеклы, сакаллы, үзе кап-кара күзлектән.

Тагын берсе бик пәхтә киенгән. Ак якадан, галстук таккан. Алтын өлгелә күзлек кигән. Төскә-башка бик чибәр кеше.

Калганнарынын киём-салымнарын рәтләп күрәп булмады. Шәм яктысында аларның бары тик йөзләре генә шайләнә иде. Кызык, гәүдәләре юк сыман. Караңгылыкта бу кешеләреннән бары тик башлары гына һавада йөзә кебек. Чынан да, өрәкләр дә шундый булалардыр, мөгаен. Бу гаять тә куркынычлы күренеш иде. Әнә алар сүзсез генә бер-берсенә карашып утыралар. Өрәкләреннән дә телләре юк диләр бит.

Минем тәнемә кемдер баядан бирле боз белән сызгалап тора кебек. Мин бөрештем. Кечкенә генә булып калдым сыман. Үзем дә сизмәстән, Барласка тагын да якырак килеп сөештәм. Ә Барлас минем кулымны алып нык кына итеп кысты. Бу аның курыкма, дип миңа әйтергә теләве иде.

Нәрсәләр генә күрәсебез булган икән бу төндә? Барлас та оеп калган кебек, селкенми дә. Балки, дөньяда бу хәлне бары менә без генә күрәп торабыздыр. Тагын кайда һәм кайчан моның булуы мөмкин? Чиркәүдә бит чукуналар. Моңы мин инде ишетә белә идем. Ә болар биредә нишләргә телиләр?

Париждан хат

Поп башын арткарак биреп, өч бармагын бергә кушып, иң элек маңгаена, аннары корсагына, аннары жылкәләренә төртеп алды. Бөрү-ныннан гына аваз чыгарып, көйлә итеп нәрсәдер мыгырданды.

— Башларга вакыт, — диде.

Каршында гына утырган кара күзлеклө кеше баш киёмән салды да, куллары белән умарлап, тубал чәчен йолкып алып өстәлгә куйды. Аның үзенен чәче кызгылт төстә. Кыска гына иде...

Барлас әкрән генә миңа төртте. Янәсе, күрәсемне, нәрсә кылана бу бәндә? Ә теге, хәтта йөзен дә чытмыйча гына, мыекларын да куптарды, кара күзлекләрен дә салды. Әле хәзер генә шактый олы булып күренгән бу кеше бик матур йөзлө, яшь-яшь булып калды. Исең китмәсме?

Нәкъ шул минутта поп янәшәсендә моңсуланып кына утырган яшь хатын жәт кенә урыныннан торып бу кешегә кулларын сузды.

— Кадерлө Артур Александрович, бу сезме? — дип кычкырып жибәрде. — Мин бит сезне маңгегә югалттым дип уйлаган идем. Сөз исән икән, исән! Нинди шатлык!

Хатын шунда ук, мыш-мыш килеп, елый да башлады.

— Тынычланыгыз, — диде ана Артур Александрович, — тынычланыгыз, Лиза Тимофеевна, хәзер елашыр вакытлар түгел. Алда безне зур эшләр көтә...

Артур Александрович дигән бу кеше ашыга-ашыга жиң очын сүттө, аннан хат киегә чыгарып хатынга бирде.

— Сөз бу кулъязманы таныйсызмы? — диде.

Хатын калтыранган куллары белән хатны шәм янына китеребрәк карады.

— Әтием кулы! — диде. — Әтием язган бу хатны!

Хатын берәз тынып торды. Билгелә, бу һич кенә дә көтелмәгән хат аны уйландыра иде, ул, кечкенә генә кагазь киегән әйләндереп-әйләндереп, жентекләбрәк күзәтеп чыкты.

— Шигем юк, — диде. — Этием үзе кайда соң?

— Парижда!

— Парижда?

— Әйе, ул анда. Мин дә шуннан килдем, — диде Артур Александрович. — Хәзер инде, рәхим итеп, хатны кычкырып укыгыз.

— Кычкырып укырга?

— Әйе, шулай кирәк, Лиза!

— Бу бит миңа атап язылган хат...

— Юк, сезгә генә түгел. Биредә утыручыларның барысына да. Алтын күзлек кигән кеше дә сүзгә катнашты.

— Укыгыз, укы, — диде. — Без бит бире бу яңгырлы төндә эч пошканнан гына жыелмадык. Вакыт әллә ни күп түгел.

— Фрол Иванович дәрес әйтә, — диде поп, — ашыгырга кирәк...

Әнә кем икән монысы — Фрол Иванович. Төсө бик житди күренә. Усал кешедер, мөгаен. Барлас тагын мине кыймылдатты. Нигә? Төшөнмәдем. Ул нәрсәдер әйтергә теләгән иде булса кирәк.

Лиза Тимофеевна теләр-теләмәс кенә хатны укырга кереште:

«...Кадерле кызым, бу хатны тапшыручы кеше сиңа бик якыннан таныш. Шул сәбәпләргә генә мин аңа ышанып, сезне янадан очраштырырга мәжбүр булдым.»

Лиза Тимофеевна хатны тотлыга-тотлыга укый. Күзләреннән яшь бөртекләре тәгәрәп төшә. Алар шәм яктысында көмеш тамчылар шикелле ялтырап-ялтырап китәләр... Ераклардан килгән хат кешене шулай сагышландыра да, елата да, күрәсәң. Лиза да күз яшьләрен сөртә-сөртә укуйн давам итте. Ә хатта тагын әле без аңлап житмәгән сүзләре дә бар иде. Эмма төшөнгән кадәресе әле бүген дә минем исемдә.

«...Кадерле кызым, — диелгән иде анда тагын, — билгеле сәбәпләр аркасында, хатны озын яза алмыйм. Калганын сиңең бу танышың үзе телдән генә сөйләп бирер. Хуш кызым, исән бул. Бәлки, тиздән очрашырбыз. Кайнар салам белән сөекле әтиең.»

Хат укылып бетте. Лиза үз урынында утырып калды. Артур Александрович хатны, аның кулыннан экрен генә тартып алды да, янып торган шәм өстенә китерде. Үт бик тиз үрләде, хат бөрешә-бөрешә янып бетте. Шәм төбөндә көл генә калды.

— Менә шулай, әфәнделәр, — диде Артур, — инде минем турыда сездә шик калмагандыр...

— Хатта, — диде поп, — үзегез турында сөйләргә кушылган...

— Мин дә сүзне шуннан башларга жыенам. Лиза Тимофеевна белән без күптән таныш...

Тыңлап торучылар барысы берьюлы селкенеп куйдылар. Башларын боргалый-боргалый, бер Лизага, бер Артурга караштылар. Бу юлы инде мин Барласка төртөп алдым. Менә кызык, диюем иде аңа. Барлас та миңа гүдәсе белән кагылды. Янәсе, аңлыйм, бик-бик кызык, тынлыйк әле... Артур сүзен давам итте:

— Күргәнгезчә, мин сезгә ят кеше түгел. Миңа шикләнмиңә ышана аласыз. Мин — рус офицеры.

— Дөрес, — диде Лиза Тимофеевна. — Дөрес, алар минем этием белән бер полкта хезмәт ителәр. Дөресрәге, кызылларга каршы сугыштылар...

— Әйе, сугыштык һәм хәзер дә сугышып йөрибез, — диде Артур сүз арасына кушылып. — Бөек Россия каршында бу безнең гомерлек бурычыбыз...

— Сугыш күптән бетте инде, — диде Фрол Иванович. — Нинди сугыш турында сүз алып барасыз?

Сизелә, Артурны кысрыкыйлар, әле аңа ышанып житмиләр, күрәсәң. Артур аягүрә торып басты.

— Кемгәдер сугыш бетте, ә безгә юк, бетмәде әле сугыш, — диде.

— Шулай да ачыграк итеп эйтмәссезме, Артур Александрович? — диде поп. — Без бит биредә күз бәйләш уйнамыйбыз. Безнен эш житди...

— Мондый сорауларны үзем дә көттем, эфәндедәр, рәхмәт. Хәзер йоклаганда да безнен бер күзәбез ачык булырга тиеш. Дзержинский бөтен жирдә капшана.

— Шуны белгәнгә күрә сорыйм да шул. — диде поп, — заманы нинди бит? Сакланганы алла сактый...

— Дөрөс, дөрөс. — диештеләр өстәл тирәсендә утыручылар. Шунда тагы берсе:

— Кемнен кем булуын йөзгә карап кына белеп булмый. — диде Артур Александрович елмайды.

— Минне язмыш бик яхшы кешеләр белән очраштырды. — диде. — Мин шат! Минем турыда сезгә, бәлки, Лиза Тимофеевна әйтеп бирер. Шуңа күрә дә хат аның исеменә атап язылган иде. Аның әтисе, нәкъ шуны истрә тотып, минне сезнең янга жиберде дә...

Поп, кесәсеннән шәмнәр чыгарып, инде шәмдәлдә янып бетә язган иске шәмнәргә яналары белән алыштырды, чиркәүдә май исе чыкты. Кайдадыр коймак пешерәләр иде шикелле. Барлас та минемчәрәк уйлый булыр. Безнең бит ашыйсы килә башлады. Без аякларыбызны, куларыбызны сузгалап куйдык. Тик ятып арыта, буыннар ойый. Әмма түзәргә туры килә.

— Лиза Тимофеевна, сүз сезгә бирелә. — диде Фрол Иванович. — Әлбәттә, гафу итегез, теләсәк, теләмәсәк та сезгә сөйләргә туры килер.

Барысы да Лизага текәлделәр. Менә инде, сакал-мыск, чәч ябыштырып, бире килгән кара күзлекле кешенен кем икәнигә без дә белеп калачакбыз...

Шунысы гажәп иде, болар бер-берсен бик күптән беләләр шикелле. Әмма ингәдәр бик сакланып кына, сүзләрен бизмәнгә салып, үлчәп кенә сөйләшәләр кебек.

Ул чакта мин моның серен аңламый идем әле. Соңыннан, инде шактый еллар узгач кына, бу кешеләргә ул вакытларда шулай төннәрен чиркәүгә жылышып нинди мәкер корырга маташканның төшендем.

Октябрь революциясеннән соң кадетлар, эсерлар партияләре, анархистлар, хәтта бандитлар да советларга каршы яшәрен көрәш, кирәк чакта ачык бәрелешләр оештырганнар. Совет иленә каршы яңадан сугышка азерләнгәннәр...

Ә хәзер без Барлас белән ниндидер бер кызыклы да, куркынычлы да әкият тыңлый идек шикелле. Йомгак тәгәри, жеп сүтелә бара...

Йомгак кая барып чыгар?

Лиза Тимофеевна, бармакларын бөккәләп, сүзсез генә утыра бирде. Артур Александрович дигән кешенә ул яхшы белә икән. Алар танышлар. Ләкин очрашу нигә чиркәүдә? Нигә өйдә яки нигә башка урында түгел? Лиза әнә шул сорауларга җавап эзли иде шикелле. Бирегә аны элгә ирексезләнеп алып килгәннәрме? Ул теләр-теләмәс кенә бүреләр арасына килеп эләккән бәрен шикелдерәк кысылып калган сыман... Миңа шулайрак күренде ул яшь хатын.

Артур Александрович яңадан сүзгә кереште.

— Лиза Тимофеевна, — диде, — сезнең бит бу шәһәрдән элгә ни еракта түгел икәннегез бар иде...

— Бар иде дә, хәзер юк инде. Алдылар...

— Беләм, Лиза Тимофеевна, борчылуыгызны да аңлыйм. Теге сугыш вакытында безнен полк сезнең шул именгә тукталып торды. Исегездәме?

— Бик исемдә, Артур Александрович. Ул көннәргә онытып буламы соң?

— Менә шуннан башлап китегез дә инде, Лиза Тимофеевна. Моның биредә кирәге бар. Нигә дисәгез, соңыннан үзегең дә төшенерсез...

— Дөрөс, бик дөрөс,— диде Лиза.— Сезнең полк күпмедер вакыт безнең именьгә урнашты. Мин сезнең белән, Артур Александрович, шул чакта очраштым. Сөз полк штабының башлыгы идегез. Штаб безнең йортта торды. Барысы да исемдә...

Фрол Иванович, бер кулын күтәрәп, Лизага сүзеннән туктарга ишарә итте. Ә Лиза кызарып чыкты. Бу сүзләргә тынлап торучылар әллә нәрсә уйлаулары мөмкин дип уңайсызлануы булса кирәк. Фрол Иванович Артурга текәлеп карады да әйтте:

— Сөз,— диде.— Артур Александрович, безне дөрөс аңлагыз, Лизаның сезне тануы кирәк иде. Монысы ачыкланды. Интим яктар безне кызыксындырмый...

Нәрсә ул интим як? Мин моны бөтенләй төшәнмәдем. Балки, Барлас аңлагандыр. Бер сорармын әле дип, күнелемә салып куйдым.

Лиза тынып калды. Аңлашыла, аны бирегә әнә ни өчен алып килгәннәр икән. Кара күзлекләр кеше белән йөзгә-йөз китереп очраштырырга. Артур Александровичның кем икәнлеген раслатарга. Лиза тынычланды. Күкрәк тирәләрен капшап, күлмәк изүләрен рәтләп куйды. Ауылыгын жылкәсенә төшерде. Шәм яктысында ул бигрәк тә сылу күренә иде.

Артур Александрович шул яшь, матур хатынга карап, сокланып торды. Попның да күзләре янып китте. Ул күкрәгенә эленгән озын чылбырлы алтын тәрәне Лизага сузды.

— Үбегез,— диде.— Сүзләрегезне алла исеме белән дә раслагыз. Лиза тәрәне үпте. Ләкин попка күз күтәрәп карамады.

— Гафу итегез,— диде Фрол Иванович, Артурга кабат текәлеп.— Тагын сезгә бер генә сорау бар...

— Зинһар өчен әйтә күрегез, җавап бирергә һәрвакыт әзермен.

— Сөз шуннан соң кая китеп югалдыгыз?

— Без югалмадык, хөрмәтле Фрол Иванович, югалмадык, күргә-негезчә, мин сезнең алда...

— Анысы дөрөс, сөз безнең алда, ә полк, дивизия, кайда? Ниһаять, данлыклы рус армиясе кайда? — диде поп, кулларын як-якка сузып.— Бөек Россия һалак булды...

Поп, аягүрә торып, күкрәгенә, маңгаена төрткәләп алды:

— Авыр заманалар килде. Алла түземлек бирсен...

— Бу шулай чукуна бит,— диде Барлас минем колагыма авызын суза-суза.— Бигрәк оста кыландыра.

Мин эңдәшмим, үзем дә күрәм ләбаса...

— Без Россия турында сезнең белән бергә кайгырабыз, изге атакай.

— Тынлап карыйк, ничек кайгырасыз икән, улым?

Артур да урыныннан торып басты. Пөзенә ачу чыкты. Күзләре зәһәрләнде.

— Фрол Иванович,— диде ул,— башта сезнең сорауга җавап бирергә тиешмен. Ул көннәрдә безнең полк та, дивизия дә һәм сез искә алган, хөрмәтле изге атакай, Россиянең данлыклы армиясе дә соңгы штурмга әзерләнә башлады. Без Царицынны, әлегә менә шушы шәһәрне, кызыллар кулыннан тартып алырга тиеш идек...

Артур тынды. Авыр сулады. Аннан соң тагын сөйләп китте:

— Кызганычка каршы, бу штурм соңгысы булып калды. Бу сезгә, әфәнделәр, күптән билгеле.

— Кирәгеннән артык билгеле,— диде кемдер карангы яктан.— Бөтен дөнья белә...

Артур читтән әйтелгән бу сүзләргә әллә ни колак салмады.

— Шулай килеп чыкты ки, әфәнделәр,— диде.— Безгә чигенергә туры килде. Кара дингез ярларына житеп төртелдек. Шуннан соң тагын нәрсә булганын сезгә аңлатып торасы түгел...

— Беләбез, беләбез,— диде Фрол Иванович,— беләбез...

— Хәзер инде без Парижда. Анда рус армиясенен генералитеты төзелде. Аны Россиянен яна хөкүмәте дип тә әйтергә мөмкин, әфәнде-ләр...

Биредә селкенмишә генә утырган поп жанланып китте. Чәчләрен рәтләп жилкәсенә салды. Сакалын сыпырды.

— Монысы ярый,— диде.— Алла куәт бирсен.

Артур да әйтте:

— Без хәзер көч туплыйбыз. Без чигендек, әмма жиңелмәдек...

Өстәл тирәсендә утыручылар бер-берсенә карашып алдылар. Оратор-ның бу сүзләренә бик үк ышанып житмиләр кебегрәк тоела. Артур сизенде, ләкин бер дә каушамады. Тыңлап утыручыларның йөзләренә карап чыкты.

— Шикләнмәгез, барысы да үзебезнекеләр,— диде Фрол Иванович.

— Без көч туплыйбыз,— дип кабатлады Артур, яңадан сүз башлап.— Франциядә, Төркиядә безнен бер бөтен армиябез бар. Антанта безгә корал да, акча да, киём-салым да бирәчәк...

Менә бит, «Антанта» дигән сүзне дә аңламадым әле мин. Моңы Барлас та белми. «Нәрсә ул «Антанта»? Балки, ул бер бик бай кеше-дер, буржуйдыр»,— дип уйладым.

Моңысын да соңыннан ғына белдем.

Чыннан да, мин дәрәс төсмерләгәнмен. Дөнья байларының— империалистларының патша армиясенә ярдәм итәргә теләп, совет Россия-сен канга батырырга жыенган чагы булган икән...

Күрәм: өстәл тирәсендә утыручыларның йөзләренә шатлык сирпелде. Алар көлешә-көлешә кул чаптылар. Ә поп: «Бирсен алла, бирсен алла»,— дия-дия чукуна торды.

— Тагын бара торып,— диде Артур Александрович.— Россиянен үзендә дә безнекеләр кул кушырып ятмыйлар. Бу төнне, биредәге ши-келле үк, кайсыдыр почмакларда шәһнәр яна...

Тыңлаучылар кабат шатланышып көлештеләр, тагын кул чаптылар. Шул арада без дә Барлас белән икенче якларыбызга әйләнешеп яттык. Тәһнәребез таш кебек оеп беткән иде. Телләребез дә каткан кебек. Без бит инде күпмедән бирле сөйләшми ятабыз. Мин Барласка һаман төрткәләп торам. Йокага китеп ғырылдый башласа— беттек, дим. Дустым үзе дә моңы төшенә, ачуланмый.

Артур Александрович кулларын унга-сулга селти-селти тагын сөйли башлады.

— Кара дингез безне алып киткән иде, ул безне үзе үк кире алып та кайтыр,— диде,— советларга каршы һөжүм дулкыны яңадаш шул дингез ярларынын башланыр. Бу үзара ғына әйтелгән булсын. Билгеле сәбәпләр аркасында, миңа шулай кинәя белән генә сөйләргә туры килә, әфәнделәр, гафу итегез.

— Андыйбыз, аңлыйбыз,— диештеләр тыңлап утыручылар.

— Безне Дон казаклары көтә. Сөз дә, әфәнделәр, моңа эзер торыр-га тиеш...

— Без инде «сабыннар» жыеп куйдык,— диде поп. Үзе зур, сизез учлары белән корсагын сыйпаштыргалады. Авызын кич ерып елмайды. Әйтерсен лә ул сабыннар аның үз корсагына салынып куелган иде.— Хуш исле, менә дигән нәрсәләр,— дип тә әйтте поп.

— Сабыннар?— дип гажәпләнде Артур. Уйланды.— Шәп, армиягә барысы да кирәк. Сабын бигрәк тә...

— Сабыннары да нинди бит! Кулга алсаң, терелеп китәләр...

Барысы да башларын селкә-селкә көлештеләр.

Артур Александрович, поппың «кулга алсаң, терелеп китәләр» дигән сүзләрен әле бик үк аңлап та өлгермәде. Ә мин төшендем. Бу «терелә» торган нәрсә, инде без кулга алып, тотып караган граната иде, әлбәттә. Күрәсен, сүз безнен «мал» турында бара. Без башларыбызны күтәрә тө-шеп, колакларыбызны торгыздык. Тыңлыйбыз. Тагын сабын турында нәрсә әйтерләр икән?

Юк, сүзсөз дә аңлаштылар бугай. Тик Фрол Иванович кына:

— Алар тиешле адресларын гына көтәләр,— диде.

— Борчылмагыз, адрес үз вакытында билгеле булыр.

Их, дидем мин эчтән генә, ул сабыннарның берничә дистәсе инде үз «адресларына» барып життеләр. Белсәләр, чәчләре үрә торыр иде. Боларның тартмаларына салынган граната шартлавыннан бер дә ким булмас иде! Хәзергә белми торсыннар әле. Бу безгә хәерлерәк. Бу дошманнар кулына эләксәң — энә, каберлек чиркәү алдында гына. Буып ташларлар да жиргә тыгып куярлар. Мин әле тагын әллә нәрсәләр уйлап бетергән булыр идем. Шул чакта Артур тирә-якка каранып алды. Безне күзли түгелме? Без тагын да бөтәрләнә төштөк. Кerpеләр шикелле йомылдык.

Сабын тартмалары эчендә — гранаталар! Энә, ниндидер «адрес» турында да телгә алдылар. Димәк, бу сабыннарны үз вакыты житкәч, биредән каядыр алып китәргә тиешләр. Ниндидер кибеткәдер, бәлки. Аннан соң ул гранаталар кемнәрендер кулына барып эләгер. Әлбәттә, яхшы кешеләр кулына түгел. Мин ул чакта шулай ук уйлый белә идемме соң? Юк, әлбәттә, юк. Әмә шикләнүем дөрес булган. Соңыннан белдем...

Артур күзләрен угалады. Берничә шәмнең көлен коиды.

— Мин әле сезгә,— диде,— әфәнделәр, иң мөһим бер эш турында сөйләргә тиешмен.

Лиза Тимофеевна селкенеп-сискәнеп китте. «Нәрсә әйтергә жыена бу?» — дип сәерләнде. Ул, күзләрен зур ачып, Артурга карап тора башлады. Ләкин сүз әйтергә жыенмый иде кебек.

— Бая әйткәнемчә, сугышның соңгы көннәрендә без Лиза Тимофеевалар имениесендә торган арада, безнең полкка тагын өч йөзләп солдат киләргә тиеш иде. Шул солдатларга өләшер өчен мылтыклар, берничә пулемет, патроннар кайтарылды. Белмим, ни өчендер яңа резерв килми калды. Мөгаен, кызылларга әсир төшкәннәрдә... Билгеле, безнең обоз кырылып беткән иде. Ул коралларны без үзәбез алып китә алмадык. Алып китсәк та алар кызыллар кулына эләккән булыр иде. Шуны истә тотып, без ул мылтыкларны, патроннарны Лиза Тимофеевалар имениесенә якын бер куаклык арасына күмеп калдырдык. Ул урынны мин генә беләм.

Бу хәбәр тыңлап торучыларның төмам исләрен алды. Барысы да авызларын ачып Артурга карап торалар. Селкенмиләр дә.

— Менә мин,— диде Артур— шул кораллар артыннан килдем. Аларны казып алып, Дон ягына озатасы булыр. Бу миссияне миңа Париждан кушып жиберделәр.

Артур безаз тынып торды. Аннан соң Лизага елмаеп карады да:

— Биредә сезнең ярдәм дә кирәк булачак,— диде.

Лиза Тимофеевна эндәшмәде. Ул ничек булыша ала соң? Моңа әле җавап кирәк иде.

Шунда поп әйтә куйды:

— Алла боерсын. Авыр эш!

Йомгак энә кая тәгәри икән, дип мин дә шәйләп алдым.

— Уйлашырбыз,— диде Фрол Иванович,— уйлашырбыз. Һәр эшенең җае бар...

Астыртын һөҗүм

Озакка китте бу. Ә безгә нишләргә? Тышка чыгасы килә. Без бит әле корсак тутырып карбыз да ашаган идек. Менә хәзер түз инде...

Барлас та эчтән генә әллә нинди сүзләр әйтә-әйтә сүгенә булыр. Ул моңа оста. Мине дә өйрәткәне бар. Сүгенә белмәгән кеше кеше түгел ди. Кешене сүз белән дә куркытып була ди. Менә хәзер куркытып карасын иде. Энә, мыштым гына ята бирә. Бернишләп та булмый. Түзәбез...

Ә Фрол Иванович кесә сәгатен чыгарып, борын төбенә үк ките-
реп карады. «Аз гына вакыт бар эле»,— диде. Урыныннан жайлап
кына торды да тамак кырып алды. Каршындагы шәмдәлне өскә
күтәреп, арттарак утыручыларны да күзәтеп чыкты. Ул бире килгән
кешеләренң барысынын да йөзләрен күрергә теләде. «Кемнәр килгән?»
«Ятлар юкмы?»

Шәмдәлне кире үз урынына куеп, тыныч кына сөйләп китте.

Йөзе бик житди. Күзләре алтын күзлекләр аркылы бер сүнеп, бер
кабынып киткән чаткылар шикелле ялтырап-ялтырап жемелдиләр. Ул
хәзер, дилбегәләрни үз кулына алып тотып, атларны әкрән генә куа бар-
ган кучерга охшып иде.

— Бездә жинел эш юк,— диде ул.— Без бирегә нигә жыелдык эле?
Шул авыр эшкә жай табарга түгелме?

— Әлбәттә, әлбәттә,— диде Артур.— Бурыч шундый. Жай табарга!

— Алайса тынлагыз, сүз шул турыда барачак...

Өстәл тирәсендә утыручылар барысы да, Фрол Ивановичка башларын
борып, тын гына тынлап тора башладылар...

Мин уйланам: бу Фрол Иванович исемле кеше боларнын башлыгы
түгел микән? Сизелә, аны ихтирам итәләр, һәр сүзен йотып кына алалар
кебек. Кайда эшли, кем икән ул?

— Сизгә билгеле булганча, хөрмәтле әфәнделәр,— диде Фрол Ивано-
вич,— хәзер НЭП заманы килде. Иптәш Ленин бу юлы бер адым артка
чигенергә мәжбүр булды. Ана икенче төрле юл калмады. Үзегез дә күрә-
сездер, заводларда учаклар сүнгән. Фабрикалар эшләми, илдә ачлык, эш-
сезлек хөкем сөрә. Халыкны бет басты. Тиф кешеләрни кырып бара. Урам
тулы ытим балалар. Бөек Россия бөлгенлек сазына кереп батты. Иптәш
Ленин шул сазлыктан араланып чыгарга тели. Шуна күрә ул яна эконо-
мика политикасын уйлап чыгарды... Бу нәрсә? Әйтәм, Советлар баш-
лыгы, бик теләмәсә дә, үзе безнең кулларыбызга карта бирде. Менә
без хәзер шул карта белән бик шәп уйный белергә тиешбез. Ләкин от-
тырышсыз уйнарга!..

Менә сина, мә. Карта уйнарга ди бу. Анламыйм. Карта уены нәрсә ул?
Белмим. Ә болар ничек уйнарга жыена сон? Барласка карыйм. Анын бу
караңгыда йөзе дә рәтләп күренми. Бәлки, бу сүзләрни ул аңлый торган-
дыр.

Ә Фрол Иванович һаман сөйли:

— Хәзер бу закон нигезендә кайбер завод-фабрика хужаларына
яңадан эш башларга рөхсәт ителә. Авыл байларына да ирек бирелә.
Саудә берничек тә тыелмый, чикләнми. Менә нинди карта хәзер безнең
кулда, әфәнделәр.

*Төшендем. Әнә нәрсә икән ул — карта дигәннәре.

— Ә мин инде кибетемне ачтым,— диде араларыннан берәү.

Мин ул кешене баядан бирле күзәтәм. Ул шактый юан, няк аслары
салынып төшкән. Авызына гел челем кабып утыра. Челемнен төтене
дә чыкмый, ә ул һаман суыра тора. Бармакларындагы алтын йөзек-
ләре алтын-гөллә ташлары белән күзне чагылдыра. Бу чын буржуйлар,
дим эчтән генә. Менә кемдә алтын...

— Чәй, шинкәр сатабыз,— диде тагын теге юан.— «Чәй эчәргә» ра-
хим итегез.

— Бу көннәрдә минем магазинның да ишекләре ачыла,— диде
тагын берсе.— Рәхмәт иптәш Ленинга!

Барысы да көлештеләр.

Мин дә Ленинны ишетә белә идем инде. Ул бит буржуйларны
кырып салган, дип сөйләләр иде. Ничек соң аның кулы менә боларга
житми калган? Әнә бит рәхәтләнеп көлешәләр. «Иптәш-ш-ш Ленин» дигән
булалар. Монда ниндидер сер бар. Минамы соң аны белергә? Барластан
сорап торасы да түгел. Ул да белми...

Фрол Иванович сөйли тора:

— Тарих безгә үзе юл ачты. Авыз ачып калырга ярамый. Бөек Россия безне эшкә чакыра. Көрәшкә өнди, эфәнделәр!

Тагын алкышлар янгырады. Тагын көлештеләр. Бер-берсен кочаклап шатланыштылар. Әйтерсен лә иртәгә инде советлар да булмас, патша да үз тәхетенә кайтып утырыр кебек иде аларга...

Барлас минем борын төбенә йодрыгын китереп куйды. Нишләмәкче була бу шпана? Эһә, анладым. Ул шулай: «Менә аларга! Тотсыннар, тешләрен жыйрга да өлгөрмәсләр». — дип әйтмәкче. Мин дә аның авызына йодрыгымны төрттем. Янәсе, аларга менә шул кирәк. Барлас та анлады мине. Их, хәзер безгә дә көлешәсе иде. Юк, ярамый. Балки, тиздән таралышырлар, көтәргә күп калмагандыр инде.

Артурның башы күккә тигән шикелле. Йөзе ялтырый, күзләре елмая.

— Ленин котылырмы, әллә тотылырмы? — ди көлә-көлә. — Парижда да шулай уйлашалар. Үз-үзенә баз казый, диләр...

Фрол Иванович жавап бирде:

— Кем кемне? дип әйтә ди Ленин. Кем кемне? Ягъни безме аларны, алармы безне?

— Без аларны, без! — дип кычкырды поп. — Кызыллар революциядән кире кайталар. Эшләре барып чыкмады бугай...

— Безнең губерна комитетында, — диде Фрол Иванович, — әлегә губкомда, минем белән бергә эшләгән чын коммунистлар да үз башлыкларына тел тидерәләр. Ни өчен сугыштык, кан койдык дип әйтә-әйтә үз күкрәкләрен йодрыклары белән кагалар. Тагын буржуазиягә ирек бирер өченме? диләр. Хәтта бер коммунист үз-үзенә кул салды...

Поп корсагын дерелдәтә-дерелдәтә, авызын капка шикелле ачып эче катып көлдә.

— Чылап әйтәсенме, Фрол Иванович? — диде. — Шатлыклы хәбәр!

Аннан соң поп күкрәгенә асылган тәрәне тотып өскә күтәрдә.

— Алалуя, алалуя, туфрагы жинел булсын, — дип сөйләнә-сөйләнә берничә кабат чукуыны алды. — Ни әйтсәң дә алла колы дөнья куйган, — диде.

Эһә, белдем хәзер. Эһә кем икән ул — Фрол Иванович, губкомда эшли. Югары үрлэгән. Пролетарларга сырышкан. Ничек аны күрми торалар? Анда да үз кешеләре бар, күрәсен.

— Тагын берничә генә сүз әйтәсем калды, — диде Фрол Иванович. — Анлагансыздыр, НЭП турындагы карар нигезендә, Лиза Тимофеевна да үз именесенә кайта ала. Документларны әлегә үзезебез язабыз. Имза да безнең кулдан төшә, пичәтне дә үзезебез шыпылдатабыз.

Лиза урынынан торды. Чиркәү стенасына төшерелгән рәсемдәге шикелле хатын кебек, кулларын күкрәгенә куйды. Ул бу шатлыгынан елап жибәрергә дә эзер иде. Димәк, Лиза Тимофеевна үз этисенен именесенә хужа булачак. Анда алма бакчалары, анда кошлар сайрый. Фрол Иванович нинди яхшы кеше икән. Гомере озын булсын.

— Ә шуннан соң, — диде тагын Фрол Иванович Лизага мөлаем елмаеп. — Артур Александрович сезгә «кунакка» барып чыгар. Калганы сүзсез дә анлашыла булса кирәк.

Тагын авыз ердылар. Аларга күңелле иде.

— Анлашыла, — диде Артур. — Бик анлашыла...

Тукта, нәрсә анлашыла? Мин кабат уйга бирелдем. «Артур Лизаларга кунакка барып чыгар». Төшендем, анда бит күмелгән кораллар ята...

Таралышырга вакыт житте, күрәсен. Барысы да берьюлы урын-нарыннан кузгалыштылар. Берсе өстәлдән бер шәмне алып, юл карый-карый, ишеккә таба юнәлде. «Әйдәгез», — диде. — Әкрән генә атлагыз». Поп өстәлдәге шәмнәргә берәм-берәм сүндереп чыкты. Берсен үзе белән алды.

— Сөз китә торыгыз, минем әле монда кайбер эшләрем бар, — дип әйтә куйды. — Ишекләргә үзем бикләргән.

Менэ кайчан безнең жаннарыбыз үкчәләргә төште. Поп безне карарга жыенмыймы? Мин әле таш идәндә туңа-туңа ята идем. Ә хәзер кинәт кенә тирләп чыктым. Йөрәгем дөп-дөп тибә. Қалтырыйм. Ә Барлас ашыкмый гына кесәсеннән пәкесен чыгарып, ачып куйды.

Поп багана төбенә басып, тегеләрнең чыгып киткәннәрен көтте. Менә ишекләр ябылды. Чиркәүдә тынлык урнашты. Поп әкрән генә утыннар өелгән стена буена йомшак кына атлап китте. Адымнары да ишетелми. Биредән караганда шәм үзе генә һавада йөзеп бара иде кебек.

Менә ул, шәмне өскә күтәреп, утыннар өемен яктыртты. Шәмне идәнгә бастырып куйды да ашыга-ашыга пүләннәрни алып бер якка куя башлады. Аннан соң бер-бер артлы ике тартманы тартып чыгарды. Аларны да идәнгә куйды. Пүләннәрни кире үз урыннарына өеп урнаштырды. Тартмаларны ике як култыгына кыстырды. Әмма идәндә янып торган шәмне ничек алырга? Поп берәз аптырап торды. Әмәлен тиз тапты. Ул башта сабын тартмаларын ишек төбенә ителп куйды. Янадан килеп шәмне алды һәм ишек төбенә житарәк сүндерде. Чиркәү эче дөм караңгы булып калды. Ишекләр ачылып ябылды. Аннан соң дың-дың иткән тавышлар ишетелде. Поп шулай ишекләргә йозаклар салып маташа иде. Менә ул тавышлар да тынды...

— Фу,— диде Барлас, бер иркен сулыш алып.— Кот алынган иде, малай. Поп үзе дә карак икән. Күрдемме, ике тартма сабынны эләктереп сыпыртты.

— Күрдем...

— Болар бандитлар. Ишеттеңме, нәрсә сөйләшәләр?

— Ишеттем...

— Вәт боларны милиция белеп алса, кызган табага бастырып үрлекчыры сикертер иде үзләрен.

— Милиция безне дә баштан сыйпамас...

— Без үз кешеләр, без бит пролетарлар...

Шулай сөйләшә-сөйләшә теге өстәл янындагы урындыкларга килеп утырдык.

— Аз гына черем итеп алабыз,— диде Барлас.

Бедмим, шулай урындыкларга утырган килеш күпме йоклаганбыздыр. Барлас мине төртеп уятты.

— Уян, уян, малай,— диде.— Ашыгырга кирәк. Сәүдәгәрләр күп йокламыйлар.

Мин сискәнеп күзләремне ачтым. Чиркәү эче инде яп-якты иде.

— Ашап-нитеп тормыйбыз,— диде Барлас.— Әйдә берәз «мал» алабыз да ычкынабыз биредән, хәерле урын түгел бу.

Без янадан куеннарыбызга, кесәләребезгә сабыннар тутырдык. Бу юлы да кулларга гранаталар эләккәләде. Без аларны утыннар арасына тыккалап, яшереп калдыра тордык. Без инде алардан курыкмый идек. Энә бит, полның бер дә исе китмәде. Тартмаларны шатыр-шотыр күтәреп алды да култыгына кыстырды. Оста карак, куллары уйнап кына тора, поп кына димә, булдыра. Ул да гранаталарны безнең шикелләре-рәк маташтыргандыр, мөгаен. Югарыга менеп киттек. Менә без инде гөмбәздә. Һава саф, күк аяз, рәхәт. Без бу төнне ниндидер караңгы казематта ятып чыктык шикелле, чыннан да, әкиятләрдә генә сөйләнә торган убырлар белән очраштык сыман. Үзәбез дә шул әкияттә кемнәрдер булып, нәрсәләрдер кылып йөрдек кебек.

Ә биредә иркен, мин йотылып күккә карыйм. Чү, энә тезелешеп кыр казлары оча. Биектә-биектә моңлы гына кычкырган тавышлар ишетелә. Барлас та аларга карап тора.

— Жылы якларга очалар, мескеннәр,— ди. Сизәләр, көз килә, китеп баралар. Безгә дә, ахрысы, шул кошлар артынан юл аласы булар. Кышын биредә ничек яшәрбез?

Барлас тагын нәрсәләрдер сөйләде, ишетмәдем. Минә хәзер башка уйлар сагышландыра иде.

Кошлар китәләр дә, язны кабат туган жирләренә кайтып төшәләр. Ә мин туган авылыма кабат кайта алырмынмы? Их, әнием минем, сөөкле әнием, син исән булсан, юл башына чыгып көтәр идең мине, көтәр идең. Ә анда хәзер мине беркем дә көтми. Мин дөньяда бармы, юкмы — беркем дә белми. Ә мин яшим әле, яшим. Тагын миңа нәрсәләр генә күрәседер. Исән калсам, кайтырмын әле, кайтырмын, әнием!..

— Я, нишләп авыз ачып торасың, — диде Барлас. — Киттек!

Авызыңны яп, күзләреңне ач

Бара торышлый, Барлас әйтә куйды:

— Шәйлә, малай, беркемгә дә, бернәрсә дә лыгырдама берүк. Син дә мин генә беләбез. И баста! Тыныңны да чыгарма!

— Юк, юк, — дидем мин. — Үз малыбыз, ятка тел ачаммы соң?

— Молодец, шулай кирәк...

Менә без базарга да килеп життек. Барлас туктады, миңа да туктарга кушты. «Ашыкма, — диде. — Карыйк әле, «жантимерләр» чуалмыймы биредә?»

Юк, милиционерлар күренми иде.

— Шәп, — диде Барлас авызын ерып. Кесәсеннән бер-ике сабын чыгарып кулларына тотты. — Син, — диде ул тагын, — миннән бик еракка да китмә, бик якын да торма. Беребезне тотсалар, икенчебез качып өлгөрә алсын...

— Шәйлә нәрсә була соң ул?

— Авыз ачып торма, дигән сүз була. Ә син шундыйрак, нәрсә күрсәң дә иреннәрең салынып төшә...

Барлас дәрәс әйтә. Чыннан да бар нәрсәгә дә исем китә минем. Берсе аллы-гөлле төсә белән, берсе тавышы-мазары белән я искиткеч зурлыгы белән мине кызыктырып куя. Онытам мин шунда үземне.

— Авызыңны яп та, күзләреңне ачыбрак кара, — диде тагын Барлас. — Бүген дә аферистлар галушка утырта күрмәсеннәр. Ике сабынга бер червонец сора, и баста!

Бәлки, бу юлы да мин акчаларны буташтырып бетергән булыр идем. Червонцы Барлас әле үзе дә ишетеп кенә белә бугай. Шулай итеп, без үз товарыбызны червонец акчага гына сатарга булдык. Әмма сәүдә барып чыкмады. Нигә, дисезме? Менә хәзер шул хакта яза башлыйм...

Барлас шулай миңа сабак биреп торган арада безнең янга чибәр генә йөзлө, пәхтә итеп киенгән яшь кенә бер кеше килеп басты. Аны моны әйтмичә генә Барлас кулыннан бер сабынны тартып алып, борын төбенә генә китереп иснәп карады.

— Вот бу затлы ичмасам, — диде. — Исе генә дә дәртләндереп жибәрә. Күпме акча түләргә боерасыз, эфәнделәр? — диде ул сабынны кулында чөя-чөя уйнатып.

— Бер калач! — диде Барлас сабынны янадан үз кулына тартып алып. Теге кеше сабынны кабат үз кулына төшереп карамакчы иде дә, Барлас:

— Башта хакын түлә, аннары ипләп кенә карарсың, теләсәң телен белән дә яларсың, — диде ачуланып.

— Калач бит ул миллион сум тора...

— Үз безгә миллион сум кирәкми. Червонец алып кил, червонец аннарыңны Керенскийга илтеп бир. Ул үлә язып ачыккан диләр...

Барлас көлдө. Кесәсеннән тагын бер сабын чыгарып: «Менә, икесенә бер акча, рәхим ит», — диде. Үзе миңа күз кысып алды да, әйдә дип китәргә жыена башлады.

Теге кеше каршыга чыкты.

— Күрәм, сездә товар байтак икән,— диде миңа да күз атып.— Ә минем куен эчендә сабыннар алда каян беленеп тора. Корсагым зур, аякларым нечкә генә. Бу килеш сине теләсә кем күрөп ала. Безгә кеше күзенә чалынып бер урында озак туктап торырга ярамый иде. Барлас китәргә ашыкты. Адымын атларга да өлгөрмәде, теге кеше аның кулынан тотып алды.

— Кая ашыгасың, әйдә килешиң, мин сезнең товарны уптым сатып алам,— диде.— Ризамы?

Барлас уйланды. Бер миңа карады, бер култык асларын кашып алды. Ул нәрсә әйтергә дә белми иде. Ә мин мыштым гына инде бу юлы авызымны йомып торам. Биредә Барлас хужа. Ә үзем уйланам, риза булсын иде дим, эчтән генә. Берьюлы сатабыз да тагын товар алырга китәбез. Тагын сатабыз. Барлас үзе әйтмешли, байыйбыз лабаса.

Ә теге кеше һаман сөйләнә:

— Бу килеш сезне,— ди,— милиционер момент эләктереп алачак. Аннан соң нәрсә буласын үзегез дә беләсездер. Рәхим ит кутузкага. Ә болай уптым сатасыз — кем дә күрми, белми дә. Шито-крыто!..

Барлас әле икеләнеп тора. Болай файдасы булыр микән ди бугай.

Кинәт базарның бер почмагында кемдер бик яман итеп сыбызгы сызгыртты. О, ул сыбызгы, кемнең котын алмый! Ул чакларда андый сыбызгыны дружинник һәм милиционерлар гына йөртә иде. Бер сызгыртып жиберсәләр, бөтен базар дер селкенеп куя. Кешеләр барысы да берьюлы түбәнгә иелешеп калалар. Зыр-зыр килеп тирә-якка караналар. Нәрсә бар, ни булды икән? Аннан соң кемнәрдер ашыга-ашыга каядыр шыла. Кемнәрдер кулларындагы киём-салымнарын үз өсләренә кат-кат кияләр. Нәрсәләрендер куен эчләренә яшерәләр. Ә киберләре, якындагы урамнарга таралып, чит йортларга кереп посалар.

Менә хәзер дә базар шундый хәлдә калды. Ә теге сыбызгы һаман сызгыра, базарны ду китерә. Барлас та як-ягына карана, йөзе агарган. Сизәм, курка егет. Минем дә хәл шәнтән түгел. Нигәдер кулларым калтыра. Хәзер бөтен өмәтләрем Барласта. Ул нишлә? Ә теге безнең малын уптым гына алырга теләүче кеше безне ашыктыра.

— Я,— диде ул Барласка.— Әйдәгез, киттек тизрәк минем кибеткә. Мин бит биредә сәүдә итәм. Червонецларны да үзем белән йөртмим. Кибеттә алыш-бирешне тәмам итәрбез. Шито-крыто.

— Ярар,— диде Барлас.— Әйдә, киттек!

Безгә башка чара калмаган иде шул. Моннан тизрәк таярга кирәк. Жае чыгып тора. Барлас риза икән, миңа сүз дә әйтеп торасы түгел.

Кая килеп эләктек без?

Ерак бармадык. Шунда базар чатында гына, ниндидер таш бинага житеп килгәндә генә безнең алегә «кибетчебез» кинәт туктады да: «Менә бирегә генә керәбез,— диде.— Эһ, облава башланды. Тизрәк атлагыз...»

Артка әйләнеп карадык. Чыннан да, базар кырмыска оясына елан килеп кергән шикелле гөжли иде. Кемнәрдер абына-сөргенә йөгөрешә. Кемнәрдер яман кычкырыша. Эһ, бер якта милиционерлар бер төркөм кешеләрне урап алганнар. Ә теге сыбызгы һаман сызгыра да сызгыра...

— Менә бирегә,— диде теге кеше, шактый зур ишекне ачып,— менә бирегә, монда минем танышлар яши...

Ашыга-ашыга кердек. Дөрөсрәге, кая, кемнәр янына юлыкканыбызны сизми дә калдык. Башта карангы коридор буйлап бардык, аннан соң ниндидер кешеләр жылышкан бүлмәләр аша уздык. Тик шуннан соң гына ниндидер ишек катына килеп туктадык. Юк, бу кибет түгел

иде. Барлас та жат кенә миңа төртеп алды. Күзләрән чекрәйтеп карады, янәсе, кая килеп эләтек без?

Эмма безнең юлдашыбызга, чыннан да, бу таныш урын иде буласа кирәк. Мәнә ул әкрән генә ишекне шакылдатты. Бүлмәдән: «Керегез, кер!» — дигән тавыш ишетелде.

Кердек. Шактый зур бүлмәнең түр башында, сырлы-сырлы юан аяклы өстәл артында, олы яшыләрҙәге бер бик ябык гәүдәлә кеше утырып тора иде. Ул аз ғына елмайган кебек булды да: «О, Воронов, исәнме, — диде. — Кунактар алып киләсәңмени? Әйдүк, әйдүк, без кунактарга бик шат...»

Без Барлас белән икебез дә, мәчеләр шикелле сагаеп, тирә-юньга карандык. Кая килеп кердек? Эмма тиз тынычландык. Биредәге күп төрлө жиһазларны күреп исебез китте. Дөрөсрәге, бу ниндидер склад төслөрәк бер бик зур бүлмә иде. Стена буйларында киштәләр, аларда алтын-көмөш белән бизәкләнгән төрлө-төрлө савыт-сабалар, чынаяктар — санап кына бетерерлек түгел. Икенче якта киём-салымнар, ефәк парчалар күз явын алып торалар. Мәнә кайда байлык, мәнә кемнәр акча дингезендә йөздәр...

Бер ак стенада ниндидер кешенең рәсеме эленгән. Үзе ябык кына, чандыр йөзлө, кәжә сакаллы, киң биес маңгайлы. Без аны, әлбәттә, танымадык.

Әкрән генә өстәл янынарак килеп туктадык.

— Кунактары да нинди бит, — диде безне бире алып кергән Воронов. — Мәнә дигән сәүдәгәрләр. Аларның товарлары да искизмәле, Петр Борисович. Таныш булыгыз...

— Карыйк әле, карыйк, — диде Петр Борисович. — Нәрсә икән ул искизмәле товар?

Мин бил каешымны чишеп тә өлгөрмәдем, күлмәк астыннан идәнгә шыбыр-шыбыр сабыннар коелып төште. Барлас та шул арада үзенең куен эченнән, кесәләреннән алтын бизәк йөгөрткән, зәп-зәңгәр төргәкле сабыннарын берәм-берәм өстәлгә тезеп куя торды. Әнә бит күпме ул сабын биредә!

Петр Борисович урындыгыннан сикереп торды, кулларын як-якка жәеп:

— Вот бу товар дисән дә товар! — диде бөтен йөзөнә елмаеп. — Боларны кибеткә тезеп куйсан, сатып алучыларның күзләре чагылыр, — диде Воронов, — табышлы товар...

Аннан соң ул урындыктарны өстәлгә тагын да якынрак этеп куйды да: «Утырыгыз, утырыгыз, — диде, безгә урыннар күрсәтеп. — Сәүдә эшләрен утырып сөйләшү тиешле».

Без өстәл тирәсенә утырыштык. Петр Борисович бер сабынны алып иснәп карады.

— Шайтан алгыры, ниндидер чәчәк исләре анкый үзеннән, — диде. — Нинди фабрика ясыи икән мондый шәп сабынны?

Воронов та бер сабынны әйләндереп-әйләндереп карады, карады да:

— Мәнә биредә маркасын сугып куйганнар, эмма сүзләре русча түгел, нито Австралия, нито Швейцариядән. Бәлки, Америка якларынандыр...

— Ого, — диде Петр Борисович. — Ерактан икән. Заграничный, значит...

Безгә бу кызыклы иде. Без бит әле үз товарыбызның нинди зат икәнен дә белми идек. Ул эңә заграничный икән. Барлас, «безнең белән не шути» дигән кебегрәк итеп, башын күтәрербрәк борынын сыйпаштыргалады. Эре генә миңа да карап алды. Янәсе, сизәсәңме, эшләр кая бара? Мин дә башымны күтәрә төшеп, гәүдәмне турайтыбрак утырдым. Без бит эңә нинди товар хужалары.

Воронов, Петр Борисовичка нигәдер күз кыскалып карады да: «Мондый затлы товарны күлдан ычкындырырга ярамас, — диде. — Алдатмабыз дип уйлыйм».

— Аласы иде дә бит, бик кыйммәт каерырга уйлылардыр болар... Барлас хужаның үзе шикелле итеп урыныннан торып өстәлгә таянды да:

— Парына бер червонец чыгарып саласыз да — вәссалам, — диде. Аннан сон, Вороновның үз сүзләре белән «шито-крыто» дип тә өстәде. Барыбыз да көлештек.

— Әлбәттә, хагы түшәмгә житкән, бәлки берәз киметерсез, — диде Воронов. — Безгә дә бит яшәргә кирәк, егетләр...

Барлас түзмәде...

— Я, аласызмы? — диде. — Аласызмы? Мыгырдап торырга вакыт юк. Базар тарала башлар...

— Өч сабынга бер акча, килештекме? — диде Воронов. — Шуннан да артыгын биреп булмый. Үзебезгә нәрсә кала? Бәлки, иртәгә бу сабыннар белән бөтен базарны тутырырлар. Менә без инде банкрот. Безне дә берәз кызганыгыз...

— Алай булса, — дидем мин, — сезнең белән эш пешми. Әйдә, Барлас...

— Алабыз, алабыз, — дип хафаланды Петр Борисович. — Алабыз...

Үзе шунда ук өстәл тартмасын тартып ачты да өр-яңа червонцларны берәм-берәм алып өстәлгә куя башлады. Ә Воронов дигәне безнең сабыннарны санарга кереште.

Менә шунда инде без чын червонцны күрүгә алдык. Уч кадар. Бер башында кемнеләр рәсеме дә төшерелгән.

Барласның күзләре янып китте. Ә миңа шул арада нинди генә уйлар килмәде. Без хәзер бу акчалар белән ниләр генә эшләмәбез, дөньяның кайсы якларында гына булмабыз, ничек кенә киенмәбез дә, нәрсәләр генә ашамабыз. Шатлык эчтемне кытыклай, чак түзеп утырам. Идән уртасына чыгып сикергәләсә килә, мәталчек атына-атына ду куптарасы иде хәзер бу шатлыктан.

Барлас кызды. Ул хәзер үзен чын сәүдәгәр төслерәк хис итә бугай, жәе чыкканда атып калырга кирәк, ди, күрәсен, өстәлдә яткан акчалар шундый дәртләнделәр аны. Хәзер алар безнең кулда булачаклар... Воронов сабыннарны санап чыкты.

— Барысы йөз дә ун данә, — диде. — Икесенә берәр червонец килеп чыга, илле биш червонец...

— Болар безне таларга жыеналар, — диде Петр Борисович, көлә-көлә безгә карап. — Илле биш червонец, әйтергә генә ансат, санный башласаң, чәчләр үрә тора. Хәер, — диде тагын Петр Борисович, — сабыннарның первый сорт бит. Әйдә, килештек.

Воронов та әйтә куйды:

— Тагын булса да алып идек әле.

Барлас миңа күз кысып алды.

— Безнең «складта» тагын күпме сабын калды, хәтерлисезме?

— Байтак әле, — дидем мин.

Барлас тезләренә суккан кебегрәк итеп маташтырды да: «Кирәксә тагын китерербез», — диде бик эре генә каранып. «Китерүен китерерсез дә бит, бәясә тешлэшә, — диде Воронов. — Бәлеп куйсак нишләребез?» Барлас чыналап сүзгә керешеп китте.

— Сезнең өчен берәз ташлама да ясарга мөмкин булыр, — диде. — Үз кешеләргә...

— Күптән шулай диләр аны, — дип Петр Борисович та тәмам шатланып куйды.

— Әйдәгез, хәзер үк эшнә очлап куябыз. — Фазтон жигәбез дә барып алып кайтабыз...

— Дөрөс, дөрөс, — диде Воронов та. — Тимерне кызу чакта сугалар...

Барлас урыныннан жәт кенә сикереп торып, аягүрә басты:

— Башта болары өчен түләгез әле. Баядан бирле сүз куертасыз, эш күрәнми.

Барлас сабыннарны жыеп кулына ала башлады. Мин дә бу яктан аңа булыша тордым.

— Акчаны кулга алмыйча сөйләшү юк,— диде Барлас кырт кесеп.— Вакыт әрәм итәбез...

— Сәүдә эше ашыгырга кушмый,— диде Воронов, Петр Борисович яныннан торып.— Ашыктыңмы, бел, авызың пешә...

Петр Борисович та шуңа ялгап әйтте:

— Яшь әле сез, егетләр. Юкка-барга кызасыз...

Аннан соң өстәлдә баядан бирле безнең күзләрен чагылдырып яткан акчаларны умарлап алды да Барласка сузды: «Пожалуйста, менә сезгә илле ике червонец,— диде.— Рәхим итеп алыгыз, әфәнделәр».

Барлас акчаларны санарга кереште, кайберләрен яктыга күтәреп, жентекләбрәк карады. Фальшивыйлары юкмы ди бугай.

Петр Борисович та, Воронов та эчләре катып көделделәр. «Атылган чыпчыкка охшыйсың,— диде Петр Борисович.— Сине алдап буламы соң?»

Барыбыз да көлештек. Акча шулай итә ул. Көлдәрә дә елата да.

— Калган сабыннарны да хәзер үк китереп булмасмы? — дип сорайды Воронов.— Сөз чыгарсыз да китәрсез, аннан бар, эзлә сезне...

— Хәзер үк булмый,— диде Барлас,— хәзер үк булмый...

— Ни өчен булмый?

— Урыннары еракта.

— Без бит фазтон белән, пар ат жигеп, шито-крыто.

Барлас акчаларны куенына ипләп кенә тыгып куйды да йөзен яктыртып елмайды. Петр Борисович та аңа карый-карый көлемсерәде:

— Без сезгә ышанабыз, сез дә безгә ышаныгыз инде. Сәүдәгәр сүзеннән чигенми диләр...

Воронов аны бүлдерде: «Шулай да нишлибез соң? — диде.— Калган сабыннарны да кулга төшерәсе иде бит. Андый заграничный товар сирәк очрый».

Барлас уйга тарды. Беләм, ул кылана гына шулай. Янәсе, мәсьәлә бик четерекле. Юк, бәлки ул, чыннан да, калган сабыннарны да сатарга жыенадыр. Мин дә каршы түгел. Ләкин ничек?

— Без сезгә адрес бирәбез,— диде Барлас беравыктан.— Төнлә белән шунда килерсез, көтәрбез.

Акыллы әйтте минем дустым. Безгә бит моннан тизрәк шылырга кирәк. Ә чиркәүгә бару түгел, яныннан да узмабыз. Тимә, эзләсеннәр безне. Үзләре әйтмешли, шито-крыто.

— Без риза,— диде Петр Борисович.— Әлбәттә, төнлә белән берәз өркәтә. Әмма мондый товар өчен кая бармассың?

Гранаталар сатабыз, аласызмы?

Барлас бер дә тартыммыйча теге чиркәү шәһәрнен кайсы ягында икәнлеген сөйләп, аңлатып бирде. Әмма хужалар әле бик үк ышанып житмәделәр. Воронов стенага эленгән шәһәр картасына текәлеп, бармагын өскә-аска таба йөртеп узды да: «Әһә,— диде,— таптым, менә биредә. Нәкъ шәһәр читендә икән. Дөрөс әйтәләр егетләр.»

— Молодец,— диде Петр Борисович Барласның аркасынан кагып.— Алайса, безне көтә торырсыз. Нәкъ үз вакытында барып житәрбез...

Ә миңа шунда бер уй килде. Сез, бәлки, инде үзегез дә сизгәнсездер. баядан бирле болар Барлас белән генә сөйләшәләр, киңәшәләр. Мине бар дип тә белмиләр ксбек. Әллә мине арбадан «төшсеп» калган диләрме? Бар-

ласка да ачуум чыкты. Эллэ кем булган булып, миңа ара-тирә карап ала да оныта. Акчаларны да энә үзенә жыеп куйды. Миңа «пай» чыгарырма, юкмы? Дөрөсрәгә, мин дә үземне бу хужалар каршында югалтырга теләмәдем. Мин кемнән ким? Минем дә сүзгә керәсем килде.

Тукта әле, дидем, үз-үземә, болар теге сабын тартмаларындагы гранаталарны да сатып алмаслар микән. Әйтим әле.

— Бездә бит гранаталар да бар, сатабыз, аласызмы? — дидем Петр Борисовичка.

Күрәм, Барласның йөзө кинәт кенә агарынды. Ул күзләреннән ут атарга теләгәндәй миңа карады да иренирән тешләп өзәрдәй итте. Маңгаена сырлар ятты. Сиздем, Барлас нык ачуланды. Әмма, минем авыздан «кош» очып чыккан иде инде.

Петр Борисович, минем сүзләргә анламаган төслөрәк, берәз авыз ачып торды. Ә Воронов шуңда ук эләктереп алды.

— Нинди гранаталар алар, кайда? — диде минем яныма ук килеп.

Ә Барлас, Барлас нишли? Изүләрен капшый, башын боргалый, үзе һаман керле кебек йомыла бара, күз алдында бөтенләй башка кешегә әйләнеп тора сыман. «Ахмак, эшнә эрәм итте, барысы да бетте», дип сызлана булып. Мин дә шүрләдем. Ни пычагыма кирәк иде соң ул гранаталар? Әлегә шул червонецлар тел ачтырды, червонецлар... Ә Воронов бәйләнә торды.

— Нинди гранаталар? Күпме, кайда?

— Белмисезмени? Сугышта ата торганыр. Кайда булсын, чиркәүдә...

— Ах, вон что, энә нинди гранаталар? — диде Петр Борисович. Аннан соң ул Вороновка:

— Безнең приходный журналы кара әле, теге көнне алган гранаталар сатылып беткәнме, бәлки, кирәк тә түгелдер?

— Нигә кирәк булмасын, — диде Воронов. — Хәзер гранаталарны кырылышып алалар...

— Гажәп, — диде Петр Борисович. — Сугыш та бетте бит инде, нәрсәгә, кемгә кирәк икән ул әйберләр?

Воронов җавап бирде:

— Алардан хәзер бик матур ниндидер савыт-саба ясыялар икән. Сөз «әйберләр» дип әйткән ул нәрсәләргә ниндидер бер өлешке көмештән ясалган, диләр. Менә нәрсә кызыктыра кешеләрне. Бериюлы уңар дана алып китәләр. Сатып кына өлгөр...

— Димәк, бу товарны да алабыз...

— Әлбәттә, әлбәттә, алабыз...

— Кыйммәт сорарлар бит...

Барлас кинәт телгә килде:

— Товар баясен үз урынында күрәп сөйләшү яхшырак булып.

Күрәм, дустанының йөзө берәз ачыла төшкән. Сизәм, ул гранаталар турында сүзнә озакка сузарга теләми. Ә мин шат идем. Гранаталар турында сүз башлап, җайлы гына барган эшнә бөтенләй бозып куюым мөмкин иде бит, шул акча дигәннәре харап итә язды. Ярый әле «да-вил» купмады.

Петр Борисович аз гына уйланып торган булды да:

— Дөрөс әйтә егет, — диде. — Мин үзем дә шулайрак уйлаган идем. Барыбыз, товарны күрербез, баясе турында да шуңда сөйләшербез... — Воронов Барласка кул сузды. — Килештек. Мә, биш булсын.

Барлас, урынынан торып, иң элек Петр Борисович белән кул алышты. Акча биргән кеше кадерләрәк иде, билгеле. Аннан тегесенә дә кул бирде. Килештек диде.

Без Барлас белән шат идек. Көтмәгәндә генә шулкадәр акчан булсын әле. Этәч булып кычкырырсың. Хәзер дөнья безнеке! Инде моннан таярга да мөмкин. Без, бәлки, тиз генә китеп тә барган булар идек. Әмма Петр Борисович:

— Мөгәричен авыз итмичә, кая болай ашыгасыз? Ансыз — дөнья сансыз, — дип көлгәндәй итте.

Башка берәү булса: «Юк, борчылмагыз, кирәкми. Эшебез тыгыз», — дип кенә әйткән булыр иде. Мин Барластан шуны көтәм. Ә ул:

— Әйе, берәз ачыгылды, тамак ялгап алсаң да зыян итмәс, — диде.

— Шулай булгач, — диде Воронов, ян бүлмәгә ишек ачып, — рәхим итегез, кунаклар бүлмәсенә...

Бусы бигрәк тә көтелмәгәнчә булды. Чыннан да, пәхтә генә жыештырылган бу бүлмәдә безне инде аш-су әзерләгән табын көтеп тора иде. Ә өстәл янында түм-түгәрәк, ап-ак йөзле апа, рәхим итегез, утырышыгыз дип, сөйләнә-сөйләнә, урындыкларны жайлабрак куя-куя, күзләрен балкытып безгә карап елмайды.

Сый-хөрмәт дигәч тә өстәлдә әллә ни тәмле ризыклар юк иде. Чәй, шикәр, берничә телем икмәк, әлегә без белгән хәлвә. Хәтта аз гына колбаса да бар иде. Барыбыз да өстәл тирәсенә утырыштык. Теге апа чынаякларга нечкә билле самовардан чәй ясарга кереште. Үзе һаман безгә карап-карап ала. Елмая да керфекләрен түбән төшәрә. Әллә безне яратамы, әллә кызганамы? Алай дисәң, без бит бу хатыннан менә кабат баерак.

— Чәй янында май дә килешә, — диде Петр Борисович, хәйләле елмаеп. — Как не говори, мөгәрич! Син миңа, мин сиңа! Сәүдәгәрләр телендә шулай диләр бугай...

— Ул затны хәзер тиз генә табып булмый, — диде Воронов. — Шәт, кунаклар гаеп итмәсләр...

Барласның бу сүзләргә әллә ни исе китмәде. Ишетмәде дә шикелле. Жиң очларын тарткалады да иң зур икмәк телемен берьюлы йотардай булып ашып башлады. Чәй белән авызын жебетә торды. Мин дә бу эшкә аныччарак ябыштым. Шулчак әбием исемә төште. Ул бит, табында әдәплә бул ди торган иде. Кая монда вакыт алай әдәплә кыланырга?

Воронов аннан-моннан гына капкалый. Нигәдер авыр уфтанып куя. Кинәт-кинәт безгә дә күз төшәрә. Ә Петр Борисович бөтенләй ашамый диярлек. Уйлана, нәрсәдер әйтергә тели, сүзләрен табалмый кебек.

Ә без сыпыртабыз гына. Алар тук булгач та, без бит ачлар, көне бие ашаганыбыз юк. Барлас үзен оныткан, әпен-төпен йота бирә, рәтләп чәйнәп тә тормый.

Бер мэл тынлык булып алды. Хужаларның берсе дә сөйләшмәгәч, безгә дә уңайсызрак булып китте. Нәкъ менә шул тынлыкта Петр Борисович сүз башлап жибәрде: «Балалар, — диде ул бер миңа, бер Барласка карап. — Балалар, безнең беркемне дә алдарга хақыбыз юк. Без сатып алучылар түгел, беләбез, сез дә сәүдәгәрләр түгел. Сез ятим балалар, без уголовный розыск вәкилләре. Сез менә хәзер, дәресең әйткәндә, шушы йортта утырасыз. Без жинаятьчеләрне, караklarны тотып хөкемгә бирүчеләр...»

Юк, бу коры сүз генә түгел иде. Аяз көндә яшенле күк күкрәү кебек, безнең баш өстебездә куркынычлы аваз булып янгырады. Без тетрәп киттек. Тыннарыбыз кысылды.

Барлас кулыннан икмәк телемен төшереп жибәрде, дәресрәге, төшермәде, атып бәрде. Терсәкләренә башын салып, йөзен түбәнгә иде дә елый башлады. Юк, еламады, әллә нинди, күнелне сызландыра торган тавыш белән үкерде.

Һич көтмәгәндә, берничек тә уйламаганда гына менә шулай шыр алдануына хурланды да, оялды да ул. Мөмкин булса, жир астына убырылып китәр иде дә күз алдынан югалыр иде. Көлкегә калдык түгелме сон?

Минем дә күз алларым караңгыланды сыман, елайсым килә, тавышым чыкмый. Ә күзләремнән яшь ага, авызыма керә, йота барам. Эчтән генә үксим.

Менэ без тынычлана төштөк. Барлас куенына кызу гына тыгылды да теге нэлэт төшкөн червонецларны бөтереп алып өстөлгө ыргытты.

— Безгә харам мал кирәкми, — диде. — Инде безне төрмәгә озатыгыз. Анда да ач тотмаслар, бәлки...

Петр Борисович бик рахәтләнеп, эче катып көлдө.

— Нигә болай көлөсөз? — диде теге ак йөзлө хатын. — Каршыгызда балалар*елап утыра ич. Кая гына булмаганнар да, алар нишләп кенә бетмәгәннәрдер инде, мескен ятимнәр...

Шулай диде дә үзе кулъяулыгы белән күзләрен каплады. Аннан сон бер читкәрәк китеп барды.

— Безнең дә йөрәкләребез авырта, алар өчен, — диде Воронов ак йөзлө апага ымлап. — Сөз еларсыз да, күнелегез бушап калыр. Ә безгә нишләргә? Мыш-мыш елап утырыгамы? Янәсе, кызганабыз ятимнәрне. Аннан ни файда? Юк, юк, безгә иптәш Дзержинский зур эш кушты. Дошманнарны, каракларны тотарга! Без менә хәзер нәкъ шул эш белән шөгыльләнәбез дә...

Без тагын да күзләребезне йоммас булып куркышып калдык. Без дошманнармыни? Караклармы? Безнең башларыбызга тагын алла нинди куркынчылы уйлар килгән булыр иде әле бу минутларда. Әмма Петр Борисович безне икебезне дә ян-яктан качаклап алды да:

— Гафу итегез, улаарым, — диде. — Шулай кирәк. Сөзне төрмәгә түгел, үзөбезгә чекистлар итеп аласы иде. Бәләкәйләр әле сөз, бәләкәйләр...

Без — пролетарлар

— Без — пролетарлар, — диде Барлас. — Без — пролетарлар...

— Менә, менә, нәкъ кирәкле сөзне минем авызымнан алып әйттең, улым, — диде Петр Борисович. — Әйе, без — пролетарлар...

Воронов та сүзгә катнашып китте:

— Төрмәгә дигән буласыз. Безгә күрсәткән хезмәтегез өчен сөзгә червонец белән түгел, алтын белән түлсәк тә аз булыр иде әле. Пролетариат дошманнары безгә дә, сөзгә дә явызлык эшләргә чамалыйлар. Сөз белмисез, билгеле, алайса әйтәм. Әле күптән түгел генә шәһәр складын басканнар. Ятим балаларга бирелергә тиешле малларны жыештырып алып чыкканнар. Сөз чиркәүдән алган сабыннар да энә шуннан...

— Ә без, — диде Петр Борисович, — ул каракларны эзли-эзли кайда гына булмадык, нәрсәләр генә кыландырып бетермәдек. Ә сөз үзегез дә уйламастан, ул дошманнарны табарга юл күрсәттегез. Хәзер инде алар безнең кулдан ычкына алмаслар...

Сизәм, Петр Борисович бу турыда сөзне бик үк куертырга теләми. Ул Вороновка жәт кенә күз төшөрөп алды да кулы белән нәрсәдер күрсәткән кебек итте. Янәсе, бу турыда калып торсын әле.

Воронов шәйләде, сөзне икенче якка борды.

— Ну, малайлар, акчаны үлеп яратасыз икән, — диде көлө-көлө.

— Акчаны кем яратмый...

Моны Барлас әйтеп куйды. Күрәм, дуствымның йөзө яктырган, күзләре елмая. Миңа шул гына кирәк иде дә. Димәк, куркынчы безгә янамай.

Барлас миңа мыссыллы караш ташлады. Авызын да минеке шикелтәрәк итеп кыландырды. Янәсе, син дурак белән эшен төшмәсен...

— О, гранаталар? — диде Петр Борисович. — Гранаталар сабыннан да кыйммәтләрәк нәрсәләр алар. Сабын күбек ул, кул юарга да бит юарга. Ә гранаталар белән бишәр катлы таш пулатларны пыран-заран китереп, жимертергә мөмкин.

Шунда инде мин дә Барласка горур карап алдым. Янәсе, кем дурак, минме? Барлас эндәшмәде. Чөнки минем эшем дә шито-крыто иде.

— Ярый әле үз вакытында безгә очрадыгыз.— диде Воронов.— Югыйсә, сез бит ул чиркәүгә әле һаман барып торыр идегез, шельмалар. Ә беркөнне ул мал хужалары сезне күрми калмаслар иде...

— Һәм,— диде Петр Борисович яңадан сүзгә кушылып,— менә бүген, менә шушы сәгәтьтә сез безнең белән авыз ера-ера сөйләшеп утырмас идегез. Сезнең кая икәнне бары тик кабер генә белер иде. Бәхетегез басты дип санагыз. Димәк, без дә яхшылыкка каршы яхшылык эшләдег. Сезне үлемнән коткардык...

Петр Борисович менә шулай кабат сүзен дәвам итеп китте:

— Моңың өчен сез безгә нәрсә белән түли аласыз? — Курыкмагыз, без сездән червонецлар сорамыйбыз. Курыкмагыз дим, чөнки сез инде безгә артыгы белән түләдегез. Без хәзер дошман оясына юлны беләбез... Моннан соң аларның көннәре санаулы. Рәхмәт, балакайлар, Совет власте исемненән рәхмәт сезгә...

Без эндәшмичә генә авызларыбызны ачып утыра бирәбез. Без бирегә килеп кәргәндә кемнәр идек тә, хәзер без кемнәр? Юк, төскә-башка үзгәрмәдек. Өстәбездә шул ук киёмнәр. Кулларыбыз пычрак, бармакларыбыз ышкылып беткән тырма шырлары кебек.

Кызык: болай уйнап кына диярлек башланган эшебез, без сатабыз — сез аласыз, дип кенә башланган бу эшебез безне әнә кая китереп чыгарды. Безнең күнелләребезгә ниндидер чаткы килеп керде дә, инде сүнмәс ут булып янып калды сыман.

Безнең әле олылар белән болай сөйләшкәнәбез юк иде. Бар икән лә дөньяда яхшы кешеләр! Әйе, без төскә-башка үзгәрмәдек. Әмма без инде үзәбез дә олыларча сөйләштек. Күзләребез күбрәк, ераграк күрә башлады кебек.

Ә Барлас тәмам ачылып китте. «Чиркәүдә,— диде,— без әле ниндидер жыенны да күрүп калдык, төнлә белән». «Анда поп та бар иде»,— дидем мин дә Барласка иярәп...

— Анда,— диде Барлас,— битлек кигән ниндидер бер кеше утырды. Париждан хат алып килгән...

— Чү, чү,— диде Петр Борисович, тәмам исе китеп.— Дунияша,— диде ул, теге ак йөзле аплага эндәшеп,— яза барыгыз. Кызыклы бу.

Күрдек, ул апа инде баядан бирле үз өстәлендә безнең сөйләшүләребезне язып утыра икән. Шулай кирәк, күрәсен, биредә.

— Борчылмагыз, бар сүзләре дә шып итеп кәгазьгә ятып кала...

— Я, я, сөйләгез, сөйлә,— диде Петр Борисович безгә якынарак килеп.— Монда гажәп хәлләр күренеп тора. Төштә шулай була микән?

Без Барлас белән бер-беребезне бүлдәрә-бүлдәрә ул төнне чиркәүдә уздырылган жыен турында, анда ишеткән сүзләргә искә төшәрә-төшәрә сөйләп бирдек. Отып калган исемнәрне, фамилияләрне дә тезеп чыктык.

Петр Борисович урындыгыннан торып, бүлмә буйлап әрле-бирле йөри башлады. Үз-үзенә сөйләнде.

— Авыз ачып торабыз икән лә без,— диде.— Ә дошманнар безнең белән янәшәдә генә әнә коралланалар, сугышка чыгарга әзерләнәләр. Немедленно кулларыннан тотып алырга, еланны кызганмыйча буарга! Операциягә бүгеннән үк, менә шушы сәгәттән үк керешергә...

Бу кадәресең без инде анламый калдык. «Операция» дигән сүз дә безнең өчен таш йоту шикелләре иде. Олылар үзара тагы әллә нинди «эшләр» турында да сөйләшеп алдылар. Төшенмәдек.

Петр Борисович безнең башларыбыздан сыйпады. Өстәлдәге акчаларга күрсәтте: «Алыгыз, червонецлар сезнеке»,— диде. Барлас кашларын жыерды. Өстәл яныннан арткарак чигенде. Күрәм, йөзенә ачу бәрәп чыкты. Бу дурак акчага сузыла күрмәсен, дип бугай, мине дә үз янына тартып алды. Аннан соң:

— Без сәүдәгәрләр түгел,— диде.— Мыскыл итәргә хақыгыз юк...

Петр Борисович йөзен киң жәеп елмайды. Безне кочаклады, мангайларыбыздан үпте. Үзе дә малай шикелле тыз-быз тирәбездә әйлән-бәйлән уйнаган шикелле итте. Воронов безгә карап исе китеп калган. Ничек болай, акча кадәр акчаны алырга теләмиләр? дип гажәпләнә, күрәсен.

Ә ак йөзлө апа, өстәлгә янынан торып, безнен янга килде дә:

— Менә бит ул ятим балалар нинди була. Өсләре, тәннәре пычрак, ә намуслары... Ә намуслары күз яше кебек саф,— диде.— Боларның бәхете өчен дошман белән көрәштә баш салсаң да аяныч түгел...

— Бу юлы да гафу итегез,— диде Петр Борисович.— Мин бит сезне сынап кына караган идем. Сөзгә чын күңелдән ышанып була икән. Рәхмәт!

• Безгә дә рәхәт булып китте. Без биредә нәрсәдер югалттык, әмма нәрсәдер алдык та шикелле. Тик без әле ул «нәрсәдер» дигәннен исемен генә белми идек. Безгә дәрт керде. Бу үз кешеләр белән инде тартынмыйча сөйләшергә мөмкин иде. Мин:

— Безне Сухуми якларына озатыгыз,— дидем.

Барлас та ашыгып-ашкынып сүзгә кушылды:— Анда кыш булмый, диләр. Жиләк-жимеш мәш килеп үсә икән. Калач та бик арзан, ди...

Олылар көлештеләр. Кызык түгелме соң? Жылы якларга барып жиләк-жимеш, калач ашарга телибез дә без. Озатсыннар иде шуңда. Алар өчен бу бик авыр эш мени? Әллә ии түгел, акча да сорамайбыз. Әнә, Петр Борисович «шулай булсын» дип ике генә сүз әйтсә дә житә. Юк, ул эндәшми, уйланып тора. Мангаен ышыкып ала, бер безгә карый, өстәлдәгә кәгазьләрен актара. Нәрсәдер эзләнә шикелле. Менә ул тагын безгә мөлаем генә елмаеп күз ташлады да әйтте:

— Юк, балакайлар, Сухумига без инде соңгы поездларны озатып бетердек. Хәзер инде үзебездә дә тормыш жанланып килә...

Ак йөзлө апа кинәт сүзгә кереште:

— Болар янадан урамга ычкынырга уйлыйлар. Юк, мин аларны үзем детдомга илтөп куям...

Мин жәт кенә Барласка карадым. Ул нәрсә әйтер әле? Беләм, детдомны яратмый гына түгел, ул хакта ишетсә дә килми анын. Бу юлы нишләр? Әнә, хәзер дә йөзен бөрештергән. Ниндидер бик әче бер нәрсә капкан диярсен. Көтәм. Барлас балалар йортына барырга риза булырмы? Ул үзе дә миңа күз төшереп алды. Янәсе, син ничек уйлайсың? Ә мин бик риза. Ә Барлас барырга теләмәсә?

Воронов читтән генә әйтә куйды:

— Төрмәгә барырга курыкмаган идегез, детдомга дигәч, котыгыз алындымы әллә?

Бу сүзләр Барласка ярамый иде, әлбәттә. Куркамы соң минем дустым? Ул гарылände. Дунияша апаның өстәлгә каршына килде дә:

— Языгыз, барабыз! — диде.

Минем шатлыгымның чиге юк иде.

Тиз арада безне, чыннан да, пар ат жиккән фәзтон, таш урамнар аша уза-уза жилтерәтөп, балалар йортына алып китте.

Саубуллашканда Петр Борисович тагын бер кабат кисәттә:

— Карагыз, әйтү шул,— диде.— Сөз биредә булмадыгыз, без сезне күрмәдек. Сөз дә безне белмисез. Ләм-мим!

Без сүзебездә тордык. Пролетарлар шундый булырга тиеш. Кайда гына булсак та, кемнәр белән генә очрашсак та бу турыда авыз ачмадык.

Ләкин сүз шуның белән бетте, дип уйламагыз. Бер вакыт килер, без Петр Борисович белән дә, Воронов һәм Дунияша апа белән дә кабат очрашырбыз әле...

Без фазтонга «буржуйлар» шикеллерэк утырып барганда, Барлас Дуняша апага елмаеп кына карады да:

— Бу фазтонны да атлары-ние белэн бергә сатып алдыгызмы? — диде. — Ничә червонец чыгарып салдыгыз?

Сизенәм, минем дустым шул червонецларга адарынып, көтмәгәндә генә үзенен «эрәм» булуыннан үзе дә көлмәкче иде бугай. Тикмәгә генә тотылдык бит. Менә хәзер жазасын күрәбез. Детдомга алып кителәр.

Беләм, Барласның кәфе шәптән түгел. Елмайган булып шулай маташа гына. Башында әллә нинди уйлар кайныйдыр әле, белмәссен.

— Юк, юк, — диде Дуняша апа, — юк, бер генә червонец та чыгарып салмадык. Буржуйлардан тартып алдык. Революция шулай куша. Хәзер барысы да — пролетарларга!

Мин дә сүзгә катнаштым:

— Ә теге, бүлмә тулы жиһазларны, киём-салымнарны каян алдыгыз? Алары да бушлаймы?

— Алары да бушлай. Спекулянтлардан, караклардан жыештырдык. Революция чүп-чарларны себереп түгә. Сөзгә киләчәккә юл ача... Яш әле сез, егетләр, — диде.

— Сез дә карт түгел...

— Сезнең янда мин әби инде. Сезнең әле беренче китاپны беренче кабат кулыгызга тотып укыйсыгыз бар. Шунда күзләрегез ачылып, барысын да белерсез... Ә хәзер, эһ, килеп тә життек инде...

Фазтон туктады.

— Менә шушы инде ул сез торасы йорт. Детдом.

Барлас чыраен сытты. Ә мин шатландым. Ач итмәсләр әле. Биредә дә кешеләр ич.

Беләм, Барласның детдом турында үзе генә белгән уйлары бар. Теге мәлине ул миңа балалар йортын бик яманлап сөйләгән иде бит. Хәзер дә ул бу йорт бусагасы аша узарга бик үк адарынып тормый. Як-ягына карана, качарга чамалый шикеллерэк.

Дуняша апа сизенде бугай. Ул икебезне дә кулларыбыздан тотып ишек төбенә үк ияртеп килде. Ә ишек төбөндә безне ябык кына, чандыр гына гәүдәле, чыра йөзле бер апа инде көтеп тора иде. Барласны күрүе булды, кинәт кенә: «Бэй! — дип кычкырып жибәрде. — Эһә кем безгә килгән! Таныш егет, бик таныш. Барлас Барласович Барласов! Исәнме, саумы? Күптән күрешкәнебез юк бит. Тәмам үсеп жита язгансың, малай...»

Аннан соң бу хатын Дуняша апа белән кул алышып күреште.

— Безне нич кеңә дә онытмыйсыз, — диде. — Кунакларны китереп кенә торасыз, кайдан гына аласыз аларны?

— Күпсенмәгез, — диде Дуняша апа, — үз балаларыбыз. Тагын көтә торыгыз. Бер генә ятим дә урамда калырга тиеш түгел.

— Анысын үзөбез дә беләбез, кадерлем. Аларның кулларына тоттырырга икмәк тә кирәк бит әле. Без болай да бер паекны икәгә бүлеп бирәбез...

— Ә без менә милициядә бер паекны өчкә бүлеп ашыйбыз. Түзәргә туры килә... Тиздән шәһәргә икмәк эшелоны киләчәк. Иң элек ятимнәргә бирәчәкбез, — диде дә Дуняша апа авыз турыннан гына бармагын уздырып алды. Янәсе, ул хакта чәпчеми торыйк әле. Ә без инде төшенеп өлгергән идек. Димәк, детдомда да эшләр хөрти икән. Ә минем дустым ак калач ярата. Хәзер ул нәрсә уйлый икән? Ирәтәгә үк качам дидер, мөгаен...

Чандыр апа Дуняша апаның ымлавын тиз аңлады. Ул сүзеннән туктап Барласка борылып карады. Аның күзләренә төшеп торган кеп-

касын маңгай өстенэрэк күтәрде дә: «Әллә миңа карарга да ояла-сыммы? — диде... — Тағын качарга жыенасындыр әле, пәри.»

Барлас эндәшми. Мин гаепле дигән кебегрәк башын түбән иеп тора. Ул хәзер үз-үзенә охшамый иде. Шулай тынып тора торган кешемә соң минем дустым? Сизәм, ул бу хатын белән әчелешкә керергә теләми. Уйлашырбыз әле ди бугай.

— Качмас, качмас. Акыллы малай ул. Тағын биредән элдерсә, үзенә үпкәләсен. Андыйларга бездә башка урыннар да бар, — дип Дуңяша апа Барласка ачуланган төслә итте, ә үзе елмая иде.

Минем аңлавымча, Дуңяша апа, Барласны куркытудан да бигрәк бу сүзләргә әлегә хатынны тынычландырыр өчен генә әйтте булса кирәк.

— Беләм мин аны. Ул да мине онытмагандыр әле, исемемне дә белә булыр...

Шулчак Барлас:

— Тән-зи-лә апа, — диде, борын астыннан гына мыгырдап. Йөзөн жырды. Авызына бик әче нәрсә капкан кебек. Сине оныталармы соң? дигән шикелләрәк булып чыкты бу.

Барлас, бәлки эчтән генә: «Бик кирәген бар иде синен», — дип уйлап куйгандыр. Алар инде кайчандыр очрашканнар ич. Нигә бер-берсен белмәсеннәр ди?

Тәнзилә апа мине дә баштанаяк күзәтеп чыкты. Нигәдер бүрегемне салдырып кулыма тоттырды. Карыйм әле, син нинди йолкыш? дигән кебегрәк итеп, яшькелт күзләре белән минем йөземне чәнечкеләде сыман. «Исемң ничек?» — диде.

— Сабир мин, Сабир...

— Исемң бик матур да бит, үзең нинди икән?

Дуңяша апа тағын Тәнзилә апаны сүзеннән бүлдерде. Алар, бер читкәрәк тайпылып, үзара нәрсә турындадыр кызу-кызу сөйләшә башладылар.

Ә мин уйга сабыштым. Бу детдомда хәлләр әнә нинди икән. Тәнзилә апаның сөйләшүләренә караганда, шатланасы түгел. Бер паекны икәгә бүлгәч, кеше башына күпме тия? Ул паек дигәннәре үзе дә йодрык калар генә булса нишләрсен? Мин Барласка карадым. Гажәп, аның йөзе тыныч иде. Минна да, бәлки, хафаланырга кирәк түгелдер...

Дуңяша апа безнең янга килеп, кулларыбызны алып, сабуллашты. «Әдәпкә булыгыз, — диде. — Сөзие биредә жәберләмәсләр. Мин ашыгам, үзегез беләсез, безнең эш мусуннан...»

Фәзтон жинел генә, шыгырдамый, бытырдамый гына китеп барды. Тәнзилә апа әкрән генә ишекне ачты. «Әйдәгез, кереgez», — диде. Үзе шунда ук ишекне бикләп тә куйды. Мин сискәнеп киттем. Биредә кешеләргә бик астында тоталар микәнни? Кердек керүен, чыгып булырмы? Шикләндәрә.

Озын коридор буйлап атлайбыз. Барлас алдан жилдерә.

— Кая ашыгасың? — ди апа Тәнзилә апа. — Кая?

— Изоляторга, изоляторга!

— Зиһенәң бик әйбәт икән, егетем, юлны да онытмагансың...

Әйе, Барлас юлны белеп бара иде. Ул бит инде биредә бер булып чыккан. Аңа мондагы хәлләр үтә таныш. Ә мин бер нәрсә дә төшенмим әле. Нәрсә ул изолятор?

Барлас, албәтте, белә торгандыр. Хәзер әле сөйләшергә вакыт юк. Без һаман бара торабыз. Менә Тәнзилә апа тағын бер ишекне ачып, аркабыздан төртеп эчкә кертеп жибәрде. «Кереgez, кер, сөзиең белән анда сөйләшәсләр», — диде дә үзе ишек артында калды. Ишекне тышкы яктан шалтыр-шолтыр иттереп бикләп тә куйды. Хәзер инде ике бик астында калдык.

Тәнзилә апаның идәннән пыш-пыш итеп атлаган аяк тавышлары ишетелеп торды. Ул каядыр китеп барды. Әллә бездән курыктыммы? Әллә бетләре иярер яки йогышлы чирләре булмагае дип шүрләдеме?

Шулай булуы да бик мүмкин. Чөнки бирегә яңа килүчеләрне әнә шулай хәзергә аерым тоталар, күрәсәң. Бездән бит әле урам исе килә. Без әле бу сәгатьтә шпаналар ғына...

Гафу итегез, тагын тукталып калдым. Шуннан соң нәрсә булды? Узганнарны искә төшөрөп берәз уйланым әле...

Шулай, Тәңзилә апа ишек ачты. Без кердек. Инде моннан соң кая китәрбез? Безне ни көтә? Моңа җавап бирергә әле иртә иде. Әмма бу көнне, менә бу сәгатьтә авыр ятимлекне, сагышны, язмышны тышкы якта калдырып, шушы бусага аша үзбезнең киләчәккә атлап узганбыз. Ә ул киләчәк — кешеләр яши торган дөнья. Ә кешеләр яши торган җирдә ни булмый? Юк, анда безне шатлыклар ғына көтмәгән. Тормышның бөтен барлыгы нинди булса, безгә дә шуны күрергә язган. Без бер җырласак бер җыларбыз, бер шатлансак бер кайгырырбыз. Бәхетнен нәрсә икәннен белербез, мәхәббәт белән дә очрашырбыз. Ә хәзергә без әле, бая әйткәнәмчә, шпаналар ғына. Без әле кыргыйташ кисәкләре. Безнең «тырнап» торган артык җирләребезне китеп төшөрәсе бар. Шуннан соң ғына без кеше кыяфәтенә керербез. Без әле бусага аша ғына атладык. Алда — тулы бер гомерлек тормыш...»

Синме бу, Пахом?

Изолятор дигәннәре кечкенә генә, шыксыз бер бүлмә иде. Стеналары тапланып беткән. Аклы-каралы сыер тиресе элөп куйганнар шикелле. Тәрәзәләре тимер рәшәткәлә. Биредә торучылар качып китмәсеннәр, диделәр микән?

Барлас иң әүвәл шул тимер рәшәткәләрне күрөп алды.

— Каптык, малай, читлеккә яптылар,— диде,— читлеккә! Элек рәшәткә түгел, бу тәрәзәләрнең пиялалары да юк иде. Монда кемдер, нәрсәдер маташтырган...

Мин дә борчылдым. Чыннан да, биредә хәлләр шәптән түгел, ахрысы. Ниндидер сасы ис тамакны әрнетеп әчеттерә, ютәлләтә.

Бүлмәдә бер кыек-мыек агач өстәл, берничә урындык, берничә тимер карават, тишек-мишек салам матрацлар. Өсләренә ятып, бик арган-талчыккан булсаң ғына йокларга мүмкиндер, мөгаен.

Мин, идән уртасына кагып куелган казык шикелле, нәрсә эшләргә дә белмичә аптырап торам. Теләмә бер генә сүз дә килми. Ә Барлас әрле-бирле йөрәнә. Ул хәзер бу кыяфәтә белән, чыннан да, читлеккә ябылган кыргый ерткыч баласы кебекрәк күрәнә миңа. Иреннәрен кысып йомган, күзләре — ут, чәчләре дә үрә торган. Ачулы хәзер ул, бик ачулы. Бүрә кебек улап, усал эт кебек өрөп җибәрер симан.

Менә ул тәрәзә янына килеп рәшәткәләрне тарткалап маташты. Аннан соң башын суза-суза урам якка карады.

— Беләм мин бу урамны,— диде.— Беләм, биредән базар бик якын да ғына...

— Безнең әле акчабыз да бар бит,— дидем мин.— Йөгерең барып кына калач алып кайтасы иде, малай...

Юк, Барлас эндәшмәде. Хәер, мондый чакта нәрсә әйтергә мүмкин соң? Уйласаң-торсаң, бигрәк ипсез хәл килеп чыкты бит. Без әле бая ғына «сәүдәгәрләр» идек ләбаса. Кесәләргә червонецлар тутырып, жылы якларга китеп барырга җыенган идек түгелме? Өметләр зурдан иде. Дөньялар гизәргә! Инде «байыйбыз» дигәндә генә барысы да пыран-заран килде. Йә жыла хәзер, йә көл — барыбер. Күнеләң дуламасы?

Бәлки, бу юлы да мин гаеплемен. Теге гранаталар турында авыз ачмаган булсам, бәлки мондый көнгә дучар ителмәс идек. Шул инде шул, нәлэт төшкән акча адарындырды мине, акча! Кесәдә бары белән

генә риза булып, шыпырт кына ычкынырга кирәк иде безгә теге «фальшивый» киbettән. Көпә-көндөз үзөбез капкынга килеп эләтек...

Без шулай бер-беребезгә сүзсез генә карашып торганда, кинәт икенче яктагы ишектә йозак шылтырны башлады. Менә бервакыт ишек ачылды.

Кем килеп керде дисезме? Безнең элеккеге «казначей» Пахом килеп керде. Ул безгә бер сүз дә әйтергә өлгермәде, Барлас аны качаклап алды.

— Синме бу, Пахом, синме? — диде бар көченә кычкырып. — Синме, Пахом!

— Мин, мин. Әллә танымыйсыңмы?

Әйе, Пахомны танырлык түгел иде. Аның өстендә кап-кара төс-төгә, елтыр-елтыр килеп торган киём. Юл унаенда шуны да әйтәй: ул чакларда «жен тиресе» дигән ситса бар иде. Аңардан бөтен илдә киём-салым тектеләр. Әшчеләр дә, укытучылар да, хәтта галимнар да шул заттан тегелгән киёмнәрдә йөрдөләр. Чөнки башка төрлесе эшләнми иде әле.

Ул ситсаны «жен тиресе» дип әйтүләре дә юкка түгел. Аңардан тегелгән киём беркайчан да тузмый, тиз генә ертылмый да. Пычранган саен елтырмый төшә. Тора-бара күн шикелле булып китә.

Пахом өстендә энә шул бөтен илдә данлыклы «жен тиресеннән» тегелгән күлмәк иде. Чалбары да шул заттан. Аякларында солдат ботинкалары. Билең каеш-пута белән буып жибәргән, Башында яшел картуз. Егет дими хәлән юк. Аркасындагы бөкресе дә әллә ни күзгә чалынмый. Кулына бик иппән кенә папка тоткан. Колак артына озын саппы каләм кыстырган. Аны элек вакытларда белүчеләр: «Синме бу, Пахом?» — дими калмаслар иде.

Пахом бу килеш безгә ниндидер ят кеше кебек. Ул да безне әле яна гына күрә шикелле. Үзен бик эре тотат, бик горур кылана. Теге чакта көймә астында шатыр-пытыр кашынып яткан «пәри» дә шундый булсын әле, исең китмәсме?

Барлас аңардан читкәрәк тайпылды. Ачуы килде бугай. Кайчандыр бер сынык икмәкне бергә бүлүп ашаган дус, хәзер энә ничек борын күтәргән. Буйга кечкенә булса да, югарыдан карый янәсе, без шпаналар, ә ул энә кем!

Мин дә кабарыным. Ләкин Барластан узып сүз кузгатырга теләми идем. Дуслар шундый булырга тиешмечи? Бер-берсен шулай тиз оныталармыни? Юк, Барлас моны гафу итмәс. Энә ул, Пахом каршына ук килеп басты да, күзләрен кыскалай-кыскалай:

— Әллә синне биредә дә «казначей» итеп куйдылармы? — диде. — Килештерәсең бит, прямо начальник булгансын...

Сиздем, бу сүзләргә үзенең дусына чәнчеп әйтте. Янәсе, оныттыңмыни узган көннәргә, көймә астында эт баласы кебек тилмереп яткан чакларны...

Пахом аз гына елмайган булды. Әмма җавап бирергә исәбе юк иде. Ул колак артынан каләм алып, кесәсеннән кечкенә генә кара савыты чыгарып өстәлгә куйды. Бик жайлап кына папкасын ачты. Күзләрен чекерәйтеп безгә карады. Кычкырып әйтә-әйтә безнең фамилияләргә ниндидер исемлеккә язып куйды.

— Шушы көннән алып, — диде, — сөз детдом балалары булып саналасыз...

Инде бу юлы мин үзем дә сизмәстән:

— Синме бу, Пахом? — дип кычкырып жибәрдем. Миңа калса, безнең алда Пахом түгел, ниндидер бер зур, шөһратле, теләсә кемгә дә әмер бирә торган, атаклы башлык утыра иде кебек. Әйтерен бармы, энә ничек кенә сөйләшә ул! Исәнмесез дә димәде, хәлләребез турында да сорашмады. Болай килешәмә дус кешегә?

Пахом минем сүзләремне дә ишетмәде шикелле. Ул урыныннан торып, каләм сабы белән өстәлгә тыкылдатты.

— Кесаләрегездә нәрсәләр бар? Хәзер үк чыгарып салыгыз,— диде,— хәзер үк!

Без аптырашып калдык. Безнең белән әле милиционерларның да болай дорфа сөйләшкәннәре булмады. Пахом безгә тентү ясарга жыена түгелме?

— Я, мин көтәм,— диде Пахом, бик житди кыланган булып.— Сүз уйнатмыйм, чынлап әйтәм...

— Ну, син, малай, полный атаман булгансың бит,— дидем мин.— Көймә астында юкка гына әрәм булып яткансың...

Ә Барлас кесәсеннән пәкесен чыгарды да жәбен ачып куйды. «Менә моны күрәсеңме? — диде.— Якын килеп кара...»

— Куркытма,— диде Пахом.— Куркытма, андый гына коралларны күргәнәбез бар безнең. Биредә пәке, пычак, хәтта шырпы да йөртергә рәхсәт ителми. Пәкенне дә өсталгә китереп куйган бул...

Барлас телсез калды шикелле. Берәз уйланып торды. Пәкесен янадан япты да кесәсенә салды.

— Юк,— диде.— Юк, бу пәке әтием бүләге. Беркемгә дә бирәчәк түгелмен. Кулым белән йолкып алсалар гына...

Хәзер жәнжал кубар иде кебек. Ике дус бер-берсенә дошманнар кебек күзләрен утландырып караштылар.

— Мин көтәм,— диде Пахом, кулларын биленә куеп.— Көч сынашырга теләсәңме? Әйдә, башла...

Күренә, Пахом тамчы да өркеми. Барласны сугып егарга аның көче жита. Барлас моны үзе дә белә. Әмма Пахомның бу кыланышлары юкка гына түгел. Балки, аңа бармак белән дә тияргә ярамыйдыр. Ул бит бирегә үзе генә килмәгән. Аны кемнәрдер безнең белән менә шулай сөйләшәргә кушып жибәргәннәр. Әнә, кулына каләм да, папка да тоттырганнар. Аның моңа ниндидер хақы бар, күрәсәң. Без моны сизәйдек. Бая гына әле әтәчләнгән Барласның кикриге шинеп төште. Аның болай тиз генә бирелүен мин көтмәгән идем. Бу миңа гажәбрәк булып тоелды.

— Йә, мин көтәм,— диде Пахом,— көтәм.

Барлас кесәсенә тыгылып бер уч акча бөтәрләп чыгарды да өсталгә китереп ыргытты.

— Мә, күргәнәң, күрмәгәнәң шул булсын,— диде.— Син бит акча санарга бик оста идең теге чакта, көймә астында...

Мин дә Барластан күрә, кесәмнән акчаларымны алып Пахом алдына китереп салдым.

— Боларын да ал,— дидем,— син бит «казначей».

Ә Пахом шаркылдап көлеп жибәрде. Барлас та авызын ерды, мин дә көлдем. Пахом, урыныннан торып, Барласны кочаклап алды. Минә дә үз янына тартты.

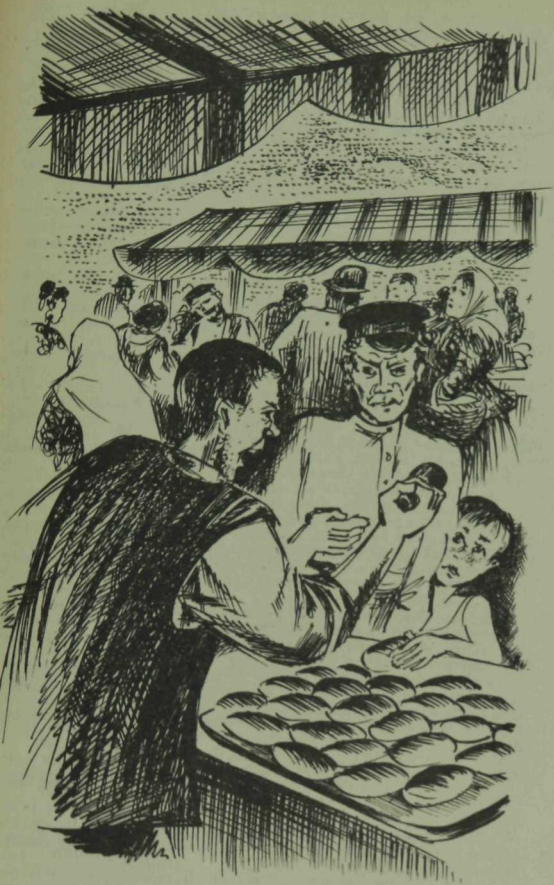
— Нихәл, дусларым,— диде.— Сагындырдыгыз, малайлар. Озак көттердөгез. Менә тагын очраштык. Шәп булды...

Ни әйтерсәң, кызыклы иде бу. Шул минутта безгә инде «начальник» булып, хәтта ниндидер ят кеше булып күрүгән Пахом, янадан без белгән дусыбыз «Пәри Пахом»га әверелде сыман. Шунда гына бер-березгә йөзләребез ачылды.

Пахом сөйләп китте.

— Минә биредә писарь итеп куйдылар. Яна килүчеләрне исәпкә алам. Исемлеккә терким. Бездә хәзер шулай, кем эшләми шул ашамый диләр. Балалар үз-үзләрен карыйлар. Аш-суны үзләре эзерлиләр. Идәннәре үзләре юалар. Тәртинне дә үзләре күзәтәләр. Санитарлар да үзәбездән. Лафа бетте, малайлар, бетте. Детдомга яна мөдир килде. «Что же я могу делать»,— дип кенә йөри торган иске мөдиргә по шапке дали. Ә теге итекләр мастеры Фәхри абый асылынып үлде...

Барлас сискәнәп китте.

А. Тимергалина рәсеме

— Как это, как это? — диде гажәпләнен. Ул әле бу авыр хәбәргә ышанмый иде кебек.

Мин дә сәерләндәм. Асылынып үлгән кеше турында минем әле беренче ишетүем иде. Дөньяда энә нинди хәлләр дә була икән. Миңа бу детдомда бик куркыныч булып төсле. Ничек яшәрбез биредә?

— Лафа бетте,— дип кабатлады Пахом.— Яна мәдир кырыс, үзе әллә ни кычкырынмый да кебек. Әмма күзләре үтә күрә, йөзенә карау белән, оеп төшәсен. Без аны «чуен кеше» дибез. Бездә хәзер чаң сугып уяталар, чаң сугып йокларга яткыралар...

Хәзер инде барысы да аңлашылды. Ул «чуен кеше» шпаналарның койрыкларын кыскарткан. Энә, Пахом хәзер нинди! Аны да рәткә керткәннәр. Зарланмый, димәк, биредәге тормыш ана ошаган. Ә безгә ошар микән? Күрербез...

Пахом өстәлдә яткан акчаларны нечкә генә бармаклары белән капшый-капшый санарга кереште.

— Боларны,— диде,— «общий казанга» салабыз. Сезнең кашыкларга да калжа чыгар. Бездә шундый закон...

Пахом кинәт тотлыкты. Йөзен жыйрды, күзләрен кыскалады, елмайды. Акчаларны як-якка туздырып ташлады.

— Бу матур кәгазьләргә үзегезгә алыгыз,— диде көлә-көлә.— Соңгарак калып баегансыз. Алар инде гәмәлдән чыккан, хәзер яңа акчалар белән генә эш йөртәбез, малайлар...

Бу кадәресең без инде үзегез дә белә идек. Червонецлар безнең кулларга эләкми калды шул. Без гаеплемени?

Пахом эре-эре атлап чыгып китте, ишекне ябарак:

— Тиздән күрешербез,— диде.— Карантин озакка бармас...

Соңрак безнең яңга тагын ике малай килеп керде. Алар ашарга китергәннәр иде. Берсен Барлас танып алды.

— Исәнме, чыпчык,— диде (чыпчык — тегенең кушаматы икән).

Малай ачуланмады. Тешләрен генә ыргайтты.

— Күрәсендер, үлмәдем әле,— диде.

Күрдек, шактый зур калай кәнди төбөндә аз гына тары боткасы изрәп ята иде. Барлас авыз итеп карады.

— Әчегән ич бу,— диде, кашыкны кулыннан ташлап.— Кунакны шулай сыйлыйлармы? Әчесе телне куырып ала...

— Моңысына рәхмәт әйт, Барбарбар,— диде малай, күзләрен зәһәр елтыратып. (Барбарбар — Барласның кушаматы икән).— Әйдә, киттек,— диде икенче малайга.

Белмим, Барлас нәрсә уйлагандыр, ә мин көнләштем. Тизрәк алар кебек өстемә «жен тиресе»н киясем килде. Энә нинди матур аларның күлмәкләре. Картузлары да миңа бик килешер иде әле. Кайчан бетәр бу карантин?

Барлас, тары боткасын бик әче дисә дә, ашыга-ашыга ашадык. Калай кружкага салган чәйләрен дә чөмереп бетердек. Ә теге сарайда, салам арасына күмелеп калган безнең хәлвәләргә, колбасаны, ап-ак калачны тычканнар тыныч кына, рәхәтләнеп кенә кимереп яталардыр бугай.

Иртәнге чаң

Мин күзләремне ачтым. Кемдер мине төртеп уятты сыман. Юк, беркем дә түгел, уйларым мине шулай иртә уяттылар. Таң әле беленер-беленмәс кенә сызылып килә иде.

Торып утырдым, як-ягыма карандым. Бүлмәдә тынлык. Энә бер-бер артлы тезелгән караватларда минем шикелле үк малайлар йоклап яталар. Алар күп биредә. Кайсы ак йөзле, сары чәчле, кайберләренен

конгырт, кара. Малайлар бик сээр йокыйлар. Эйтерсен, алар йокла-маганнар, төн буге үз караватларында сикерешеп-микерешеп, эрле-бирле эйлэнгалеп, йөзтүбән ятып та, чалкан ятып та шаярып күнел ачкан чакта гына йокы аларны тотып алган да, барысын да шул килеш тындырып калдырган шикелле. Эна, кемдер караватка аркылы яткан. Кайсы караватнын арткы ягына ук килеп мүкәшкән. Кайберләре юрганын өстеннән ачып ташлаган. Э берәүләр юрган астына кереп, бөтәрләнеп беткән. Аларны ниндидер төнгө урал, янбашларыннан бәйләп куйганнар сыман.

Күршәдә генә Барлас изрәп йоклый эл. Йөзә агарып киткән. Авызы аз гына ачык. Эна, андарак Пахом да йокы бүрсетә. Тагын да арырак чыпчык Гариф башы белән мөндәргә чумган. Башкаларынын исемнәрен белми эл. Минем адашлар биредә бар микән?

Без бүген Барлас белән биредә беренче төнебезне кундык. Безне, мунчада коендырып, юндырып, менә шушы аран кебек зур бүлмәгә кертеп урнаштырдылар. Өсләребездән иске киёмнәребезне дә салдырып, тәнебезгә сырышып, укмашып каткан пычракны да юып төшерделәр. Без ул изоляторда бер кат тиребезне дә салып калдырдык кебек. Аның урынына, Пахом шикелле итеп, «жен тиресениән» күлмәк, чалбар киеп жибәрдек.

Э менә уйлар, сагышлар үзөбездә калды. Алардан ничек котыласың? Күнелдән аларны юып төшереп буламы соң? Менә хәзер мин дә уйланам. Әнием исемә төшә. Шунда үз-үземә, үлгән ич ул, дим, Шунда ук тагын үз-үземә, юк, үлмәгән, дип әйтәм. Үземне-үзем шул сүзләремә ышан-дырасым килә. Күнелем шулай тели.

Безнең кечкенә генә хутор нишләп беткән икән? Кешеләр эл дә анда яшиләр микән, әллә таралышып беткәннәрме? Э безнең кечкенә генә, тәбәнәк кенә өебез? Анда бит минем бабам, әбием яшәп калды. Исәннәрдер эл алар, исәннәрдер. Э теге «хөрмә» агачы һаман эл үсеп утыра микән? Кая китсен, үсәдер. Ана бит жил дә тия алмый, салкынга да бирешми ул... Беләм, әбием үксеп-үксеп елыйдыр. Көн дә, төн дә елыйдыр. Кайда минем Сабирым, кайда син дип, сөйләнә-сөйләнә, өзгәләнә торгандыр, мескен карчык.

Э бабай иртә үк олы юлга да чыгып кәргәндер. Түземсез жан, мине шулай өзелеп көтәдер. Беләм, картлар мине сагыналардыр. Э Мохтар абый ниләр генә эшләп йөри икән? Ул да мине исенә төшәрәдер. Мөршидә апа баласын инде бишкәтә тирбәтәдер. Покла, балам, йокла, син иртә белән йокыдан торганда бәлки, Сабир абыйң да кайтып житәр дип әйтәдер. Юк инде, мин иртә белән да, кич белән да кайта алмам, Мөршидә апам...

Уйлар артыннан шулай бара-бара, эл күптән түгел генә мин качып киткән авылга килеп чыктым кебек. Эна, күрәм, Караколак үз йортында мыжгып, кубарынып йөри. Колагы гына түгел, йөзә дә кара төслә. Эна, Газизә апа, тәрәзәдән карый-карий, елап тора сыман. Беләм, ул да мине сагына. Син качтын да котылдың, э мин һаман сагыш утында янам ди шикелле.

Беләм, ул шулай тәрәзәдән карый-карий үзенә сөеклесең исенә төшәрә торгандыр. И Хәниф абый, Хәниф абый, тереме син, әллә кабердәме син? дип өзгәләнәдер.

Минем күнелем тула. Миңа ямансу, елыйсым килә. Күзләремне яш тамчысы өчеттәрә башлый. Юк, еларга ярамый. Малайлар көләрләр. Мин иреннәрне тешләп түзәм...

Кинәт дан, дан итеп чаң тавышы янгырады. Дан, дан, дан! Бу — безгә иртәнге йокыдан торырга сигнал иде.

Кайбер малайлар, өсләреннән юрганнарын ачып, сикерешеп тордылар. Э кайберәүләр эл селкенмиләр дә иде. Барлас та мыштым гына ята бира.

Мин аның юрганын тарткаладым да:

— Тор, малай, тор тизрэк, — дидем. — Чан суктылар лабаса...

Барлас иренеп кенә кузгалды.

— Бу кадәр иртә уятмасалар да, әллә ни булмас иде әле, — дип сөйләнә-сөйләнә ашыкмый гына киенә башлады.

Кабат чан чыңлады. Бусы инде Барлас шикелле иренеп ятканнарга кисәтү иде булса кирәк. Бу юлы алар да дәррәү кузгалдылар. Ашык-пошык урын-жирләрен жыештырырга керештеләр. Бүлмә гөрләп китте. Пахом тавышы ишетелде. Ул безнен янгарак килеп туктады да:

— Йокылар тәмле булдымы? — диде авызын киң ерып. — Көймә астында хәзер инде бөжәкләр дә катып мәтәлгәннәрдер. Хәзер анда жилләр генә ыжыра булыр...

Пахом көлдә. Ә Барлас бер сүз дә эндәшмәде. Иреннәрен турсайтып, караваты тирәсәндә йөрәнгәләде, Күрәм, ачуы чыккан. Юләр дим әчтән генә. Нигә күперенә? Пахом дәрәсен әйтә ич. Чыннан да, биредә яхшы. Без беренче кабат ак мөндәргә баш куеп йоклаунын нинди татлы эш икәннән белдек. Пахом әнә шушы шатлыкны безгә белдерергә теләгән иде лабаса.

Барлас теләр-теләмәс кенә үз урынын аннан-моннан тарткалап рәтләргә кереште. Мөндәрен бер алды, бер куйды. Юрганын әле алай, әле болай сузгалап маташты. Мин дә эшкә тотындым.

Пахом тагын әйтә куйды:

— Илләп кенә маташыгыз, малайлар, ерта күрмәгез, Тәнзилә апа колакларыгызны борыр. Урыннарыгыз пөхтә булсын... Сыпырып-сыпырып кына әмәлләгез...

— Мәнә минеке шикелле, — диде бер малай, үз караватына күрсәтеп. — Мәнә карагыз! — дип мактана-мактана башын көперәйтте.

Карадык. Чыннан да, аның урын-жире бик пөхтә итеп жыештырылган иде. Малай, күпертелгән мөндәрен тәти генә, елап жибәрмәсен дигән төсләрәк кыландырып сыйпаштыргалады. Янәсе, сездән буламы сон мондый эш?..

Андарак тагын бер малай тавыш салды:

— Пөхтә урын мәнә нинди була ул! Килегез, күрегең. Кемнеке матуррактыр бит әле. Давай тикшерәбез...

Малайлар этешә-төртешә тегенен караваты янына йөгәрештеләр. Кызык бит, дәрәсә, әллә шапырынып кына маташамы? Юк, сүз әйтерлек түгел икән. Сылап куйган шикелле монның урын-жире. Бер генә сыр да күренми. Караваты да ияrlәп куйган туры ат шикелләрәк, арткы аякларына басып сикерергә жыена диярсен! Ә малай сөйләнә тора:

— Мәнә шулай италәр аны! Күзләрегең чагыламы?..

Малайлар көнлөштеләр. Бер генә сүз дә әйтмичә, үз урыннарына таралыштылар. Кайберләре урын-жирләрен янадан рәтләргә керештеләр. Мин дә юрганымны аннан-моннан тарткалап, тигезләбрәк жәйдем. Мөндәремне кырын утыртып куйдым. Үземә калса, шулай матуррак булыр төсле иде.

Ә Барласның бу «уеннарға» бер дә генә дә исе китмәде. Ул үз караватын өстән-өстән генә сыйпаштыргалады да, шулай да ярап торыр әле диде. Тапканнар мәзәк, ыспай күренергә телиләр, янәсе.

Дәрәсен әйтә иде Барлас. Мин үзем дә сизеп торам: болар шулай кылалар гына. Бер-берсен үртәшәп күнел ачалар, шаяралар. Алар бит әле үзләре да «жен тирәсен» ябынган женнәр генә. Шаярырга булсын аларга, шаярырга! Кайгырасы түгел. Өс-башлары бөтен, тамаклары тук. Ә без әле биредә ят кешеләр идек. Бәлки, Барлас бик үк ятсынмый да торгандыр. Аның танышлары да шактый күп биредә. Әмма алар безне читтәнрәк күзәталәр. Ни әйтсәң дә, алар инде «картлар», ә без мәми авызлар гына идек әле биредә.

Пахом кычкырды:

— Тизрэк жыеныгыз,— диде ул идэн уртасына баскан килеш. Үзе инде киенеп тә өлгөргән иде. Кулына папкасын да тотып алган. Йөзе бик житди. Күргәнегезчә, ул биредә дә үзен өстен тотта. Анын зур йодрыклары, озын куллары әлеге «картларга» да шом сала булыр. Шулай да кемдер арткы почмактан нәрсәдер мыгырданды. Ә Пахом шуны гына көткән кебек, папкасын ачты да:

— Белеп лыгырдыйсын, малай, син бүгөн бүлмәдә дежурный, энә сине себерке төн буге көтеп яткан,— диде теге малайнын фамилиясен әйтеп, исемлеккә билгеләп куйды.— Чират синеке!

Малай авызын япты. Почмакта стенага терәлеп, йокымсырап торган себеркегә күз ташлады. Борынын салындырып, иреннәрен турсайтты. Хәтта корсагы да берәз өрелеп китте сыман. Малайлар көлештеләр.

Инде барыбыз да киенешә башладык. Мин дә карават астыннан ботинкаларымны тартып чыгардым. Алар сап-сары күннән тегелгән, як-якларына жиз теймәләр тезеп чыкканнар. Үрдәк борынлы мондый матур затларны, аякка түгел, кулда гына тотып торырга кирәктер шикелле. Мин шатланам, әйтереп бармы, мондый ботинкаларны әле мин беренче кабат кына киям ләбаса. Тик менә алар белән ничек итеп жиргә басып йөрермен? Пычранырлар бит алар, жәл.

Ә Барлас кинәт антырап калды. Анын кулында инде кыршылып беткән иске ботинкалар иде. Мин дә гажәпләндем. Каян килгән болар? Аңлашылды. Төйлә белән кемдер Барласнын яна ботинкаларын алып, алар урунына искеләрен калдырып киткән. «Мәми авызга» шулары да ярап торыр әле, дигән, күрәсен.

Барлас йөзен чытты. Ботинкаларны төрле яклап әйләндереп-әйләндереп, борынын жаерып жирәнә-жирәнә карады.

Әгәр минекен да шулай урлап киткән булсалар, мин акырып елап жибәргән булыр идем. Ә Барлас тыныч иде. Ул хәтта берәз елмаеп та куйды. Менә ничек икән монда эшләр диде, як-ягына каранып. Гүя, каракнын кем икәнлеген хәзер үк белә иде шикелле.

— Тәнзилә анага әйтергә кирәк,— дидем мин.

— Тәнзилә анага...

Барлас мине сүземнән туктатты.

— Тынып тор,— диде.— Беркемгә дә әйтмибез. Ул каракны мин үзем тотып алачакмын. Авызында артык тешләр бар, күрәсен.

Барлас теләр-теләмәс кенә, инде үкчәләре кыйшаеп беткән, башлары тырпаеп торган шул иске ботинкаларны аякларына киде.

— Кулга төшәрсен әле,— диде ул, кемгәдер ачулы янап.— Белеп тор...

Тиз генә юынышып кердек. Тагын чан суктылар. Нәкъ шул чакта ишекне кинәт кенә ачып, бүлмәгә Тәнзилә апа килеп керде. Алга узмады. Ишек төбеннән генә:

— Барыгыз да залга, залга! — дип кычкыра торды.— Тиз булыгыз!

Кызык икән биредә: хәерле иртә дип тә тормыйлар, йокыларыгыз тәмле булдымы дип тә, иркәләп, хәл белешеп тә маташмыйлар. Чан кагып кына сөйләшәләр.

Малайлар, йөгәрешә-йөгәрешә бүлмәдән чыгып, тимер баскычны дерелдәтә-дерелдәтә, икенче катка юнаделәр. Без дә Барлас белән аларга иярдек.

Нинди ул — «чуен кеше»?

Залда инде кыз балалар жыелышып өлгөргән иде. Кай арада Тәнзилә апа да килеп житкән. Хәер, андый нечкә, ябык хатыннар бик житез булалар. Пөргәндә дә очкан шикелле генә итәләр. Әнә ул кызлар арасына барып кергән да аларга нәрсәдер сөйлә.

— Алай итмәгез, болай кыланмагыз, тынып торыгыз, — дип әйтәдер, мөгаен. Ә кызлар безнең якка караналар да пырых-пырых көлешәләр. Кемнән көләләр, аңламассын.

Залның нәкъ уртасында берничә ир кеше үзара нәрсәдер күзәтеп торалар.

Алар арасында берсе, шомарып, ялтырап торган тоташ кап-кара күн киёмнән иде. Аягыннан алып башына кадәр күн. Билендә киң каеш, фуражкасында кызыл йолдыз. Ябык, озын буйлы, чандыр йөзле. Энә ул үзенен янындагыларга кызып-кызып нәрсәдер сөйли. Әледән-әле кулларын болгап куя.

Барлас минем колагыма әкрен генә пышылдап:

— Беләсенме бу кем? — диде.

— «Чуен кеше».

— Шуңа, үзе инде. Детдом башлыгы...

Белмим, бу кушаматны кем аңа биргәндер, әмма ялгышмаган. Чит-тән караганда, ул чыннан да, кара чуеннан коелган ниндидер һәйкәл шикелләгән иде. Тик аерма шунда: һәйкәл тик кенә тора. Ә бу тере. Аның фамилиясе дә әллә ниндирәк — Гарданов.

Миңа тагын бер уй килде. Әле теге хуторда торган чагымда ук бу «чуен кешегә» охшаган кешеләрне күргәнем булды. Аларны комиссар дип атыйлар иде. Чыннан да, бу хәзерге детдом башлыгы әле яңа гына окоптан чыгып бире килгән шикелле.

Барлас миңа һаман пышылдый торды.

— Энә тегесе, түгәрәк башлысы Миша дэдәй. Завхоз. Энә Яшин абый, укытучы. — Барлас шуңа арада мине биредә күргән тагын кай-бер хезмәткәрләр белән тыныштырып өлгерде.

Ул аларның күбесен белә иде. Кайсын мактады, кайсын «фу-фу» — дип кенә әйтә узды. «Фу-фу» дигәнә нәрсә булгандыр, төшенмәдем. Һәрхәлдә «яхшы» дип әйтүе түгелдер.

Әмма берсен, бик пәхтә киенгәнән, көдрә чәчлесең, мөлаем матур йөзлесең бармак төртеп күрсәтте дә:

— Бусы Зиннур абый, — диде. — Тәрбияче ул биредә. Теләсә, рәсем төшерә, теләсә, скрипкада сыздырта. Бик шәп папирос тарта.

Шулчак Зиннур абый үзе дә безнең яңга килде. Безне өчәр-өчәр аралаштырып сәфка бастырып чыкты.

— Солдатларча булсын, — диде. — Базар түгел ич биредә.

Ә «чуен кеше» безнең яннарыбыздан, йөзләребезгә текәлеп карый-карий, әрле-бирле йөрөп узды. Ул безгә «Тавышланмагыз!» — дип та кычкырылмады, йөзөнә ачу да бәрәп чыкмады. Ә без авызларыбызны йомып шып булдық. Ул үзенен күз карашлары белән генә дә, идәнгә шак-шөк иттереп баскан адым тавышлары белән генә безне биләп алды кебек.

Ә Пахом, әлегә безнең Пахом, уртага чыгып басты да папкасындагы исемлек-бүенча безнең фамилияләрне бөтен тавышына кычкыра-кычкыра әйтә башлады.

Малайлар да, кыз балалар да: «Мин биредә, мин биредә!» — дип әйтә тордылар. Менә чират безгә дә килеп житте. Ә Пахом ни өчендер укуыннан тукталып калды, тын алды. Безгә караган килеш йөзән тагын да жыера төште. Янәсе, без аны күрәбезме? Энә элеккеге «жен-пәри» нишләтә! Ул, бәлки бу юлы безнең фамилияләрне аерым басым ясап әйтергә жыенгандыр, өлгерми калды. Барлас үзе:

— Барлас Барласович Барласов биредә, — диде. — Биредә!

Кемнәрдер пырхылдап көлештеләр.

— Сабир Хасановский! — дип кычкырдым мин дә. — Биредә!

Пахом берәз ачуланды бугай. Ни әйтсәң дә, бу юлы без аны уздырдык. Аңа папканы шап иттереп ябып кына куясы калды. Инде барлау бетте дигәндә генә, нәкъ безнең каршыбызга Тәңзилә апа очынып килеп кунды да, саескан кебек тышкылдый башлады. Башта миңа бармагы белән төртеп:

— Әле яна гына бире килеп элкте,— диде.— Кичә генә изоля-
тордан чыктылар. Ә бусы,— диде Тәнзилә апа,— бусы «атаклы»
Барлас. Аны, мөгаен, бөтен шәһәр беләдер. Узган елны качып
киткән иде...

Гарданов абыйның әллә ни исе китмәде.

— Мин,— диде,— шундый атаклыларны ярата төшәм. Алардан шәп
солдатлар чыга. Куркуга бирешми торганнар...

Тәнзилә апаның йөзө тозлы кыяр шикелле бөреште. Детдом баш-
лыгының мондый сүзләре аның күңеленә хуш килмәде бугай. Ул бу
юлы Барласка нык кына сабак укытырга теләгән иде дә, барып чык-
мады. «Чуен кеше» алай ук чуен түгел икән. Әллә инде хәзергә кал-
дырып торырга, соңыннан сөйләшсә булдымы?

Эш шундый белән генә бетсә яраган да булыр иде әле. Инде ир-
тәнге ашка барырга дип торганда гына тагын бер «бәла-каза» бу-
лып алды. Гарданов абый санитарларга безнең кулларыбызны күзә-
тергә кушты.

— Кашыкны чиста кул белән генә тоталар,— диде.— Шәйләгез,
кабат әйтсә булмасын.

Санитарлар — кыз балалар иде. Без барыбыз да, жиннәребезне сыз-
ганып, кулларыбызны алга суздык. Ә кызлар ашыкмый гына саф буйлап
тикшерә киттеләр. Ник бер генә елмайсыннар, бик житди кыланалар.

Мин үз кулларыма карадым. Мин әле аларны беренче кабат кына
күрәм шикелле. Әнә нинди икән минем кулларым. Бармакларым кәк-
рәя төшкән, тырнакларым озын, очлары бөкрәеп килгән, төсләре кап-
кара. Мин шул тырнаклар белән гел туфрак казып йөргәнмен кебек.
Бу минутта мин тырнакларымны бармагым белән бергә кисеп ташларга
риза идем. Ләкин соң иде инде.

Күрәм, Барласның да хәле шәптән түгел. Учларына төкерә-төкерә
чалбарына ышкый. Чалбары буяла, ә кулындагы таплар бетми. Ачуы
килә Барласның, нәрсәдер мыгыраана...

Их, без ахмаклар! Әле бая гына кулларыбызны сабынлап, ышкып
юган булсак, мондый хурлыкка калган булыр идекмени? Ә санитарлар
әнә малайларны берәм-берәм сафтан чыгара торалар. Кулларыннан
гаеп тапканнар. Бу килеш аларга кашык тоттырмасылар!

Менә берсе — сап-сары чәчлесе, зап-заңгар күзлесе — борынын жые-
рып, жирәнә-жирәнә, минем бер кулымны үз кулларына алып, нин-
дидер шакшы бер әйберне тоткан шикелле итеп өскә, аска әйләндере-
п-әйләндереп карады. Сөйләшеп, үгетләп тормады.

— Сафтан чык,— диде.

Барласка да шундый ук әмер бирде. Барлас теләр-теләмәс кенә
минем янга килеп басты.

Гарданов абый сөгәтәнә карады.

— Да,— диде,— иртәнге ашка вакыт бик житкән, ну, понимаете ли,
бераз көтәргә туры килер. Башта әнә тегеләр кулларын янадан юып
килсеннәр. Пычрак кул белән ашарга хәрәм. Все за одного, один за
всех диләр бездә! Ничего не поделаешь, егетләр!

Малайлар залда авыз суларын йота-йота көтә калдылар. Мөгаен,
безгә ачулары күбекләнеп күпергәндер. Шулай булмый хәле юк. Ач
корсак жеңенче кузгата.

Без янадан шатыр-шотыр юынабыз. Кулларны кызартканчы ышкый-
быз. Яныбызда тагын берничә малай кайнаша. Берсе сөйләнә:

— Кичә аякларны тикшәргәннәр иде, бүген кулларны, иртәгә, балки
колак тишекләренә дә чират житәр. Көт тә тор...

Барлас та сүзгә кушылды:

— Эшне әнә ничек йөртә бу «чуен кеше»,— диде.— Хәйләкәр...

— Ничек? — дидем мин, гажәпләнеп. Барлас нәрсәдер сизенгән булса
кирәк.

— Ничек булсын, үзезбезне үзезбез белән суктыра.

Иртэнге аштан соң барысы да аңлашылды. Кайбер малайлар безне чучкалар дип тә, тирес кортлары дип тә мыскылладылар. Сезнен аркада ачтан үлә яздык, имеш.

Энә нәрсә икән ул үзөбез белән үзөбезне суктыру! Энә ни өчен «чуен кеше» кычкырынмый, ләкин эшне бик шома йөртә. Один за всех, все за одного! Берәү гаепле, башкалар да жәзасын күрә...

Бер-берөбезне этә-төртә гөрләшеп ашханәгә кердек. Безне биредә дә шул, әлегә Тәнзилә апа каршылады. Ул нигәдер жиннәрен сызганган. Башына ак калфак кигән. Зиннур абый да биредә, бер читтәрәк күзәтеп тора.

Малайлар шыбырдашып стена буена чиратка тезелештеләр. Мин дә, Барлас та шунда кереп сыендык. Дежурныйлар безгә тимер кашык өләшеп чыктылар. Без Барлас белән тәмам сәерләнеп калдык. Кашык-бирделәр, ә өстәлләр шып-шыр. Хәтта су да куймаганныр. Нәрсә ашар-быз соң без? Көтәбез. Менә кухнядан кып-кызыл, тулы йөзлә бер хатын килеп чыкты. Мөлаем елмая, безгә карап күзләрен елтырата. Менә ул, кулындагы бик зур шешә кебек пияла савытны өстәлгә бастырып куйды. Тәмләп кенә эчегез әле, оланнар, саулыкка булсын, диде. Бу савыт эчендә сары төсләрәк ниндидер эчемлек тулып тора. Нәрсә икән? Барлас миңа карый, син белмисеңме, ди бугай. Мин каян белим.

Малайларның йөзләре сытылды. Берсе, шул бетмәгән балык мае инде, дип авызын кыйшайтып, елаган төсле итеп ыңгырашып зарланды. Эһә, белдек, биредә аш урынына балык мае эчәрәләр икән.

— Ач карыңга костыра ул, валлаһи, костыра,— дип Барлас укшый да башлады. Ә алда инде Тәнзилә апа үзе малайларның кашыкларына май сала. Эч-эч дип әйтә тора! Малайлар башта күзләрен чытырда-тып йомалар, авызларын зур ачып, хап иттереп кенә йотып жибәрәләр. Артыннан тоз кабалар.

Кайберләре башларын боргалап маташалар. Әмма барыбер эчмичә булдыра алмыйлар. Карыша башласалар, Зиннур абый, эһем-эһем дип тамак кыра. Янәсе, мин дә биредә.

— Эчегез, биргән чакта,— ди,— Мондый шифалы затны яралы солдатларга да бирмиләр әле. Бик шатланып эчәрләр иде дә, тәтеми аларга. Ә сезнен энә, алдыгызга китереп куйганнар.

Тәнзилә апа да кыстый. «Тешләрегез таза булыр,— ди.— Сырхау тимәс. Буйга үсәрсез...»

Ә теге тулы йөзлә хатын:

— Мин үзем дә шуны көн дә өчәр кашык эчәм,— ди.— Жаным рәхәтләнеп китә...

Бәлки, дөрестер дә. Энә аның бит алмалары нинди алсу. Үзе юан, күзләренә ут үрләгән диярсен. Тешләре ап-ак, авызына вак кына шикәр кисәкләре тезеп куйган шикелле...

Юк, болай гына безне кызыктыра алмаслар иде әле. «Чуен кеше» килә калса, үгетләп тормас. Беләбез...

Балык маен эчеп котылганнар шунда ук өстәл янына тезелешеп утыралар. Тик шуңнан соң гына дежурныйлар аларга аш китерәләр. Калай савытта әлегә тары боткасы. Әч бармак кадәр генә икмәк кисәге. Калай кружкада сахаринлы чәй. Әче дә, төче дә шикелләерәк. Шул үзе инде — табада кыздырылган кишер суы.

Миңа балык мае бик ошады. Бик яратып эчтем. Хәтта кашыкны да ялап алдым. Ә Барлас кулларын бутап, аякларын тыпырдатып торды. Бер кашык балык маен эчә-эчә, суга бата язган шикелле йотлыгып бетте. Ачуы чыкты, кызарынды, бүртеңде. Тәнзилә апа рәхәтләнеп көлдә. Качкан өчен Барластан ул шулай үч алды шикелле. Май эчерең!

Барлас:

— Балыкның үзен генә бирсәләр ни була? — диде, соңыннан минем янга утырып.— Койрыгыңнан гына тотып кимерер идек, малай. Боларның ашлары белән үз сөякләреңне дә күтәрә алмасың.

Мин эндәшмәдем.

Ашханәдән чыгып, без Барлас белән үз бүлмәбезгә кайтып кердек. Дежурныйлар идәннәрне себереп чыкканнар иде инде. Форточкаларны ачып куйганнар. Бүлмәгә кышкы саф һава ташып тулган. Кинәт күрәп алдык: иң арты читтәге бер караватта, юрганын башыннан ук ябынып, кемдер йоклап ята иде.

Барлас, чылчыкны тотып алырга жыенган мәче кебек, экрен генә атлап карават янына килде. Тегенә өстеннән юрганын тартып алып ачып жибәрде. Үзе шунда ук:

— Мортаза! — дип кычкырды. — Мортаза, синме бу? — диде тагын исе китеп.

Шунысы гажәп иде: Барласның бу элеккеге танышы Мортаза юрган астына яшеренеп ап-ак булки кимереп ята икән. Мәнә ул ашыга-ашыга, авызындагы кисәген шатыр-шотыр китереп, тиз-тиз чәйнәп йотты да кулындагысын күлмәк астына тыкты.

— Эчем авырта, малай, — диде. — Борып-борып ала, ват, ятарга туры килә.

Барлас шаркылдап көлде.

— Кешеләрдән качып ашагач, авыртмый хәле юк. Мәнә, безгә дә бирсән, сырхавы сразу бетәр иде...

Мортаза Барласның тел төбен шунда ук төшенеп өлгерде. Тиз генә мөндәр астыннан алып икебезгә дә берәр булки тоттырды.

— Ша! — диде. — Сөз мине күрмәдегез...

Үзе яңадан юрганын башына тартып япты. Ах-ух килеп ыңгырашкан булды. Шул арада бүлмәгә гөрләшәп малайлар керә башладылар. Без, бернәрсә дә булмаган, бернәрсә дә күрмәгән кебек тыныч кына үз караватларыбыз янына китеп бардык. Югыйсә, Барлас бу «авыру» Мортаза белән озаграк сөйләшәргә уйлаган иде бугай. Ә хәзер ярамый. Малайларның «буза» чыгарулары мөмкин. Хәзергә гауга урынсыз иде. Хәер, чәүкә чәүкәнән күзен чукуп чыгарамы соң? Ни әйтсән дә Мортаза — «үз» кеше. Бу кадәресе мин үзем дә белә идем инде. Ул теге вакытта да бу йортның күп кенә эйберләрен базарга илтәп «аякландырган», мәнә хәзер дә тикмәгә генә «авырып» ятмый икән ул...

Барлас нигәдер шатланып китте. Биредә тора башлаганнан бирле беренче кабат йөзә ачыла төште. Ул хәзер үзенә генә билгеле булган ниндидер ачыш ясады сыман...

— Биредә дә яшәп була икән, малай, — диде. — Яшәп була...

Нигә яшәп булмасын, ди. Әнә тышта бөтерелеп-бөтерелеп кар ява, жил ыжгыра, буран дулый. Ә без жылы бүлмәдә. Мин дә шатланам. Шунда ук миңа тагын уйлар килә. Барлас юкка гына дәртләнми. Ул нәрсәдер беләп алды. Малайлар биредә нәрсәдер «кыландыралар». Каян килгән Мортазага ул ак булкилар? Андый-мондый гына түгел, французскийлар! Әнә бер малай, кесәсеннән жәт кенә конфет алды да, жәт кенә авызына тыгып куйды. Каян алган? Балки, аны да Мортаза сыйлагандыр. Әнә, тегеләр нишли анда? Кулларын буталыйлар, һавада нәрсәдер тотып алырга телдilər сыман. Ах, шельмалар, тәмәке тарталар ич.

Ипләбрәк карасам, алар арасында «авыру» Мортаза да пыскыта. Ул инде урыныннан торган, авызын ера-ера көлә. Нигә көлмәсен ди, французский булкилар ашасын да, күнелсез дә булсын?

Барлас мине кисәтә куйды.

— Эндәшмә, — диде. — Ләм-мим! Биредә әләкчене момент акылга утырталар. Башына юрган каплайлар да дөмбәсләп ташлайлар. «Темны» ясыйлар. Кем сукканын белми дә каласын.

Юкка гына шатланганмын. Әнә, кемнәр янына килеп әләккәнмен. Эчем поша башлады. Миңа да биредән качарга кирәк булды, ахрысы.

Яз гына килеп житсен, качам! Уз хуторыма китэм. Кешеләрдән сораша-сораша юлын да табармын әле. Анда мине әбием, бабаем сагынып көтәләрдер. Ләкин яз әле бик еракта иде шул, бик еракта.

Исемә төште. Безне бит әле бая гына кулларыбызны рәтләп юмаган өчен дә «үзөбезне шул үз кулларыбыз белән суктырганнар» иде. Ә боларны нигә беркем дә күрми? Ә Пахом кайда? Иртә белән генә күренде дә, күздән югалды. Хәзер канцелярияда әллә нәрсәләр язып-сызып утырадыр. Писарь ич ул. Ә биредә аның да теше үтми, күрәсен... «Лягавый» буласы килмидер. Шпаналар моны гафу итмиләр. Барласның миңа ләм-мим дип кисәтүе әнә шул хакта иде...

Ә хәзер, әнә, чаң чыңлады. Бусы нигә, нишләргә? Моннан соң ни буласын хәтта Барлас та белми иде. Бу юлы без бөтен бүлмәләргә янгыратып чаң сугучының үзен дә күрдөк. Бу — карсак кына, чал сакаллы, шактый карт кеше иде. Ул кулындагы жиз кыңгырауны чыңлата-чыңлата: «Укырга, балалар, укырга!» — дип ишекне ачып кычкыра-кычкыра узды.

— Галимжан бабай әле дә исән икән, — диде Барлас. — Жайлы карт. Безгә, улларым, кызларым дип кенә дәшә...

Малайлар бүлмәдән чыгып каядыр йөгәрешә башладылар. Әмма аларның кулларында дәфтәрләр дә, китаплар да юк иде. Коры күл белән сабакка баралармы? Ләкин гажәпләнергә кирәк түгел иде. Ул чакта андый затларны каян алсыннар ди? Көтә тор, эзерләп куйганнар...

Укырга! Йөрәгем жилкенеп китте. Хутордан чыгып киткәннән бирле бу турыда уйлаганым да булмады диярлек. Ничек оныттым соң мин бу хакта? Үз-үземнән оялдым. Йөзем кызарып чыкты. Мин бит әле кайчан гына аксак мөгаллимнең «бик-бик сәләтле» шәкерте идем.

Кинәт үзем яза-яза ясаган «Әлифба» исемә төште. Аны да үзем белән алырга акылым житмәгән, юләр. Менә хәзер ярап торыр иде әле. Мохтар абый бүләк иткән ал, зәңгәр тышлы дәфтәрләремә кул тидереп та өлгөрмәдем. Балки инде авылга хатлар язып та салган булыр идем. Үкен-үкенмә, хәзер ни файда?

— Әйдә, — диде Барлас, жинемнән тартып. — Нигә оеп калдың? Тәнзилә апа күрсә...

Ә мин «чуен кеше»не хәтерләп алдым. Меңә ул килеп чыкса бирегә, буш итмәс...

Без коридор буйлап йөгереп киттек. Янәшә ике бүлмәнең берсендә кыз балалар чыр-чу киләләр. Анда инде укытучы Яшин абый тавышы да ишетелә иде. Икенче бүлмәдә ир балалар. Алар төрлө-төрлө өстәлләр тирәсенә бөкрәешеп утырганнар.

Без, арык кәжә шикелле, чак кына аякларында басып торган өстәл янына мыштым гына бөкәшәп утырдык.

Укытучы Зиннур абый жәт кенә Барласны күреп алды. Елмайды. Озак кына карап торды.

— Сине тиз генә танырлык та түгел, — диде. — Әнә ничек буйга тартылгансың, полный егет булып житкәнсең. Барлас кына түгел, хәзер сине Барлас Барласович дими хәлең юк. Менә тагын очраштык...

Барлас янып, кызарып чыкты. Оялды, күрәсен. Милиционерлар белән дә «син» дип сөйләшкән Барлас, хәзер телен йотты кебек. Качып йөргән вакытында кайларда булганын, ниләр эшләгәнен сөйләсә, малайларның колаклары үрә торыр иде. Зиннур абыйның да исләре китәр иде. Юк, ул хакта безгә бер сүз дә ычкындырырга ярамый. Хәтерегездәдер, безгә бит шулай кушылган иде. Кем, кем, әмма шпана вәгдәне бозмый...

Зиннур абый безнең яныбызга килде. Барласны аркасынан чәбәкләде.

— Ярый, үпкәләштән булмасын, узган эшкә салават, — диде.

Аннан соң укытучы миңа күзләрен елмайтып карады да:

— Исеменне әйтсәнче, егет,— диде.

— Сабир Хасановский.

— Исемен әйбәт, фамилияң бик кызыклы икән. Быковский, Барановский кебегрәк булып чыккан, бәлки, Хәсәновтыр...

Менә бит укуның беренче сәгатендә үк шатлык белән очраштым. Минем чын фамилиям үземә кайтып төште. Нишләп мин Хасановский булым, ди, әлбәттә, Хасанов. Хасан улы ич мин.

Малайлар көлештеләр. Беләм, алар миннән көлмиләр, минем өчен шатланалар булыр. Адашкан кешегә юл күрсәтү кебегрәк иде бу. Бәлки бу малайларның да кайберләре чит-ят фамилия белән, хәтта чит исем белән йөриләрдер. Алар да бер заман үз фамилияләрен белерләр, үз нәселләренен очына килеп ябышырлар...

Ә хәзер без укырга керештек. Юк, бу чын мәктәп түгел. Шактый салкын, кысан бер бүлмә. Без биредә укырга-язарга гына өйрәнәбез әле. Кайсыбызга жиде-сигез яшь, кайберләребезгә инде унөч, ундүрт тулып килә булыр. Кайберләребез әле әти-әтиләре исән чагында бер-ике ел мәктәптә дә булып өлгәргәннәр. Ә хәзер алар да «беренче» класста утыралар. Хәер, беренче классмы, яки икенче, өченче классмы — кем белә? Укыйбыз, шул житкән.

Ике, өч малайга тузып, кыршылып беткән бер Әлифба. Березбез укыганда икебез, өчбез аның артынан сүзләрен кабатлап тора. Бүлмә гөр килә.

Соңрак укытучы зуррак малайларга берәр бит кәгазь өләшеп чыкты. Карандаш кисәкләре бирде.

— Кәгазьне сак тотыгыз,— диде.— Хәзер ана бөтен жирдә кытлык.

Кечкенәрәк малайларга ниндидер дүртпочмаклы, жәйпәк караташ кисәкләре бирелде.

— Бу графит дип атала,— диде Зиннур абый.— Ана акбур белән генә язалар. Бик жайлы нәрсә...

Миңа шунысы туры килде. Рәхәт, язасын да бозасын, язасын да бозасын.

— Инде язарга өйрәнәбез,— диде Зиннур абый.

Аннан соң ул алгы стенага эленгән кара калайга хәрәфләр язып чыкты. Хәрәфләр бер-берсеннән шактый ерак куелганнар иде. Укытучы аларны безгә кычырып укырга кушты. Без барыбыз да берьюлы «А, б, в, г, д»,— дип бөтен тавышыбызга кычкырыштык. Тәрәзә паялалары ичкә чыдагандыр, искиртмәле.

— Хәзер инде шул хәрәфләрне кәгазьләрегезгә, графит такталарыгызга күчереп язып куегыз...

Бүлмәдә шау-шу тынды. Малайлар иреннәрен тешли-тешли борыннары белән кәгазьләренә төртелделәр. Барлас, мин мәктәптә укыган идем дигән иде дә диюен, бая Әлифбаны да тотлыга-тотлыга гына укыды, ә хәрәфләрне язганда тирләп-пешеп чыкты. Шулай ул, уку-язу — калач белән халва ашау шикелле генә түгел. Тирләтә...

Шушы юлларны яздым да, тукталдым. Уйга сабыштым. Бүгенге көн тәрәзәсеннән ул елларга карасан, күнелгә бер бик гадилә сорау килә. Әлеге «мәктәптә» без яшьләребез белән бик чуар идек. Бая гына әйткәнәмчә, безнең арабызда инде жиденче класста укырга тиешле малайлар да бар иде. Аларга да Әлифба бирделәр. Укуларны «А» хәрәфеннән башладык. Бу дәрәс идеме?

Минемчә, дәрәс, бик дәрәс булган. Без Әлифба тотып янадан балачагыбызга кайттык шикелле. Без телебезне «А» авазы белән ачарга тиеш идек. Әлифба — бөек китап. Анардан башка галим дә юк, әдип тә юк. Кеше — шул беренче китаптан башка дөм-сухыр. Менә нәрсәне искә алганнар безнең укытучыларыбыз.

Безнең кулда тормышыбының иң-иң беренче китабы иде бу.

Ренат Харис

Эт уйната берәү кала уртасында —
уяу булсын, усал булсын, тугры булсын!..

Ат уйната берәү дала уртасында —
күндәм булсын, көчле булсын, житез булсын!..

Этем дә юк, атым да юк... Сүз уйнатам
басып торып дөньяның кыл уртасына.

Болытларның бүген агы ага,
каралары кая киткәндер...
Ак болытлар белән аралашып,
агып кайтты зәңгәр үткәнем.

Күкләр сыйган күлдәвекләр кайтты...
Әй, тавыклар, зинһар кәрмәгез,
иң беренче күргән диңгеземнең
тиңсезлеген вата күрмәгез!

Кәгазь самолетлар кайтты жанга,
кабат канатланды хыяллар —
кәгазь самолетта очып менеп,
йолдызларга исем уялам.

Тарзан урманнары шавы яңрый...
Табигатьнең кыргый баласы
бик буласым килә минем бүген —
ирек бирми Казан каласы...

Таяк аргамаклар көтүенен
күзгә керде жылы тузаны,
һәм йөрәктә янә иярләнгән,
юлга әзер атлар кузгалды.

Якты Кәшә кайтты, жылы Казма,
кыю Зөя, моңлы Бола-су.
Күзгә яшьләр килде... Юк, түзәбез!
Әйдә, энә каләм еласын...

Жан талпына, үрелә болытка —
туктатырга, ахры, ашыга.
Ә болытлар шундый якын ага,
хәтта кагылалар башыма.

Көз гөллөре

Көз гөллөре чәчәк аткан саен
яз янадан кайта күнелгә.
Иң кадерле истәлекләр булып,
чәчәкләрдән чыklar түгелә.

Кайберләре тама салкын жиргә,
кайберләре тама йөрәккә...
Кайсылары икән, кайсылары
сагынырга безне өйрәтә?!

Кайберләре, әнә, елый сыман,
кайберләре жырлый — тыңласан.
Кошсыз тирәк булыр иде йөрәк,
сагынулар әгәр булмаса!

Сүрән дөнья буйлап жилләр исә...
Көз гөлләре чәчрәп яналар —
«Син бит тормыш, һәрчак жылы!» — диеп,
жырлаталар безне янадан.

Кемне кысып маташасыз,
әй сез, мескен ваклыктар?!
Йөрәгемдә — кысқан саен
көчә арткан хаклык бар!
Мин бирешмәм төрткәләүгә,
кызмамын ышкулардан...
Вакытлыча гына көчлө
һәртөрлө эшкурлар.

Алга карап туры барам,
атлыйм атлый белгәнчә.
Үкчәмдә сез сытыласыз,
исән кала гөл-чәчәк.

Сезнең өчен мин, һай, авыр —
чөнки миндә хаклык бар.
Кайчан, кайда күтәрелгән
хаклыктарны ваклыктар?!

Мин нинедер ватам, имеш!..
Нәрсәндер жимерәм!..
Авасынны аударырга,
әйе, давыллап өрәм.
Ныгыйсыны ныгытырга
кызганмыймын һичнәрсә!
Сөембикә манарасы
тураер мин терәсәм.

Киев. 1986 ел. Жәй.

В год 986. Пришли болгары магометанской веры. говорят: «Ты, князь, мудр и смыслен...»

«Повесть временных лет»

Днепр дулкыннарында
бер мең еллык пышылдау...
Ертык күктән кояш төшкән
пляжлар бушлыгына.

Күзем кояшка ябышкан,
колагым — дулкыннарغا...
Бармы сударда таныш өн?
Бармы таныш эз ярда?

Бар ич, бар — ап-ачык күрәм
һәм ап-ачык ишетәм:
Киевка килгән болгарлар
руслардан каек көтә —

бу якка алар чыкмакчы,
мин басып торган якка...
Мин каршылашам... Арада
мең еллык тарих ята.

Өндәме бу, төштәме —
яшерен очкан бер йолдызның
керфегемә төшкәне?..

Мин мәрттәме, уяумы —
шул йолдыздан аккан нурны
эчәм-эчәм, туялмыйм.

Мин жанлымы, жансызмы —
тәнем эреп юкка чыкты,
шәрә калган аң сызлый...

Яратам сине, яңгыр

Яратам мин сине, яңгыр, яратам —
карлы-бозлы булсаң да,
маңгай тире кебек тозлы булсаң да,
көтмәгәндә килергә яратсаң да,
дөбердәп явып, сабантуйларны таратсаң да,
туй күлмәген манма су итсәң дә,
тузан туен бастырмыйча китсәң дә,
яратам мин сине, яңгыр.

Көндөз яусаң, көмеш төсле коеласың...
Төнлә яусаң, моңсу буласың,
әйтсәң дә күкнең кара ятагында
син, суккач та тәкәббер яшеннең яңагына,
елыйсың кебек хисләренә буыла-буыла...
Уйсулыкка сулар тула...
Миңа уйлар тула, уйлар тула...

Тамчыларың кайчак тотам теләм белән —
хуш исе сүз, жимеше дә сүз гөлем белән.
Һәм сүзләрдән тезәм гөләп...
Ә гөләптән керосин исе килә башлый кинәт.
«Замана!» дим, сине һәрчак пакькә юрыйм.
Үпкәләргә һич юк урын —
болытыңны мин бит ертам самолетта,
боз яудырыр диеп, куркып, тотам утка.
Жирнең барлык бөек шагыйрьләрен беләм —
шигырьләреннән күңелемдәге иләм!
Ә син, яңгыр, күк шагыйре, яу, яу тынмый,
аңласам, да, аңламасам да тыңлыйм
һәр тамчыңның бөек тавышын
һәм күк белән кавышам.

Яратам мин сине: яңгыр, яратам —
үләннәрне өскә тарткан өчен дә,
су сипкәнгә янгынарның үченә,
чистартканга Жир сулайсы һаваны,
булган өчен йолдыз нурының давамы,
һавалардан юганга кеше эзен,
тамызганга кеше теленә күк сүзен...
Йөгереп чыгам мин каршыңа яңгырап,
әвереләсем килеп синдәй яңгырга!

Нишләтим мин сине, нишләтим?
Дарьялар иркенә салыйммы?
«Коткар!» дип ялварып кул сузсаң,
ботаксыз тал булып калыйммы?

Өөрмә эчендә бөтереп,
яшенле болытта өтимме?
Син аска очканда яныңнан
мин сукур бөркеттәй үтимме?

Нишләтим мин сине, нишләтим?
Зиндандай кысыймчы кочакта —
янып бет көнләшү утынан
кабынган аяусыз учакта.

Жыр агышы өзелә дә,
колакта кала чыны.
Өзелгән жырның чыңында
яшидер моңның чыны —
яралы хатирәләргә
бер дәва булырда;
балачакның якты көне;
гыйшыкның жылы Ае;
иң беренче үбешүнең
буылып калган тыны;
эниңең, кул изи-изи,
һәйкәлгә күчкән сыны...
Шушы мизгел өзелештә
әллә нинди тылсым бар...
Жыр, өзлексез агып торса,
әйләнер иде суга.

«Дмитрий Донской» теплоходында

Идел түгел,
су да түгел —
ага куерган Вақыт...
Дулкыннарында кай ара
уйларым кала батып.

Уйларым артыннан үзем
тирән тарихка чумам...
Һәм элэгәм шул мизгелдә
ике сөңге очына —

Пересвет белән Чалу би...
Агыла Жиргә ал кан...
Ике сөңге арасында
Булмакчы идем калкан!..

Икесе дә сынды миндә,
тәндә калды... күмелде...
Пересвет оныгы — дусым!
Безгә яшәү күңелле.

Ике баһадир егылган
урында әрем үсә.
Жилләр булып еллар исә —
без мәңгелек,
без исән...

Бернинди авырту сизмим
ни тәндә, ни аңымда...
Ләкин менә, җанчы ярып,
сөңгеләргә кагылма.

Иң авыр йөк

Нинди авыр йөк соң рухны аска тарта?
Уйлыым, уйлыым — ни икәнән булмый табып...
Мин — дусларның хыянәтен белгән кеше,
йөрткән кеше иннәремдә бозлы табут,
бу дөньяның оймаг багларыннан чыгып,
төшкәндә дә тәмугтагы утлы чанга,
бу кадәрле сызлый-сызлый уфтанмадым,
болай авыр булмый иде ничкайчан да.
Нинди авыр йөк соң рухны аска тарта —
үзәннәрдән мин үрләргә менәм көчкә?!
Һәм аңладым: әйтелмәгән күпме рәхмәт,
әйталмаган күпме каргыш йөртәм эчтә.

Суга баткан ут

Пышылдап әйткән сүзләрен
уйларны адаштырды...
Ят дөньяга барып чыктым...
Ә күрдем таныш кырны.

Зәңгәр кәр...
Таныш йолдызлар...
Син дә мин...
Яна учак...
Утка этәсән... Мин сине
«Бергә керик!» дип кочам.

Безгә жылы...
Безгә рәхәт...

Өметләребез якты...
Зәңгәр кар эреп су булды,
учак шул суга батты...

Кара күккә күтәрелде
уттан калган яктылык,
очып китте бүгенгемә
иң сагышлы хат булып...

Пышылдап әйткән сүзләрен
китерде шушы хатны...
Укырга дип алган идем —
йөрәгемә ут капты.

Эрерләр карлар, эрерләр
кырларга ятканнары,
умырзаялар шытасы
аланны япканнары,
урманның шаулы башына
уй булып кунганнары,
язны көтеп, ерымнарга
шым ғына тулганнары...
Жылылык тантана итәр,
жирдән аерыр тезен,

Һәм ачылыр умырзая —
язның зәп-зәңгәр күзе!
Дымлы күзләре белән яз
күрер, аңлар барын да:
яшәү бит ул — суыклыкның
жылына баруында.
Эрерләр карлар, эрерләр
хәтта безнең арада...
Тик шытармы умырзая
кардан калган ярада?

Шагыйрь һәм драматург Рөстәм Мингалим әдбиятка 60 нчы еллар башында килде. Балачаклары сугыш елларына туры килгән яшьтәшләре кебек шактый авыр тормыш юлы узган Рөстәмнең шигырьләрен укучы шунда ук үз итеп, яратып кабуд итте.

«Әйт, кояшым», «Эләр» исемле беренче шигырь китаплары белән әдбиятыбызга килеп кәргән Р. Мингалим, житмешенче елларда инде үзенең яңа шигъри ачышлары белән күренекле ижадчылар сафына басып, яңадан-яңа шигырь китапларын укучы кулына тапшыра килә. Ул балалар әдбиятын үстерүдә дә үзеннән сизелерлек өлеш кертте. «Минем дзүлэт», «Күз карасы», «Иртэгә», «Ике авыл арасы» дигән үзенчәлекле поэмаларын язды, берничә матур хикәя ижат итте.

Соңгы елларда Рөстәм Мингалим драматургия жанрында актив эшли. Курчак театрлары өчен «Сихерлэнгән урман», «Урман улы Зурмөгез», зурлар өчен «Кайда сез, ирләр!», «Тау астында илле бүре», «Дүрт кешелек утыргыч», «Мин сине шундый

сагындым» һ. б. драма эсәрләрен язып, бүгенге тормышның төрле якларын сәхнәдә яңача сурәтләүдә уңышлы адымнар ясады. Аның пьесалары Г. Камал исемендәге Татар дзүлэт академия театрында, Әлмэт татар драма театрында, Мәскәүнең Үзәк курчак театры сәхнэләрендә куелды.

Юбиларны купсанлы укучыларыбыз исеменнән кайнар котлыйбыз һәм яңа ижат уңышлары телибез.

Рөстәм Мингалим ӨЧЕНЧЕ БҮЛМӘДӘ ЭТ ЯШИ

ДРАМА

Катнашучылар:

Гөлия,
Райман,
Таксист.

Лу.
Карт (Райманның әтисе).
Карчык (Райманның әнисе).

БЕРЕНЧЕ БҮЛЕК

Эт өрә — караңгыда ул күренми.

Гөлия (тавышы гына ишетелә). Өрмә, өрмә! Ярамый! Әйдә... Сы-но-о-ок¹, акыл-лым минем. Киттек. Әйгә керәбез. Әйе, әйе, әйгә. Акыллы булганың өчен үзеңне яратам... Әйдә, кадерлем... Сыно-о-ок.

Әкрәнә барган музыка тынып кала.

Пәрдә ачыла.

Шәһәр иртәсе. Өч бүлмәле фатир. Өй заманча жиһазландырылган. Диван. Телефон. Китаплар. Стенада кечкенә кызыкчының зур фоторәсеме.

Райман (кулындагы түгәрәк көзгегә карап үз-үзенә). Хәерле иртә! Әй, ир кеше! Эндәшмисеңме? Кырынып жибәр. Картайма! Төкер син доңияның вак-тояк кайгыларына. (Әкрәнә тавыш белән.) Искесе китсә, иңасы табылыр... «Минем көеф яхшы!» диген. Шулай әйт. Килештекме? (Кулындагы көзгегә кечкенә остана куй.)

¹ Сынок — шенәк сүзеннән ясалган кушамат.

Гөлия (*аш-су бүлмәсеннән чыга, ку-
лында чиләк*). Кем белән сөйләшәсең?

Райман (*кырыну приборын ала*). Эт
белән.

Гөлия. Чиләк кичәдән бирле чүп бе-
лән утыра. Чыгарам дигән идең, чыгарма-
гансың.

Райман (*хатынына бөтенләй игъти-
бар итмичә*). Сыно-ок! Хау!

Өченче бүлмәдәге эт, юан тавыш белән
өрөп, җавап бирә.

Гөлия. Чәйнек ташымасын, карый
тор ала.

Райман (*аңа игътибар итмичә*). Хау,
хау!

Эт ике тапкыр өрөп куя. Гөлия чиләгән
чыгара китә.

Райман. Молодец, Сынок!

Телефон шалтырый.

Райман. Тыңдыйм... Хатының кир-
кәсә, номерыңны дәрәс җый! Минем ха-
тын кирәкәсә, соңрак шалтырат... Мин хәзер
эшкә китәм. Бер сәгәттән китәм, дуңгыз!
(*Телефонны куйгач, үз-үзенә*) Кайчан ки-
тәсең ди, ват син аны?!. (*Өченче бүлмә ише-
генә бара*) Үскәнем, каракай, балакай...
Син әйбәт. Син матур. Булды, булды. Сы-
но-ок. Хәзер керә, хәзер ашатыр. Алты-
ным минем.

Гөлия (*ишектән кереп*). Үзе ашыгам
ди, үзе эт белән булыша. Ашарга әзер.

Райман аңа игътибар итмичә, юнну
бүлмәсенә, кырынырга китә. Гөлия өстәл
әзерли. Аш-су бүлмәсеннән чыгарып
Сыночка ашарга кертә.

Аша, Сынок, аша. Шаярма!

Юнну бүлмәсеннән Райман чыга. Көз-
гегә карый, аны яңадан урынына куя. Өс-
тәл янына килеп, нидер уйланып тора.

Чәйнек ташыган. Шуны да карамаган-
сың.

Райман. Хәтер начарланды.

Гөлия. Иртәрәк. Утыр. Һаман ачула-
насыңмы? Кичкә ачуны иртәнгә калдыр-
ма. Ярамый.

Райман (*ашаудан туктап, хатынына
карап тора*). Ярамыймы?

Гөлия. Карашың — ягымлы...

Райман. Үзгәрдең син. Усалландың.
Картая башладың.

Гөлия. Үз яшең белән картаю — бәхет
ул. Шундый сүз бар.

Райман. Жүләр сүз. Картаю нинди
бәхет булсын? Яшь калу бәхет. Ләкин бул-
мый... Мин дә картаям шул, бәхетсезлек-
кә.

Шул чак идәнгә китаплар коела. Алар өс-
тенә куйган түгәрәк көзгә төшөп ватыла.

Гөлия (*урыныннан торып*). Көзгә ва-
тылды.

Райман (*шомлы итеп*). Жир тетри.
Гөлия. Жир?..

Райман. Әлбәттә. Һәм син, жир,
мин... Тетрибез. (*Тора, идәндәге китаплар-
ны, көзгегә урынына куя*.) Көзгә генә тү-
гел... Өйләр, илләр ватыла... Жайсыз куй-
ганмындыр.

Гөлия. Ватылганмы?

Райман (*яңадан ашарга утыра*).
Ярылган.

Гөлия. Жайлабрак куйган булсаң бит
инде...

Райман. Өчкә ярылган, таралмаган,
тирәсә тотып калган. Ө көзгә барыбер ва-
тык.

Тынылк.

Гөлия (*өстәл җыештырып*). Миңа ачу-
ланып йөрүңне сизгән, күрәсең, ул көзгә.

Райман. Кичә сизмәгән. Аннан алда
ачуланышканнарыбызны да сизмәгән. Уй-
лап карасаң, безнең хәзер ачуланышудан
башка эшбездә юк. Эти-эни үлдә, кыз үл-
дә...

Гөлия. Райман?!

Райман. Үлдәләр!

Гөлия. Райман! Кирәкми.

Райман. Без иректә. Мин егет. Син —
кыз. Кайда телисең, шунда йөрисең. Кай-
чан телисең, шунда өйгә кайтасың. Аннан
икәү рәхәтләнеп ачуланышабыз. Мәнә хә-
зер безнең хәлләр ничек әйбәт.

Гөлия. Алар исән чакта да ачуланыш-
тык... Син миңа ялгыш өйләндең. Яратам
дип ялгыштың да өйләндең. Аннан мине
яратып бетермәвеңне белдең. Аерылырга-
мы, торыргамы — шуны гына белмәдән,
дәрәс бит?

Райман. Дәрәс түгел.

Гөлия. Эти-эни мине яклады, хәтер-
лисәңдер? Хәтерлисәме?

Ут үзгәрә, күчеш — узганнан бер күренеш.

Райман (*бер як читтә*). Безгә аеры-
лырга кирәк. Шушы төннән үк аерылы-
шырга! Баласың эти-эниемдә калдырып,
ниндидер ир белән очраша... Классташы.
Беренче мәхәббәтә белән очрашкан... Ике
генә тапкыр очрашкан. Сөйрәлчек!

Гөлия. Үзем әйттем бит. Безнең шә-
һәргә күчеп килгәнән, хатыны, балалары
барын әйттем. Башка очрашмыйм, гафу ит,
дидем. Юк... гөнаһым юк. Иә... Үзең уйлап
кара... Әгәр...

Райман (*тынычланып*). Елан.

Гөлия (*кызып*). Мәнә гөнаһлы булыр-
мын. Үл чакта...

Райман. Гөнаһсыз чагың бар идеме
соң синең?!

Гөлия. Бар иде!

Райман. Урам хатыны!

Гөлия. Очраштым. Ләкин тормыш ха-
қында сүз сөйләшүдән гайрә эшбездә юк...
Икенче очрашканда, Фирдүскә әйттем, баш-

кача минем белән очрашу эзләмә дидем. Миңа ыраткан кызым, торган ирем гена кирәк дидем. Гонаһым юк. Кичер.

Райман. Ире белән яшәгән, башка белән очраша биргән күп гонаһсыз хатыннары беләм мин. Фирдүс кебекләр гомер буге бармак тирәсендә әйләндерә. Очраша, коча, үбә һәм... Сиңа бер акыллы киңәшәм бар. Кызын син миңа калдыр. Әлегә әни карар.

Гөлия (Райманны бүлөп). Мин аны сиңа калдырып китәр очен тапмадым.

Райман. Үзәңгә жайлы булыр. Ялгыз башым...

Гөлия (сүзгә бүлөп). Юк. Калдырмыйм, калдырмыйм!

Райман. Ярар. Калдырма. Кызын да үзәңгә белән ал. Фирдүсәң янына бар. Әйт аңа, икебез ике читлектәгә кош кебек озак яшәдек, диген. Бүгеннән икәү бергә бәхетле булайык, икәү иректә очыйк диген аңа. Ул шуңда ук ике баласын ташласа, хатынын онытса, колачын жөеп, сине каршы алса? (Пауза.) Икәү китегез! Бәхетле булыгыз! Әгәр ул бәхеткә ашыкмаса, кичектергә уйласса... Башка кешегә кияүгә чык. Оныт беренче мәхәббәтче! Аның белән бүтән бер кабат та очрашма! Беренче мәхәббәткә түгел, ул — алдың белгән гади бер ир гена булыр. Беренче мәхәббәт! (Көлә.) Ишлектән изгә хатира. Ышан миңа! Мин дә кайчандыр, кемнеләр беренче мәхәббәте булган егет. Ә сез... уйнашчылар.

Карчык (оченче бұлмәдән чыгып). Балалар, бу ни эшгез? Кызыгыз куркыр. Итыгыз. Атагыз уяныр.

Карт (оченче бұлмәдән). Уяндым инде, уяндым.

Райман. Әни, бар урыныңа! Син бер нәрсә дә белмисең.

Карчык. Әстәгьфирулла! Кем булып жигте бу бала?!

Райман. Кереп ят, әни!

Карчык оченче бұлмәгә кереп китә.

Карт (оченче бұлмәдән килә). Әй, балалар, балалар. Шулай ыраймы. Анагызы утка саласыз бит. Мин йоклыгым алмый ятам... Килең, бар әле, син дә кереп ят. Мин аның белән үзәм сөйләшәм.

Райман (урыныннан торып). Әти?! Карт. Бар, килең. Бар. Үзәм сөйләшәм. (Гөлия икенче бұлмәгә китә.)

Карт. Ойтсыз улым. Безнең алда тавышланасың. Кызың иштер. Аның хәзер бөтен сүзгә күңеленә салып барган, синнән яшәргә ойранган чагы. Тыңларга кирәк... Ата-ананы тыңламаган — дусларын, якындарын тыңдый белмәс. Дусларын, якындарын тыңламаган — беркемне дә тыңдый алмас, бар кешегә хөрмәтсез булыр... Ул ниндә ир? Аның баласы кем булыр? (Пауза.) Ни очен үстердек без сине?

Райман. Үстердек, үстердек?! Әйе, үстердек, өйләндек. Ә хәзер хатын-кыз...

Карт. Беләм.

Райман. Берни дә белмисең син, әти.

Карт. Беләм, барын да күрәм. Атаң белән телләшеп торасың.

Райман. Килеңчә белмисең дим.

Карт. Безнең белән киңәшмәдең. Үзәңгә табып алдың. Әйбәтә туры килде. Мин килең танып торган карт... Аркасынан, билеңнән, үкчәләреннән таныйм.

Райман. Үкчәләре аның, әти...

Карт. Кереп ят! Алып кит боларны (малаеның аерым жайган урынын тудыра).

Райман. Керәм, керәм, булды, өти. Булды. (Әйбәлләрен алып, икенче бұлмәгә китә.)

Карт (үзәлдиңа). Жәңнәт кебек ойга сыймыйбыз. Тар кабергә сыя торган кешеләр! (Бұлмәсгә китә.)

Үт үзгәрә, күчеш — беренче күренеш дөвәмә.

Райман. Хәтерлим. Алар сине яклады.

Гөлия. Менә шул тавыштан соң, мин дә беренче мәхәббәт дигән хис чылап та кузгалып куйды. Күңел бит, яшәргә та чак. Болки тынычлыгым аңа калгандыр дип уйладым.

Райман. Фирдүстә?

Гөлия. Әйе (пауза).

Райман. Сөйдә. Курыкма. Син бит хәер батыр.

Гөлия. Икенче көнне Фирдүс янына бардым. Синең киңәшңә тоттым. (Пауза.) Хәтта... Кызын сезгә калдырдым. Бөтенләйгә.

Райман тәрәзә ягына борыла. Күңелә тулы киткәнне яшәрә бугай.

Бардым. Син кушканча өйттем. «Мин хәер иректә, икәү бергә бәхетле булайык» дидем.

Райман (кинәт борылып). Гөлия?!

Гөлия: Ул әйтте: «Синең иректә булуңда мин бик шат. Бераз гына сабыр итик. Әлбәттә, без киләчәктә икәү бергә бәхетле булырбыз», — диде.

Райман. Сезнең икәү бергә бәхетле булганыгызны мин кайчан күрәм?

Гөлия. Беркайчан да күрмисең.

Райман. Гомер буге миннән яшәренеп кена бәхетле булырга карар иттегезме?

Гөлия. Гомер буге синең белән гена булырга карар иттем. Ул көнне мин сине ояңадан, тормышыңда икенче кабат, бөтенләйгә ыраттым. Без бергә яшәүгә давам итек. Кайгы да күрдек. Дөньяның бөтен шатлыкларына алыштырмас көннәрбез дә булды. Шулай да син мине ырата алмадың. Мин барыбер... Синең белән тордым.

Райман. Син Фирдүс алмаган очен минем белән тордың.

Гөлия. Алай түгел. Ул чакта беренче сою хисем, аңа булган хисем бөтенләйгә

үлдө. Сиңа булган хисем исән калды. Ул беренчесенән күпкә зур тоелды.

Райман. Ялгышкансың... сабыр итәргә, беренче сою хисеңне без сакларга кирәк иде. Фирдүс хаклы булган. Ике бала, хатыны. Син килде дип, шул минутта ул аларны кая куйсын?!

Гөлия (елмаерга тырышып). Шул минутта... Ә ул минем бөтен гомер елларым тыгызланып кысылган һәм шартларга әзер торган минут иде. (Пауза.) Син акыллы кеше, Райман.

Райман (тынычланып). Синдә ул акыл! Яшерен дөнья. Кайтып миңа дәресең сөйләргә хәзер ашыкмыйсың син.

Гөлия. Син ашыгасыңмы? Юкмы миңа сөйләмәгән серләрең? Бар.

Райман. Нәрсә — бар?

Гөлия. Күптән... Барын да сизәм.

Райман. Юкка гаеплисез, юкны сизсез.

Гөлия. Син... юкка гаеплисез. Кичә эчкә күлмәк эзләп кибеттә йөрүем, синеңчә — чит ир эзләп каядыр йөрүем булып чыкты.

Райман. Әйтмә ул эчкә күлмәк дигән сүзегне. Ишетсәм килми.

Гөлия. Ни өчен?

Райман. Иртә торсаң ике күзгә, бөтен уң эчкә киёмнәреңдә булган өчен. Әйе, гап-гади сәбәп.

Гөлия. Аңламыйм.

Райман. Аңлайсың. Минә аңламый дип уйлайсың.

Гөлия. Зинһар аңлатып бир.

Райман (сәгатенә карап). Дөнъаны онытып йөрмә. Беренче бүлмәдә мине оратмасаң, өченчә бүлмәдә — эт яши. Безнең Сынок. Аны урамга да чыгарырга, вакытында ашатырга да кирәк. Бүген вакытында кайт.

Гөлия. Сине оратмасам?

Райман (юлга эерләне). Ике-өч койга абыйларга китәм.

Гөлия (борчылып). Бәлки юлга нидер әзерләргә кирәк булгандыр. Бәлки... Минем әле вакыт бар.

Райман. Бөтен әйбер әзер. Этне кара.

Гөлия. Мин аны иртүк урамда йөртеп кердем.

Райман. Кичен... Иртәгә, берсекөнгә дим. (Әйберләрен ала, кызының рәсемен карап тора.)

Гөлия. Райман, бар! Эшенә кит. Анда басып торма? Миңа кыен.

Райман. Ярый.

Гөлия. Эшенең жиберерләреме?

Райман. Жиберерләр.

Гөлия (аны озата барып). Адайса... Исән бул.

Райман (өченчә бүлмәне үткәндә). Сынок! Һау!

Эт җавап бирә. Райман китә.

Гөлия (килеп көзгегә карый). Ярылган, очка ярылган.

Аниан карашы кызының фоторәсемендә туктала. Нәкъ Райан басып торган жирдә басып тора. Шул вакыт телефон шалтырый.

Гөлия (телефонга). Тыңлыйм. Исәнмесез. Ник син өйгә шалтыратасың?! Иомышың булса да шалтыратма. Син, гомумән, миңа башкача шалтыратма. Сөйләшкәнбез булды, очрашканыбыз булды — җитте... Әйбәт яшибез. Елгалар да ярына кайта. Без — кешеләр. Юк, мин сиңа кермим. Син мине чакырырга тиеш түгел, Фирдүс! Классташлар? Эшкә шалтыратсыннар... (Тиз-тиз киенә. Китеши эт бүлмәсен карый.) Сынок, гөлкөм?

Чыгып китә.

Күчеш — яңа күренеш.

Шәһәр киче. Кечкенә бакча. Телефон-автомат янында таксист. Каядыр сыбызгы чүрелди. Асфальт сызгыртып машина туктый. (Пауза.)

Гөлия (телефон янына килә). Уф, юлда ашыкмаса дип мең кат үзәмә сүз бирдем. Һаман ашыгырга туры килә.

Таксист. Машина астынамы?

Гөлия. Дөнъадан вакытсыз китә яздым. Этем ятим кала иде.

Таксист. Урамда эт бавына тотынып йөргән хатын-кызы егетләр яратмый.

Гөлия. Минә ирем ярата. Миннән башка бер сәгать тә яши алмый.

Таксист. Юкка.

Гөлия. Ул сезнең машинамы? Сез таксистмы?

Таксист. Кызгаңычка каршы.

Гөлия. Чак тапталмый калдым. Яшел ут яндырып үтәләр. Берсе дә туктамый. Безнең шәһәрдә генә шундый хәл.

Таксист. Эш вакыты алышынган чак.

Гөлия. Зинһар өчен илтеп куегыз мине.

Таксист (сәгатенә карый). Бирегә Лу исемле бер гүзәл кыз килергә тиеш иде...

Юк.

Гөлия. Ә сез минә илтәсезме?

Таксист. Бәлки килер. 5-10 минут көтә алсагыз, илтермен.

Гөлия (тиенлекләрен карап). Ике тие-негез юкмы?

Таксист (тиенлек эзләп). Бүген дә илтсәм, мин сезне инде өченчә тапкыр өегегә илткән булып чыгам.

Гөлия. Ничек?

Таксист. Беренчесендә, моннан ел ярым, ике ел чамасы элек бер үзегезне генә илттем. Ул чакта мин сезгә гашыйк булдым.

Гөлия. Нинди мәгънәсезлек!

Таксист. Аниан — минем шушы машинада — сезне хәрби кеше озатты. Аниан соң... Тагын хәрби кеше озатты. Бусы әле күптән түгел генә булды.

Гөлия (аптырап). Нидер... Бутыйсыз.

Таксист. Хәрби кеше ирегез түгел иде.

Гөлия (уртлап). Сез минә кем беләндер бутыйсыз.

Таксист. Бутамыйм, Гөлия ханым.

Гөлия тагын да аптырабрак таксистка карый.

Таксист. Исемеgezне беренче илтүемдө үзегез миңа өйткөн идегез. *(Ике тиенлек бир.)* 8—40—55 белән шалтыратыгыз.

Гөлия. Юк, минем телефон номерын бирүем — мөмкин хал түгел. Юк, юк...

Таксист. Әлбәттә бирмәдегез.

Гөлия. Ә ничек ул сездә...

Таксист. Сөр.

Гөлия *(китә башлай)*. Мин сезнең белән кайтмыйм, куркам.

Таксист. Курыкмагыз. Мин йортыгыз янына ялгыш барып, берәүдән фамилиягезне, квартирагызны белдем. Квартирагызны белгәч, 09 дан телефон табу... Мин сезгә шалтыраттым. Телефонны ирегез алды. *(Серле елмаеп.)* Сөйләштең. Ул дорфа икән.

Гөлия. Ник, ник алай эшләдегез?

Таксист. Мин сезгә гашыйк идем.

Гөлия. Сөз, беләсезме, кем? Сөз...

Таксист. Мин бер генә кабат шалтыраттым. Бары бер генә.

Гөлия. Коточкыч!

Таксист. Башка шалтыратмыйм.

Гөлия. Сөз — минем гаилә тормышыма аур ямалык эшләүче Яман кеше!

Таксист. Ә хәрби кеше?

Гөлия. Ул да яхшы кеше түгел.

Таксист. Алай булгач, ник аның белән очрашасыз?

Гөлия. Кайчан?

Таксист. Кичә. Болки бүгендер.

Гөлия. Кичә мин аны күрмәдем. Бүген өнә кереп чыктым. Шуңа күрә хәтта юлым уңмый тора, такси туктамый. Таптала яздым.

Таксист. Ник сез аңа кердегез, ирегез бар килеш?

Гөлия. Миңа ямалык эшләвен аңлаттырга, башкача миңа шалтыратмавын үтнергә кердем. Сөздән дә шуны үтөнәм.

Таксист. Гөлия ханым, мин башка шалтыратмыйм... Мин сезнең ирегезне дә күрдем. Матур кызыгыз да бар икән, яныгызда иде. Оегез янында.

Гөлия. Әйе, әйе...

Таксист *(тынычландырырга теләп)*. Борчылмагыз... Мин хәзер сезнең ир тугагыгыз кебек. Барыгызны да беләм.

Гөлия. Каян табылдың син, туганкаем? Мин — әниәма бердәңбер бала.

Таксист. Килмәс кебек.

Гөлия. Кая куйдым соң ике тиенлекне. *(Элли.)* Ирем кайткан булса, ул мине... Ул мине...

Таксист. Берни дә булмас. *(Гөлиягә бирер өчен ике тиенлек элли.)*

Гөлия. Колагымнан алып, төрәздән ташлар. Менә шул булыр. Кая куйдым соң? Таптым. *(Телефонга бара.)*

Таксист. Үзегез ирем миннән башка бер согать тә тора алмый дигөн идегез.

Гөлия. Ирләр хатынсыз яшәүне яхшырак саный торган замана бу.

Таксист. Моңа сез гаепле.

Гөлия. Хатыннар ирсез яшәүне яхшырак саный. Моньсына сез гаепле. *(Өй номерын жый.)* Алло! Райман? Бу мин. Алло! Райман, Гөлия бу, Райман!? *(Трубканы урынына куя.)*

Таксист. Кайткан.

Гөлия. Кайткан.

Таксист. Нәрсә ди?

Гөлия. Дунгыз баласы ди.

Таксист. Шундый чибәр хатынга?

Гөлия. Ул сез шалтыратасыз дип белде.

Таксист. Рахмәт...

Гөлия. Ишетми. Телефон — бозылганмы? Бар да бетте.

Таксист. Киттек тизрак.

Гөлия *(китеп барышлай)*. Гафу итмәгәч. Яратам дип ботен доньгә кычкырып еласам да, файдасыз булчак. Ул миңа ышанмый.

Күчеш, яңа күренеш — Райман ялгыз.

Райман *(өйләрендә)*. Мәнә шулай, кызым... *(Кызының фоторәсеме белән сөйләш.)* Жыелышкан идек тә... Таралышып та, бетәбөз. Инде ахырына килеп життек шикелле. Син безне гафу итәрсен. Синә хәзер барыбер. Шулай булгач, миңа да барыбер... Булды шул, әллә нәрсә булды безгә. Аңлашылып та житмәде. Хәлебез шулайрак. Ярый инде. Бер без генә бу хәлдәме?! Түзәргә туры килер. *(Фоторәсем каршынан китә.)* Түзәргә-әә-ә! *(Моңланып куя.)*

Еракларга гына күренеп тора Агыйделкәйләриң ак ташы. Кая гына булмый, ниләр күрми Ир-егеткәй белән ат башы...

Ахырына килеп життек шикелле. Ә ни өчен? *(Пауза.)* Күптән шуңа таба килдек. Ахырына таба... Булмагач. *(Телефон трубкасын ала, номер жый.)* Наридә, хәерле кич! Мин сиңең аңга туп-туры ике көнгә һәм ике төнгә кәрмәкче идем. Бүген, бүген. Гөлиягәме? Абылларга китәм дигөн идем... Синә берничә кат шалтыраттым. Юк, хәзер бара алмыйм. Бер-ике коннән. Житди эшләрем чыкты. Ойдан шалтыратам. Үпкәләргә ярамый. Хәбәрләшербез. Хәзергә сау бул. *(Телефоннан китеп уйланып тора.)* Тып-тыныч! Әни исән булса, улым, ник уйланып калдың дип, килер иде...

Ут үзгәрә — күчеш — узганнан бер күренеш.

Әни сә *(өченчә булмәдән килә)*. Улым, ник болай уйга калдың? Әллә эшендә бер-бер күңелсез хал булдымы?

Райман. Юк, әни. Юк. Эшемдә бар да әйбәт.

Әни сә. Алай булгач, болай кайгыга калып торма. Бер дә килешми.

Райман. Кызны исемә төшөрдөм да. Энисе. Искә төшөр инде ул, төшөр. Шулай да... Башыңны имә. Кайгы ул илгән башны ныграк бас. Улгән артыңнан үлөп булмый. Өч балам үлдә. Дүртгез исән калды, аллага шөкөр.

Райман. Безнең бит ул берәү генә иде. Энисе. Борынгылар белеп эйткән аны, улым. Ике бала — бер бала, бер бала — юк бала дигән. Шул сүзгә бер генә дә колак салмыйсың бит. Куркасыз.

Райман (үртәлебрәк). Нәрсәдән куркабыз?

Энисе. Тыныч сөйләш, улым. Мин — синең әтиң урынына да калган кеше. Бала тудыру, үстөрү мәшәкатенән качасыз да... Үзегезгә баласызлык кайгысы килә.

Райман. Әни...

Энисе (аны булөп). Ник син минем сүземне тыңларга теләмисең?! Әтиң бит мин. Донъя күргән кеше. Баласызлар хәлен дә күргән.

Райман. Үзәң беләсәң бит инде, әни. Башта мин укыдым, тагын бала булуын теләмәдем. Аннан Гөлия теләмәде.

Энисе. Мәнә сез шулай инде. Башта мин, аннан ул. Аннан — син, аннан — мин. Икең бергә — бер уйда булырга кирәк. Үзегез укыган кешеләр. Ата-анаң белән дә бергә, барың бергә бер уйда булырга кирәк. Без мәнә — әтиң дә, мин дә теләдек. Өй тулы балагыз булуын теләдек. Кайгылары булса — үтәр иде.

Райман. Син, әни, эйбәт кеше. Бар, бүлмәң кер, дисең тарт. Намаз укы.

Энисе. Минә алай җайлап кына җибәрмә. Тыңлап бетер. Әтиң булса, хәзер әтиң булса, болай торганың очен...

Райман. Тотып кыйнар идеме?

Энисе. Кыйнар да иде.

Райман. Кыйный алмас иде.

Энисе. Әтиңең?

Райман. Хәзер тормыш законнары башкачарак бит, әни.

Энисе. Законнарын да күргән, тормышны да. Узган тормыш исбат иткән тәртипләрне да санламыйча, хәзерге законнарын да танымыйча, аталарын тотып кыйнаган балалар барын да беләм. Аллага шөкөр, син алай булмадың. Иомшак күңелле булдың. Шуңа күрә син борчылганы күрсәм, йөрөгем өрнә, балам. Улыгыз да булыр, кызыгыз да булыр. Кайгыларыгыз онытылыр.

Райман. Әни, эш баладагы түгел.

Энисе. Балада булмый — кайда булсын? Баласы бар кошның күңелә ояда була! Оясында шатлыгы була.

Райман. Оясында шатлыгы булмаса?

Энисе. Ул чакта кеше шатлыгын урамнан эзли.

Райман. Безнең, әни, Гөлия белән тормыш барып чыкмас. Мин аны аерып җибәрәм дә...

Энисе. Эйбәт торыгыз... (бармак янап)

малай актыгы... Әтиң малаена охшаматсын.

Райман. Әни, без җибәрмәсәң, бердән бер көнне Гөлия бездән үзә китеп барса? Энисе. Һе, шулай ук булыр микән? Эйбәт бала кебек ләбаса.

Райман. Эйбәт кебек... Донъяда бит, әни, сиңа сөйләп булмый торган нәрсәләр дә бар.

Энисе. Һе, шулай булыр микән? Хәзергеләрне аңлап җиткermim микән? (Пауза.) Китеп барса да кайгырма! Башыңны күтөр, улым! Син бит ир кеше!

Ут үзгәрә — узганнан бүгенгегә күчеш — Райман ялгыз.

Райман. Башыңны күтөр, Райман. Син бит ир кеше. (Урамга чыгарга жыена, моңаланып ала.)

Тавы биек, тавы биек,
Тау башында учаттым.
Дошман көнләшерлек ярлар
Табала торган чагым.

Кызының фоторәсеме яныда тора. Чыгып китә. Тиздән Гөлия белән Райман керәләр. Машина кузгалып киткәнә ишетеләп кала.

Гөлия. Ишеге дә ябылмас борын, кеше алдында шундый сүзләр өйтсәң, Райман.

Райман. Мин сиңа турысын өйттем.

Гөлия. Аның бит сиңа да ояты тия.

Райман. Тимәс! Минем таксистта өшем юк. Әнә, бара, юлы такыр. Ул мине белмәгән, мин аны күрмәгән.

Гөлия. Син дорфаландың.

Райман. Тормыш шулай итте. Икебез кичкән матур тормыш.

Гөлия (сауганы сүндергәз тырышып). Телефоннан... Миңа дуңгыз диден.

Райман. Дөрес өйткәнмен.

Гөлия. Нинди шатлыктан өчтең?

Райман. Сиңа гашыйклар шалтырата. Мин өйдә икәнне белгәч — эңдәшмиләр.

Гөлия. Кем шалтыратсын...

Райман. Мин синең кем хатыны икәнен белмим. Шулай узар дисеңме? Юк!

Гөлия. Шуның өчен генә өчтеңме?

Райман. Мин шыр аек. Өйгә кайтып сине күрмәгәч, исердем. Сәгать ничадә өйдә булырга тиеш идек? Сәгатеңә кара.

Гөлия. Соңардым. Хаталандым. Тагы, тагы ни өйтм? Кичер дисәм, кичермәсәң.

Райман. Кичергәннәр өчен үкенәм. Соңгы жеп өзөлгән.

Гөлия (тагы сауганы сүндергәз теләп). Райман, мине урамда көтөп каршы алуыңны мин ничек дип аңларга тиеш булам?

Райман. Өзелгәнне ялгарга тырышым дип түгел.

Гөлия. Алайса, сиңа бөтенләй кирәгем бетте? Бөтенләй... Шуңа күрә минем белән ачуланышың килә?

Райман. Безнең ишеккә каршыгына — өч квартирада — өч ялгыз хатын яши. Мин бит аларны көтөп алмыйм. Алар белән ачуланышмыйм.

Гөлия (шаяртырга тырышып). Бер генә тамчы булса да... Яратасыңмы?

Райман. Минем дә минлегем бар, мин аны да яратам. Иртән әйттем, вакытында кайт дидем. Син минем сүз белән санлашмадың.

Гөлия. Вакытында кайтырмын дигән идем дә бит.

Райман. Өйдә ашарга бар, кияргә бар. Эчкә күлмәк эзләдеңме?

Гөлия. Юк.

Райман. Нәрсә эзләдең?

Гөлия. Мин өйгә шалтыраттым. Жавап булмагач... Син киткәнсең дип торам. Өйдә икәнеңне белсәм...

Райман (аны бүлән). Шулай. Мин нәкъ шулай уйлаган идем.

Гөлия. Ялгызыма өйдә күңелсезрәк тө. Анысы да бар. Аннан...

Райман (аны бүлән). Кайда күңелле?

Гөлия. Райман?!

Райман. Мин кайттым — барысы да нәкъ мин уйлаганча. Ут юк. Эт ялгыз. Өй тып-тынч, өч бүлмәдә кәбер кебек!

Гөлия (уйланый). Бер-беректән хата көтөп кенә яшәсәң, тормыш тоташ хатага әйләнә. Безнең белән шулайрак булды, акры.

Райман. Сәбәпсезме?

Гөлия. Сәбәбе бар. Минем турыда начар уйлап йөргәнсең, начар уйлап кайткансың.

Райман. Абыялларга баруны кичектердем. Эш бетте.

Гөлия. Күптән күрешмәгән таныш кызлар килеп чыкты.

Райман (үзгәрәп). Син бит кызлар түгел. Ирең бар... Өең бар. Аларны өеңә алып кайтырга була иде.

Гөлия. Алар кечкенә мәжлес ясарга әзерләнгәннәр. Остал әзерләп бетергәннәр. Бик кыстагач, берничә минуткагына дип көрдәм. Үткәннәрем искә алдым. Әзрәк тоткарландым. Көефем дә өйбөт чаклар түгел. Кичә ачуланыштык. Бүген, юньләп сөйләшмичә дә, абыялларга барам дип киттем. Барысы бергә күңелгә жыелып, өчем पोшып тора иде. Вераз күңел күтөрелмәсеме дип тө уйладым инде. Мәжлес ахырына хәтле каладым.

Райман. Райманның көефе гажәп өйбөт дип тө уйламадыңмы соң?

Гөлия. Алай уйламадым, Райман.

Райман. Минем көеф бик шәптән түгел бит, Гөлия.

Гөлия. Аны да аңлайм.

Райман. Аңлайсың... Син аны аңлайсың, әйеме... Әлбәттә аңлайсыңдыр, Гөлия! Өйдә! Мәжлестә бәлки минем дә көеф күтәрелер, киттек. Кызлардың анына икәү барабыз.

Гөлия. Хәзерме?

Райман. Әйе. Өй каршында такси чабып тора.

Гөлия. Ничек булыр икән соң? Мин сабуллашып киттем.

Райман. Яхшы булыр. Мин алып килдем, хатынның дусларын күрергә теләдем диярмен. Сизнең хакта хатынны ачуланып ташладым диярмен. Алар алдында үзеңнән гафу үтенермен.

Гөлия. Миннән гафу үтенмәсәң дә була. Мин болай да...

Райман (аны бүлән). Ялгышканмын икән, ник гафу үтенмәскә. Барабыз. Гафу да үтенәбез. Жырлыйбыз да. Нәрсә, мин мәжлестә утырмаслык кешеме әллә? Костюмны алыштырып жиборим әле. Менә дигән итеп киенгән, Гөлиянең ире шәп кеше икән дип, сөйләп йөрсеннәр. (Костюмны алыштыра.)

Гөлия. Этне урамга чыгарып керергә кирәк. Ашатырга.

Райман. Мин барын да эшләдем. Сизга куштым, үзем эшләдем. Менә бит мин инди өйбөт кеше. Өстеңә ни киясең?

Гөлия. Беләм инде, беләм. Бу дөньяда синнән өйбөт кеше булмаганын. (Ни кияргә, ни салырга белмәгән халәттә аптырап йөри.)

Райман. Вулмаячак та... Кайтсам, Сыннок башын ал аягына салып, сине көтөп, вакытында кайтмаганың өчен, үпкәләп ята.

Гөлия. Мин болай да һәрчак аның белән. Балалар караган урынына карыйм. Юндырам, чистартам. Син аны юри алдың бугай.

Райман. Юри түгел дә инде.

Гөлия. Бер-бер жирдә тоткарлансаң, гел истә — өйдә эт бар. Юлга чыгыйм дисәң, эт бар.

Райман. Мин өйдә эт асрау дигән нәрсәгә чирканып карый идем, әти-анидән күчкөн гадәт. Үзем эт алдым.

Гөлия. Мәшәкате күп. Берәрсенә бирик дип өйтергә теләгән чакларың булды. Хәер... Ияләшеп беттем.

Райман. Бик кызганыч. Үсте бит. Матур бит. Телне аңлый, бала кебек...

Гөлия. Соң кайтсаң, үзең өйтмешли, үпкәләп ята.

Райман. Бер дә юкка тотты да бу эт алып кайтты дип уйлайсың инде, әйеме?

Гөлия. Кайчакта.

Райман. Эт саклап Гөлия өйдә утырсын өчен эт алып кайтты дип уйлайсың?

Гөлия. Кайчакта.

Райман. Дөрөс уйламыйсың. Минем ни өчен эт алуым синең башыңа да килми, Гөлиякәй. Йә, ни киясең? Ни эзлисең?

Гөлия. Алып кайткан көнне өйттең бит. Күрдәм дә алдым дидең. (Сүзгә бирелә. Утыра. Киенмәскә карап иткәнә сизлә.)

Райман (шаяртып). Күрдең дә алдың

булмый ул. Ул бит эт. Менә сине — күрдем дә өйләндем.

Гөлия. Башта артымнан йөрдең лабаса. Өйләнешик дидең. Яратам дидең.

Райман. Син дә яратам дидең. Мин сине эти-эни янына алдым да кайттым.

Гөлия (аны булдең). Эти-эни янына син мине алып кайттың. Минем янга... Гажәбрәк түгелме?

Райман. Хәтерендәдер, безнең кыз эт ярата иде. Һәрчак эт алып кайтуымны сорый иде. Мин алмадым. Бөрвакыт үзен бер көчөктән аерып булмый. Сатып алырды. Мин аны ачуландым... Елаттым.

Гөлия. Ул миңа зарланган иде шул. Райман. Бу, ничектер, шул чакта без кызым белән күргән көчөккә охшаган иде. Карап-карап тордым да... Алып кайттым.

Гөлия эндәшми.

Өстеңне алыштырасыңмы? Болай да матур. (Сәгатенә карый.)

Гөлия. Икәү килегез дип кыстап калган булсалар бер хәл иде. Таралышыр вакытлары житәдер. Өч-дүрт кешелек мәжлес...

Райман. Алтау булырбыз! Кереп чыгарбыз, күрәп чыгарбыз.

Гөлия. Барасым килми, Райман. Күңел төшә тор. Икәү генә утырыр. Әйдә.

Райман (күтәрелгә күңел белән). Нинди үл күңел төшү?! Минем күңелдәге дуамал дауыллар — тынып калды, әллә шәт бөтәлгә.

Гөлия. Бармыйк, Райман?

Райман. Алайса, болай. Эңә син аш бүлмәсенә кереп кайса. Анда ниләр генә алып кайтмадым. Балыкларның ниндиге генә юк: кипкәне, каклаганы. Кызыл уылдык, кара

уылдык! Суыткычка йомарлап сарык хәтләр күркә тыгып куйдым... Казан тутырып аны ит салабыз. Таксига төяп андагы бөтен мәжлесне алып киләбез. Без салкын закуска белән юанган арада, ит пешә. Теләсәләр кунаклар биредә кунып китәрләр. Урын жетәр.

Гөлия. Райман...

Райман. Апырама. Табынны үзем әзерләшәм. Күңелдә күтәрелер. Алар гостиницадамы? Китер телефоннары, шалтыратам. Барып алабыз, дим.

Гөлия. Алар гостиницада түгел.

Райман. Туганнарында?

Гөлия. Дусларында.

Райман. Китер әле телефоннары. Хәер сөйләшәм мин алар белән.

Гөлия аптырашта.

Иә. Нәрсә аптырадың? Алайса үзек шалтырат та әйт. Ирем сезнең белән сөйләшәргә теләгән. Трубканы миңа бирерсең.

Гөлия. Райман.

Райман. Барың да ерып чыгам! Беләсең бит син! Тотыңсам, булдырам! Мин синең белән ачуланышканга гына эшләреннән, кешеләреннән бизеп, мәжлесләреннән, синнән читләшәп, дөньяда югала да, табыла да алмыйча йөрәм. Шалтыратып торасы да түгел. Барыйк та алып кайтыйк. (Пауза.)

Гөлия. Алар — Фирдүсләрдә.

Телефон шалтырый — аны алырга теләүче юк.

Райман (ни өчендер кинәт тынычланып). Әһе, әһе. Алар Фирдүсләрдә икән. Әһе...

Телефон шалтырый.

ИКЕНЧЕ БҮЛЕК

Райман. Эңә кая таба бара икән эшләр. Синең дус кызлар, алайса. Фирдүсләрдә?

Гөлия. Әйе.

Райман. Фирдүс өйдә идеме?

Гөлия. Өйдә иде.

Райман. Анысы да әйбәт булган. Бар да әйбәт! Башта ук шулай әйтергә кирәк иде.

Гөлия эндәшми.

Хатыны янына ук керергә бәлки кирәкмәгәндер... Хәер, ул ханым сине танымыйдыр.

Гөлия. Алар аерылышканнар.

Райман. Аерылышканнар?

Гөлия. Әйе.

Райман. Нишлисәң бит? Һәркем шәхес — дөньяны күрүе, гадәтә үзгәрчә. Килешү, ярашу кыен нәрсә ул бүтән ир белән хатынга. Гаилә мөнәсәбәтләрендә күчеш, үзгәреш вакыты. Безнең гомер шундый вакытка туры килде. Без аңа яраша алмый йөдәбез. Ярый, бездән соңгыларга болай жайсыз булмас. (Шкафтан нидер карый.)

Күчеш башы узган (өстәлгә вино алып куя). барысы да басылган, яңа тәртипләр төп юлын алган булар.

Гөлия. Нәрсә?

Райман. Һаман борчыласыңмы?

Гөлия. Белмим.

Райман. Әллә миннән куркасыңмы?

Гөлия (әллә зур борчылу, әллә битафафлык белән). Курыкмыйм.

Райман. Курыкмау шәп нәрсә ул. (Пауза.) Тиздән борчуларың да бетәр (өстәлгә пычак алып куя). Кешедән кеше куркыр заман түгел. Сиңа дорфа кагылган чакларыңны, бүтән ямьсез каршы алганыңны да оныт. Беркай да бармыйсың. Беркемне дә чакырмыйсың. Бар әле, ашарга алып чык! Кызыл уылдык ал! Каклаган балык китер. Иң зурысын! Бер жыелып... икәү генә, мәжлес ясыр. Икмәк, май кирәк. Бар, бар. Алып чык. (Өстәлгә ике рюмка алып куя.)

Гөлия аш бүлмәсенә кереп китә.

Аида озаграк тора.

Югалдың бит, Гөлия!

Гөлия янына кереп китэ. Тиздэн икәү чыгалар. Кулларында савыт-саба, ризык.

Ах, бу хатын-кызлар! Тизрәк булырга кирәк. Мондый чакта — тиз булу хәерлерәк. (Рюмкаларга эчемлек сала.) Утыр! (Ипи кизә.)

Гөлия. Юк, утырмыйм. Эчмим.

Райман. Утыр инде? Бергә матур гына утырып, шампанское эчмәгәнбезгә — меңел тулды бугай. Утыр... (Гөлия, башы белән ылап, утырырга һич кияте югын белдерә.) Күптән, бик күптән, әле без өйләнешкәнгә хәтле, бер вакыт кафедра... Икебез генә синең туган көнне уздырган идек. Гел шампанское гына эчтек. Син өз эчтән. Ә мин, мин — жүләр... Искә төшсә — шуңдый рәхәт. Андый рәхәт бүтөн булыр микән? Нәрсә ул хәзер безнең соңгы чакларда утырулар? (Көлеп куя.) «Икебез ике якларда, их бер якларда булсак» — дигән шикелле... Әйтик, мин өйдә, син тегендә. Эшмени ул? Әйдә утыр әле! (Кулына рюмка ала.)

Гөлия. Утырмыйм.

Райман. Утыр!

Гөлия. Утырмыйм, Фирдүс...

Райман. Утыр дим мин сиңа (осталга суга, кулындагы рюмкасы төшеп ватыла)!!!

Гөлия (утырып). Гафу ит, Райман. Әллә ничек башым эшләми тора.

Райман (яңа рюмка ала, тутыра). Ялгыш кызып китүем генә. (Гөлиягә рюмка бирә. Тынычланып.) Мәле. Бергә узган ияшлебез өчен (үрелеп чөкешсәләр, эчеп куя). Эчтәнме, кая?

Гөлия. Менә...

Райман. Узган ияшлек өчен бер рюмка да... (Ялварып һәм аяп та.) Гөлия, бүген миңа карышма?!

Гөлия эчеп куя.

Райман (тынычланып). Хәер — хәл итик... Безнең атыбыз, без бергә жиккән, гаилә дигән акбүз атыбыз туктады. Алга таба бер адым атларга да дәрманы калмады. Без бүген аның арбасыннан төшсәргә тиеш.

Гөлия. Райман. Син миңа ышанмыйсың. Миңа көмдер шалтырата дип уйлыйсың. Мин Фирдүс белән акын мөнәсәбәттә дип уйлыйсың. Минем сиңа бу уйларым дөрес түгел икәнне аңлатасым килә.

Райман. Һәр хатын, мөмкинлек чыкса, беренче мәхәббәткә белән очраша. Безгә хәтле дә шулай булгандыр, бездән соң да шулай булыр. Гомумән, бу мәлдә мин ул хакта уйламыйм.

Гөлия. Миңа сөйләргә мөмкинме?

Райман. Әлегә юк (рюмкаларга тутыра).

Гөлия (кызыбрак). Син мине сөйләтмисең!

Райман (тыныч). Чиратың жиккәч, сөйләрсөң. Син бүген үк — әнә теге, икенче

бүлмәгә аласың. Мин шушында калам. Иртөгә гариза бирәбез һәм квартираны бүлү турында кайгырта башлыйбыз.

Гөлия. Иртөгә шимбә.

Райман. Ах, шулай бит әле. Ярый, дүшәмбә ерак түгел икән. Безнең квартираны — бер бүлмәгә һәм ике бүлмәле квартирага алыштырып була. Ике бүлмәле күчкәнбездә Сыночны үзе белән ала. Син ике бүлмәле күчсәң телесенме? Әллә...

Гөлия (аны булдереп). Квартира синеке, ничек телесен — шулай эшләрсең. Миңа бер бүлмә дә яра. Ләкин... Мин...

Райман. Нәрсә... Син... Ләкин...

Гөлия. Мин ияләшкән идем. Эткә бик ияләшкән идем.

Райман. Аңлаштыла. Аны мин алып кайттым бит.

Гөлия. Мин карадым. Устердем. Аның белән вакытлыча мин күбрәк үткәрдәм.

Райман. Димәк, шобага тотабыз (каяңдыр ак бау ала). Тот (Шобага тоталар.)

Гөлия. Әйдә.

Райман. Күтөрмә, күтөрмә кулыңны. Менә шулай... Шулай... Күтөрмә! Әйе, шулай... Синеке. Синең бәхет тартты!

Гөлия. Сиңа аның белән жайсыз булыр иде.

Райман (рюмка алып). Синең бәхет өчен!

Гөлия. Эчмим (урныннан тора.)

Райман. Сөйләшкәнмәгән иң мөһим сүз калды. Утыр.

Гөлия (утырып). Син мине сөйләтмәдең. Син барын да күптән үзгә генә хәл итеп куйганың.

Райман. Шобага салдык ич.

Гөлия. Аермалу турында өйтәм.

Райман. Без аны икәү хәл иттек.

Гөлия. Кайчан?

Райман. Икәү ияшкәндә. Менә нәрсә?! Өч бүлмәле квартираны бүлү шактый жайсыз. Дөресрәгә, берәр бүлмәле ике квартира гына таба алуыбыз бар. Ул очракта безгә өтне, тотарга мөмкинлегә булган, әйбәт кенә кеше кулына тапшырырга туры килер.

Гөлия. Шобагада ул миңа чыкты.

Райман. Эт белән бер бүлмәдә ияшмәссен бит. Кешедән яхшы түгел.

Гөлия. Юкту бүлмәсендә торыр.

Райман. Гөлия?!

Гөлия. Минем бүген башкача бер сүз дә сөйләшсәң хәлем юк. Уйлай да алмыйм. Башым эшләми. (Урыннан тора.)

Райман. Тукта, ничек инде? Алай ярамый.

Гөлия. Мин бик арыдым. (Икенче бүлмәгә китә.)

Райман (уйланып утыра. Телефон шалтырый, Караңгылана. Телефонны ала). Тыным.

Таксист (икенче телефоннан). Хәерле кич, дускай!

Райман (*теләр-теләмәс*). Сәлам, сәлам!

Таксист. Тавышың әкрән чыга. Әллә көефем начармы?

Райман (*бу тавышны хәтерләргә тырыша*). Көефем әйбәт.

Таксист. Алай булса мин шат. Тормыш бозылды, хатын белән әйбәт тормыйбыз дигәнең искә төште да... Туктале, мин әйтәм, шалтыратыйм. Хәле ничек икән? (*Пауза. Райман бу тавышны хәтеренә төшергә тырыша.*) Ало! Райман!

Райман. Тыңлыйм, тыңлыйм. Сөйләшкәндер инде, булгандыр... Хәзер... Квартир бүләсе генә калды.

Таксист. Кай арада...

Райман (*бүлән*). Нәрсәдер тавышыңны танымаймы? Кем әле син?

Таксист. Әйтәм теләр-теләмәс кенә сөйләшсәң. Аптырап калдым. Башта ук әйтәләр аны! Ризван бу, Ризван! (*Пауза.*)

Райман. Ризван? Башыма килми, нинди Ризван?

Таксист. Танымагач, онытылган дустан була инде. Явар! Исемдәмени хикмәт. Беләсеңме нәрсә? Элбәттә, күчелсәз хәл. Шулай да син аның өчен артык янма. Гәилә дигән нәрсә ул шулай сәер дөнья икән. Аның үз гомере — үз көне, үз төне була икән... үз күгендә — үз ае, үз йолдызлары янә.

Кайдадыр югары ай пәйда була,
йолдызлар кабына.

«Әти», «әни», «улым», «кызым» — дигән төшенчәләрен чын мәгънәсендә саклаган дөньягына йомшак, жайлы, рәхәт була; ул дөнья яши. Ае, йолдызлары озак яна.

Райман (*күккә карап*). Януын яна да... Мин сине барыбер танымайм.

Таксист. Янамы? Гәилә — шундый дөнья ул! Эгәр анда «әти», «әни», «улым», «кызым» — дигән төшенчәләр асыл сыйфаты югалтса, ир, хатын, малай, кыз дигән затларгына калса — бетте дигән сүз: малай — «улым» түгел ул, кыз — «кызым» түгел, ир — әле бары ир генә, «әти» түгел, хатын — бары хатын-кыз, «әни» түгел. Алар арасында бер-беренә мәрхәмәт житмәс. Алар дөньясы — каты, жайсыз булдыр. Тирә-юньгә дә салкынлык биреп, ул дөнья таркалыр. Ае, йолдызлары сүнәр. Сизсәңкем?

Райман. Таркалса — таркалыр! Кыскарак мөмкинме?!

Таксист. Синең дөнья салкынлыгы миңа да тиде, дускай.

Райман. Дускай, дускай... Мин сине танымайм һәм миңа йокларга кирәк (*тубканы куя*)!

Телефон яңадан шалтырый.

Таксист. Ало!

Райман (*ачуланып*). Әйе!

Таксист. Безне кемдер өзде.

Райман. Өзмәде. Мин тубканы куй-

дым. Нәрсә, нәрсә әйтәргә телисең син?

Таксист. Синең дөнья таркалырга тиеш иде.

Райман. Нишләп минем дөнья таркалырга тиеш иде? Минем дөнья...

Таксист (*аны бүлән*). Кызма. Хәзер әйтәм.

Райман. Син каян беләсең аны, дуңгыз!

Таксист. Аерылышуыгыгызга Гөлия хатын ничек карый?

Райман. Әлмәккә караган кебек. Мин аны бик беләсең килсә, күрше бүлмәгә асып куйдым.

Таксист. Дөрес эшләгәнсең. Ирләрчә.

Райман. Башкача миңа шалтыратма!

Таксист. Сүзем бар.

Райман ачуланып тубканы куя.

Караңгылык — күчеш — яңа күренеш.

Таксист (*үзенең бер бүлмәле квартирасында. Кулындагы тубканы куя*). Дуңгыз ди бит, ә?! Дөрес әйтә. Кеше озын-озакка сузмыйча, телефоннан сөйләшү жайсыз, иртәгә яныңа керәм, дип кенә әйтер иде. Мин фәлсәфә куертып торам (*йокларга эзерләнгән урын кауа*). Ә Луара килмәде. Ташларга кирәк миңа бу эшче. Шәһәр, Луарын — ташларга кирәк! Мин авыл малае, минем урын Идел ярында. Биредә — кыйбла табып булмый, нефрәтләр, мөхәббәтләр, дө аңламыйм. Үземне дә, кешеләрне дә аңламыйм. (*Яңа салган урынында, башына кулларын куеп, уйланып утыра.*)

Ут үзгәрә.

Гөлия (*йөгереп килә*). Коткарыгыз! Коткарыгыз!

Райман (*Гөлия артыннан килә. Кулында ак бау*). Кычкырма! Хәзер кеше кешенә ишетми... Ишеткән кеше дә кермәс. Син беркемгә дә кирәк түгел.

Гөлия. Беркемгә дә, беркемгә дә...

Райман. Син кирәксез кеше (*Гөлиягә якыная*)!

Гөлия. Коткарыгыз! (*Чыгарга ишек эзли.*)

Райман. Ишек бикле. Син хыянәт иттең. Шунның өчен бүген мин сине асам (*ул Гөлияне тотат*).

Гөлия. Сине атачаклар, Райман. Ә мин сине яратам.

Райман. Аңлыйсың. Безнең ай сүнде, йолдызлар сүнде. Атсыннар.

Киләт мылтык аткан тавыш ишетелә.

Райман белән Гөлия юкка чыга. Ишек шакыйлар.

Таксист (*сискәнеп урыныннан тора*). Нинди хәерсез уй булды соң әле бу?! Житте, йә өйләнергә, йә китәргә (*барып ишек ача*). Луара (*елмаеп керә*). Үпкәләдеңме? Таксист. Үпкәләмәдем. Луара. Мине сагындыңмы? Таксист. Үз, әйдә. Үз, чишен...

Лаура. Әгәр куркымасаң, мине озатып куй.

Таксист. Куркам.

Лаура (*кычкырып көлө*). Ризван, Ризван. Алай булгач син мине ничек аяктарың. Өстөмө килгөн тормыш ташкындарыңан ничек мине сакларсың?

Таксист. Сине... Югары ташкыннарда өскө, биеккө күтөрөп торырмам.

Лаура. Ай, рәхмәт (*Тагы көлө*). Нинди рәхәт! Мин үземне биектө, синең кулларда тоям. Кеше-дә-эр! Мин бахет-ле-е!

Таксист. Ник килмәдң?

Лаура. Син коткәсендер.

Таксист. Көттем.

Лаура. Хатын-кыз барың да сөйләмәскө тиеш, хәзерге ир-ат хатын-кызың аңламый, диләр. Бу дорөс түгөл. Син мине аңлайсың. Шулай бит?

Таксист. Лу, әлбәттә аңлайм.

Лаура. Ризван, ачуланмасыңмы?

Таксист. Мин ачулана белмим.

Лаура. Инде мин күптән бөтенләйгә оныткан, тәкәббер, укымышлы ирем мине бүгөн әэләп тапты. Каршыңда баш иде. Ялгышканмың, аяңдаң кушылың, ди. Синнән башка ишәп булмый икән, ди... Ризван, тыңлайсыңмы?

Таксист. Тыңлайм, тыңлайм. Син ни дидең?

Лаура. Кычкырып көдөм. Синнән башка ишәп була икән, дидем. Кич буе артымнан йөрде. Кит дим, китми. Уңай-уңай ул хәзер бөтенләй үзгәргән, берни дә аңламый. Сөйлә дә сөйлә. Өйләнгән, аерылган. Дача салган, квартира, машина алган... Психология кафедрасы мөдире булган, мине кызыктыра. Бик кирәк иде миңа аның кафедрасы. (*Кычкырып көлө*.) Шуңа да аңламый. Арып беттем, Ризванкаем. Шатлан. Ярый әле мин дә аның кебек укымышлы түгөл. Шулай алыстыргыч булар идем, син минем белән арып бетер идең (*кычкырып көлө*). Дорәжәсә зур, яше өлкән кешене тиз генә куып жибереп булмый. Көчкө аерылыштың.

Таксист. Матур аерылышкансыздыр дип куа алдына китерәм.

Лаура (*тагың көлө*). Гаҗәп матур аерылыштың, курчагым дигән була. Чөчмән үптө. Дачасы, машинасы өчен шатлануымны белдердем. Миңа калдырган бер бүлмәле квартирасы өчен рәхмәт әйттем. Дүрт ел әлек, ул миннән киткәндә, әйтергә оныткан идем. Эшендә уңыш теләдем, мине эләмәскө куштым. Ризван, ишетәсеңме?

Таксист. Ишетәм. Өс киңемәңе сал.

Лаура. Ә сиңа үпкәләдем. Син мине эләмәдң (*угыра*).

Таксист. Мин сине көттем.

Лаура. Ирәгә мин сине котам. Ял көнем икәнне онытма. Синең дә ял.

Таксист. Төшкө хәтле барып кайтасы

жирем бар...

Лаура. Хатын-кызлар янынамы?

Таксист. Ир кеше янына... Хатыны, бер кызы бар. Миннән өлкән кеше.

Лаура. Төштән соң көтимиңе?

Таксист. Балки үзәң килерсең?

Лаура. Сиңа килгәч, минем китәсе килми, белдеңме?

Таксист. Сиңа баргач, минем китәсе килми.

Лаура (*жанланып урыныннан тора*). Алдамыйсыңмы?

Таксист. Юк.

Лаура. Әйдә, квартирларын кушабыз.

Таксист. Кирәк инде, кирәк. Шуңа йөрәк кенә житми тора.

Лаура. Күпме йөрәксез яшәргә мөмкин? (*Көлө*.) Алайса хәзер син минем квартирада. Миңа килдең. Шулай дип уйлайбыз.

Таксист. Ничек уйлайбыз?!

Лаура (*кычкырып көлө*). Шулай. Уйныйбыз (*тагы көлө*). Син һаман житди, аңламыйсың... Син миңа килдең. Шаярбыз...

Таксист (*елмәп*). Аңладым, йә, килдем.

Лаура (*таксист салган урын белән сөйләшә*). Әйткән идем бит. Менә килде.

Таксист (*шаяруга кушылып*). Лу! Кем ул?

Лаура. Минем әлектөгә ирем. Ул күп укыды. Хәзер ул күп йокларга тиеш.

Таксист (*үртәлөп*). Ник тагы... Аның хақында?

Лаура. Уйныйбыз. Шаярбыз. Би-без... Яшибез.

Таксист (*аптырап*). Сез тагың аның белән икәү ишәргә булдыгыңмы?

Лаура. Синең өчен әзерләндем! Күрмисеңмени? Син куштың, мин киендем. Әзер! (*Өс киенен сала. Туйга киенгәндәй ак күдмәктән кала*)!

Таксист. Курчак!

Лаура. Арттан ничек? (*Арты белән әйләнә*.)

Таксист. Әйбәт!

Лаура. Ә уңнан? (*Уң белән әйләнә*.)

Таксист. Боһ!

Лаура. Ә алдан, ә сулдан? Ә арттан, ә уңнан? Ә алдан? (*шулай кабатлап өалыс әйләнә, диван анына барып туткый*.) Кил! Мин синең белән бүгөн егылып киткәнче әйләнергә телдим!

Таксист (*барып аны качакамай*). Лаура...

Лаура. Будды, уйнадык. (*Таксист качагынан чыга, тиз-тиз барып өстенә кия*.) Ярый, иртөгә котам. (*Китә башлай*.)

Таксист. Лу, аз гына көт. Мин озата барам (*киенә*).

Караңгылык — күчеш — яңа күренеш.

Райманнар квартирасы. Иртә. Райман кал-

ган бүлмәдә үзгәреш сизлә. Райман үзенчә тәртип урнаштыра. Икенче бүлмәдән Гөлия чыга, ул каядыр китәргә жыенган.

Райман. Гөлия! Монда әйберләрең калган.

Гөлия. Әйберләрем калган?

Райман. Әчкә күлмәкләрең... Кереп ал.

Гөлия. Ә-ә-ә. Сөйли торган әйберләр. (Кереп ала).

Райман. Бүген генә аңдый башладыңмы?

Гөлия (чыгып барган жиреннән туктап). Нәрсә аңдый башладым?

Райман. Эшкә китәр алдыннан, ашыга-ашыга, һәр көн аларны кем өчендер алыштырганыңмы?

Гөлия. Мин аларны үзем өчен алыштырдым. Кеше белән юлда ни булмас. Эштә ни булмас. Врач остәленә юлыгуың бар. Күрерләр. Әнә шундый чакка да мин әзер, тәртиптә икәнәме тоеп яшәр өчен алыштырдым.

Кулындагы әйберләрен бүлмәсенә кертеп чыга.

Райман. Белдерүләргә дә күз сала йөр. Квартира мәсьәләсендә... Мин дә тиздән шул мәсьәлә белән чыгам.

Гөлия чыгып китә. Райман китәпнәр белән булышуын ташлап, уйланып тора. Кызының фототәсвирен төзәтәбрәк куя. Диванга барып ята. Моңаланып ала.

Абау димим, уф та димим —
Уфтана димәсеннәр.
Уфтаныр көннәргә калды
Бу бала димәсеннәр.
Алай да безгә нужда ла,
Болай да безгә нужда.
Безнең башка килгән нужда
Башын суза да уза (урыныннан сикереп тора.) Уза, пычакым! (Ишеккә звонок, эт өрә.)

Райман (ишеккә таба бара). Сынок, тынычлан! (Райман ишекне ача. Таксист керә.)

Таксист. Керергә мөмкинме? Хәерле көн!

Райман. Керергә мөмкин. Ләкин... ялгыш кәргәнсез шикелле.

Таксист. Ялгыш түгел. Башта күршегезгә кердем. Бер яшь кенә ялгыз туташ яши икән. Күзләре зәңгәр. Күлмәгә зәңгәр. Зәңгәр чәчәк кебек. Өеннән болын исе килә.

Райман. Безнең тирә-юньдә гел болын да гел чәчәк.

Таксист. Аннан сезгә кердем. Утырырга ярыймы?

Райман (урын күрсәтә). Утырыгыз. Таксист. Син дип кенә сөйләшиң, кайлырак булыр.

Райман. Сөйләшәргә... Иомышыгызы айтмәдәгез бит әле.

Таксист. Иомыш дип, алай йомыш та юк. Нәрсәдер сойләшсә дә бар. Кичә синең хатыңны кайтарган таксист мин.

Райман. Ул акча түләмәдеме?

Таксист. Түләде. Син аны бик тузынып каршы алдың бит инде... Сәбәбе бардыр, әлбәттә.

Райман (аны бүлеп). Син монда ник килдең?

Таксист. Сөйлим бит. Гөлия ханым өйдә юк шикелле?

Райман. Өйдә юк. Нәрсә? Исемен дә яхшы беләсез, өйне дә тиз тапкансың. Әллә ул синең хатыңмы?

Таксист. Эш анда түгел. Алай сойләшмик. Кичә аны мин дә берәз тоткарладым.

Райман. Ничек тоткарладың? Кайда?

Таксист. Урамда. Мин кыз көтеп торам. Гөлия ханым килде дә мине илтеп куегыз әле, ди. Мин 10—15 минуттан соңгына кузгалдым, син каршы алдың...

Райман. Туктале?! Ничек аны каршы алуыңда, минем гаиләдә... Синең ни эшен бар?

Таксист. Минем анда бер эшем дә юк. Ләкин...

Райман (аны бүлеп). Беләсезме нәрсә? Яхшы чакта урыныңнан торып, үз аягың белән моннан чыгып кит. Бар... Тор!

Таксист (урыныннан торып). Мин сиңа...

Райман (аны бүлеп). Сиңа түгел, сезгә. Мин сиңнән өлкән яшты. Бу — мин, күрдөңме?

Таксист. Күрдәм.

Райман (ишеккә күрсәтә). Ишек тегендә, күрдөңме?

Таксист. Мин әйтсә сүземне әйтәләрмәдем.

Райман. Әгәр сиңа минем хатын кирәк булса, урамда көт. Рохсәт. Мин аны аердым. Беренче мәхәббәткә белән әлемтәсә булган өчен. Бар, бар... (Кыйнап ташларга әзер кыяфәттә.) Тиз ычкың! (Каяндыр балта чыгара). Ит чаба торган...

Таксист. Сезнең хатын миңа кирәкми. Шәһәрдә хатын-кыз буа буарлык. Ә мин — һаман буйдак. Өйләнә алмыйм...

Райман. Өйләнә алмасаң, врачка күрен. Ярдәм итә алмыйм. Синең өйләнә алмавыңа мин гаепле түгел. Аңладыңмы?

Таксист. Сез гаепле. Югыйсә мин бирегә ник керер идем?

Райман. Мин гаепле?

Таксист. Әйе.

Райман (алгырабрак). Синең өйләнә алмавыңа мин гаепле?

Таксист. Шулай.

Райман. Ниндә гаебем бар? Кайчан, ни эшләдем мин сиңа?

Таксист. Сөз сөйләргә мөмкинлек бирмисә. Куасыз.

Райман. Иә-йә, утыр. Сөйлә. Гаебем

нидэй гыйбарэт? Ничек, кайчан, кайда сиңа ни эшләдем?

Таксист. Мин бирегә авылдан килдем, моннан жиде ел элек. Хәзер өч ел таксидә эшлим. Ни өчендер минем машинага даим шундый пар утыра... Ир белән хатын утыра. Хатынның өендә ире бар... Шуңа карамастан бу пар мәхәббәт белән мәшгуль. Сизәсезме?

Райман. Сизәм, сизәм... Ләкин...

Таксист. Аннан, ни өчендер, минем машинага даим шундый пар утыра... Хатын белән ир утыра. Иренң өендә хатыны, баласы бар... Шуңа карамастан бу пар да мәхәббәт белән мәшгуль. Сизәсезме?

Райман. Син? Син аларны каия сизәсен?

Таксист. Сүзаләрен ишетмәскә теләм, йөзләренә карамаска тырышам. Йөрәкләрен күрәм.

Райман. Фәрештәдер син.

Таксист. Таксист мин... Ул парларның әле тагын ниндиләрен генә күрмәдем. Өч ел өчендә. Шуларны күрә торгач, мин гайлә дигән сүздән курка башладым. Өйләнергә куркам. Ә кирәк. Минем күңел авылча, идәнәмдә төгөрәшеп йөргән малайлар күрәсе килә. Бер-берендә тугры, түгәрәк гайлә корасым килә. Шуны кору мөмкинлегенә ышанычым югалып бара. Таксини ташыйм, бусын төгәл хәл иттем... Авылга ук китмәсәм, автобуска күчәм. Анда хет барыгыз бергә төяләрсең дә — ирегез, хатыныгыз, сәйрәкәләрегез... буталырсыз... Миңа аңлашылмассыз. Шуңа бәлки югалган ышанычым кире кайтыр... Таксини миңа килешмәдә, юри утыргандай, әнә шундый парлар утырды.

Райман. Монда минем ни катнашым бар?

Таксист. Турыдан-туры. Мәсәлән, әле генә өйтегез. Хатынны аердым, беренче мәхәббәте белән элемтәсә бар дидегез. Бу факт — минем гайлә сүзенә булган шикле мөнәсәбәтемне көчәйтмәсә?

Райман. Алайга калса, бу минем гаеп түгел.

Таксист. (кызыл). Гайлә сезнекеме?

Райман. Минике!

Таксист. Аерылдыгызмы?

Райман. Аерылдык! Хатын гаепе аркасында!

Таксист. Хатын — сезнеке! Сизәсезме?

Райман. (аптырабрак). Һәрнәрсәгә алай артык игътибар итмә. Таксидә эшли бир... Вахлаңна.

Таксист. (тынычланып). Бәлки Гөлия ханымның гаепе дә юктыр. Сиңа шулай тоела гынадыр. (Пауза.) Иә без сиңең белән чыңлап та артык игътибарлы, хәтта артык вак кешеләрдәр.

Райман. (берәз тын утыргач, никтер тагы кәефе кырылып). Минниң сиңа ни

кирәк?

Таксист. Берни дә кирәкми.

Райман. Шулай булгач?

Таксист. Мин әле сөйләсемне сөйләй дә алмадым. Сез куасыз.

Райман. Мин сиңе беләм, аннан — белергә дә теләмим. Кәефем начар чак...

Таксист. Сез таксист түгел, сезгә жидел. Башкаларны белмисең, үзеңне белдә — шул жите. Мин сезне дә беләм, миңа утырып йөргәнегез бар. Кичә күрү белән таныдым. Әгәр белмәсәм, керер идемме? Никтер сезнең белән сөйләшсәм килеп ките... Әллә нәрсә уйлап, әллә кемгә өйләнергә? Өйләнешкәннәргә ни житми? Нәрсә житкереңгә? Шулай гомер үтә. Каран торам. Матур яши алмыйлар. (Пауза.)

Райман. (аптырап). Нәрсә... Житкереңгә...

Таксист. Мена... Сез корган тормышта таралып бара дисез. Югыйсә һәрнәрсәгез житү шикелле. Өч бүлмәме?

Райман. Өч бүлмәле, өч...

Таксист. (кызыкның фоторәсеменә карап). Кызыгыз матур.

Райман. Кызыбыз матур.

Таксист. Минем квартир бер генә бүлмәле. Өйләнергә уйлаган кызымның исеме Лу. Луара. Аның да квартирасы бер бүлмәле. Ике квартирны бергә кушарга була. Бәхет бер бүлмәле квартирага да сыяр...

Райман. Тора алмадык шул. Булмады.

Таксист. Бәлки авыл маласе булганга шәһәр гайләсән, шәһәр мәхәббәтен аңламыйдыр?

Райман. Әллә ни миннән яшь күренмисең.

Таксист. Гомер тиз үтә.

Райман. Тиз үтә шул.

Таксист. Өйләсәм шуңа — Луарага инде. Ошый ул миңа... Таксини ташыйм. Житте! Өйләңү барып чыкмаса, авылга китәм. Идел буена. Әти-әни дә бик картайды.

Райман. Шәһәр жибөрми ул, хәйләли, алдый белә. (Пауза.)

Таксист. Мин сезне беренче тапкыр моннан ике елга акын элек күрдәм. Нария исемле бер туташны озаттыгыз. Минем машинада. Чибәр генә туташ.

Райман. Кызык, кызык...

Таксист. Сез ул чакта Гөлия ханымны да искә алдыгыз. Беренче генә очрашуыгыз түгел иде. Шуннан чыгып, бу туташ нынча хатынлы кеше йөри икән дип уйлаган идем.

Райман. (көпәп жибәрә). Әнә нинди гаепем бар икән минем сиңең алда.

Таксист. Әгәр сез генә булсагыз?!

Райман. Шулай да — өйлән син. Безгә карама... Эшчеңе ташлама.

Таксист. Моннан соң мин сезне ул Нария белән тагын берничә кабат күрдәм.

Райман. Карале, егет. Син минем артан күзөтүчө итеп куелмагансыңдыр бит?

Таксист. Ыч юк... Соңгы тапкыр, эле бер генә атна элек иртә белән, Нария торган йорттан чыгып, мине туктаттыгыз. Мин сезне эшегезгә илттем, өч сум түләдегез, илде тиен артык иде. Болар төнне бергә үткөргөнгөнәр икан дип уйладым мин ул көнне.

Райман. Мин иртән генә кәргән идем. Бу — хәтер, малай... Ну, хәтер?!

Таксист. Шуңа өйләнә алмыйча йөрмө димен ич.

Райман. Хәтер — бу? Хәтер...

Таксист. Хәтердә — гел шул үземнең такси да — анда елмаеп, ирләрнен башкага елышып, каядыр барган ханымнар. Иә, хатыннарыннан бүтөнгә елышкан, елмаеп каядыр барган...

Райман. Ирләр?

Таксист. Ирләр.

Райман. Хәтер хәтер!

Таксист. Ә сез өйлән дисез?!

Райман. Луараң белән минем квартирага килер идең. Алышыр идек. Квартир әйбәт.

Таксист. Кичә Гөлия ханым сезнең хакта болай әйтте. Яратам дип, бөтен дөньяга кычкырып еласам да файдасы булмагачак... Ул миңа ышанмый, — диде. Сизә сезме?

Райман (кызып). Ник ул аны сиңа әйтә?

Таксист (үртәлеп). Сезгә әйтү файдасыз булганга!

Райман. Тукта, тукта! Кызма. Син нәрсә?

Таксист. Соңга калганы өчен борчылып, сез гафу итмәс дип, кайгырып әйтә.

Райман. Менә шулай. Тыныч сөйләшкән... Алар әйтә... Әйе, әйтерләр... Һәм син мине аңларсың.

Таксист. Ярата ул сине.

Райман. Минне яратса, башка белән, беренче мәхәббәтә белән очрашыр идеме?

Таксист. Очрашамы?

Райман. Менә эш кая...

Таксист. Кеше сойлиме? Үзегез күрдөгезме?

Райман. Гөлия үзе сөйләде. Иә, ничек? Менә шуңа жавап биреп кара? Минне яратса... Башка белән очрашыр идеме? (Пауза.)

Таксист. Очраша дисез бит... Кем инде ул Гөлия ханым очраша торган кеше?

Райман. Хәрби кеше. Военкоматта эшли. (Пауза.)

Таксист. Бәлки очрашадыр. Сез шулай яшисездер. Бәлки шулай яшәргә кирәктер. Белмим.

Райман. Ә кем аны белә, дускай.

Таксист. Минем исемем — Ризван.

Райман. Төнлә син шалтыраттыңмы?

Таксист. Мин.

Райман. Телефон номерын каян алдың?

Таксист. Кичә Гөлия ханым сезгә минем алда шалтыратты. Ни өчен ул жыйган телефон номерына игътибарым төшкән — әлегә бөтенләй аңлап житкермим. Гөлия ханым сезне югалтудан бик курка, кичә мин шуны гына аңладым. (Пауза.)

Райман. Хатынымны... Мин аңлаганмын. Син аңлагансың... Шулай дисеңме?

Таксист. Юк.

Райман (үзәлдына). Югалтудан... Курка... (Кырысданып.) Ник миңа телефоннан, сиңең дөнья таркалырга тиеш, дидең?

Таксист. Ул сезгә авыр тәэсир иттеме?

Райман. Жинел түгел.

Таксист. Шуның өчен әйткәнмендер. Үзегезне Нария белән дә күргән булгач... Дөньягыз жигү кебек, (стендагы фоторәсемгә карап) кызыгыз матур.

Райман. Безнең кыз үлде, моннан бер ел элек. Алданрак — әти, аннан — кыз, аннан — әни үлде. Барысы беррәтән, тездәп киттеләр... Әнә, минем өченче бүлмәдә күп вакыт алар очау яши иде.

Таксист. Бүлмә бушады дисең.

Райман (паузадан соң). Хәзер анда безнең эт яши, безнең бала...

Таксист. Ул — эт баласы.

Райман. Ял көне уңае белән. Берәр йөзне генә (өстәлгә вино куя).

Таксист. Луара янына барырга кирәк. Вәгъдә иттем.

Райман. Барысың. Әле көн озын. (Ниләрдер әзерли башлый.) Өлгерерсең, ашыкма.

Таксист. Берәр йөзне була. Үзегез әйтмешли, ял көне уңае белән.

Райман (рюмкаларын тутырган арада). Чынлап әйткәндә... Кичә телефоннан акыллы нәрсәләр сөйләп ыргыттың. Хатын-кызларны аңламасаң да...

Таксист. Ул сүзләренең иң акыллылары минекә түгел. Аларны кайчандыр миңа бер абзый сөйләгән иде. Минем янәшәгә утырып барганда. Юк шул, акыл житми, акыл.

Райман (рюмкага үрелеп). Әйдәле!

Шул вакыт Гөлия кайта.

Менә бусы шәп. Бусы әйбәт, Гөлия. Чиншенеп жибәр дә уз әле, уз!

Гөлия. Сиңа ни булды?

Райман. Миңа ни булган?

Гөлия. Квартир таптыңмы?

Райман. Безгә иң кирәкле вакытта кайттың. Бүгел ял көне. Кунак бар.

Гөлия. Нинди кунак?

Таксист (Гөлия каршына чыгып). Хәерле көн, Гөлия ханым. Мин кичә сезне китергән таксист булам.

Гөлия (алтырабрак). Ә-ә-ә. Бик әйбәт. Хәерле көн.

Райман. Акча түләмәгәнсең.

Гөлия. Ничек?

Таксист. Түләде, түләде. Сез... Гөлия ханымны куркытмагыз әле.

Райман (Ризванга). Сиз күпме әйтергә мөмкин. Син дип сөйләш. Артык културалы булма.

Таксист. Яшьләр аермасы...

Райман. Артык яш булырга тырышма. Гөлия яшьләрне ярата.

Гөлия. Райман?

Райман. Мин хатынга альяпкыч табып бирәм. Син утыр, утыр, Ризван! Безгә нидер әзерләргә кирәк. Шулаймы, хатын? (Хатынына альяпкыч бәйлә.)

Гөлия. Кунак булгач. Әзерлибез аны...

Таксист. Мөшәкәтләнмәгез. Өстәл дә — житәрлек.

Райман. Ризван ашыга, өйләнергә бара.

Гөлия. Хәзер-хәзер (аш-су бүлмәсенә керә башлый).

Таксист. Өйләнергә уйлый, диген! Райман. Гөлия, кил әле. Башта без әзерләгән өстәл белән таныш... (Ризванга.) Тот!

Таксист. Гөлия ханым.

Гөлия өстәл янына килә.

Райман (Гөлиягә). Сиздә ни салыйк? Гөлия. Үзегезгә ни салсагыз, миңа шуны салыгыз.

Райман. Без үзегезгә су салдык. (Гөлиянең рюмкасын тутыра.)

Гөлия. Мин — бик аз гына.

Райман. Ярый, ярый. Әз генә. Безгә ашарга да өлгертеп аласың бар. Синең өчен, Гөлия!

Гөлия (Райманның яхшы кәефен ничек тә аңлый алмаган хәлдә). Минем өчен? Бәлки кунак өчен...

Таксист. Кунак дип, миңа нинди кунак инде.

Райман. Ул минем дус, күптәнге дус.

Гөлия. Нишләп аны мин белми идем?

Райман. Менә күрүп кал. Ризван. Моннан соң белерсен.

Таксист (елмаеп). Гөлия ханым! Сезнең минем өйдә булганыгыз бар. (Пауза.)

Гөлия. Юк-юк, минем сездә булганым юк. Райманны ышандырырсыз. Сез нәрсә?

Таксист. Райман белән икәү булдыгыз.

Райман (үзәлдинә). Хәтерләним.

Гөлия. Райман, кем белән?

Таксист. Хәзер сөйләм мин аны сезгә. (Райманга.) Кичә синең белән сөйләшкәннән соң, йокламыйча тош күрә башладым. Ярый Луара килеп коткарды...

СОҢҖЫ КҮРЕНЕШ

Райманнар квартирасы. Райман каядыр жыена. Ишектә звонок. Эт өрә.

Райман (ишек ачарга барышлай). Сынук! Вулды, тынычлан!

Таксист керә.

Райман. Сәлам, дускай! Әйдә, әйдә. Котәм.

Таксист (кулында чәчәкләр). Хәзер кулымы бушатам да әйбәтләп, татарчалап күрешәбез. (Өченче бүлмәне узып китешә.) Привет, сынук!

Райман. Озакка, озакка югалдың. Оныттым.

Таксист (әйбәрләрен куйганнан соң). Югалмадым да, онытмадым да... Беренчедән (ике куллап Райманның кулып кысын), өти булуың белән котлыйм! Икенчедән, аста такси көтә. Чәчәк — Гөлия ханымга, сайлап алдым. Киттек.

Райман. Ашыкмыйк. Әйбәрләр онытылып калмасын. Болар — Гөлиягә киенер. Болары... Шалтыратам, шалтыратам. Бөтенләй югалдың. Таксида — килә идән. Автобуска утыргач та әллә кем булдың, малай. Ярый бүген әләктердем үзеңне. Телефонга рөхмәт.

Таксист. Авылга кайттым.

Райман. Картларның хәле ничек?

Таксист. Этине жирләп кидем. (Пауза.)

Райман. Кичер, дускай. Мин жүләр, бу миңа әйтми-нитми генә туй ясап, Луарага өйләнәп йори бугай дип, сиздә үпкәли үк башлаган идем.

Таксист. Луара нәкъ моннан бер ай элек үзенең беренче иренә кияүгә чыкты. Аны миңа бөтенләйгә югалттым.

Райман. Хәбәрләрең күңелсез. Луара өчен артык борчылмаса да буладыр...

Таксист. Борчылам, Райман. Әллә ничек миңа аны югалту белән килешә алмый йорим. Башта шуны уйлый белмәгәнмен. Хәзер уйлыйм да күңелсез... Һәм соң.

Райман. Без беренче очрашкан көнне, син безнең күрше туташы күрүп чыккан идән. Хәтерлисезме?

Таксист. Зәңгәр чәчәк... Фәрида.

Райман. Өйлән шуңа, ялгышмыйсың...

Таксист. Аның да аерылган ире бар бит. Беренче мәхәббәте.

Райман (уйланар). Шулай да син сөйләшәп кара әле, сөйләшәп кара. Бүген аны малай тәпнә юарга дәнәбәз. Табын әзерләргә дә булышыр, әйтеп куйдым миңа.

Таксист. Син миңа эт турында берни дә айтмисең әле.

Райман. Ахыр чиктә Гөлия ризалашты. Без аны сиңа бирергә булдық...

Таксист. Дөрөс, дөрөс уйлашкансың. Хәзер өеңә бала кайтып төшә... Ион туздырып бүлмәләрендә йөрер, вакытлы-вакытсыз өрер. Райманның малае йоклай дип тормас, ул бит эт.

Райман. Өйләнсәң, сиңең дә өеңә бала кайтса?

Таксист. Минем өйгә кайчан бала кайтасын әлегә шайтан да белми. Аннан, мин аны әнигә, авылга илтәм. Әни эт яраты. Анда йорт — кыр кебек, сарай, мунча, бакча дигәндәй...

Райман (*сэгәтенә карап*). Безнең вакыт бар. Шуннан файдаланып, Сынокны сиңа кертәп чыгыйк. Гөлия алдында аны өйдән алып китү катлаулырак, күңелсез-рәк булыр.

Таксист. Әйдә, шулай эшлибез.

Райман. Бер кызык нәрсә, мин баланы иинди тасма белән бөйләргә кирәген белмим икән бит.

Таксист. Мин дә сиңең хәлдә. Сораштым, башкалар да безнең хәлдәрәк кала. Берсе — кызыл тасма кыз балага гына ярый ди. Икенчесе — ир балага да кызыл тасма кирәк икән ди, өченчесе...

Райман. Берәү миңа яшел тасма ки-

рәк диде.

Таксист. Шуның өчен төрлесеңнән алдым (*тасма чыгара*). Яшел. Зәңгәр. Кызыл.

Райман. Карале, Ризван (*кайдандыр тасмалар чыгара*). Кызыл, зәңгәр, яшел.

Таксист. Әйбәт. Бөтенләй баеганбыз. Алып барыйк барысын да. Шунда рәтенә төшенербез!

Райман (*уйланып*). Ризван, бир әле... Без яшел тасманы гына алайык. Калганнарын... Мин чемоданда кызымның киёмнәрен саклайым, истәлегә итеп. Анда аның дүрт күлмәге, кара пальтосы, башмагы... Сары башлыгы, бияләйләре... Башка әйберләре дә бар. Тасмаларны шулар янына куйсам, безнең узган гомердән бер истәлек булып торырлар... Аннан Сынокны алабыз да китәбез.

Барып кызымның киёмнәре сакланган чемоданны ача. Ризван бу сөйләшү аңа авыр тәэсир ясаганын сиздермәү өчен булса кирәк, каядыр төрәзәгә карый. Райман, ачык чемоданны кулына алган килеш, кечкенә кызчыкның фоторәсеме каршына бара. Чемоданнан, сузылып-сузылып, идәнгә тасма коела. Бүлмәгә каядыр тасма тула: бәлки Райманга гына шулай күренәдер.

Кызым, мин бит сиңа энәкәш алып кайтам... Ә син шуны да белмисең... Сиңа энәкәш алып кайтам.

Рашат Низамиев

БЕРЕНЧЕ МУНЧА

ХИКӘЯ

ызыл автобус, авыру кеше сыман юталли торгач, урман эченә житәрәк кинәт туктап калды, моторы шартлап сүнде, пассажирларның борынына әчкелтем бер ис килеп бәрелде.

Карбюратор-фалән, дип сөйләнә-сөйләнә, шофер егет автобусның моторында казына башлады. Әллә кызыксынып, әллә ярдәм итәргә теләпме, ир-егетләрнең күбесе шофер тирәсенә укмашты, кайберләре кәсәсендәгә папироска үрелде. Кемнәңдер имчәк баласы елап жибәргәнә күрә, хатын-кызның игътибары шул якка тартылды.

Шәһәрдән авылга кайтучы автобус хутлы бара иде: чакрым баганалары житәкләшеп артка йөгәреште, кәбестә басулары күзгә чалынды, каршыда очсыз-кырыйсыз иген кырлары, урман тезмәләре ачылып китте. Автобус тәрәзәсе, әйтерсәң, телевизор экраны — үз җае белән агылып кына, барысы да шунда кереп тула...

Алгы рәтләрнең берсендә утырган Фәнис белән Роза сөйләшми генә юл манзарасын карап баралар иде. Машина ирексездән туктап калгач та алар тагын күпмедер сүзсез утырдылар, аннары гына ачык ишектән жиргә сикереп төштеләр. «Саф һава суларбыз, бәлки, үпкәләшү дә онытылыр», — дип ометләнде Фәнис яшь көләшенә жылы караш ташлап.

Фәнис белән Роза — икесе дә шәһәр баласы. Өйләнешкәннәренә нибары ике ай, егетнең әти-әнисендә яшиләр, дәрәсрәге, иркен фатирның бер куышы, әлектән тәгаенләп куелганча, яшьләр карамагына күчте. Фәниснең әти-әнисе гомер буге заводта эшләгән, кухня-ваннасы, кайнар суы дисеңме — һәммә жире житеш булган фатирны да шуннан алган, тормыш итү дигәндә гааят булдыклы, сабыр табигатьле, киң күңелле кешеләр. Өйгә килеп булып төшкән Розаны да үз кызларыдай акын кабул иттеләр, юк-бар бәхәскә, көйсәзлектә капка ачмаска тырыштылар. Шулай булмый ни, кем генә гаиз баласына бәхет-сәгәдәт, гаилә ныклыгы теләмәс икән? Армия хезмәтен тутырып кайту белән, Фәнис әтисе эшләгән заводка урнашты, разрядлы токарь һөнәрен үзләштерде. Сойган кызы да бар, егетнең өйләнәсе килә иде. Әти-әнисе каршы килмәделәр, күңеле анда-монда тартылганчы, үз яныбызда булып ичмасам дип, хәер-фатиха бирделәр. Шулай итеп, өлкәннәренң ярынан ташымыйча жай гына аккан хәятына яшьләр тормышы якты чишмә булып кушылды, бәхетле чөлтери башлады.

Авылга кунакка кайтуның тарихы исә болайрак иде. Көтмәгәндә-уйламаганда әтисенең ерак туганнарынан хат килеп төште. «Әллә инде баеп китекмә, кунак-кунак йөрешне, бер-береңнең хәлен белүне онытып барабыз бугай. Тормыш мул, табыннар түгөрәк, ләкин күңелгә һаман нидер житми. Бу мәшәкатләр дөньяда бер генә яшибез ләбаса. Туган белән туганның күрешүеннән кадерле нәрсә юк икән. Бергә-бергә чөкәрдәшеп чай әчүләр сагындыра. Әйтүбез шушы: печән өсләре житкәләгәнче парлашып кунакка кайтыгыз», — диелгән иде ул хатта.

Нәкъ шул көннәрдә этиләренең йөрәге чәнчеште. Валидол дигән нәрсәкәйгә генә ышанып, ерак юлга чыгу мөмкинме соң? Ихластан килгән чакыруны җавапсыз калдыру исә туганлык хисенә хыянәт булып иде. Шуңа күрә, әйдә, ил-җир күреп кайтсыннар дип, яшьләренә юлга әзерли башладылар. Запас көне бар иде, цех башлыгы белән сөйләшеп, Фәнис тагын өстәмә бер көн юллады. Кайтып әйткәч, Роза күзләрен зур ачып, сорау билгеседәй кайтарылган озын керфекләрен тирбәтеп сәер көлемсерәде:

— Син чынлап та авылга җыенасыңмыни әле?

— Әйе. Бергәләп кайтачакбыз, матурым!

— Кешеләр ничек тә диңгез буена барырга тырыша, э син...

— Диңгез, имеш... Алтын-көмеш чәчеп куйганныр ди анда сиңа!

— Алтыны булмаса да, кояшы, суы, комы бар. Диңгез буендагы рәхәтлектән берәүнең дә туп кайтканы юк әле.

— Безнең тормыш башланып кына килә, өлгөрербез. Иң алдан авылга кайтыйк әле мәнә.

— Әгәр мин теләмәсәм?

Мәнә сиңа мө! Чынлап әйтәмә ул, әллә шаярта гынамы — Фәнис монысын аңлап өлгөрмәде. Тизрәк җавап эзләгәндәй, хатынының йөзенә текәлдә. Розаның зәңгәр күзләрендә үзенә күзләсән күргәч, тынычланып китте. күңеленә рәхәтлек йөгәрдә. Күз ачып йомганчы ныклы кулларына алып, көләшен өскә күтәрде.

— Шаяртасың, э? — Аннары үзе дә шаяртуга күчте: — Телисезме, мин сине шушы кулларым белән авыл урамыннан күтәрәп узачакмын...

— Чынлап әйтәм. Юлда интегеп йөрер хәлем юк. Авылны бик күңелсез, тузан оясы дип сөйләләр ич...

— Андый гына тузан шәһәрдә юктыр дип уйлыйсыңмы? Асфальт урынына чирәм үсә анда, бик беләсез килсә!

Юлга чыгар алдынан арада энә шундый күңелсезрәк сөйләшү булды... Моңың сәбәбе тирандәрек ята иде, әлбәттә. Иркә шартларда үскән, тормыш ичкәлекләрен әле чын-чынлап аңларга өлгөрмәгән Роза өчен үзләренең туеннан соң, табигый булганча, якты-көләч көннәр башланып китте. Байрәмчәрәк, мәшәкатсез, мәңге рәхәт көннәр... Бала чүпрәгенә уралдыңмы, аларны төштә генә күрәчәксен, янәсә... Көмнәндер ишеткән шушы сүзләр төмам күңеленә кереп оялады Розаның. Бала табу качмас, иң яхшысы — ашыкмау, хәзергә тыелып тору. Яшьлек бер генә бирелә икән, диңгез буендагы Сочи һәм Гагралар көтеп торганда, нигә әле рәхәт чигеп калмасаки ди? «Ширбәтле ай»ның кадерен озаккарак сузасы, тагын берничә ел «егет белән кыз» булып йөрисе килә Розаның. Сүз чыккан саен, Фәнисне дә һаман шул якка аударырга тырышты ул. Ләкин сүзләре, ай-һай, авыр ялгана иде шул... Фәниснең максаты бөтенләй башка икән: ул бала тели, үзенәң дөвамчысын күрергә ашкына, урамда коляска этеп баручы парларны очраттымы, аларга соклану катыш көнләшәп карый, хыялга бирелә. Булгалары, тиз генә аңлаша алмаулары сәбәпле, арадан салкын җилләр дә исеп узалады...

Әйе, кафеларда коктейль чөмереп, эшкә дә «Икарус» белән генә йөрергә өйрәнгән Роза авылга кунакка кайтуны өнәмичәрәк кабул итте. Билгесездлек, күз күрмәгән яклар, чит-ят кешеләр белән очраша чак минутлар аны бер яктан кызыктырса, икенче яктан өркәтә, шикләндерә дә иде. Юк-бардан гаеп эзләмәсләрме, сынаулы-астыртын караш белән күңелен рәнҗетмәсләрме? Кунак дип өф итеп кенә йортмәсләр — чиләк-көянтә тоттырып коега суга да җибәрерләр, мәнә шул чакта көлкөгә каласыңны көт тә тор... Әллә юлга чыгып ялгыштылармикән? Энә бит, Розаның язмышын үчкәлгәндәй, төчкеренә торгач, автобусы да туктап калды. Хәзер ни алга, ни артка өмет күрәнми. Әгәр шушында — билгесез урман итәгендә төн кунарга туры килсә?

— Әйттем мин сиңа... — диде Роза үпкәчелрәк тавыш белән һәм, юату көткәндәй, нәфис беләкләре белән Фәнисне култыклап алды. Байтак вакыт сөйләшми килгәнә күрә, аның җаны ялгызак уйлардан арып, иптәшлеккә һәм иркәләүгә сусаган иде. Ләкин куанычы озакка бармады: юл читендәгә чурташка басканга күрә, туфлясының үкчәсе искәртмәстән янтаеп китте. Иренәң ныклы беләгенә тотынмаган булса, бөтенләй капланып төшәсе икән. Фәнис аны юатырга ашыкты, үзенәрәк тартып китерде.

— Нигә болай юл буенда таптанып торабыз соң әле? Әйдә, урман читенәрәк барыйк. Чикләвек куагы күрсәтәм мин сиңа хәзер.

Урман кырые, чыннан да, ниндидер куаклык белән капланган иде. Шунда таба якынайганда төрледән-төрле үлән сабаклары Розаның ялангач ботларын

рәхәт кытыклап алды. Көн кызуында аларның дымлы-салкынча дулкындай килеп кагылулары моңарчы кичермәгән ләззәт бирә иде. Шушы рәхәтлекне сузарга теләгәндәй, Роза туктап-туктап алды, күңелендә яңалык хисе кузгалуын тойды.

— Фәнис, Фәнис! Күрчә боларны...

Бер як читтә, сүзсез генә тирбәлөп, эре-эре ромашкалар үсеп утыра иде. Һәр сабакның очында бер йомарлам сары кояш балкый, ап-ак тажлары исә тасма-тасма ак нур булып ташып чыккан. Нинди матурлар!

— Гашыйклар чачәге бу,— диде Фәнис Розасының соклануына кушылып.— Аның да ниндие генә әле, сөямә-юкмы икәнне әйтеп бирә торганы! Менә кара...

Фәнис сайлап кына арадан берсен өзде, иснәп карады, аннары икенче кулының бармаклары белән ромашка канатларына орынды. «Соя», «юк» дигән сүзләренә чиратлап кабатлый-кабатлый чәчәк тажларын ашыкмый гына йолкый башлады. «Соя...» дип вәгдә иткән мизгелләр сер, өмет, ашкыну белән тулы. «Юк...» дигән сүзләр исә салкын, жансыз, буш булып ядгырый. Соңгы тажга кадәр ерак әле, ләкин ике йөрәк хәзердән үк дулкынланып көтә: табышмакның ахыры ни белән бетәр соң?

— Фәнис, тукта!

— Бүлдерәсең?— Фәнис туктады, чәчәк тажынан бармакларын ычкындырмый гына күтәрелеп карады.— Әллә жавапны озаккарак сузарга теләсең инде?

— Фәнис дим, куркыта... Монның нәтижәсе очраклы бер хәл булачак бит. Әйдә, ярты юлда тукталыйк. Жавапны үзбездә табарбыз, бергәләп... Шулай бит?

— Ну, әйттең! Дөп-дөрәс сүзләр... Жавапны бергәләп табачакбыз.

Фәнис куанычлы хәрәкәт белән ромашка сабагын өскә чөйде. Табиягәт чәчкәсе, сорау билгесе ясап күктә мәтәлчек атылганнан соң, икесенең учына килеп төште. Истәлеккә!

Шул вакыт өзеп-өзеп автобус кычкыртты. Ул азмы-күпме ял итеп өлгәргән пассажирларны юлга чакыра иде.

* * *

Биш сәгать чамасы барганнан соң автобус аларны авыл башында төшереп калдырды. Тезгә-тезие чөнчеп озак кына хәрәкәтсез утырганга күрә, Розаның биле, кул-аяклары төмам оеган иде. Ул жылкасен сикертеп куйды да кул сумкасында актарыган булып буыннарын язарга тырышты, башын артка ташлый-ташлый чәчләрен рәтләгәндәй итте. Рас кайткансың икән, инде ничек тә сынатмаска, шыңшымаска кирәк...

Шәһәрнең кырмыскадай кайнаган кешеләре, биек йортлары, машина-трамвай шавы белән гөрләп торган таш урамнарынан соң авыл бик бәләкәй, гади, оялчан кебек тоелды. Чөлтәр төрәзәле, калай түбәле, түбәсеннән ак моржа башы төртеп чыккан йортларның күбесе такта белән тышланган, кайберләре яшел яки зәңгәргә дә буялган. Салават күпердәй балкып утыручы бер йорт игътибарны аеруча жаләп итә, сокландыра, үзенең купшылыгы белән күзне یرкәли. Буяуды капкасына хөтлө бизәкләр, чәчәкләр төшөрелгән. Кемнәр, нинди бәхетле жаннар яши икән бу йортта? Чү, төрәзә төбәндөгә тамчы гөләнең яфраклары селкенеп куйды түгелме? Яулык боркөнгән берау эчкә яктан төрәзәгә килеп капланды. Урам аша очып чыккан кошны да күз угынынан ычкындырмый торган авыл хатынының билгесез кунакларга үткәр күз ташлавы иде бу. Нишләтәсен, авыл кемгә кемнең ничек, ни рәвешлә күтәрелеп кайтканын яхшы беләргә, һәр яңалыкны жиз иләктән үткәрергә күнеккән инде. Бу гадәт авылның канына, әхлагына сеңгән...

Фәниснең бер кулында әфлисун төсендөгә чөмөдән иде, тышына «Спорт» дип язылган кара сумканы исә икесе исә яктан бергәләп күтәреләләр. Урам юлы такыр, ташлы-балчыклы, ә менә тыкрыкта чирәм мулдан күренә. Тыкрыкка кәргәч, туктап ял итәргә булдылар. Асфальт катысына иялгәннән аяклар яшел чирәм өстендә үзләрен дәртләрәк, یرкәирәк тойды кебек. Бигрәк тә Розаның туфлиларын салып, яланаяк килеш чирәмнән болан баласыдай уйнаклап йөгәрәсе килә иде. «Ашыкма, өлгерерсең,» — дигән уй аны итәргәннән тотып тора, сабыр итәргә куша. Баш очындагы күкнең зәңгәрлеген күр син! Күзләр адашып калмасын өчөнгәме, берән-сөрән әләнеп торучы болытларга да урын табылган. Зәңгәр дәрәя кочагында алар аеруча нәфис,

ак, жиңел булып күрөнэлэр. Шәһәрдә кеше һәрвакыт каядыр ашыгучан, күккә күтөрөлөп карарга вакыты юк аның. Караса да, күкнөң таш йортлар белән коршалган, сөрөмгә манчылган бер кисәген генә күрер иде ул. «Шәһәрнең — йортлары, авылның күкләре биек икән...» Сокланып, гажәпләнеп карый торгач, безнең кунаклар әнә шундый нәтижәгә килделәр.

— Исәнмесез, балакайларым... Ерактан кайтасызмы?

Таяк таянган, чуар күдмәк өстеннән ачык төстөгә альяпкыч япкан, башындагы яулыгы бөтен жилкәсен диярлек каплаган бер әби яшьләр каршына килеп баскан иде.

— Казаннан, әби.

— Ә-ә, каладан икәнсез, рәхмәт төшкере. Бик әйбәт. Юл йөрүнең савабын күрергә насыйп итсен... Кемгә кайтасыз, оланнар?

— Закиржан абыйларга.

— Ә-ә, югароч Сабираларга икән... Үз кешеләр икәнәгезне бер караудан таныдым, яхшы бәндәләрнең йөзәндә нур уйнап тора бит ул. Ходай киләчәккә дә тәүфик-шәфкатьләр бирсен үзегезгә...

Сөйләшкән чакта карчыкның йөзәндәге жырчыклар хәрәкәткә килде, алар як-якка сибелгән кояш нурын хәтерләтә иде. Әби шулай сөйләп-сөйләп карап калды. Бөтенләй күрмәгән-белмәгән бер карчыкның шулай ягымлы, үз итеп эндәшүе, изге теләкләр теләп калуы гажәп кебек тоелды.

Тыкрык читендә буынтыкланып үскән биек-биек кычытканнар күзгә чалынды. Роза белә: аларга якын килергә ярамый, юкса, ничек чәметкәннән сизми дә калырсың! Бәрвакыт, әниләре белән бакчага баргач, кычыткан зәхмәтеннән конозын сызланып йөргәне бар аның. Кычыткан чаккан урынга вазелин сөртөп кенә тынычландырдылар...

Киртәләр белән корылган тыкрыкны үткәч, сөзәкләнеп төшкән тау итәгенә килеп чыктылар. Астагы таллыктар арасыннан елга агып ята икән. Аның ни сай, ни тирән булмаган суында инде әниләрән куып житә язган кәз бөкчәләре чупырдаша. Елганың казык-багана өстенә корылган, һәм жәяүлө узарлык итеп кенә эшләнгән тар басмасы да бар. Роза, керергә батырчылык итмичә, кыяр-кыймас рәвештә басып тора иде. Солдатта чакта бүрәнә өстеннән йөрөп өйрәнгән Фәнис, сүзсез генә елмаеп, иң элек чөмөдән-сумкаларны теге якка ташыды. Көләшен алмага чыкканда, басма уртасында туктап, сикергәләп тө алды: күр, бернинди куркынычы юк монның, янәсе.

— Бир кулыңны! Бер... ике... өч... Киттекме?

— Фәнис, кара аны, кулыңны ычкындырасы булма.

— Курыкма... Басма аша чыгуның төмән белмисең әле син.

Кулга-кул тотынышып, басмага керделәр. Розаның аяклары жирдән аерылды шикелле, әйтсәң, һавадан очып бара ул. Аяк астындагы такталар да һавада эленеп кенә тора шикелле. Аста, икесенең шәүләсен тирбәндереп, яшкелт-соры су агымы хәрәкәтләнә. Розаның башы әйләнеп китте, аяк табаннарына рәхәт бер курку йөгәрдә. Ләкин Фәниснең ышанычлы куллары аны чайкалудан саклап бара иде. Кызыктыргыч, серле очыш... Бәлки, кулга-кул тотынышып янәшә барудан туган рәхәтлектер бу?

Ниһаять, рәшәткәле албакчасы, чөлтәр түбәле капкасы, капка төбәндә дүрт-биш кеше урнашырлык агач утыргычы булган алтыпочмаклы йорт каршына килеп туктадылар. Яшел капканың ике якка ачылмалы ишекләренә кара-каршы итеп ике этәч сурәте кадакланган иде. Калайдан эшлөп, сарыга буяп куйганныр. Кояшта арка жылытучы бу сары этәчләр шундый да сөйкемле күрәнә, аларны ирексездән кул белән тотып, сыйпап карыйсы килә башлай.

— Сабирә апалар өе шушы була инде,— дип, Фәнис капкага ымлады.

Ишегалдында тибенеп, «кыр-кыр» килеп, тавыклар кайнаша иде. Этәчнең чыны менә кайда икән ул! Шпоралы аякларын хуҗаларча киң жәеп, гайрәтле караш белән ялт-йолт каранып, ишегалды уртасында купшы француз солдатыйдай тик басып тора. Башын кыңгыр салганда ут-кызыл кикригә һәм алкалар селкенеп-тирбәнеп куя. Ул түшәндәге, сырт һәм канат тирәсәндәге чуар каурыклары жемелдәвен күрсәң — зоопарктагы тавис коштан бер дә ким түгел! Купшылыгы белән берәз масайгандай күренсә дә, үз дәрәжәсен белеп ишәгән акыллы, затлы кошка охшый бу. Ләкин моны кул белән сыйпап карау турында хыялланысы да юк, әнә бит ничек горур, сак һәм хәрәкәтчән кылана... Карап туйдыгызмы, житәр, диде бугай этәч, һәм аллы-гөлле канатларын жиппи-жилпи: «Ки-ке-ри-күк!» — дип бер кычкырды да лапаска кереп китте.

Ул арада баскыч төбөндө Сабира апа үзе күренде. Камырлы кулларын алтыпкычка сөртө-сөртө сөйлөнөп, каударланып баскычтан төштө. Ике кулап күрөшкөнүнөн соң, күтөрөп алырдай булып, яшьлар тиресенде өтөлөндө:

— Эй аллам, кунактар кайтып та житкен ич! Таза-сау гына килдегезме, күз нурларым? Юл йөрү алжыта ул, гөүдөнө талкый... Эйдөгөз, өйгө керик. Чөм кайнаган, рөхөтлөнөп сулыш алырсыз менө. Яккан мунчам да житешергө тора, мактап кына йөрүгөз икөн.

Хужа хатын шулай дия-дия кунактарны аркасынан сөйдө, сумкаларын күтөрөштө. Шул арада яшь киленнең күчелен күрөргө да вакыт тапты:

— Рауза кызым син буласыңмыни инде ул? Сөбханалла, күз тимасен, ил күрке булырлык бала икәнсең. Эйдө, безгө да төклө аягың белән рэхим ит! Туганлыкта яшөргө насыйп итсен...

Ачык йөзлө, төмлө телле Сабира апаның авылча итеп кенө «Рауза кызым» дип эндөшүенө үпкөлөмөдө Роза, киресенчө, мондый таңсык мөнөсөбөт аңа кызык булып китте, күчеленчө кай жирендөдөр посыйп аткан шикленүүлөр дө үзөннөн-үзө артка чигенде.

Өйгө керделер. «Сулыш алырсыз...» дигөн сүзлөрөнөң, чынан да, хикмөтө бар икөн шул. Кояш кызуунын соң өйнөң түрдөгө бүлмөсө жилас, салкынча иде, навасы суларга ук рөхөт. Өй эчендөгө шифоньер, таза аякы өстөл, аркалы урындыктар, этажерка, «Таурас» маркалы телевизор, — кыскасы, яшөү-көңкүрөш өчөн кирөклө һөммө нөрсөлөр үзлөрөнө кирөк урунны тапкан. Төмлө ризык ислөрө борынны кытыкый. Аннары, бит-кулны юып көргөннөн соң, табынга утырдылар. Кош теле, кызыл эремчек, көрөзлө бал, сөтлө чөй янына клиндер, конфет, алма, хөрмө кебек шөһөр күчтөнөчлөрдө дө өстөлгөч, табын тагын да ямьлөнөп китте. Хужа хатын кунактар алдына киндер тастымал куйды, озын саплы табагач белән өстөлгө бөлөш чыгарып утыртты. Каян қилгөн житезлектер — табын тиресенде орчыктай бөтөрөлө Сабира апа! Кунактар алдына өлө тегесен, өлө монысын куя, хал-ахвал сора-ша, үзө һаман сөйлөнө:

— Нөкь ризыгым пешкөн чакка кайтып кердегез тагы... Язган ризык шулай үзө каршыңа килер, дигәннөр. Ягез өлө, бөлөшнөң капкачын ачыкк аүвөл...

Шулпа салыр өчөн уртасында каплауды тишеге дө бар, чөмөклө бөлөш дилөр икөн моны. Кызарып, алсуланып торган бөлөш түгөрөгөн Сабира апа көтердөтөп кенө кисте дө бер як читкө өйлөндөрөп каплады. Түм-түгөрөк бөлөш эчөннөн кайнар пар күтөрөлдө, шакмаклар туралган бөрөңгө арасында өрөп кенө кабарлык төмлө ит кискөлрө дө мул күрөнө иде.

— Бөлөшнө ағач кашык белән ашылар бездө. Авызны пешермөскө өйбөт килдө. Кыстатмагыз, житешегез эйдө, — диде Сабира апа өстөлдө аткан бизөклө кашыктарга ишарөлөп. Аннары, нидер исенө төшкөндөй, кинөт кенө сүзөн бүтөнгө борып жибөрдө: — Рөхмөт инде хөкүмөткө, аракы дигөн зөхмөтиө тәки авызлыкклады бит. Юкса халык төмам бөзыла башлаган иде. Кибетендө булмагач, өстөлгө дө чыгарып торасы юк үзөн. Заманында Зөкижан абыегыз да, ай-һай, байтак шаяргалады аның белән. Инде мена, шөкөр, ашказаны боргычлы башлагач, бөтөнлөйгө ташлады. Аракы ак булса да, йөзнө кызарта, намусың каралта, дип борыңгылар бөлөп өйткөн. Аннан башка да тормыш бик ямьлө, балалар. Донья чөйдөн аермасын, бер генө йөтып куйсаң да жан рөхөтө...

— Зөкижан абый үзө кайда соң? — дип сораашты Фәнис. Жизнәсө белән байтак еллар күрөшкөнө юк иде инде аның.

— Жизнәңнө өйтөсөңмө... Кайда булсын, колхоз эшендө. Бригадирлыгын пенсиягө чыккан ташлар инде, боерган булса. Синең теге чактагы шуклыгыңны һаман онытмый... Күршөдөгө Галимә карчыкның сөзгөк бер көжөсө бар иде, Рауза кызым. Бер чакны Фәнис авылга кунакка кайткач, икенчө сөзөшөп йөрмөсөн дип, шул көжө төкөсөн иптәшлөрө белән кырдагы багынага бөйлөп киткәннөр. Галимә карчык тилмереп кич бую көжөсөн эзлөгөн. Балачак диген син аны...

Көлөштөлөр. Кайчангыдыр гаебө өчөн уңайсызлык кичерүдөимө, элзө кайнар ризык килшөтө үзөнө — Фәниснөң битлөрө кызарып ук чыккан иде.

— Жизнәңгө үз вакыты белән кайтып житор ул. Бөлөшнөң төмөн качырмагыз, кайнар чакта кашыгыгызын жөтрөк йөртөгөз.

Сабира апаның кыставын тыңлап утыру да күчөллө иде. Ө бөлөш, чынан да, төмлө! Ярмаланып пешкөн бөрөңгө тел өстенө салу белән эрөп кенө китө. Ите сусыл, йомшак, ничек чөйнөгөнөңнө дө тоймый каласың. Өстендө

бөрчөк-бөрчөк май тамчылары йөзөп йөргөн шулпаның төмөлөгөн исә сөйлөп-аңлатып кына бетерә торган түгөл. Камырны тишмиңә, жөбөтмиңә генә ничек шулай уртада мөлдөрөп утырадыр ул? Бик гажәпләнгән чакларында яратып әйтә торган сүзә бар иде Розаның. «Чудесно!» — дип эчтән генә сокланды ул. Менә шулай пещерә белсәң икән дип, үзән яшертен генә шелтәлөп тә алды.

Хужа хатын борынгы түгәрәк мөһөрләрә белән балкып утырган жиз самавырдан гөбөрдөтөп сөтлө чәй ясады, көрәзлө балны кунаклар алдына этә төштө. Тәжрибәләрәк күз булса, бу хатынның һәр кыланышынан, килешлө хәрәкәтләреннән яшәү дәртө, тормыш зирәклөгө, аралашу ләззәтө ташып торуын шундук чамалар иде, әлбәттә... Сабира апа сөйлөгөндө, радиоң бер читтә торсын! Түгәрәк-түгәрәк сүзләриң, күңелендө тыпырдап яткан уйларың һәм яңалыкларың ул, кушучлап сипкөндөй, чәй ясаган арада да әллә ничаклы сөйлөп ташлый. Биш бала үстөрүләрә дә мәгълүм булды. Өлкөн уллары әллә кайчан өйлөнгөн, КамАЗ каласында яши икән. Төпчөгөнең армиядән кайтыр чагы житә. Кызлары кияүдә. Сабира апаның оныклары гына да дистөдән артып киткән икән инде. Һәркайсының холык-фигылен, матурлыкларын сөйли-сөйли, үтә бер горурлык белән аларның альбомдагы фотосурәтләрен дә күрсөтөп чыкты... Күрчө, мендәрдә таралып яткан яисә аркалы урындыкта килеш дөньяга гажәпләнөп карап торган оныклары белән Сабира апа ничек горурлана, алар турында сөйлөшкөндө күгәрчән кебек гөрли башлай! Авылда кеше машина-мотоцикл белән жөнлөнә башлаган; көзөн көпчөк тиңентен пычрак ерып йөриләр, а урамның чиста-тигезлеген кайгырту турында берәү дә уйлап карамай икән — бу хәлләрне дә беренчө тапкыр хужа хатын авызынан ишеттеләр.

— Кырчөгө кырда, бакча гөлө бакчада яшәсән, дигәннәр. Без инде, оланнар, авыл жиренә иялөнөп, тамырланап беткәнбөз. Эш, мәшәкәт дия-дия, көн узганы да сизми каласың. Жәйнөп көнө озын, койрыгы кыска. Әле кайчан гына беренчө чирәм чыккан дип аһ итеп йөри идек. Инде менә печәнгө төшәр чаклар житеп килә...

Аулакта, Фәнис ишегалдына чыгып кәргән арада, Сабира апа, кешә-кара югында дипмө, Розага үз итеп кенә үгет-нәсихәт бирергә дә өлгөрдө:

— Күңөл күзөңнө ачыбрак карасаң, кемнең кемлегө әллә каян күрөнөп тора ул. Күз генә тимәсән, пар килгәнсөз, балакаем. Татулыкның кадәрен белөп яшәсөгөз, оттырмассыз. Бер-берегөзгә күңөл ачкычлары бирсән... Хәзергә яшләр чөкөрдөшөп яшәүнең төмөн белсән иде. Әүвәлгө заманда усал бер йортка элөккән киләннән: «Ничек түзсөң шуларга?» — дип сораяннар. «Төмөн бар иде — телсөз булдым, ике күзөм бар иде — күзсөз булдым. Түзми ниһәл итәсөң...» — дип жавап биргән, имеш. И-и-и... кешә каргышын йөтөп яшәүдән дә читән эш юк. Урынсызга бигрәк тә. Адәмнәрнең бер-берен рәнжөтүө юньлөгә түгөл ул. Менә нәрсәдән сак булырга кирәк. Күңөл бер кителсә, аны төзәтү кыен... Ә синең барыр толың якты күрөнә, күгәрчөнем, бөхетөң ачылырга тора, боерган булса...

Сокланып, исә китеп тыңлады Роза: колак ишетмөгән шул тиклөм хикмәтлө сүзләриң каян табып бетерә дә, буталмыйча гына ничек шулай оста әйтөп бирә Сабира апасы?

Табында энә шулай байтак кына түгәрәклөнөп утырганнан соң, хужа хатын мунча карарга чыкты. Әйлөнөп кәрде һәм күңеллө генә сөйлөнөп, кунаклар өчөн чуклы сөлгө, алмаш киёмнәр салынган тоенчөк хәстәрли башлады.

— Шул хәтлө ара кайтып, авыл мунчасына керми калалармы соң! Карап кына чыктым, ис-хуш таралган, берәр сәгатътән мунча эзәр булачак. Юлдан соң тәннәрөгөз язылып китәр. Ашаганыгыз сөңә торыр, хәзергә елга буйларын күрөп кайтыгыз булмаса...

* * *

Мунча дигәннәрө карлыган, миләш, алмагач үсөп утырган һәм чөчөк түтәлләрә белән бизәлгән бакчаның бер почмагында булып чыкты. Сары нарат такта белән пөхтә итеп тышланган бу жыйнак корылма уенчык йортны хәтерлөтә иде. Алачык эчөнә буйдан-буйга киң, озын эскәмия корылган. Шунның өстендә — агартып юылган киң жәймә: утырырга йомшак килсән, янәсә. Биредөгө пөхтәлек, төртип һәм чисталык әллә каян күзгә бөрелөп тора. Почмактагы колгада пар-пар каен себеркеләрә, исемнәрә билгесөз булган

үлән төргәкләре шайланә — коры хуш ис әнә шулардан бөркәлә икән. Кечкенә төрәздән серлә булып көн яктысы сирпелә.

Күңел ияләнә төшсән дилмә, сүз башларга кыймылча бер кавым хәрәкәтсез басып тордылар. Кая килеп эләккәннәрәнә төшенергә теләгәндәй, алачык эчен тагын бер кат күздән кичерделәр. Шөһәрдә мунча керү — мәшкәтлелә, ыгы-зыгылы эш. Сумка тотып кассага чират торганнан соң, хатын-кызлар үз ягына, ир затлар үз ишекләренә таба ашыга. Себеркеләне көчлү, вакыт үткәнне саный-саный гажизләнәп әле тагын чират көтәсәң бар... Биредә исә сәер тынылык, аулак-талгын минутлар — ашыктыручы юк. Тагын да гажәбрәгә, күңелне кытыклап торганы шул: аларның бит әле, ир һәм хатын буларак, үз гомерләрендә беренче тапкыр болай мунча керүләре! Бергәләп, икәүдән-икәү калып... Моны ничек аңларга соң? Бу вакыйгада гайре табигыйлек, ниндидер аңлашылмаучылык бар кебек.

Ләкин тартынып, бер-беренә карашып торудан мәгънә юк — тыенкы бер елмаю алмашканда әнә шуны аңладылар. Шулай да Роза әдәп саклауны кирәк тапты.

— Фәнис, борылып тор, юкса мин оялам...

— Ә син үзек дә борыл!

Тагын сүзсез калдылар. Хәер, күңелләре сөйләшә, яңа бер хис кичергәндәй дулкынлана иде. Бер-берсенә күлмәк салу хәрәкәтләрен арка белән сизеп, тоеп тордылар. Моңа кадәр игътибар ителмәде микәнни: оялып кына чишкәндә әнә ничек җиңел, серлә, аермачык кыштырды икән бит күлмәкләр...

Мунча эчендәгә коры, эссе һава көргән шәпкә тынны куырып алды. Колыны пешерерлек эссегә аянары ияләнә төштеләр. Чәер исә аңкып торган парлы һаваның ләззәте акрын гына төндәгә барлык күзәнәкләргә үрмәләде. Аксыл-сары нарат бүрәнәләр тамам кызган, кул белән кагылырлык түгел. Тирләп утырган алюмин бидонда мөлдәрәмә салкын су икән, ләүкә баскычына бер чүмеч койганнан соң, шунда чүктеләр. Мунча идәнә чип-чиста итеп юылган иде. Табактагы суга батырылган каен себеркелә рәхәтләнәп дым эчә. Ләүкә түрендә — су тулы чиләкләр, бер-беренә каплап куелган эмаль табаклар. Анысы да эшкә ярып, күрсәң: музейларда гына була торган нефис борынлы, кадай тоткалы җиз комгага хәтлеләр бар. Кыскасы, һәммә нәрсә үз урынында, һәммәсә сине юып, коендырып, сафландырып чыгарырга әзер килеш төрә...

— Ой, төрәзә пәрдәсән тартып куярга кирәк!

Роза, шулай дип урынынан күтәрелде дә, сак кына басып төрәзәгә таба якынайды. Менә шул чакта аның яшь, йомры иңбашлары кояш нурында балык сыртыдай ялтырап, тагын да матурланым күренде. Пәрдәне юргач, кояш нурлары теге якта киселәп калды. Фәнис, аны-моны сиздермәскә тырышып кына, төрәзә буендагы алиһәдәй гүзәл сынга тагын бер тапкыр яшертен караш ташлады. Көләшнәң күкрәгендә кура җиләгәдәй-икә тоймә балкып-нурланып төрә иде... Аянары:

— Пәрдә ачык торсын, юкса кояш нуры төшми. Кем күрсен ди безне? Төрәзә каршына чыпчыклар гына килсә инде, — дип эндәште.

Сәбәп табуына шатланып, инде хәер төрәзә буена Фәнис килеп басты. Пәрдәне ачып җибөргәч, идәндә яңадан кыйгач нурлар сикереште, шуның шәүләсе түшәм-стена почмакларын яктыртты. Роза тартынып кына күз төшергән арада, ирләр тәнендә генә була торган матурлыкка игътибар итеп өлгерде: мускуллар тыгызлыгы, саламәтлек ташып торган җиңел-уйнак хәрәкәтләр...

— Пар салырга вакыт, — диде Фәнис һәм кулын пешермәскә тырышып кына мич капкачын ачты. Мич авызына бер чүмеч су томырган иде, тышка чажлап кайнар пар аталды. Йомшара төшкән себеркә Фәниснең кулларына күчкән иде. Ул, кайчандыр Закижан абысы ойраткәнчә, себеркә белән уңлы-суллы селтәп, һава агымын ишек катына куа башлады. Ис тиюдән саклану, мунча һавасын йомшарту өчен эшләнә бу эш. Тагын бер чүмеч суны — һоп!.. Мич сулышы кинәттән стенага килеп бәрелә дә, кайтарылып, аска төшә. Фәнис тагын селтәп, түшәм почмакларына «һөҗүм» итә. Кулындагы себеркесеннан су тузаны чәчри дә, кояш нурларына эләнеп, салават күперәй, җем-җем килә башлай... Фәниснең кул хәрәкәтләрен, арка мускулларының уйнавын карап торып кызык, мавыктыргыч. Аның киң җилкәләре, өчпочмакларын төшкән аркасы тирләп чыккан. Ир-егет тәнендәгә борчак-борчак тирләр куа күрмәгән матурлык, гажәп бер күренеш булып яктыра иде бу минутта.

Тыныңны капларлык, чәч төпләренә хәтле тирләтерлек кайнар, йомшак һава... Аннары Фәнис, мунча ташы өстендә биетә-биетә, себерке пешерде.

— Әйдә, иң элек сине чабыйм әле.

— Ой, бу кызуда ничек түзәрмен...

Себерке жиле Розаның нәфис аркасын баштарак, чыннан да, өтеп алгандай итте. Тәненнән кырмыскалар йөгәрешеп узды кебек. Ләкин бу озакка бармады, чирканчык алганнан соң әлеге халәте тора-бара кайнар ләззәт белән алмашынды. Күз йомык, тән уяу, күзәнәкләр рәхәтлек сулый. Себерке очындагы яфракларның чөметтереп алуында да ниндидер хикмәт, мәгъна бар кебек.

Жилкасеннан аяк табаннарына хәтле төмам керендереп чапты аны Фәнис... Каен себеркесе арасына кыстырылган мәтрүшкә һәм кычыткан исләре Розаның тәнендә озакка сөеп калырлык итеп чапты.

Роза түзмәде, мунча алачыгындагы жәймәгә чыгып утырды, озаклап хәл алды. Шул хәтле чабынудан соң тәненнәри жигеләеп, сулышы иркенәп киткән иде. Шундый да рәхәт, күңелле, аңлашылып бетми торган сәер бер халәт... Вақыт туктап калды шикелле. Дөньяда мәңгелек жәй, мәңгелек кояш... Шуннан агылып килгән жылы, ягымлы дулкын Розаны көчагына алып тирбәтә кебек. Әйтерсең, ул кинәттән генә сабыйлыгына кайтып төште! Уйсыз-гамьсез балачакның кайчангыдыр сөнечләре дулкын-дулкын кабатланып йөрәгеннән узды. Ә каршында һаман да Фәниснең гәүдәсе, борчак-борчак тир бәрәп чыккан мускуллары, елмаю белән балкыган күзләре... Менә шунда беренче тапкыр күңелендә ниндидер үзгәреш кузгалуын тойды Роза. Нәрсә булды, никәттән бу? Нинди көчләр сиздермичә генә аның уйларын актарып ташлады? Нинди тылсым аны сабыйлыгына, табигый хисләр матурлыгына кайтарды?..

Әчкә якта Фәниснең шап-шоп чабынганы ишетелә. Менә ул ах-вах килеп алачыкка атылып чыкты. Озаклап чабынудан тәне бурлаттай кызарган, күкрәгенә каен себеркесе яфраклары ябышкан... Роза торып басты, күңелендәге уйларын сиздермәс өчен, бармаклары белән юеш яфракларга үрелгәндәй итте. Берсен кубарып алды, кабат аны иренек күкрәгенә ябыштырды, ләкин бармакларын яфрак сабыннан ычкындырмады. Аннары күзләр очрашты... Шундый тансык, кадерле минут иде бу, сөйләшәп берсенен дә әлеге тынлыкны югалтасы килмәде. Чү, мөмкәнчә түгелме бу? Роза Фәниснең киң ачылган күзләрендә үзенең ялангач гәүдәсен күрәп, хәйранга калды. Улмы соң бу, әллә кечкенә бәби сурәтеме? Чылап та, Фәниснең күзләреннән жанлы, теп-тере бер бәби томыраеп карап тора! Кул-аяклары да курчакныкы кебек кеп-кечкенә...

«Күзләрендә бәби бар синең...»

«Хыялымдагы бәбинең чагылышыдыр ул. Син генә аңларга теләмисең...»

Кинәт Розаның тамагы килте, битләре кызышты, башын Фәниснең иңеренә салганын да сизми калды. Гүя бу минутта ирен түгел, ә бәлки аның күзләрендәге кеп-кечкенә сабынны да күкрәгенә кысты шикелле ул. Ләкин Роза әле күңелендә борынлап кына килгән иң мөкатдәс теләген әйтәргә ашыкмады... Караңгыда булса бер хәл, мондый серне көпә-көндөз ничек шулай кинәт кенә әйтәп ташлайсың ди? Күбрәк әбисе тәрбиясендә яшәгән, шуңа күрә шәһәр тормышындагы чит-ят йогынтыларга бирешмичәрәк үскән саф күңелле кыз инсаф-әдәп кагыйдәләрен онытып бетермәгән иде әле. Теләк бер хәл, ә менә Фәнисне «шатландыру» Розаның кулынан килә микән соң? Шәт, табигать аны ана булу бәхетеннән мәхрүм итмәгәндер әле...

— Уф, тамагым килте, Фәнис...

— Шулаймыни? Син дигәндә хәзер табабыз аны! Сабира апа әйрән ясадым, шүрлектән үреләп алырсыз дигән иде колакка. Яле... Менә, күрәсеңме...

Тастымалны ачып жибәрсәләр, мөлдәрәмә тулы чүлмәк елмаеп утыра... Аксыл әчемлек өстендә куже май бөртекләре йөзәп йөри. Коктейль-мазар түгелме соң? Фәнис ике кружка тутырып әйрән салды да берсен Розага сузды. Төмле, искиткеч төмле! Салкынча әчемлек сөзәлеп кенә төш арасынан керә дә тамак төпләрен рәхәт кытыклай. Үзәннән безазгына катык төмә дә килә кебек. Сусынны әйбәт баса икән бу, газлы-баллы суларның бер читтә торсын! Тастымал япкан чакта Роза шуңа игътибар итте: чүлмәкнең мөлдәрәмә чагындагы сызыгына, божраланып, каймак-катык таплары укмашып калган иде.

Сабира апасы өйрәткәнчә итеп, Роза бүгөн беренче тапкыр чәчләрен «әче су» белән юды. Катыкны сөзгәннән соң барлыкка килгән бу әче су гаять шифалы икән: чәч тамырларын ныгыта, чәчне чиста юа һәм сынудан саклай. Борынны ярып кәргән ачкелтем исләре дә тансык булып хәтердә калачак әле моның... Менә ничек: Роза әле юнъләп аңлап та бетермәгән авылның «хушбуй»лары, «коктейль» һәм «шампунь»нары үзәндә тۇлып ята икән ләбаса!

Сабын-мунчала белән озаклап, һәйбәтләп юынганнан соң бер-беренә чиратлап су койдылар, тагын жәймә ябылган иркен эскәмиягә чыгып утырдылар. Мунча алачыгында тын, рәхәт, салкынча. Тән бушап, жиңеләеп, сафланып калган... Сүзсез генә күзгә-күз карашып та сөю, яшәү, гүзәллек турында бер-береңә икән генә аңлый торган әллә ничаклы нәрсәләр сөйләргә мөмкин икән... Күк гөмбәзе астында икәүдән-икәү генә кала торган бәхәтле мизгел! Вигрәк тә Роза үзен өр-яңадан тугандай хис итте, төнәндә һәм жанында яңарыш, искиткеч жиңеллек һәм әлегә кадәр татымаган бер күтәрәнкелек тойды. Аның күңеле дөньяга, табигатькә, чирәмнән алып йолдызларга кадәр булган чиксезлеккә илаһи мәхәббәт, мәрхәмәт белән тулы иде. Ул — шушы олы дөньяның тере бер кисәкчәсе. Ул бүгөн дөньяның иң зур хазинасенә хужа булды кебек...

«Төнгә — мунча, жанга — юк», — диләр.

Бу сүзләрнең мәгънәсен Роза хәзер генә бөтен дәрәҗәгә, тулылыгы белән аңлады. Ләкин күңелендә ризасызлык уты талпына башлады. «Жанга да бар...» — дип кем беләндер бәхәсләшсә, үзе татыган хакийкатънең чынлыгын кайнарланып раслыйсы килә иде аның. Әйе, тән сафлыгына ирешү тизрәк һәм күпкә ансатрактыр. Ә менә жан сафлыклары кичерү кешегә көттереп, озаклап, үзе бөтенләй уйлап та карамаган чакта килергә мөмкин икән ич. Сирәк килә торган мондый пакъләнү, канатлы очыш кичерү, бәлки, гомер эчендә берничә тапкыр гына кабатланадыр?

Бүгөн дөньяда берни дә булмады кебек. Бары шул: аңарга жылы, ягымлы, кешелекле тагын бер яңа сер килеп өстәлдә...

Жәмит Рәхимов

УҢЫШ ТЫЛСЫМЧЫСЫ

Күкнең төбе тишелгән диярсең! Кайдан чыгып беткәндер ул яңгырлар?! Актарылып түгелде. Көн тудымы — яңгыр. Иртәнге якта яумаса, төшкә таба көт та тор! Инде көндез ачылып китсә, кичкә яисә төн буге котырынасы шөбһәсез. Басу юлларына аяк басып булмый, игеннәрнең рәт араларына керешле түгел, хәтта культиватор таккан «Беларусь»лар батып-батып кала, аларны күәтләрәк тракторлар белән сөйрәтеп алырга туры килә.

Тукта, аязмасымы, тукта, ачылып китмәсме? дип, «Уңыш» колхозында көттеләр-көттеләр дә печәнгә төштеләр. Башкача булмый, чәчеп үстергән үләннәр төмам өлгереп, егыла башлаган иде. Мондый чакта баш агроном Жәдит Казаковны то-тармын димә. Әлеге яңгырлы жәйнең кояшы сыман, ялындырып кына килеп чыга икән, саламләшүдән артыгына өмет итмә. «Мин хәзер».— дип, кабат китеп барыр да югалыр. Ярый, ул алай икән, кем әйтмешли, без дә төшөп калганнарда түгел, янә килеп чыгуына машинасына менеп утырырга да — вәссәлам. Көн буге басудан-басуга йөр, сорапшыңны шул юлда сорап.

Колхозның ыңдыр табакына бара торган урамда агрономның кыр чикерткәсә төсле яшел машинасы күрүнгә, шул уемны тормышка ашыру нияте белән, юлга ташландым. Тик колак төбөндә генә председатель Мәжит Илалов тавышын ишетеп, туктап калдым.

— Син комачаулама инде аңа!

Анысы да дәрәс. Мондый көйсез, мәшәкәтлө жәйдә агрономның вакытын алу, бер уйлаганда, жинайт сыман. Ул бит уңыш тылсымчысы, бары да аның кулында кебек. Басуларга кырыкмаса кырык машина чыккан. Аз гына мөмкинлек тууга, алар гөрләттереп эшли башлыйлар. Куәтлө симфония яңгыраганда, дирижерның игътибарын аз гына читкә юналтүнең дә көйне бозуы мөмкин. Бәс, шулай икән, кич бар, нияйт, төн бар бит әле. Тик, кызганычка каршы, ул кичкә нарядка да кайтмады. Эштә ниндидер көйсезлек килеп чыккан, әлбәттә. Аек акыл белән шулай фикер йөрткәндә дә, күңел аның шулкадәр мәшгуль икәнәң ышанып бетми, хәтта: «Кы-лана, эшен муеннан итеп күрсәтсә килә».— дигән вәсвәсә уянгандай була. Әмма анысы шунда ук әреп юкка чыга. Казаковны белмимени мин?! Танышканыбызга утыз еллар бар. Дәрәс, беренче очрашуыбыз эшлеклө шартларда булмады безнең. Кичкә авыл урамында кызлар янында. Шуннан соң инде кайларда һәм нинди шартларда гына күрешмәдек без?! Ниләр генә сөйләшмәдә?!

Хәтердә: бервакыт без аның белән басуларга язгы чәчү өстендә чыгып киткән идек. Агрегатлар янына туктый-туктый байтак уралдык. Жәдит игенчеләргә ниндидер киңәшләр бирә, сорый, үтенә, таләп итә. Ул да түгел, нидер үлчи, кулына ачкыч алып, чәчүлек орлык төшә торган тишәкләрне кечерәйтә... Минә исә Казаков үзе, игенчеләр кызыксындыра. Һәр хәрәкәтләрен, сүзләрен-бәхәсләрен хәтергә сәңдергә тырышам. Йөри торгач, урман буендагы баләкәйрәк аулак басуга килеп чыктык. Жүр башындагы чирәмдә чәчү агрегаты тынып калган. Уттай эш өстендә мондый ваемсызлык минә бик гажәпләндерде, сәерсенеп агрономга карыйм. Ул гаять тыныч, хәтта моңа канәгать кебек.

Агрегат янына килеп туктауга, Казаков егетләргә сораулар яудыра башлады, чәкчәкнең әржәләрен шапы-шопы ачып, аларның эчен караштырды. Аннан кире

машинасына әйленеп килде дә утыргычы астыннан... каз канатлары чыгарды. Басуларда эшнеч гаят киеренке чорында мондый әкәмәт хал күргәнем юк иде минем, кызыксынып агрономга иярдем. Ул исә, минем барымны-югымны онытып, механизатор егетләр белән бергәләп, чәчкечнеч әржәләрен чистартырга тотынды. Аннары Жәдит балалар су сиптереп уйный торган резин груша чыгарды һәм әржә ярыкларынан нидер суырткалады. Соңрак ачыкланды: чәчүгә төшәр алдыннан гына, каядыр еракка барып, яңа сорт бодай орлыгы алып кайткан икән бу. Бүтөн шуны чәчмәчеләр. Элек чәчелгән бодайның бөртөгә дә әләргәчә тиеш түгел икән. Яңа сортын бозып ташлавы ихтимал.

Әнә шундый инде ул Казаков. Жәен аның кырлардан кайтып кермәве һич гажәп түгел. Шуңа да аны бизаласка, иркенрәк, жайлырак чакны көтәргә булдым. Ләкин явымнар сузылды, кырларда эш катлауланганнан катлауланды. Жәйнең жәй буге тиешле ашламалар алып торган игеннәр дым муллыгынан төмәм котырды, урак жипет килүгә карамастан, Идеал камышы сыман ям-яшел килеш утыралар, үсәләр, башаклары тула да тула.

Бераздан уракка төштеләр. Хәзер инде агроном белән иркенләп очрашу хақында хыялланыса да юк. Житмәсә, бу очсыз-кырыйсыз яңгырлар... Шулай да, ниһаять, август азаларында көннәр утырып китте һәм игенчеләр көпәп алган аяз көннәр сәитбрыңчә егермеләрсә кадар сузылды. Тик кая инде мондый вакытта игенчеләргә борчу? Зәй-Каратай якларынан, «Уңыш» колхозынан килгән хәбәрләр белән генә канәғәтләнәм. Урак гөрли, уңышы әйбәт диләр. Ниһаять, район газетасы аларның ашлык сату буенча дәүләт планын үтәп чыгуларын һәм әле һаман алеваторга туктаусыз икмәк ташуларын да азып чыкты. Тик кырларда эш байтак икән әле. Житмәсә, күк йөзә кабат бер дә ачылмастай булып томаланды, яңгырлар кабат коярга тотынды.

Кара көз житкәч, яңгырлар кар-боз белән алмашынды, көннәр төмәм эт чыкмаслык иде. «Уңыш» кешеләре әнә шундый үтә кыен шартларда бөртөклә ашлык урып-жыюны төгәлләделәр, терлек азыгын жыеп бетерделәр. Басуларында бәрәңге белән чөгәндәр генә безгә бер иде әле.

Байрәм житте — 7 октябрь. Атиалар буге айкалган яңгыр, карга әверелеп, бурап-бурап ява. Мондыйда кырда эшләү турында уйлыйсы да юк. Өстөнә — байрәм. Авыл халкы, ниһаять, бер туарылып ял итә, мунча керә, жаны теләгәннә пешереп, сыйланадыр. Агроном белән очрашу өчен моннан да кулай вакытның булуы мөмкинме?! Иртүк Зәй-Каратайга юл алдым.

Казаковлар йорты асфальт жәелгән үзәк урамнан шактый читтә, анда барып жигү үзә бер бала, пычрак дигәнчә — итекләренчә кунучынан. Анысын уйлаган юк, иң аһамиятлесе — Жәдит ойда бүген! Шуңа нык ышанган хәлдә, итекләрен болдырда ук салып, оёга уздым.

Казаковның төпчәк кызы Гөлнәра каршылады. Аны безгә беләм: гел «бишкә» укый, ялгышып кына да башка билгә алмый, шигырьләр яза. Авыл балаларына хас булганча, йорт эшләренә батыр. Абый-апарлары сыман, әтисе һөнәренә тартыр, акры: голлар белән мәж килә, янбакчага чиясен, алмагачларын утыртып, үзә карап үстәрә. Гөлнәра бүген да, оёга тулы хужа булып, «ду» китереп, эшләп йөрә.

— Әтиләр — чөгәндәр, — диде ул, соравымны күзләремнан аңлап.

Төрөздән бакчаларына күз салдым. Гөлнәра тагы төшенеп алды:

— Алар — колхоз чөгәндәрендә.

Менә сиңа — байрәм! Бу халга безгә үртәлөп тә алдым. Чөгәндәргә үзә йолкып йөрмәсә, эш беткәндер колхозның баш агрономына! Хәер, партосеңма секретаре Фәхразый Бадретдинов һәм авылдагы башка активистларның да чөгәндәр басуында үз өлешләре барлыгын ишеткән идем инде. Уңыш язмышы хал ителгән көннәрдә, житкеләренчә, белгеләренчә шәхси үрнәгә барынан да өстен, күрәсәң.

Бераздан күңел изылды. Агрономны көтәргә булдым. Бер уйлаганда, эшнеч болып килеп чыгуы әйбәтрәк тә әле. Авылда иркенләп бер йөрөп калыйм, ичмасам. Казаковлардан ерак түгел, инеш буенда мул сулы, күркәм кизләү бар. Исәнгилдә чышмәсә дип йортлар, Тирә-ягы чирәм генә. Монда пычрак та юк, тавыш та, ыгызыгы да. Янәшәдә таллык. Кыскасы, авыл уртасында булуга карамастан табигатьнең таптан-иәзмәгән илаһи бер почмагы. Уйланып-сагышланып йөрү өчен махсус сакалганнар диярлек. Кизләүгә таба атладым, күңел түрәндә — агрономым.

Гаҗоп бер галпа бу Казаковлар — жаннары-тәңнәре белән игенчеләр, ихлас жир кешеләре, атиләре генә түгел, бөтенесе. Монның индидер бер сере, тылсымлы тамыры булырга тиеш, әлбәттә. Тик кайда ул, нәрсәдә?

...Уңсигезенчә гасыр азаларында Зәй-Каратайның гади игенчә өендә бер ир бала доньяга килә. Аңа Габидулла исеме кушалар. Таза булып үсеп жита Габидулла, һәм, янә жигүгә, солдатка алына Бәхет эшедер, хезмәт урыны аясында, Сембердә

генә була. Өстөнөнә, якташы Туктар Урдасы авылы егете белән бергә туры киләләр. Ат белән Идел буеннан Кавказга, Төрөк чигенә йөрөп торалар болар, хәрби йөкләр, гаскәрләр ташыйлар, югары чинлы башлыкларны да йөртөләр.

Бер ел узгач, яхшы хезмәтләре өчен, ял биралар егетләргә. Әмма ул шулкадәрле кыска була ки, Урдаладан туган авылына кайтып килерлек вакыты да калмый Габидулланың. Хезмәтәш дуствы өендә нибары бер кич кунак булалар. Урдала егете әле солдатка киткәнчә үк өйләнгән икән, кайтуына бишкәт кызы каршылыгы моны. Габидулла да кызчыкны кулына алып сөя, кесәсеннан шомарып беткән бер шакмак шикәр чыгарып, балага тоттыра.

Шуннан заманалар үзгәрә: әле конбатышта, әле төрөк ягында сугышлар чыгып, дөнья ыгы-зыгы килеп ала. Андый чакта солдат кешегә ял-тынгылык кая инде ул?! Якташларга озак йөрергә туры килә ут эчендә. Унсигез елдан соң гына кайталар алар туган якларына һәм, әлбәттә, башта Туктар Урдасына керәләр. Баксаң, теге бишкәт калган кызы үсеп буйга житкән, төмәм асыл алма булып пешкән. Габидулла бит өйләнмәгән егет! Кызга күзә төшә моның. Дуствың да чибәр кызын чит-ятларга әрәм итәсе килми, озын-озакка сузмый, туй ясыйлар. Шулай итеп, Зәй-Каратайга яшь бикәч белән кайтып төшә Габидулла. Тик шунысы аяныч, солдат хезмәтенә срогы әле тудмалган, яшь хатынын калдырып, кабат яуга китә Габидулла һәм мәхшәрнең үзенә алгә. 1812 елгы Ватан сугышы купкан чак була бу. Әлеге хал Габидулланың солдат срогын тагы да озаитып жиберә. Туган авылына барысы егерме сизез ел хезмәт иткәч кенә кайтып төшә ул. Олавында бер капчык бөртек була моның. Бодай дигән хикмәтле ашлык ортыгы икән. Моңа кадар борай чәчеп, шуның өйрәсен чөмереп яшаган бу як халкының башта исе китми. Капчыктагы бодайдан бигрәк патша армиясенә 28 ел хезмәт иткән Габидулла үзе кызыксындыра авыл халкын. Аны хәтта, үз исеме белән дә түгел, «Казак» дип кенә йортә башыйлар. Шуннан Зәй-Каратайда Казаклар нәселә башлана! Габидулла алып кайткан бодай исе тагын да бәрәкәтләрәк булып чыга. Еллар узган саен ишәя барып, ул инде чачу өйләнешеннән борайны төмәм кысрыклап чыгара, бөтен Бөгелмә төбәгенә тарала.

Әнә бит кайдан ук килә икән бу нәселдәге жиргә булган мәхәббәт! Чирек гасырдан артык ут эчендә йөргән солдат йөрәгендә жир жылысын йөрткән, үз ягына Кубаның алтын бөртекләрен алып кайткан! Казак картның баш баласы, ягың Жәдитнең бабасы Сәлимгәрәй дә, жир жанлы кеше була. Үзенең берничә дисәтинә басуында, көнә-төнә кайнап, төрлө яңалыклар кертәргә тырыша, Зәй-Каратайда беренчеләрдән тимер сабан, жылгәреч кебек машиналар булдыра, төрлө жирдән яңа сорт орлыклар алып кайта, аз-маз булса да иген уңышын күтүргә ирешә. Жәдитнең атасы Сәетгәрәй дә игенчелек белән жөнләнә. Тик заман аның чорына башка язмый хәзерләгән була шул: сугыш, ачлык, әсирлек... Беренче бөтендөнья сугышында әсирлеккә төшеп, Венгриядә дүрт ел бие байга хезмәт иткәндә, алпавыт хужалыгындагы һәр яңалыкны күңеленә салып бара, туган иленә кайткач, шуларны тормышка ашыру турында хыяллана. Кызганычка каршы, жәе чыкмый. Инде заманалар иминләнеп, дөнья матурланган мәлдә картлык аның аягына тышау булып урала, һәр яңалыкка, уллары ирешкән уңышларга шатланудан башкасына көчә житми.

Бервакыт, житмешенче елларда, төмәм чаларып беткән Сәетгәрәй улыннан Тайсугандагы туганнарына алып баруын үтенә. Озын-озак уйлап тормый Жәдит, әтисен мотоцикл бишегенә утырта да юлга кузгала. Авылны чыгуга, әкренрәк алып баруны сорый карт. Ферма янына, яңа гына нигезләнгән сугарулы көтүлеккә житәләр. Каерылып үскән тулранбаш кешеләр үзләре «ясаган» шифалы яңгырга рәхәтләнә.

— Улым, туктале, — ди Сәетгәрәй һәм әлегә тамашага карап, онытылып тора, аннан шатланып сойла башлый:

— Әйттем бит! Сөйләдем бит мин сиңа: Юрупа байлары кырларына үзләре теләгәнчә су сиптерәләр, дип. Болай булгач, шөкер, эшләр уң булчак!

«Уңышның сугарулы көтүлекләрендә ел саен каерылып үлән үсә. Колхозның терлек азыгы хәзинәсе ныгыйннан-ныгый... Бөтен тирә-ягың боровойлар, нефть скважиналары урап алган Зәй-Каратайда үскән Жәдит Казакның агрономлыгы сайлавы һәм менә инде егерме ел бие ал-ял белми шул эштә ашләве юкка түгел. Жиргә булган хөрмәт аның канына сеңгән кебек. Жәдитнең балалары да әтиләре кызын сайладылар. Өлкән уллары Альберт, Зәй-Каратай урта мәктәбен бетергач, дүрт ел колхозда электросварщик булып эшләде. Сеңлесе Гүзәлия өлгергәнлек аттестаты алуга, ихәүлөп, Казанга киттеләр дә, әтиләре укыган авыл хужалыгы институтына керделәр. Икесе дә бер үк факультетта, бер үк группада агрономлыкка укыдылар. Диплом алды практикасына туган авылларына кайтып, әтиләре кулы астында жәй бие бик шәп тәҗрибә тупладылар, диплом эшенә материал жыйдылар. Тиздән Татарстан игенчеләре сафына ике яшь агроном, Альберт белән Гүзәлия — абыйлы-сеңелле Казаклар кушылачак.

Альбертка — сеңел. Гүзәлиягә апа булган Чәчкә дә әтисе укуыган институтка жерп, экономистлыкка укыды.

Казаковларның дүртенче балалары Гөлкәй дә урта мәктәпне тәмамлагач, колхозда калды. Ул мәктәптә укуыганда ук савымчы-оператор һөнәренә өйрәнгән. Хәзер кулалмаш иптәше белән жиде дистә сыер сава. Гөлкәй — химия-биологиягә мөкиббән киткән кыз. Хыялы — әтисе кебек үк укымышлы агроном булу.

Әйткәнбездә, Гөлнара әлегә чәчәкләр, чия-алмагачлар үстәрә, бик тырышпый укий. Ул хыялын хәзергә кычкырып әйтмәсә дә, агроном булырга жыйнаганы сизелер тора...

Басудан шактый соң кайттылар алар. Мин уйлаганча ук, арып-талчыммаганныр, күнелләре көр күренә. Соңрак беленде: үз тәкдимиенә, ягын чөгендерне бернигә карамый ботен авыл көче белән жыйп алу турындагы киңәшенең, файдалы нәтижәсә агрономның кәефен күтәргән. Шулай да хатыны Розалия аны «жиргә тартып төшәргә» кирәк дип тапты:

— Алты айга бер өйдә тора дисәм, бәйрәмгә чөгендер түтәле әзерләп куйган. Кайтып кермәвенә арты ел бит инде!

Шелтәләп алса да, тавышында үпкә юк иде Розалиянең. Киресенчә, ире белән горурулану, аның эшен олылау сизелә иде аның бу сүзләрендә. Соң шулай булмаса, мондый явымлы көндә ире белән бергә чөгендер казып йөрер идемез?! Өйдә утырырга намусы кушмаса, үзе житәкчелек итә торган балалар бакчасында да мәшәкать бетмәгән. Анда да җаваплы чор ич — алар да кышка әзерләнә. Һәрхәлдә, жылы биһага китеп барса, аны берәү дә гаепли алмас иде. Юк, алай итмәгән Розалия. Жир мәшәкәте, иген язмышы, биеглы мул уңыш шатлыгы — уртак сөнечләре, уртак юнечләре шул аларның. Табын тулы нигъмәт. Гөлкәй белән Гөлнара әзерләгән. Мәңге игелекле жир, һәр йортка бәхет индерүче хезмәт будмаса, бу кадәр мул сый-хөрмәтне төшендә дә күрмәс иден.

Кәефә әйбәт кең булса да, Жәдит, гадәтенчә, хезмәтә хакында сүз башларга ашыкмый. Тик менә минем сабырлык төкәнеп килә. Розалия әйтмешли, мин дә алты ай көттем ич инде бу очрашуну. Шуңа да сүзне тиешле юналышкы борырга кирәк иде. Жәдитнең гадәтен беләм: жир, иген, агрономиягә кереп китсә, дөньясын оныта, алар хакында гүя мөгжизалы дастан укий. Инде игенчелектәге интенсив технология турында сүз кузгалса, ботенләй канатланып китә.

Тик сүзне нидән башлап, мавыктырып жибәрергә соң? Уңышлары белән котларгамы? Беләм: анда бишчеллыкның беренче елын зур жиңү белән башладылар эй-каратайлылар, бөртеклеләрдән уртача 26 шар центнер ашылык жыйп алдылар. Аерым майданнар исә гектардан 40-48 центнерга кадәр бирде. Колхоз тарихында беренче мәртәбә! 14 800 урынына 20 мең центнердан артыграк ашылык сату. 20 114 центнер әйбәт фураж, житорлек күлмәдә чачүлек орлык салып кую, район колхозларына жиде мең центнерга якын бик шәп чачүлек озату мөмкинлегә бирде. «Уңыш» колхозы эшчәннәренәң гаять зур жиңуе бу. Баш агрономны моның белән котламый калу изык булыр.

Әллә соң анысын сонгарак калдырып, сүзгә жай бие үзем сокланып йөргән бөрәңгедән башларгамы? Әйтергә кирәк, районның орлыкчылык биеңчә, төрөк-үрпәк хужалыгы булуга карамастан, моңа кадәр колхоз бөрәңге уңышы белән мактана алмады. Көлке бит, гектардан 20-23 центнер. Хәер, бу саң 27 гә, 30 га күтөрелде. Шулай да горуруланып сөйләрлек күрсәткөч түгел иде. Сәбәбе дә ачык: бөрәңге кул күчән бик күп сорый, а анысы мулдан түгел авылда. Менә шуңа да бөрәңгегә чүп баса, алганда бик күбе югалта. Моңа байтактан әче пошып йори иде Казаковның. Ниһаять, бие бу күлугырга, иңа ысул белән, түтәлләргә күтөрәп чөчелде. Бу исә рәт араларын машина белән кат-кат эшкөртү мөмкинлегә бирде. Махсус эвено оештыруның да роле зур булды, әлбәттә. Эвено башлыгы Әхәт Нуртдинов житәкчелегендәге механизаторлар аны күңел күеп тарбияләделәр. Гөл түтәле сыман шау-чәчкә күмелде бөрәңге, ботен узган-барган сокланды аңа. Һәм менә көтелгән нәтижә. Контроль алып карау аның һәр гектарынан 200 әр центнер уңыш бирүен ачыклады. Әмма нәкъ бөрәңге алган вакытта карлы-бозлы-ягырлы көннәр китте. Шактые әрәм булды. Шулай да колхоз өчен рекордлы уңыш жыйлды.

Хужалыкның кайсы тармагын телгә алсаң да, әңгәмә куерачак. Алай да гадирок хәлләрдән тотынасы иде. Шулай үзәлдә шактый аптырап утыргач, телемә беренче килгән сорауны биреп куйдым:

— Теге, янчыктагы борчак ничек?

— «Першоев»ны әйтсәңме? — Жәдит зур якын, футбол уйнарлык түр булмаһиң иштең ачты — бу инде яшлеккә сөйләшүгә ишәре иде. — Үстә ул, уңды: биш һәк граммнан ун килограмм бер дигән чачүлек орлык алдык...

Әле аз көне, чәчүгә чыгар алдыннан, колхоз идарәсе белән мәктәп арасындагы койма буенда очраштык без. Казаковның кулында — ак янчык, йөзүндә — серле елмаю, бәхет кошы тоткандай, апыгып атлый.

— Нәрсә, һөд-һөд тоттың мәллә?

— Һәй, һөд-һөд нәрсә ул?! «Першоцвет»! Шуны мәктәптәге пионер дусларыма көртәм. Түтәлдә карап үстәрсеннәр дә, бөртөгән дә югалтмый жыеп алсыннар.

«Першоцвет» дигәне борчакның Донбасс фәнни үзәгендә селекционер-академик Шевченко чыгарган яңа сорты икән. Безнең як борчакларынан күп иртә, чәчкәннән соң алтмыш көндә өлгәргә, егылмый, кузагы ярылмый икән. Әлеге борчак хакында байтактан ишетсә дә, Жәдит аның орлыгын таба алмый интеккән. Ниһаять, кышын Казанга баргач, республика фәнни-тикшеренү станциясеннән биш йөз грамм орлык кылап биргәннәр моңа.

Казаковның бу эш артынан йөрүен аңлавы кыен түгел. Борчактан кыңылау уңыш ала алмый гажизәләнәләр иде. Дорес, сортын начар дип тә булмый, атаклы «Казанская-38»-не чәчәләр. Әле 1967 елда ук, Чирмешән районының Тукай исемендәге колхозына барып, Татарстанның атказанган агрономы Жәүдәт Сәйфиетән үзе алып кайткан иде аны Жәдит. Тик, пакуста аз-маз яңгырга элксә, кузаклары ярыла да бетә. Жыеп-суктырганда югалту зур. Житмәсә, соң өлгәргә. «Уңыш»та исә, жир аз булганлыктан, борчакны һаман да пар жирләренә чәчәргә туры килә. Мәгълүм ки, арыш чачу өчен биләүле пар жирләрен тизрәк бушаттырга кирәк. Ашык-пошык эшләп, уңыш тагын югала. Менә шуңа да хужалыкта борчак белән һич мактанарлык түгел. Иртә өлгәргә һәм кузагы ярылмый торган борчак хакында күптән хыялланды Жәдит. Менә ул инде кулда. Дорес, аз, бик аз эле. Әмма аның бер жәйдә егерме тапкыр артуын искә алсак, агроном хыялының чыңга әверелер чагы житүен чама-лавы кыен түгел.

Казаков сортлы орлыклар белән «женләнгән» кеше. Аларның яңадан-яңаларын элөп, күпме хатлар язмый да кемнәргә генә шалтыратмый. Инде аз гына юанычлы җавап ишеттәм, көне белән шуңа чыгып чаба. Бик шәп агрофон булдырып, иң яхшы участокларга чәчеп-чәчеп тә, үзләрендәге арыш гектарына 15 центнердан артык бирмәгәч, 1978 елның кышында күрше Бөгелмә районының Зеленая Роца авылындагы «Семеновод» терәк-үрнәк хужалыгына юл тотты ул. Сөйләшә, төмле телләнә торгач, уңыш центнер «Чулпан» сортлы арыш алып кайту бәхетенә иреште. Башкортстанда чыгарылган бу сорт салкынга чыдамлыгы, егылмавы, тутык авыруына каршы тора алуы белән данлыклы, һәр гектардан 50 центнерга кадәр уңыш бирә ала. «Уңыш» игенчеләре инде тулысычча «Чулпан»га күчеп беттеләр. Димәк, якын елларда арыш уңышының тагы да артачагы шөбһәсез.

Ужым культуралары хакында сүз бара икән, көз чәчелә торган бодайга да тукталмый булмый. «Уңыш»та аның «Мироновская-808» дигән сортын игәләр. Жиренә житкереп эшкәрткәндә, мөмкинчелеге — гектардан 40 центнер. Быел исә монда аны 41,5 ар центнер жыеп алдылар. Шулай да Казаков көзгә бодайның мәйданын арттыруга каршы.

— Ел елга охшамый, көзгә бодайның төп башына утыртуы да бар.— ди агроном.

«Мироновская-808» жылы Кубань ягы өчен районлаштырылган бодай. Кыш салкын килгәндә, ужымның туңуы, кыен хәлгә куюы, язын аны бозып кабат чачу кебек өстәмә чыгым-мәшәкәтләр тудыруы бик мөмкин.

Әмма, гомуми алганда, бодай — аның мәхәббәте. Тик аның башкасы — «Московская-35» дигән сабан бодаен үз иткән Жәдит. Бу аның сүзеннән генә түгел, эшеннән дә күренеп тора. Әнә ич, никадар мәйдан аңа — 715 гектар! «Московская-35»-не Мәскәү академигы Ниттевич чыгарган. Лениногорск районына башлап кергүче — Казаков. Әлеге сорт хакында «Сельская жизнь» газетасында укып белгәч тә, эли башлаган иде аны агроном. Кайларга гына шалтыратмады да кайларга гына язмады. Ниһаять, Йошкар-Оладагы элита үзәгеннән өметле җавап алды һәм шул көнне үк шофер Сәлим Шәйдуллин белән күрше республика башкаласына чыгып китте. Берничә көннән алар утыз центнер яңа сорт бодай орлыгы төяп кайттылар. 1979 елның азында «Московская-35», районда беренче булып, бик әйбәт эшкәртелгән участкага чәчелде. Хәзер ул райондагы барлык хужалыкларда игелә. Әйе, кинәндә бу бодайга игенчеләр. Беренче елында ук ул һәр гектардан 29-ар центнер уңыш бирде. Әмма аның мөмкинчелекләрен (гектардан 50-60 центнерга кадәр) яхшы белгән Казаков моңа гына канәгать түгел иде. Һәм ул аның уңышын күтәрүнең юлларын эли башлады. Уңышка бөйлә нәрсәләр күп, әлбәттә. Иң кирәге — интенсив технология. Казаков аңа теше-тырнагы белән ябышты. Дорес, моның өчен электән ияшәп килгән күп кенә кануинарны жимергә, кырымкаса кырык төрлө өстәмә мәшәкәт белән чыләнергә туры килде. Аның каравы, тәүте адымнар ясалды, боз кузгалды, интенсив технология игенчелекнең бағаналы юлы икәннән үз мисалларында раслады. Аны

300 гектарда сынадылар, шушы «Московская-35» не интенсив технология белән чәчеп үстерделәр. Ул елны һава шартлары игенчегә куандырмды. Өстәвенә, интенсив технологиягә кайбер чараларына кул да житеп бетмәде. Шуңа карамастан, интенсив технология белән игелгән бодайның һәр гектарынан 28,2 шәр центнер бөртек жыйып алынды. Башлап жиберү өчен начар түгел иде бу. Аңнары интенсив технология 400 гектарга канат жәйде. Уңыш — гектарынан 36,6 центнер! Казаковның гел елмаеп сөйләшүе юкка дисенмә?!

Юк, бодайга булган мәхәббәтгә башка культураларга карата сукурайтмады Казаковны. Ата-анага баланың һәркайсы гаиз булган кебек, аңа иген культураларының барысы да үз. Арпа да һәр гектардан 32 шәр центнер биргән. Ө бит аның мәйданы аздан түгел — 338 гектар. Моңысы да агрономның тырышлыгы, аның жиргә мәхәббәтенең чагылышы. Моңа кадәр арпа игүдә ике сортка өмет баглады Жәдит. Аның берсе — корыга чыдамлы «Московская-2», икенчесе явымлы елларга исәпләнгән «Абана». Икесе дә илнең мәшһүр игенчеләре теленә кертгән сортлар. Алай да Казаков елдан-ел беренчесе ягына ава бара. Бу сорт Зәй-Каратай кырларына килешеп тора. Һәр гектардан 42 шәр центнер бирде.

Алай да сүзенчә саллысын ахырга калдырган икән Казаков. Аңысы — күптармаклы «Друг» сортлы солы икән. Ул аерым участкаларда 40 ар, хәтта 52 шәр центнер бөртек биргән. 531 гектардан уртача уңыш исә 32 шәр центнер тәшкил иткән. Соңыны дәүләткә 12 мең центнер сатканнар. Колхозның ашлык сату планы бер солы исәбенә үтәләр язган! Менә бу «Друг», ичмасам, менә бу көч, куәт!

— Уңышның сере перспектив сортларда гына дигән нәтиҗә ясасак, хаталанырбыз, — дип куйды Жәдит, сүзенә йомгак ясагандай. — Хикмәт сортларда гына түгел, интенсив технологиядә. Әйтк, шул технология белән игелгән мәйданнарда арпа — 43,9 ар, солы — 36 шәр центнер бирде — гомумән бөртекчеләргә уртача чыгышы 36,6 шәр центнер булды. Интенсив технология безнең кыйбладан саналырга тиеш!

— Безнеңчә, гади генә итеп аңлатканда, нәрсә соң ул интенсив технология? — дип сорап куйдым.

— Интенсив технологияме? Вегетация чорында үсемлекнең бөтен ихтыяжын канәгатьләндерү ул, — диде Казаков, тагы да дәртләнеп.

Доресен әйткәндә, интенсив технологиягә аңлаудан гына түгел, агрономны тагы да кыртты өчен биргән идея мин сорауны. Хәйләм барып чыкты бит, ул тагы да илһамланып, тәфсилләп сөйләп китте — нәкъ укытучы сыман.

Баксаң, үзә бер дөнья икән бит бу интенсив технология дигәнчә. Игеннең бөтен ихтыяжын канәгатьләндерү өчен беренчә наүбәттә жиргә житкереп эшкәртелгән мәйдан кирәк. Орлыкны бик әйбәт итеп, фан кушканча күмдерү, ягъни язгы чәчүдә агротехник талаплар комплексын үтәү дә шуңа керә. Бу яктан «Уңыш» игенчеләренә сүз әйтеп булмый: элек-электән жирне гөл туфрагы итеп эшкәртәләр, һәр ялалыкны бик теләп кулланалар, чәчүләренә дә тел-теш тидерерлек түгел. Шулай да эшләрендәгә бер нәрсәгә эч пошып йөри иде минем. Хужалыкта техника житәрлек, тауларны ишәрлек куәт бар. Ө менә чәчү дигәнчә сонара, май урталарына кадәр дәвам итә. Имеш, солычаны бетерәләр. Әле борынгы бабайлар әйтеп калдырган ич: язда чачсаң — саага чәч! Жәй башы корыга китәр да игеннәр тишелми калыр, яисә алар соң өлгерер дип шикләнмиләр микәнни? Монда кырларда дым каплатып, беренчә культивация ясаганнан соң солычаның шытып чыгуын көтәләр. Шуннан соң гына дисклау ясалса һәм кабат культивация үткәрелә. Чүп үләннәреннән котылуның иң эффективлы юлы икән бу.

Игеннәргә интенсив технология белән иккәндә аларны чәчүенә дә үзенчәлекләр бар, рәт аралары калдырыла.

— Ул коридорларның нигә кирәген беләсезме? — дип сорап куя миннән Жәдит.

Шуны да белмәскә, ашлама һәм гербицидлар сиптергәндә тракторлар йөрү өчен, албәттә, Казаков елмаеп куя һәм тагы да кыза төшеп сүзен дәвам итә:

— Дорес, тик хикмәт анда гына да түгел, алар һава йөрү өчен дә кирәк. Игътибар иткәнчә бармы, басу юлы буындагы игеннәр калкурак була. Чөнки һава күп. Һава составында исә иген үсешә өчен бик кирәкле углекислый газ бар. Бер тонна икмәк житештерү өчен ун тонна энә шул газ кирәк. Менә шуңа да һәр йөз гектарың алты гектарын, ягъни алты процентын чәчми калдырабыз.

Ашламаны да туфракка өлешләп кертергә кирәк икән. Аннан, кайсы ашламаны кайчан кертү дә мөһим. Казаков санап күрсәткән шартлар кырыкмаса кырык. Ничек техника житкермәк кирәк бу интенсив технологиягә? Энә шуңа да кайбер процессларны беләштерәләр икән. Тик ничек туры килсә, алай түгел. Кайсы ашлама нинди гербицид белән бер-берен бозмый гына керешүләрен сайлайсы бар. Шуңа да Казаков аздан ук махсус рецептлар төзеп куя һәм жәң, игеннәргә эшкәрткәндә шулардан гына файдаланалар икән.

— Бүгөнгө агроном — врач та ул, — ди Жадит, безаз горуруланып. Эгэр да врач рецептны дөрес язмый икан, авыруның өзлөгү бар. Безнең эштә да шулай. Рецептларның дөрес түгел икән, хезмәтең жылга оча. Күрдөң ич, безнең агроном-агрохимик Рамил Мортазин, рецептларын тотып, жәй буге ашламалар янында сакта торды, аларның бутадуына юл куймады.

Мин, «Уңыш» игенчеләренең эшләре, гамәлләре белән ныклап танышкач, интенсив технологиянең нинди отышлы алым икәнә инандым, игенчелекнең, ниһаять, олы юлга чыгуына шатландым. Үз һөнәренә фанатикларча бирелгән агроном белән сөйләшүнең мәгънәсе бу гына да түгел. Без сүзгә Казаковның күптәнге горурулыгы булган кукурузга да бордык.

— Без аны киметәбез, — диде Жадит.

Менә сиңа — иске авыздан яңа сүз! Гомере буге «кукуруз» дип авыз суын корыткан белгечкә ни булган? «Кырлар падишасы»на мәхәббәте нишләп сүрелгән?

Еллар үткән саен, омтылышлар да үзгәрә икән. Хужалык биек терлек азыгы өчен жиде-сигез культурадан торган катнашманы мулрак чәчкән. Көнбәгыш, вика, бодай, солы, арпа һәм борчак катнашмасыннан торган әлегә азык һарыклап файдасы икән. Киләчәктә барлык силос культуралары майданның 70 процентын шул катнашмага бирергә исәпли Казаков.

— «Патшабикә»гә ишек ябык алайса?

— Алай ук түгел. Кукурузны чәчәчәкбез. Тик ул азрак майдан алып, бөртеклә үстереләчәк. Аның өчен Австриядә чыгарылган «ЭМА» сортын кайтартырга дип торабыз. Шуңа ирешсәк, фуражка бодай һәм башка бөртеклә культуралар тоту нык кимиячәк...

Казаковның белеме дә, тәҗрибәсе дә, уңышны күтәрү юлында кылган гамәлләре дә житәрлек. Игеннәр жыелып алынган көзгә муллыкта безаз масайса да, гаеп түгел. Әмма аны хаталар, кул житеп бетмәгән нәрсәләр, алдагы мәсәләләр күбрәк борчий. Әйттик, игеннәргә интенсив технология белән игү өчен кырыкмаса кырык төрле машина кирәк. Әлегә промышленность чыгармый аларны. Механизаторларга рәхмәт — күбесен үз куллары белән жайлылар. Ләкин болай гына әллә кан сикереп булмый. Кирәкле ашламалар, гербицидлар да житәрлек күләмдә кайтмый.

Төгесе житми, монысы юк дип тормыйлар анысы Зәй-Каратай игенчеләре, уңыш өчен кулларынан килгәннең барын эшлиләр. Тик менә тир түгеп үстергән ашлыкның урак өстендә әрәм-шәрәм булуын күрүләр ай-һай авыр. Ә югалтулар ютылгысыз. Булган комбайннар мул уңышка исәпләнмәгән, яңалары әлегә юк. Уйлап карасаң, исең китәрлек бит: комбайннар заводтан чыкканда ук, гектардан икешәр центнер ашлык югалтуга чамаланган. Бу хәлнең болай давам итүе мөмкин түгел. Интенсив технология бик күп төрле яңа машиналар белән бергә гектардан 30-40 центнер уңышны югалтуларсыз суктырып алырлык куәтле комбайннар да таләп итә.

Болары колхоз игенчеләреннән тормый, билгеле. Әле үзләренә бәйлә мәсәләләрнең дә чишелеп беткәне юк. Мәсәлән, ыңдыр табагының камил булмавы. Ул әлекегә аз-маз уңышка исәпләнгән. Бүген исә колхозда ашлыкның тулай жыеми 65 мең центнерга житте. Киләчәктә аны йөз меңгә житкерү күздә тотыла. Шуңа да бүген комплексы ыңдыр табагы булдыру буенча зур эш башкарыла. Аның проектын Казаков үзе төзде. Германия Демократик Республикасынан «Петкус» дип аталган бик шәп ашлык чистарту пункты кайтарылды. Ул чәчүлек орлыкларны чистартачак һәм калибрлаячак. Жадитнең практикадагы улы Альберт белән агроном Рамил Мортазин аны жыеп, койлап куйдылар. Ыңдыр табагының һәм аңа килә торган юлларның тулысынча асфальтлануы да шәп булды.

— Шушы уңай белән агрономга тагы һөнәр арта, — дип йомгаклый сүзен Казаков, — ул ашлык әзерләү механизмнарын да белергә тиеш. Димәк, алдыбызга, агроном-механик, агроном-технолог, агроном-химик һәм тагы әллә нинди агрономнар булдыру мәсәләсе килеп баса. Интенсив технология кешеләренә дә үзгәрүен, заман белән бергә атлавын таләп итә.

Мәшәкәтле, һай, мәшәкәтле игенче һөнәре. Ул, йиул кыенлыкларын жиңеп, хәл итеп, һаман алга бара. Игенченең киләчәккә, яктыга омтылуы — даһи бер симфония. Әлегә симфонияне башкаручы бик күп кешеләрдән һәм машиналардан торган оркестрга баш агроном дирижерлык итә сыман. Аның тылсымлы таягы койга сүлпәнләнергә, оркестрдагыларның игътибарын читкә юнәлтәргә мөмкинлек бирми.

А. М. Мортазин,

КПССның Биектау райкомы
беренче секретаре.

ТАУЛАР БИЕК

Безнең район үзәгенә якынлашканда, күз карашы, ихтыярсыздан, халык телендә Биек Тау дип йөртелә торган шактый зур калкулыкка төшә. Истәлекләргә караганда, бу тау битендә әлекке чорларда Себергә сөрелгән тоткыннар, тукталып, хәл ала торган булган. Шушы урынның атамасы соңра авылга да, тимер юл станциясенә дә, тулы бер районга да исем булып күчкән.

Районда ерак тарихка бәйле истәлекләр урыннар күп. Халыкта әлек-әлектән килгән революцион көрәш рухы, сугышчан һәм хезмәт җиңүләренә илтүче гадәتلәр саклана. Чыпчык авылы, мәсәлән, Александр Николаевич Радищев турындагы хатирәләр белән горурлана. Бу авылның священнигында, Себер сөргененә узмышлы, Александр Николаевич төн куйып чыккан.

Моннан йөз илле еллар әлек, 1831 елның җәендә Каймар исемле кечкенә гена авылыбызга А. С. Пушкинның дустаны, заманының күрәңкеле шагыйрә Евгений Абрамович Баратынский килә һәм берничә көн яши. Казанда ул Пушкин белән очраша. Каймардан ерак түгел, Шушар авылында әле дә Е. А. Баратынский утарының бер өлеше саклана.

Район тарихының иң якты сәхифәләре Биек Октябрь социалистик революциясәңә багышланган. 1918 елның августында кызыл командир В. М. Азин житаңкәчеләгендәгә гаскәрләр Биек Тау авылын акгвардиячеләрдән азат итә. Авыл кешеләре әле да бу авылда Казанның көңчыгышын азат итү өчен каты көрәш алып баручы азинчыларның штабы урнашкан булу белән горурланалар. Хәзер район үзәгенә бер урам Азин исемен йөртә.

Район үзәгениң ерак та түгел Калинин авылы бар. Аның әлекке исеме Собаино булган. 1933 елны «Бөтенсоюз старостасы» Михаил Иванович Калининның монда килүе бу ямьсез исемне үзгәртәргә этәргеч була. Халык Михаил Ивановичны бик яратып кала. Аның истәлегә хөрмәтенә әле тагын бер хужалыгыбыз «Калинин совхозы» дип аталган.

Хужалыкларны күмәкләштерүгә бәйле иңалыклар төбәкнең сәләтле оештыручы кадрларын ача. Беренче күмәк хужалык Чебакса авылында барлыкка килә. Аның ялкынлы көрәшчесе, партиячейка секретаре Федор Иванович Беркутов кулаклар тарафыннан атып үтерелә. Аның турындагы якты хәтирәләр Чебакса һәм яңа якын авылларда хөрмәт белән саклана. Совхозга шушы көрәшчә исем бирелгән — «Беркутовский» дип йөртелә ул.

Добъяз авылы коммунисты Латыффа Гаптиеваңың көрәш юлында һалак булуына багышлап хәтта бает чыгарылган. Ул 1932 елны кулаклар кулыннан вафат була.

Иңалык, социаль гаделлек өчен кискен көрәшкә күтәрелүче ялкынлы активистлар, Ленин идеяләрен пропагандалаучылар безнең районда күп булган. Совет өластен урнаштыру, социалистик Ватанны күз алмасыдай саклау меңдәрнең яшәү мәғнәсенә айлана. 1941—1945 еллардагы Биек Ватан сугышында халкыбызның бу күркам сыйфаты тагын да ачылыбрак китә. Ватанны сакларга күтәрелгән сугышчылар белән иңгә-иң торып, безнең районның 13,5 мең каһарманы утга ташлана. Шуларның 7 меңдәбе туган якка кире айләнеп кайта алмады. Шушы бер төбәктән сугышка киткән егетләренә бишесе Советлар Союзы Герое исемен алды: Н. Д. Липатов, Гыйль-

фан Батыршин, А. О. Ахманов, Г. Р. Павлов, Г. Ф. Яшин. Уналты егетебез Дан орденның ике даражәдәгесенә лаек. Гомумән, орден-медальләр алып кайтучылар йөзләп белән исәпләнә.

Бүгенге көндә бездә ике меңләп сугыш ветераны бар. Аларның сөйләгәннәреннән чыгып, Бөек Ватан сугышының тулы тарихын язып булур иде кебек. М. Г. Самигуллин, мәсәлән, сугышның беренче көннәрен төгәл иттереп тасвирлый, чөнки ул чик сакчысы булган. М. С. Миндюков — Ленинград, Ф. М. Зинин белән П. А. Громов Кенигсберг өчен барган канкойгыч бәрелешләрен яхшы хәтерлиләр. А. В. Корольков Балатон күле сугышларында катнашкан. Н. Ф. Пеньков Берлинны штурмлаган. И. Т. Заводский Кызыл Майдандагы Жигу парадында булган.

Мәгълүм ки, Жигу өчен көрәш фронтларда гына түгел, тылда да бик кискен рәвештә барды. Районның хезмәт ияләре, Жигу көнен якынайту өчен, кулдан килгәннән барын да эшләделәр. Хезмәт урыннарында күрсәткән фидакарлыклар — бер хал. Алар фронт өчен, авызларынаннән өзеп, «Татарстан колхозчысы» исемле танк колоннасы төзү өчен акча жыюда да бик актив катнаштылар. 1942 елның 17 декабрендә «Правда» газетасы Биектау районындагы Вахитов исемдәге артель колхозчыларының танк колоннасы төзү өчен — 26 мең «Трактор» колхозы членнарының бер көн эчендә — 15 мең, Калинин исемдәге һәм «Дружба» колхозларында 9 ар мең сум акча жыюларын хуплап язып чыга. Безнең кешеләр биргән акчага алты самолет та ясала һәм очучыларга тапшырыла. Биектаулылар Жигу фондына барлыгы ун миллион сумнан артыграк акча жыялар.

1941 елның көзендә район яшыләре, башлыча кызлар, Казан һәм аңа якын районнарның оборона чиген ныгытуга тартылды. Алар бу бөек бурычны намус белән үтәп чыкты, күбесе Мактау грамоталарына лаек булды, ә райога истәлекле Кызыл Байрак бүләк ителде. Ул кадерле байрак хәзер Биектауның беренче мәктәбендәге музейда саклана.

Сугыш елларында колхозлардагы төп эш хатын-кызлар җилкәсенә төште. Сугыш чыгып, бер ай үтүгә, район газетасы: «...утыздан артык кыз — комбайн, җитмеше трактор йортка өйрәнә», — дип хәбәр итә. Суксу авылы кызы Бибилайша Садриева 1936 елда ук тракторчылыкка өйрәнә. Сугыш башлангач, ул район басуларына хезмәт күрсәткән 35 кызын үз һөнәренә өйрәтә.

Бу авыр елларда районыбызга, бөртекләләрен җыеп тапшырудагы уңышлары өчен ике тапкыр партия өлкә Комитетының һәм республика Совнаркомының күчмә Кызыл Байрагы бирелә.

Бүгенге көндә район, майданы һәм халык саны ягынан, республиканың авыл хужалыгы белән шөгыльләнүче зур районнарының берсеннән санала. Бездә 52,5 мең кеше яши, җиребез — 1730 квадрат километр. Район үзәгебез Казаннан — утыз чакрымда гына. Тимер юл станциясе бар. Ике юнәлешкә шоссе юл үтә. Казанга электричка белән дә, җиде маршруттан йөрөп торучы автобусларга утырып та барырга мөмкин.

Бездә промышленность предприятияләре дә шактый: Коркачык төзелеш комбинаты, Казан автомобилләр предприятие заводы, спирт заводылары.

Авыл хужалыгына килгәндә, 16 колхозыбыз, 9 совхозыбыз бар. Казан ветеринария институтының өйрәнү хужалыгы да — бездә. «Дружба», «Беркутовский», «Чернышевский» совхозлары яшелчәчелек буенча специальләштерелде. Ике хужалык: «Россия» колхозы белән «Биектау» совхозлары мөгезлә эре терлек симертә, ә «Родина» колхозы нәселле таналар үстерә. Ил күләмдә беренчеләрдән саналган данлы «Бөрелә» совхозыбызда затлы җәйләкләр үстерелүе күпләргә билгеле. Бу хужалыкның уңышлары Хезмәт Кызыл Байрагы орденына лаек булды. Коллективның уңаннары турында күренекле әдип Әмирхан Еники «Бөреләдә ниләр бар?» исемле кызыклы әсәр дә язган иде.

Бу хужалыкның тарихы бик бай. 1930 елда монда йорт куянары асрый башыйлар. Ике елдан көмешсыман карасу төстөгә төлкә үстерергә өйрәнәләр. 1950 елда — кеш, тагын бер елдан чәшкә үрчәтә башыйлар. 1953 елдан бирле совхоз ил күләмдә аһамиятле зур хужалыктан санала. Аның план үтәми калганы юк. Хезмәтнең дәрәс оештырылуы — башка күп коллективларга үрнәк булырлык. Совхоз КПСС Үзәк Комитетының, СССР Министрлар Советының, ВЦСПСның һәм ВЛКСМ Үзәк Комитетының күчмә Кызыл Байрагы белән дә бүләкләнде, СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсенә Мактау тактасына кертелде, Күргәзмәнең Мактаулы дипломына ике тапкыр лаек булды. «Бөрелә» дә үрчәтелгән затлы җәйләкләр ил күләмдә оештырылган махсус күргәзмәдә чемпион медальләре, Лондонда үткәрелгән халыкара күргәзмәгә аерым бүләкләрен алды. Совхоз уңаннарыннан алты кешегә — Ленин ордены, савымчы Екатерина Кузьминага Социалистик Хезмәт Герое исеме бирелде. Хәзер районда Кузьмина исемдәге күчмә бүләк булдырылып, ул ай саен иң уңган савымчыга тапшырыла.

Район исемен ил күләмәндә яңгыраткан тагын бер мактанычыбызга тукталасы юлла. Сүз тәжрибә төсендә салынган Шәһиә авылы турында бара. Ул житмешенчә елларда оештырылды. Бу поселоктагы йортлар шаһәрчә иттереп төзелгән, шул ук вакытта анда яшәүчеләр авыл конкурәшенә кирәклә шартлар белән дә тәмин ителгән. Поселокта конкурәш хезмәтә күрсәтү комбинаты, сәүдә оешмалары, медпункт, балалар бакчалары, мәктәп, Культура сарае, ашхана бар. Асфальт түшәлгән урамнарның берсе якташыбыз, Советлар Союзы Герое Николай Липатов исемен йортә. Яшәү рәхәт булган бу авылда кешеләр аеруча тырышып эшлиләр.

Тырышлыкка килгәндә: «Урак һәм чүкәч», «Алга», «Татарстан», Ленин исемендәгә колхозларны, «Добъяз» совхозын һәм башка күп хужалыкларны телгә алырга мөмкин. Барысына да аерым-аерым тукталып булмый. Район узган бишьеллыкны уңышлы үтәп чыккан икән, монда һәммәсенә зур өлешә бар. Бу жиңүебез өчә безгә КПСС Үзәк Комитетиниң, СССР Министрлар Советиниң, ВЦПС һәм ВЛКСМ Үзәк Комитетиниң күчмә Кызыл Байрагы бирелдә. Ул еллар давамнда район зур-зур бүләкләрнә берничә тапкыр алды. Шушы уңайдан колхоз-совхозларыбыз да аерып-аерып күрсәтелдә. Индә бөтен көчәбез, белемәбез һәм осталыгыбыз уңкөнчә бишьеллыкта сынатмауга юнәлтелгән. Беренчә адымнарға караганда, район хезмәт ияләре максатка ныклы ышаныч белән баралар дияргә мөмкин.

Район үзенең уңаннары белән чын-чынлап горурлана ала. 22 кешәбезнә Ленин ордены бар. 43 кешәбез РСФСРниң һәм ТАССРниң атказанган работнигы исемен йортә. Орден-медальләр белән йөзләргә уңаннарыбыз бүләкләндә. Берничәсен генә атыйк: савымчылар Мәүлиха Дәүлиева, Екатерина Додонова, Дилара Гәрәева; сөт комплексы житәкчесә Мөхәммәт Газизов, механизатор Рөстәм Сәгъдиев, комбайнчы Мәһнаф Батырханов, шофер Рафаил Жамалиев, бригадир Людмила Ананьева һәм башкалар.

Хезмәт кешәсә рәхәтләнәп ял итсә, белемә күтәрсә, зәвыгын тәрбияләсә өчә, без райондагы мөмкинлекләрнә киңәйтә барабыз. Һәр авылда клублар, Культура йортлары, китапханалар эшли. Икә музыка мәктәбенә өч филиалын ачтык. 17—урта, 20—сигәзәллык һәм 23 башлангыч мәктәбебез бар. Алар райондагы икә һөнәр училищесы белән берлектә мәгариф өлкәсендәгә үзгәртеп коруларны тормышка ашыралар. 600 укытучыбыз арасында А. Д. Дәүләтшин, И. А. Овощникова, А. Ш. Шакиржанов, А. И. Бәширова кебек оста педагоглар шактый.

Без үз төбәгебездә туып-үскән әдәбият һәм сәнгать әһәлләрән һәрчак зур хөрмәт белән искә алабыз: Солтан Габәши, Хәй Вахит, Галим Мөхәммәтшин, Әһнәр Бакиров, Габдулла Шәрәфи, Солтан Шәмси, Клара Хәйретдинова. Казанның аялында гына урнашкан булуы шулай тәәсир итәмә — кешеләрәбез аң-белемгә, әдәбият-сәнгать дөнйәсына тартылалар. Һәвәскәр жырчы, биючә, нәфис сүз осталарының арта баруы шуңа дәлил була ала.

Узганы, бүгәнтәсә матур булган кебек үк, алга куелган бурычларыбыз да киң колачлы. Алар хужалыкның һәр тармагында КПССниң XXVII съезды куйган юнәлештә алып барыла. Жиң сызганып, шуларны тормышка ашыру чарасына керештек.

Флур Баһаветдинов,

ТАССР прокуратурасының өлкән тикшерүчесе

Хөсәен Вәлиәхмәтов,

журналист.

КЕМ ГАЕПЛЕ?

Оперативкадан соң Файлне прокурор чакыртып алды. Кабинетында ялгызы ғына түгел иде ул. Урындык читенә сагаеп кына бер хатын утырган, ишек төбөндә таза гәүдәле ир кеше басып тора. Юл киёмнәреннән, пычрак итекләрдән булуы аларның ерактан килгәнлекләре турында сөйли иде.

— Файл Ибраһимович, Каенлык авылыннан болар, — дип башлады прокурор, әлеге кешеләр бүлмәдән чыгып киткәч. — Минзәләдән кырык чакырмнардагы «Жиңу» колхозының бер бригадасы ул. Бәхетсезлек килеп чыккан, бу хатынның ире асылынып үлгән ди. Аңлатма алырга, суд-медицина экспертизасы билгеләргә кирәк. Шалтыратып, участок инспекторына вакыйга булган урынга сак куярга кушарга, жыеп кына өйткәндә, эшкә тотынырга кирәк булыр. Тикшерү нәтиҗәләре турында миңа хәбәр итеп торыгыз...

Хатын белән ир кешенә кабинетына алып кереп, Файл беркетмә язарга кереште.

— Әмирова Сания булам мин, мәктәптә лаборант, — дип сөйли башлады хатын. — Ирем, Әмиров Кәрим, колхозда механизатор иде. Егерме ел бергә яшәдек. Сигез балабыз бар. Яшерен-батырын түгел, ирем эчеп, өйдә гел тавыш чыгаргандыктан, бик начар яшәдек. Шул егерме ел эчендә булган хәлләрне сөйләсәң, кеше ышанмас. Кыскасы, менә быел, кыш көне ул безне, ничәнчә тапкыр инде, белмим, санын югалттым, өйдән куып чыгарды. Башта кешеләрдә смендык, ә жәй көне аерым йортка күчендек. Болын кадәрле өйдә ялгызы яшәп калды, рәхәтләнеп эчә бирде. Соңгы вакытларда аның белән беринди мөнәсәбәтебез булмады. Урамда очратсам да, урап китә идем. Бөтенләй чит кешегә әйләнде ул. Һәм менә, өченчә көн, 26 октябрьдә, шимбә көнне, күршесе Ислам аны сарайда асылынып торган хәлдә тапкан...

— Элек үземне-үзем үтерәм дип куркыткалаганы булмадымы?

— Булгалау ғынамы... Исерек чагында, асылынам дип, жаныбызга тиеп бетә иде. Төnnәр буе йокламыйча саклап, асылынырга әзерләнгән бавын тартып алган чаклар да булды. Монысын туган абыйсы да раслый ала.

Ир кеше, ризалыгын белдергәндәй, башын кагып куйды.

— Ирегеzneң дошманнары юк идеме?..

— Юк ла, мәңге исерек кешенең нинди дошманы булсын. Аңа бөтенесе дә дус. Шул безне генә дошманга санап йөрдә инде.

Хәзергә Файл ир кеше белән Әмированы кайтарып жибәргә булды. Алардан тагын нинди дә булса житди нәрсә ишетә алырмын дип уйламый иде ул. Хәер, чыннан да, бу хатынга ялганлап торудан ни файда!

Берничә минуттан Файлне прокурор ашыгыч рәвештә үзенә чакыртып алды. Карашы усал иде аның:

— Әйт әле, кем һәм кайда сине болай эшләргә өйрәттә? Университет-тамы, мондамы?..

Егет аптырап калды:

— Ничек инде «болай»?

— Бер кешедән сорау алганда, бұлмәдә шул ук сорауларга җавап бирәчәк икенче шаһит басып торсын дип?

Файл, нәрсә әйтәргә дә белми, аптырап калды. Чыннан да, алай ярамый иде бит. Үзе дә сизмәстән, икенче шаһитка җаваплар әзерләгән ич ул.

Төштән соң зарыгып кеткән телефон шылтырады. Суд-медицина экспертиының тавышын шунда ук таныды Файл. Казан медицина институтын төмамлагач та үзе белән бер чорда монда эшкә килгән Володинның тиз-тиз сөйләвен ишетеп, йөрәге тагын «жу» итеп китте.

— Файл, беләсезме нәрсә, Әмиров үзе асылынмаганга охшый.

— Асканармы? — дип сорады ул ашыгып.

— Хәзергә әйтүе кыен. Моңысы өстәмә тикшерүләрдән соң гына билгеле булчак. Аларны исә без суд-медицина экспертизасының республика бюросында үткәрәбез. Ә инде исерткеч эчемлек куллануына килгәндә, анысын кан составына химик тикшерү үткәргәннән соң анык әйтә алырбыз. Һәрхәлдә, эчкә әгъзаларынан арагы исә сизелә. Чама дигән әйберне белмәгән ахрысы бу абзый.

Володин белән сөйләшеп алганнан соң прокурор кабинетына йөгәрдә. Ләкин бу хәбәр аны артык гәҗәпләндермәдә булса кирәк. Ул ашыкмыйча гына Файлгә киңәшләрен бирде:

— Кичекмичә Каенлыкка китәрсез. Үзен-үзе үтерде дигән ялган астына кеше үтерү ишәренгән булырга охшый. Әлбәттә, күпмедер вакытны югалттык, әмма жинаятьчәне табарга тиешбез! Синең белән бергә эчкә эшләр бүлгәнен жинаятьчеләрне эзләү бүлгә башлыгы Хамматов һәм эксперт-криминалист Закиров барыр.

Озакламый эңгәр пугалы машина ташлы-чокырлы асыл юлынан алга жилдерде. Шофер, өлкән яшләрдәгә агай, Каенлыкта нәрсә булганлыгы турында кызыксына ук башлады.

— Кеше үтергәннәр анда. Әйдә, күп сөйләшми генә ку, — диде Хамматов коры гына.

— Кемне үтергәннәр соң, иптәш майор? — дип, шофер кызыксынуын давам итте.

— Кемне, кемне? Әмиров дигән механизаторны.

— Көримме? Комбайнчы?

— Әйе, Кәрим. Ә син аны каен беләсен?

— Ничек белмәскә, иптәш майор. Мин яшь чакта ул колхозда урып-жыюда катнашканы идем, бергә эшләргә туры килде. Шул вакытлардан танышлар без. Соңгы тапкыр аны бер ай чамасы элек, сентябрьдә күргән идем. Казан тирәсендәгә районнарның берсеннән командировкадан кайтып килеше иде. Бераз сөйләшеп тә алдык. Хатынының балаларны ияртеп ташлап чыгып китүенә зарланып торды. Эчәргә яратса да, болай тыныч кеше күренә иде. Менә ничек бит доңъя дигәнәи...

Хамматов дәмәдә. Күп сөйләшкәнлеген аңлап, шофер да тынып калды.

Каенлык авылына житәрәк юл тагын да начарланды. Шуның өстенә көзгә вак яңгыр сибәли башлады. Машина авырлык белән тауга күтәрелде. Тау астында утлар жемелдәгәнә күренде.

— Әнә Каенлык... Килеп тә життек, — диде шофер шатланып. Сүзсез утырган Хамматов уянып киткәндәй булды.

— Исемә төште, исемә төште, — диде ул, тезләренә сугып. — Әмиров бер тапкыр безнең аркылы үтте бит, хөкем астында булды. Моннан ун еллар элек. Нәрсә өчен икәнән хәзер хәтерләмим. Гаиләдә тавыш чыгармадымы икән?

Капка төбәндә тикшерүчеләрне презент плашка төрәнгән участок инспекторы Нурғалиев каршылады. Аның белән бергә йортың верандасына үттеләр. Инспектор мондагы хәлләрне кыскача гына аңлатып бирде. Әмировның мәсте табылган сарайда ут юк икән. Аны түр яктагы караватка кертәп салганнар. Хушлашырга дип, туганнары, авылдашлары жыйналган. Нурғалиев килеп житкәнчә, алар өйне дә, сарайны да айкап чыкканнар, бар эзләрне таптап бетергәннәр. Моңысы тагын тикшерүчеләр файдасына түгел иде.

Бу төнне бик озак йокыга китә алмый ятты Файл. Бер көчәеп, бер тынып, данылланып яуган яңгыр шавы астында, нишләптер, күңеленә гел

шомлы уйлар килде. Өй түбөсөндө тукулдаган тамчылар гүяки аңа ярдәм итэргә тырышалар, йоклама, Файл, уйла, диләр бек.

Элегә кулларында йомгакны сүтәрлек бер генә жеп очы да юк. Инде өч тәүлек вакыт узган. Туачак көн тагын нәрсәләрне ачыкларга ярдәм итэр?..

Иртән Хамматов тавышына уянып китте Файл.

— Әйе, шәһәр малайлары йокны ярата шул,— әллә чынлап сөйләшә, әллә юри төрттөрә.

— Шәһәр, шәһәр... Нинди шәһәр кешесе булым ди мин,— диде Файл, күзләрен угалап.— Нигә уятмадыгыз?

— Нишләптер йоклап булмады. Шуңа иртә торылды,— диде Хамматов.— Без авылны эйләнеп, кешеләрен күрөп, сөйләшөп, кайбер нәрсәләрне ачыклап чыктык. Беренчедән, мәтне табучы, элек аның күршесе булган Дәүләтшин Исламны чакырттым. Ярты сәгәткә ул клубта булачак. Икенчедән, иртән көтү куганда, хатын-кызлар белән сөйләштем. Үзегез беләсез, тыңлый белеп тыңласаң, алар күп нәрсә сөйләп ташыйлар. Сеңдереп кенә житеш. Сүзләреннән аңлашылганча, авыл көтүчесе Габдулла Мөхәммәтшин 24 октябрда төн урталарында Кәримнең Сания йортына кереп киткән күрөп калган. Бу хакта авылда берничә кешегә дә сөйләгән. Мөхәммәтшинның үзен туры китерә алмадым, көтү белән китеп барган иде инде. Шулай да аны алырга бригадирны жибердем. Балки ул безгә дәрәс юнәлеш сайларга ярдәм итәр.

Әйе, тәҗрибә үзенең эшли шул. Тикшерүче имеш дип, үз-үзен тиргитирги, урыннан сикереп торды Файл.

Клуб янына килгәндә, койма буенда аларны Ислам Дәүләтшин көтөп тора иде инде. Илле яшләр тирәсәндәгә, гади генә киенгән, тыныч карашлы бу кешенә зур куллары аның хезмәткән крестьян токымыннан икән күрсәтәләр иде. Дулкынлануы сизеләп тора. Мондый хәлгә беренче тапкыр эләгүдәр, күрәсәң. Дулкынлануын яшерергә тырышып, кулларын селкеткәләп ала, киemen рәтләгән була, маңгаена бәрәп чыккан эре тир бөртекләрен сөрткәли.

Анкета тутырганнан соң сорау ала башлады Файл:

— Әмировлар гаиләсен күптән беләсезме?

Алай ук ерактан башлауны көтмәгән иде акрысы Дәүләтшин. Берәз уйланып торгач, салмак кына, һәр сүзен үлчәп сөйләргә кереште.

— Әмировларны күптәннән беләм. Бер авылда туып-үскән малайлар бит. Соңгы егерме елда күршеләр дә булып яшәдек.

Ул туктап калды. Сөйләргәме, юкмы дигәндәй күрәнә иде ул. Аннан кулын селтәп куйды да сүзен давам итте.

— Өйтсә дә түгел инде, начар яшәделәр. Бик начар яшәделәр. Яшерен-батырын түгел — Кәрим, эчеп кайтса, өйдә тавыш чыгарырга ярата иде. Серкәсе бер дә су күтәрми аның. Бик үзсүзле булганлыктан, аның белән бәхәсләшү, үгетләү файдасыз иде. Мәрхүм эчкән чакларында: «Мин — принципияль кеше»,— дип мактанды. Берәр нәрсә аныңча булмаса, уйлап та тормыйча, хатынына, балаларына кул күтәрә иде. Интектә инде Сания аның белән, нык интектә, менә хәзер генә котылды, мескен...

— Аның гәүдәсен кайчан күргөзгөз?

— Анысы болай булды. 26 октябрь көнне иртән карыйм, моның маллары ишегалдында йөри. Мәйтәм, бу тагын кичә салган да инде, тора алмыйча ята. Көрәп, малларын көтүгә чыгардым. Үзен күрәп, ачуланып чыгыйм дип, өйгә таба барганда, сарай ишеге төбенә кадр ачылганы күрәп алдым. Күңел никтер шикләнеп куйды. Сарайга керсәм, бауда Кәрим асылынып тора. Аягында чип-чиста ак оекбашлар. Шунда ук Сания ягына йөгөрдәм. Менә шулар инде минем белгәннәрәм, күргәннәрәм.

— Өйтсәң әле. Әмировның гәүдәсен баудан кем төшерде? Сөз бөртөрлө дә сәер нәрсә күрмәдегезме?

— Кем төшөргән хәтерләп калмадым, бик тиз арада кеше жыелып өлгерде.

Дәүләтшин чыгып киткәч, Файл аның күрсәтмәләрен тагын бер кат жен-текләп укып чыкты һәм шунда язылган берничә сүзгә төртеләп калды: «Интектә инде Сания, интектә, хәзер генә котылды...» Димәк, Дәүләтшин уйлавынча, Сания котылган. Кемнән, нәрсәдән котылган? Ире Кәримнәнме?... Болай фикер йөрткәндә, Кәримнең үлеме Сания һәм аның балалары фйдасына булып чыга түгелме?..

Вакийга булган урынны жентеклөп карап чыгу шактый вакытны алды. Бу — аеруча сизгерлек сорый торган эш. Сарай зур түгел. Эш коралы, йомычка, вак-тояк эйберләр белән тулган. Аларның һәммәсен карап, тикшереп, нәтижәләрен беркетмәгә теркәп баралар. Эксперт-криминалист кирәкле урыннарны фотога төшерде. Менә Әмиров асылынып торган өрлек, элмәкле бау. Кер бавына ныклык өчен кабель беркетелгән. Фаил, верстак өстенә басып, өрлекне карарга кереште. Аның сүзләрен Нурғалиев беркетмәгә язып барды.

«Сарайның уң ягынан эчкә таба чыгып торган өрлектә өч бау эзе уелып калган...»

Пүнәтәйләрнең берсе, олы яшьләрдәге агай яшьрәгенә:

— Һич аңлый алмыйм, бу Кәрим өченче тапкырында гына асылынганы булып чыга түгелме соң? — дип пышылдады.

Төгесе, бер сүз дә дәшмичә, жилкәсен жырып куйды.

Чыннан да, ни өчен өрлектә өч эз уелып калган? — дип уйланды Фаил. Әмиров гәүдәгә артык таза түгел. Жинаятчы көчсезрәк булганмы?! Әллә бу — исерек ир-ат эшеме? Бу очракта инде жинаятчыне аның шешәдәш дуслары арасынан эзләргә, 24 октябрь көнне Кәримнең кемнәр белән эчкәнлеген белешергә кирәк.

Сарайда эшнә төгәлләп, ойгә уздылар. Күптән түгел генә салынган алты почмаклы йорт. Ике зур бүлмә. Веранда. Өй эче буп-буш, шар төгәрәтеп уйнарлык. Алгы ақта тиер сиртмәле карават. Тәрәзә анындагы почмакта телевизор. Аның кабеленең бер очы кисеп алынган. Өрлектәге кабель белән чагыштырсаң, озынлыгы да, ровеше дә туры килә. Димәк, жинаятчы аны үзе белән алып килмәгән, монда гына кисеп алган. Карават янында өч литрлы банкада эчелеп бетмәгән «алма шарабы» тора. Стакан-фәлән күренми. Банкасыннан гына чөмергән, күрәсәң.

Сания Әмирова яшәгән йорт Кәримнекеннән жир белән күк шикелле аерылга. Салам түбәле, иске. Ишелергә торган мал абзарлары, ергаланып беткән ишегалды. Шушы кечкенә генә өйдә тугыз кеше торганлыгына ышанасы да килми. Ишек төбенә баскан килеш бөтен бүлмәгә күз йортеп чыгарга була. Бер уйласаң, монда тикшерүдән, эзләнүдән мәгънә дә юк сыман.

Идәннең чип-чиста итеп юылган булуы тикшерүчеләрне берәз сагайта төштә. Бериниди эз, тап юк. Анысы, — әлбәттә, Әмированы гаепләр өчен сәбәп түгел, ә бәлки өйдәге чисталык билгесе. Тик йорт хужасының хәрәкәтләрендә, үз-үзен тотышында ниндидер гайре табигыйлек, гасабилек күзгә ташлана. Ниндидер моһим бер нәрсә әйтергә теләгән кебек ул. Тынгысыз иде Саниянең күзләре. Бу шикләнү, шөбһә тагын да көчәя барды. Сания бер сәбәпсез ишеккә-түрлө йөргәли, әле бер, әле икенче баласын иркәләп ала. Күзләрендә сагыш, сыкруану...

— Әллә хәзер үк сөйләшеп алабызмы соң, Сания Абдулловна? — дип сүз кушты Хамматов. Фаил аның психолог талантына сокланып куйды. Чыннан да, нәкъ менә шушы вакытта кечкенә генә этәргеч кирәктер Саниягә, күңелен борчыганын әйтергә тиештер, кыюлыгы гына житмидер...

Өчәүдәп клубка килделәр. Китапханә бүлмәсендә бер өстәл артына каракышы утырдылар. Хамматов гадәтә буенча бүлмә буйлап йөрәң башлады.

— Сания Абдулловна, дәресең сөйләп бирерсез дип уйлыйм. Күңелегезне нәрсәдер борчый, шулай бит?! Безгә сезнең гаилә хәлләре таныш...

— Әйе, әйе... Мин дәресең сөйләгәчмен. Мин бит... ялганладым, иптәш тикшерүче. Үзе асылынып үлмәде ул. Аны... мин үтердем.

Сания бер тын белән бөтен эч серен чыгарып салган, изрәп, хәлсезләнеп калды. Хамматов тиз генә калай кружка белән су алып керде.

— Миңа бу хакта сөйләвә ифрат та авыр... Сүз бит бер генә төн турында бармый. Егерме ел бергә торган гомерне, егерме еллык газәпны сөйләргә кирәк. — Һәм ул акрын гына сөйләргә кереште. Бик озак уйланган, газәпланган кешенең төүбәсе иде ул.

— ...Авылда кичке мәктәп ачылгач, мин анда лаборант булып эшли башладым. Үзем дә дәрәсләргә йөрдем. Кәримне шунда очраттым. Кәрим миннән өч класска югары укыды. Ул чакта без бер-беребезгә игътибар итешмәдек. Берәздән ул укучы ташлап, коляхозда эшли башлады. Аны еш кына машина, трактор янында майга, мазутка буялып беткән хәлдә күрә идем. Кичке мәктәпкә алдарак килгән булса да ул: «Синең өчен генә килдем», — дия иде. Мәктәпкә һәрчак чиста, пәхтә йорде. Аеруча тырышлык күрсәтмәсә дә, дәресе калдырмады.

Дөрөсөн әйтм: Кәрим миңа ошый иде. Аның да әтисен сугыш тартып алды. Нужа дигән нәрсе аны да шактый камчылады. Үзе исә гел техника янында кайнашты. Озакламый машинаны сүтөп-жыя башлады. Механизаторлар: «Кулы алтын бу малайның, рәт чыгар моннан»,— дип сөйләделәр.

Ул чакларда кыз белән егетнең озак йөрүе гадәткә кермәгән иде. Мәсьәләне ата-аналар, туганнар хәл итте. Безнең теләкләр белән аларның ниетләре туры килде, өйләнештек. Туйлар ясап тору булмады. Соңыннан, Кәримнең тырышлыгы, кардәш-ыруларның ярдәме белән, кечкенә генә йорт та җиткердек һәм Кәримнең әниләреннән аерылып чыктык.

Шулай матур башланган көйле тормышның кайчан өзәләр, кайчан кайгылы һәм газаплы көннәргә башлануын хәзер анык кына әйтә дә алмыйм. Ничектер, сиздерми генә башланды бугай ул...

Нишләп соң Кәрим шулай түбәнгә төгәрәде? Нигә соң безнең гаилә корабын давыл тузгытып ташлады? Яратып, иң якин күргән кешем дип йөргән Кәрим хәзер бөтенләй үзгәрде, танымаслык булып үзгәрде, нигә? Нигә? Бу сораулар минем жанымны шактый газалап, кыйнап интектерделәр. Мин аңа төрлечә җавап эзләп карадым. Төинәр буге елап, сыкрап чыктым, әрнүдән багырьләрем парә-парә телгәләнгән иде.

Техниканы ярата иде Кәрим. Шуңа күрә дә механизаторлар арасында тиз күтәрелде. Аның белән киңәшләшә, исәпләшә иделәр. Кәрим үзгәрде, үзенең алыштыргысыз икәнлегенә төмам ышанды. «Мин — районның иң яхшы комбайнчысы. Колхозда иң күп ашлыкны кем суктыра? Кемне райкомда да, исполкомда да беләләр?» — дип шапырына башлады. Гаиләдә дә үзен генә яратучы эгоистка әйләнде. Бары тик үзен генә тыңлатты, бөхәсләшкәнне, бүлдергәнне сөймәде.

Аракы аны бөтенләй юлдан яздырды. Хәер, без өйләнешкәнчә үк «салгалый» иде. Үзем күргәнәм булмаса да, иптәш кызларым җиткәргәләделәр. «Кем эчми соң хәзер»,— диделәр туганнар.

Башта сирәк кенә, бәйрәмнәрдә генә эчкәләде. Аннан соң ките инде... Салып кайткан көннәрдә: «Урамга чыгып, йөрөп кайтыйк»,— дип йөдәтә торган булды. Ул айныганчы урамда йөрергә туры килә иде. Кәримне туктата алмадым мин. Төрлө сәбәпләрен табып кына торды. Сарык суйсалар да, тегермәннән күрешеләргә он алып кайтсалар да, арыганлыкны бетерү өчен дә, комбайнчы дустаның, терелеп, больницадан чыгуы өчен дә, кыскасы, барысы өчен дә эчте. Шулай бертуктаусыз хәмер чөмерә торган булып ките.

Бары тик урак вакытында гына туктап торгалады. Комбайнның алдан хәзерләп куеп, көнө-төнә басуда эшләде. Колхозда да, районда да алдыңгы урыннарны яулады. Күрше хужалыкларга, хәтта башка районнарга булышырга җибәрделәр. Акчаны күп төшерде. Ә эшләр бетүгә, алган акчаларын эчеп, туздырып бетерә башлады. Аракыны җиңерлек хәлдә түгел иде инде ул. Көн саен төн уртасында исереп кайта. Өметләрем дә бер-бер артлы әкрәләр сүнә бардылар...

Дүртенче кызым Венераны тапкач, больницага алырга да килмәде. Бала табу йортының медсестралары, юлда машина тотып, озатып җибәрделәр. Каенлыкка кайтып төшкәндә, ул өйдә юк иде. Кич белән генә кайтып керде. Гадәттәгечә өстәл артына килеп утырды. Бишкәтә яткан кызы... үз кызы янына килеп тә карамады. Дәшмичә генә ашарына китереп куйдым. Самавыры өстәлгә китереп утырттым. Ул ашаган арада кечкенәмне имезә башлады. Янымда өченче кызым Суфия бөтерелә иде. Күз ачып йомганчы өстәлдә кайнап утырган самавыр безнең караватка очты. Ана өчен иң кадерле нәрсе — аның балалары. Шулар арада тиз генә караватка ятып, Венерамны гәүдәм белән каплап өлгердем. Кайнар су тамчыларын чәчрәтәп, самавыр караватның икенче башына килеп төште. Авыртудан кычыгырып җибәрдем. Эмма шулар вакытта йөрәк өзгәч тавыш ишетеп, туктап калдым. Бу — кызым Суфия тавышы иде. Суның күп өлеше аңа чәчрәгән. Чүпрәкләр аша иң кечкенәмә дә үтәп керде.

Балаларны калдырып кеше юк иде, дүрт кызым белән больницага ятарга мәҗбүр булдым. Шөкер, балаларның пешкән урыннары тиз төзәлдә. Ә Кәрим бер тапкыр да килеп карамады. Милициядән килеп, барысын да азып киттеләр. Озакламый суд булды. Ул гафу үтенде, ант итте, башка алай эшләмәскә түбә әчте. Судьялар алдында шулай кылганлыгын белсәм дә, бәлки акылдына килер бу дип, Кәримне гафу иттем.

Яшь балаларым булу сәбәпле, гаилә тормышын көйләргә биргән вәгъ-

дәләрен искә алып, халык суды Кәримгә ышанды һәм колхозда бер ел мәжбүри эш бирү белән чикләнде.

Ләкин, судтан чыгуға ук, Кәрим усал итеп: «Бернәрсә дә булдыралмыйсыз бит, утыртмакчы булган идегез дә, кулыгыз кыскарак шул!»— дип китеп барды. Балалар белән авылга ялгызым кайттым.

«Их, Кәрим, жүләр, сине беркем дә утыртырга жыенмады»,— дип уйладым мин, әрнеп.

Район үзегеннән ул төнлә генә кайтты. Тагын исерек иде. Көннәр үтә торды, тик безнең гаиләдә генә бернәрсә дә үзгәрмәде. Суфия, әтисен күргәндә куркып, аннан кача торган булып калды.

Жыен юк-бардан тавыш чыгарып, әллә ничә тапкыр өйдән куып чыгарды. Күршеләрдә, туганнарда кунарга туры килде. Айныгач, килеп, башка алай эшләмәскә сүз биреп, өйгә алып кайтып китә иде. Кәримне күп тапкырлар кичердем мин. Туганнарның сүзен тылап, аңа ышанып, тагын кайттым. Соңыннан нигә кайтканымга үкенә килдем. Тагын чыгып киттем, тагын кайттым... Егерме ел буге әнә шулай яшәдем... Үземнең йомшаклыгымны кичерә алмасам да, күңелдә, бәлки барысы да рәтләнер, жайланыр әле дигән өмет чаткысы жемелдәде. Әмма ул зәгыйфь чаткы көннән-көн сүнә барды...

Кәрим алдында минем берәр гаебем, житешсез ягым булса, үпкәләмәс тә идем.

Ниләр генә уйлап чыгармый иде ул! Хәтта балаларга кул күтәргә дә оялмады. Бигрәк тә олы кызларым Әлфия белән Раушания интелкеләр. Аларның кара янмаган, күгәрмәгән урыннары калмады. «Милиция яки врач китереп карагыз, кыйнаганымны исбат итсеннәр! Алар бернәрсә дә таба алмаячаклар, чөнки мин эз калдырып кыйнамаيم!»— дип мактанды, гаиләдә үзен батыр сыман тотты.

Кәримнең исерек акылы әллә нәрсәләргә сәләтле булып чыкты. Тозсыз шаяруларның берсе — төнлә төмәкә тартырга чыккан булып, сыерны урамга куып чыгара. Сыер, әлбәттә, берәздән мөгрәргә тотына. Мин, яткан жиремнән торып, сыерны кертеп, абзарга ябып куярга мәжбүр булам. Кәрим исә шул арада эчтән ишекне бикләргә өлгәрә. Шунуң өчен генә ишек ватып булмый бит. Жәй көннәрендә — сарайда, кышларын күршеләрдә кунарга туры килгәләде...

Бервакыт, урак төмамлангач, Кәрим ләх исереп кайтты. Ай буге эчми торганлыгын хәзер чыгара инде ул. Башта комбайнчылар белән кыртады, аннан өйгә кайтып эчте. Кичкә таба алпан-тилпән атлап, тагын чыгып китте. Мин дә, балалар да, куркышып, аның кайтканын көтә башладык.

Ярты сәгатә дигәндә, Кәрим комбайны белән кайтып та житте. Ләкин туктап тормады, койманы жимертеп, зур тәгәрмәкләре белән таптап, өйгә таба якынлашты. Ул чакта аны көтү каршыларга чыккан күршеләр генә туктата алды. Без өйдән йөгереп чыктык. Кәрим бертуктаусыз газга басып торды. Комбайн дер-дер селкенеп үкерде, менә-менә кузгалып китәр дә, өйне жимереп ташлар иде кебек ул. Комбайн каршына баскан күршеләргә ул: «Яхшы чакта юлдан китегез, хәзер өйне алып атам, күрсәтәм әле мин аларга кемлегемне!»— дип кычкырынды.

Авыл кешеләре, туган-тумачалар безнең гаилә хәленә төрлечә карадылар. бер ишләре Кәримнең эчүен ташлатырга тырышты, аның белән сөйләшеп, үгетләп карады. Икенчеләре исә гаилә мәсәләләренә катнашуны кирәк дип тапмады. Арада хәтта Кәримне яклаучылар да табылды.

— Ә колхоз идаресендә, авыл Советында кызыксындылармы соң? — дип сорاپ куйды Фәил.— Аларны да бу хәл борчымый калмагандыр?

— Авылда нәрсәне яшереп була, иптәш тикшерүче? Барысын да күрүп, ишетеп тордылар. Тик аларга Кәримнең уракта катнашуы гына, техниканы буш тотмавы гына кирәк иде шикелле. Зар елап баргач, колхоз председателе: «Эштә эчми бит ул. Менә дигән комбайнчы, өегездә үзегез аңлашыгыз»,— дип чыгарды. Тик Советында да шулайрак инде, өйдә савыт-саба шалтырамый тормый диебрәк карадылар.

Бүтөн түземем калмагач, чираттагы жәнжалын чыгарганда, милиция бүлегенә хәбәр иттем, алып китеп, унбиш тәүлеккә яптылар. Участок милиционеры аңлатма яздырды. «Кәримнең бездән башка торуын телим. Аның күп этлкләрен кичереп килдем. Барысына да түздәм. Башкача булдыра алмаيم. Миңа балаларны үстөрергә кирәк, тиешле чарасын күрегез»,— дип яздым мин.

Утырып кайткач, Кәрим бераз басылгандай булды. Әмма озакка түгел. Моңың ачуын тиз алды ул: зыкы суык төндә барыбызны бергә урамга куып чыгарды.

Кышны туганнарда чыктык. Районга барып, халык судына аерылышу турында гариза бирдем. Алимент хакында сүз кузгатмадым, бары Кәримнән генә котылырга кирәк иде. Кайбер документлар житмәү сәбәплә дип, судны кичиктереп тордылар. Ә инде аядаан барырга вакытым булмады.

Тиздән бер ташландык йортка күчендек. Бераз акча эшлөп алу максаты белән жәен бозау караучы булып урнаштым.

Аерым тора башлаганның беренче көннәрендә Кәрим безне борчымады. Ул безне, әлекке вакытлардагы кебек, кире кайтырлар дип уйлады, күрәсең. Вакыт үтә торды, ә без кайтырга жыйнамадык. Бернәрсә дә булмагандай, зарланмыйча яши бирдек. Туганнар аркылы «өйгә кайтсыннар» дип әйтеп жибәргәләде, үзе килергә горурылыгы житмәде. Кәрим хатыны анына баш иеп киләме соң?!

Аннан соң урақ өстә китте. Колхозда эш тәмамлангач, аны күрше районга жибәрделәр. Кәрим күршеләргә йорт ачкычын биреп, безгә өйгә кайтырга кушып калдырган. Мин кире анда кайтырга уйламадым, жаным шулкадәр бизгән иде.

Кәрим командировкадан сентябрь ахырларында кайтты. Берничә көн эчеп йөргәннән соң, безгә килде. Башта куркытты, аннан соң алынган булды. Мин: «Житди сөйләшүгә эчеп килмиләр»,— дип кырт кистем. Бернәрсә барып чыкмаслыгын күргәч, Кәрим, сабуллашу хөрмәтенә, тәрәзәне ватып, рамнарны урамга ыргытып китеп барды. Юллар тармакланып ике якка киткән кебек, безнең гаилә дә иккә бүленде.

Ялгыз калгач, Кәрим котылгысыз рәвештә түбәнгә төгәрәде. Башта урып-жыю вакытында алган акчаларын эчеп бетерде. Акчасы беткәч, өйдәге әйберләрен сатып эчә башлады.

Мин исә олы кызларыма — Әлфия белән Раушаниягә таяндым. Безнең дә бит бәхеткә хакыбыз бар дип уйладым. Соңгы чиктә генә йортны ташлап чыгарга булдык бит. Нигә соң үткән тормышның кара шәуләсе һаман артыбыздан калмый йөрергә тиеш?

Тик безгә тагын очрашырга язган икән.

Жомга көн иде. Кызлар районнан ялга кайттылар. Соң гына ятсак та, мине, ничектер, йокы алмады. Кызлар йокыга китте. Караваттан, идәннән, мич башыннан балаларның тыныч сулыш алулары ишетелә. Күңелдә ниндидер шатлык, яктылык хөкем сөрә. Без хәзер бөтенәбез бергә — мин һәм сизгә бала!

Якты уйларга бирелеп, капка ачылган тавышны ишетми дә калганмын. Менә кемдер ишегалдыннан үтеп, ишеккә таба атлады. Келә тартылып куйды. Йөрәгем «жу» итеп китте. «Кәрим! Нәрсә калган аңа төн уртасында?» Балаларны уятмаска тырышып, әкрән генә оялдына чыктым. Пышылдап кына: «Кем бар анда?» — дип соравыма, Кәримнең сүгенеп жавап бирүе ишетелде. «Нигә килдең, сиңа бездән ни кирәк? Берәр вакыт тынычлыкта калдырасыңмы, юкмы?» — дип өзгәлөндәм мин. «Я — сез, я — мин үлгәч тынычланарсыз! Ач ишекне, мин монда кунарга килдем!» — дип жикеренде ул. Балаларны уятсам, куркырлар дип, ишекне ачып, аны өйгә керттем. «Кәрим, кер дә, идәнгә ят, балаларны уятырсың, зинһар өчен тавышланма»,— дип ялвардым. Бу төнне ул шулкадәр исерек иде. Ишектән көч-хәл белән узып, булмагә керде дә идәнгә егылды. «Өйгә кайтмыйсыз икән, йортыгызнигез белән яндырам, барыбер яшәргә ирек бирмим»,— дип янарга тотынды.

Аның тавышына уянган Әлфия: «Әти, туктыысыңмы, юкмы? Кайчан әнине тынычлыкта калдырасың, күпме мөмкин?» — дип ялварды.

— Ә, яклаучы кайтканмыни! — дип зәһәрләнде ул. — Ә кем сине монда чакырды? Бар кит әнә райцентрыңа!

Мин нишләргә дә белмәдем. Әлфия юрганын каплап, үксеп елый башлады. Кәрим, әшкә сүзләр белән сүгенеп, идәндә ауный...

Нәрсә эшләргә? Бәлки өйдән куып чыгарыргадыр? Безнең анарга гына көчәбез житәрлек хәзер. Ә бит ул тагын киленеп йөдәтәчәк! Бүген булмаса — иртөгә, иртөгә булмаса — берсекөнгә... Тормышыбызны һәрвакыт агулап торачак. Кәрим белән бергә бер тирәдә яшәү мөмкин түгелдер кебек тоелды миңа. Бу газал урынына башка төрле мең газалны кичерергә риза булып идем. Ә бусы кирәкми!

Башка чарам юк иде, Кәримне урамга сөйрәп алып чыктым, аягына

бастырып, өөнә алып киттем. Ишегалдына кєргөч, ул тәмам изрәп, жиргә утырды. Авыз эченнән мыгырданып сүгенеп алды һәм сугарга кизәнә башлады. Ул әшәкә сүзләр күңелемне әллә нишләтеп жибәрде. Шул вакытта үземнең ни эшләгәнемне дә белми калганмын. Кул астына туры килгән ниндидер тимер кисегә белән башына китереп сугуым булды, Кәрим аһылдап жиргә килеп төште...

Сания тавышсыз гына еларга кереште.

— Уйлап карагыз, мин... хатын-кыз башым белән, гомеремдә кешегә кул күтәрү түгел...

Аның сүзләре өзек-өзек һәм аңлаешсыз яңгырый башлады.

Фаил аның тынычланганын көтеп торды һәм акрын гына сүз кушты.

— Ә ничек сарайдагы өрлеккә барып эләккән соң ул?

— Анысын да мин... Бәлки үзе асылынгандыр дип уйларлар дип... Башкалары сезгә мәгълүм бит инде... Балалар хакына... Аларны ятим итүдән куркып кына...

Сания нәрсә сөйләгәннен үзе дә аңламый кебек тоелды. Иөзе агарган, сагышлы күзләрен бер ноктага төбөгән. Кипкән иреннәре тизрәк нәрсәнедер әйтеп калырга ашыга сыман:

— Күпме газап чигеп түздем, иптәш тикшерүче, үзе мәжбүр итте бит...— диде Сания калтыранган тавыш белән.

Әйе, жиңел түгел иде аңа. Узган авыр тормышын, үзе кылган жинаяттен тагын бер кат искә төшерү аны газаплы кичерешләр дөньясына алып китте.

— Сезгә безнең белән район үзәгенә барырга туры килер,— диде Фаил.— Әйберләрегезне алыгыз.

— Әлбәттә, мин аңлыйм, мин хәзер...

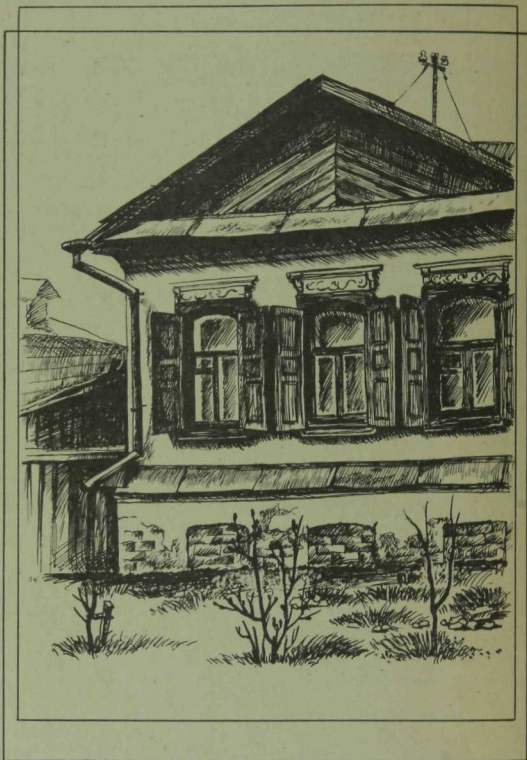
...Бер кулына кечкенә генә төенчек тоткан хәлсез Санияне Хамматов култыклап диярлек алып чыкты.

— Әни! — дип ачыргаланып кычкырып жибәрде шул чагында халык төркеме арасынан бер бала.

Төрәзәсенә тимер челтәр куелган машинага утырып азапланучы Сания тавыш килгән якка борылып карады. Авыл хатыннары рәшәткә буенда үксеп-үксеп елап торучы өч кызы алып китәргә маташалар иде.

— Сезнең хакка эшләдем, балалар, бу гөнаһны,— диде Сания күз яшьләренә буылып.— Гаепле булсам — кичерегез!..

Жыелган халык төркеме арасынан эндәшүче табылмады.

Фатих Кәrimi йорты

(Кәрван-сарай урамы, 42 йорт)

ФАТИХ КӘРИМИ ОРЕНБУРГТА

Оренбургның Кәрван-Сарай урамы, 42 нче йорт. Аскы каты жиргә иңгән, гади авыл өеннән әллә ни аерылып тормаган ярым таш, ярым агач йорт. Анда әдәбиятыбызның күренекле вәкиле, атаклы журналист һәм нәшир Фатих Гыйльман улы Кәрими яшәгән.

Фатих Кәрими Оренбургка килгәнчә үк шактый дөнья күргән, үз заманы өчен төплә белем алган шәхес була. Татарстанның хәзерге Әлмәт районы Миңлебай авылында ахун гаиләсендә дөньяга килгән Фатих башта үз атасыннан укый, соңыннан Чистай мәдрәсәсендә үнбер ел белем эсти. 1892 елда ул Төркиягә кита һәм Истанбул университетында укый. Нәтижәдә, туган теленнән тыш, гарәп, фарсы, төрек, рус һәм француз телләрен камил үزلәштерә. Истанбулдан соң ул берара Крымдагы бер авыл мәктәбендә укыта, ә 1898 елда Бакчасарайда оештырылган укытучылар хәзерләү курсларында эшли, тел-әдәбият һәм педагогикадан дәресләр бира.

Ф. Кәримигә Кырымда озак яшәргә туры килми. Бу елларда аның әтисе — күренекле тарихчы һәм фикер иясе Ш. Мәрҗанинең шәкерте Гыйльман Кәримов, Оренбургка күчеп, китап басу белән шөгыльләнә башлый һәм улын да үз янына кайтarta. Нашрият-типография эшләрен алып бару өчен белемен арттырырга кирәк булу сәбәплә Ф. Кәрими 1899 елда Мәскәүдә бухгалтерия курсларында укый, шул ук вакытта китап басу эше белән дә ныклап таныша. Шунысын да әйтәргә кирәк: Ф. Кәримигә моңа кадәр үк китап басу эшләре белән танышырга туры килә. Әйттик, 1898 елда ул татар әдәбияты классигы Дәрмәнднең абыйсы Шакир Рәмиев белән Көнбатыш Европада сәяхәт итә һәм әтисе кушуы буенча Германия, Австрия, Италиядәге мәшһүр басмаханәләрнең эше белән таныша. Соңыннан Петербургта Ильяс Бораганский типографиясендә практика уза. Болар барысы да Ф. Кәриминиң китап басу өлкәсендәге эшчәнлегенә уңай йогынты ясый.

Оренбургта Кәримиләр типографиясе 1901 елда эшли башлый. Бер елдан соң, әтисе вафат булган, эшне дөвам иттерү Фатих өстенә төшә. Типографиядә әле әтисе вакытында ук, ягъни нибарысы ел ярым вакыт эчендә 27 татар китабы 52 400 данадә басылып чыга, ә 1901 елдан алып 1917 елга кадәр Кәримиләр нигез салган басмаханәдә бер миллионга якын тираж белән 384 исемдәге татар китабы дөнья күрә.

Типографиядә китаплардан тыш Оренбургта чыга торган рус газета-журналлары, ә соңрак «Чүкеч», «Икътисад», «Шура», «Вакыт» кебек татар газета-журналлары басыла башлый. Шулай итеп, ул Оренбургтагы иң куәтле басмаханәгә әверелә. Тарих, география, татар әдәбияты һәм теле, педагогика буенча төрле хезмәтләр, дәреслекләр басылып, меңләгән татар укучысына тарала. Шулай ук Европа һәм Көнчыгыш әдәбиятларының классик үрнәкләре дә дөнья күрә бу басмаханәдә. Ф. Кәрими туган халкын дөнья халыклары тормышы белән таныштыруга зур игътибар биргән. Бу эшне тормышка ашыру йөзеннән ул «Дөнья халыклары» исемле серия белән китаплар чыгаруга керешә. «Инглизләр», «Немецлар», «Греклар», «Французлар», «Руслар», «Татарлар», «Төрөкләр», «Кытайлар» һәм башка исемнәрдәге 26 китап татар укучысына ирешә. Бу уңайдан татар телендә беренче большевистик газета «Урал»ның, татар большевиклары әзерләгән социаль-демократик брошюраларның да Фатих Кәрими типографиясендә басыла башлавын истән чыгармыйк. Ф. Кәрими редакциясендә чыгып килгән «Вакыт» газетасында ул басмаларны пропагандалап данми рәвештә игъланнар бирелүе дә күпне сөйли. Шушы эшчәнлегә өчен Ф. Кәрими берничә тапкыр хөкемгә тартыла, аның китап кибетенә тентүләр оештырыла. Бу кибеттә, татар китапларыннан тыш, рус, Көнбатыш Европа һәм Көнчыгыш илләрендә дөнья күргән әсәрләр дә киң сатылган.

Бөек Октябрь революциясеннан соң Ф. Кәрими Оренбургта мәктәп-магариф һәм культура эшләрен оештыруда актив катнаша: мәктәпләр өчен укытучылар хәзерләүче курсларда, магариф институтларында һәм татар педагогия техникумында укыта. Оренбургтагы татар магариф институты каршында Ф. Кәрими әдәбият түгәрәге оештыра. Түгәрәккә йөрел көләмен чарлаган яшь Муса Жәлил түгәрәк путевкасы белән Казанга килеп укырга керә.

Туган халкының магарифатә, аның азатлыгы, тигез хокуклылыгы өчен бөтен көчен, аң-белемен, йөрәк кайнарлыгын биреп иңгәт иткән, эшләгән затларның берсе Ф. Кәрими.

3. Мөхәммәтжанова рәсеме,
Ж. Миңнуллин тексты.

Мансур Вәлиев

ШИГЪРИ БУШЛЫК

Ике төрле караш

Язучылар халкы арасында вакыт-вакыт шундый сүзләр ишетелгәләп ала: — Безгә әдәби иҗат эшендә нинди дә булса зур борылыш ясау кирәк микән? Һәм, гомумән, мондый өлкәдә эшнә тамырдан үзгәртеп кору мөмкинме?

Әлегә сорауны куярга яратучылар гадәттә иҗатның бик тә үзенчәлекле мохит булуына басым ясыйлар, талантлы язучының инде болай да — үзгәрешләрсез дә — һәрчак яхшы әсәр генә тудырырга тырышуын әйтәләр.

Бер караганда, бу фикердә күпмедер дәрәҗәдә бик тә бар шикелле. Чыннан да, намуслы язучы һәр чорда һәм һәр заманда үзенең бөтен рухи һәм физик жегәрен салып иҗат итә бит инде. Андый каләм иясе дөньяда, яшәештә югары кешелек идеалын раслау өчен, чынбарлыкта шуңа ирешү өчен, зур әхлакый көрәш алып бара. Кагыйдә буларак, нәкъ әнә шул иҗатчыларның әсәрләре кешелек дөньясының рухи жәүһәрләре буларак яшәп тә кала. Алар төрле чорлардагы күп санлы укучыларның игътибарын тартып торалар.

Ләкин, шул ук вакытта, без бүгенге көндә бөтен тормышыбызда зур үзгәрешләр баруын да күрәп торабыз. Тулаем җәмгыятьне биләгән ул яңару, үзгәрү процессыннан «үзенчәлекле тармак» дигән аклану белән әдәбият кына читтә калырга тиеш түгелдер бит инде?!

Шулай итеп, без бүгенге көндә кайбер язучылар арасында бер үк мәсьәләгә ике төрле караш яшәвен күрәбез. Аларның кайсы дәрәҗәдә икән соң? Бу сорауга җавапны да гомуми уйлану юлы белән генә таба алмабыз, мөгаен. Аның өчен, әйдәгез, соңгы еллардагы реаль күренешләргә күз ташлыйк. Әдәбиятыбызның «шигърият» дигән өлкәсендә эшнәк ичәк торышын барлыйк. Әнә шуннан соң инде, бәлки, безнең бу сорауыбызга җавап та табылыр — бүгенге әдәбиятта үзгәреш кирәкме-юкмы икәнгә ачыграк күренер.

Ләкин, узган 1986 елда басылып чыккан шигърь китаплары хакында сүз кузгатканчы, башта үзбездә яшәгән елларның үзенчәлегә һәм халкыбызның соңгы вакыттагы рухи яшәеше, күңел ихтияжлары турында искә төшереп алырга кирәк.

Үзенчәлек нәрсәдә?

Яшерен-батырын түгел: кайчагында без үз чорыбыз турында бер чиккә ныграк ташланып сөйләшсәргә яратабыз. Яки аны чамасыз күп соклану сүзләре кушып мактыйбыз, үз чорыбыз белән горуруланабыз, яисә инде, икенче урында, аны артык драматик, хәтта трагик каршылыкка ия иттереп сурәтлөбиз — тыңлап торган кешенәк яшау дәрәҗәсүндәк, күңелә төшәрәк итеп... Ә бит боларның берсе дә безгә файда итми.

Шуңа күрә хәзер инде безгә үзбездә яшәгән чор һәм аның социаль, психологик, рухи үзенчәлекләре хакында тынычрак һәм эшлекләрәк тонда сөйләшәр, аңлашыр вакыт життә кебек. Реаль карарлар кабул итә алу өчен, безгә иң элек чынбарлыкны дәрәҗәдәк аңлау кирәк бит.

Бөек күчеш, бөек үзгәреш чоры! Без яшәгән егерменчә гасырга, бигрәк тә аның ахырына иң туры килә торган һәм иң характерлы бер зур сыйфат үзенчәлегә, мөгаен, әнә шулдыр.

Әйе, күчеш. Иң башта ижтимагый-политик пландагы күчешне алыык: безнең чор партиябез документларында капитализмнан социализмга күчү чоры дип билгенгән. Шуңа бәйле рәвештә кеше аңында, психологиясында бара торган гаять зур һәм катлаулы рухи үзгәрешләр чоры, драматик кичерешләр заманы ул.

Икенче төрлө күчеш: күпләгән халык массаларының авыл жириеннән шәһәр тормышына китүе. Шулай ук кеше өчен бик күп яңалык алып килгән, аның бөтен яшәү рәвешен алыштырырга мәжбүр иткән күренеш. Гомер буге табиғый шартларда яшәгән кешене бөтөнләй бүтән халга — таш һәм тимер арасына күчүргән үзгәреш, кешене бөтөнләй бүтәнчә итәргә теләгән үзгәреш.

Югарыда күрсәтелгән ике олы үзгәреш янына тагын өчөнчөсә дә килеп өстәлә бит әле! житмешенче-сиксәннечә елларда бөтен яшәешне дер селкетә башлаган фән һәм техника революциясә дә! Һәрберебез күрүп тора — хәзер безнең эйланә-тирәбезне бихисап күп машиналар чолгап алды, кеше тормышына техника тирән үтөп керде. Әнә шулар нәтижәсендә безнең замандашының яшәве бик тә тизләнде, кызуланды. Гүя безнең замандашыбыз күп төрлө күренешләр, фактлар, яңалык-информацияләр һәм хәтта омтылыш-тенденцияләр кайнап торган бер гигант казанга чумды.

Менә шушы күп төрлө күчеш процессы барган, күп төрлө тенденцияләр бәрелешә яшәгән елларда кеше күңелә дә гаять актив халәт кичерә: ул эләнә, күп нәрсәне янәшә куеп чагыштырып карый, үзенәң үтиәне белән бүтөнгөсөн чагыштыра... Кеше күңелә үзенә ышанычлы юлны, төп юлны — бик күп кешеләр ышанып һәм матурлык тоеп бара алырдай юлны эзли... Элек булган кадрлә эчкә иманны, рухи юнәлешне жуймаска, югалтмаска теләү хисә белән бергә яши кеше күңелендәгә әлегә эләнү һәм табарга теләү омтылышы.

Заманыбыз кешесенәң күңел донъясында барган әлегә актив эчкә хәрәкәт бик күпләрне әдәбият-сәнгать әсәрләренә алып килә. Катлаулы юлларда адаштырмай рухи хакыйкатъ эзлип, икеләнөп һәм шикләнөп калучан күңеленә таяныч, терәк өмет итеп һәм, гомумән, үзенә киңрәк офыккы, югарырак яшәеш табарга теләп килә бүтөнгә кеше әдәбият-сәнгать әсәрләре белән очрашуга. Олы өметләр белән.

Ә менә өметләр ничек, ни дәрәжәдә аклана соң?

Бу сорауга җавапны шагыйрьләребез үткән 1986 елда бастырып чыгарган шигырь китапларынан эзлик.

Нәрсә язабыз? Ничек язабыз?

Үткән ел донъя жүргән шигырь китаплары турындагы сүзнә шагыйрьләребез иҗатыннан башлайсы килә. Ни өчен шулай? Гадәти хормәт, ихтирам йөзәннән генәме? Юк, аның өчен генә түгел! Бу мәкаләдә әйтәргә теләгән сүзләребезнең байтак өлешә шагыйрьләр иҗатында күбрәк дәрәжәдә чагылганга күрә.

Шулай итеп, алай карасак та, болай карасак та — юл башыбыз барыбер шагыйрьләр иҗаты булып чыга.

*Жырласа һәм жылый белә
Ил белән бергә генә...
Тик шуңа күрә генә мин
Ышанам йөрәгем!*

Лена Шакиржанованың «Ышанам йөрәгемә» исемле шигыри җыентыгындагы әсәрләр әнә шундый йөрәкнең — ил белән бергә жырлый һәм жылый бела торган пәхәсненәң төрлө халәтләрән сүрәтләүгә багышланган. Шагыйрә иҗатка зур җаваплылык белән карарга тырыша, үзенәң бер әсәрендә ул шигыриятне күздә тотып: «Яшәтмәнчә рәвешә ул, тормышымыңкы көзгесә!» — ди.

Әйе, чын поэзиянең зур үзенчәлеген ачып сала торган бер матур канун кебек ишетелә ул сүзләр. Без бүтөнгә шигырият турында горулланып искә алсак та, борчылып сөйләшсәк та — мәсәләнчә үзгә барыбер иҗатчының ничек һәм ни рәвешлә яшәвенә кайтып калыр. Шигырият күренешләреннән бик күбесенәң серен без үзәбез гап-гади дип уйлаган тормышта табарбыз, шагыйрьләребезнең конкрет яшәешендә күрүпбез.

*Котыра буран,
Буран — чыгырман!
Себер жылләр
Колакта чиный —
Әйтерсең сыный,
Әйтерсең мин бер
Яшүсмер кызым.*

Менә бу юллар инде татар хатын-кызлары өчен аеруча хас булган халәт — тор-

мыш авырлыгын жиде бару каләте хакында жырлый. Алар укучыга яшәүнең ышанычлы моннары, ышанычлы юллары кайда, кай тарафта икәнән күрсәтә яна. Бу инде зиннәтле сарайларда затлы киёмнәр кигән, кыйммәтле асылташлар белән бизәнгән башкала гүзәленең аптыраганын туган трагедиясе генә түгел. Бу — жирдә кешелекке яшәтү, жылыту һәм туендыру өчен көрәшүче хатын-кыз язмышы! Олы язмыш! Әлеге юллар шагыйрә Флера Гыйззәтуллинаның «Утлы минутлар» китабынан.

Клара Булатованың «Печән өсте» исемле җыентыгы да сою хисенә бөеклеген жырлый. Ләкин бу хис җаваплылык белән, чын тормыш-агышы белән тыгыз байланышкан:

Утлардан — суга,
сулардан
Утларга керәсе бар;
Аласын алган бу жиргә
Бирәсен бирәсе бар.

Тәҗрибәле шагыйрә әсәрләрендәге әлеге хисне яшә шагыйрә Фирая Зыятдинова «Матур буласым килә» китабында болай давам итә:

Тормыш күкләрендә эз калдырып,
Йолдыз кебек атылып бер үткәч,
Нәрсә калыр бездән кешеләргә?
Ни диарлар икән без киткәч?

Шулай ук Бикә Рәхимованың үткән ел чыккан «Сәрвиназ» китабынан да матур гына шигъри юллар табарга мөмкин.

Ләкин, кызганычка каршы, шунысы да бар: югарыда атап үтелгән шагыйрә кызларыбызның узган елгы китапларын янәшә куеп караганда, бик күп кенә күңелсез яшлар да күзгә ташлана. Аларның иң киң таралганы, мөгаен, шуллар: укучыга инде күптән билгеле булган, таныш фикерләргә өйрәтү, янадан да такмак сыман җиңелчә генә шигърият язучу. К. Булатова китабында: мисал өчен, туган як турында артык хисләмичә генә тудырылган куплетлар шактый күзгә ташлана. «Әлмәт өсте эңгәр рәшә», «Татарстан, бәхет жирем син», «Сарманым», «Әлмәт урамында» һ. б. шикелле байтак әсәрләр әнә шул фикерне раслый. Ерак төбәкләргә багышланган «Обь буенда», «Мегада...», «Ак булсын»лар да шундый... Талантлы шагыйрәбезгә мондый күрәнгән торган көпшәк шигърият-такмаклар нигә кирәк булды икән инде?!

Ә менә Ф. Гыйззәтуллина үз йөрәге аша узмаган, гомуми төстәге мәсьәләләргә багышлап шигърият язарга теләсе — уңышсызлыкка очрый. Былтыргы китабындагы «Мин сезгә эндәшәм», «Жигулида...», «Туган жир хакына», «Егет тавы» һ. б. күп кенә әсәрләр укучыга һич тә тәэсир асмый алмый. Аларда поэтик яктан көчсез, озын-озын юллар остенлек итә.

Л. Шакиржанова да китабына үзе күргән географик төбәкләр турындагы җиңелчә генә азылган шигъриятләрнең байтак керткән. «Балхаш белән очрашу», «Адресыбыз — КамАЗ», «Сәмәрканд базары», «Балалар дөньясы киңетиде», «Инешләремне дигәзләр көтә» дигән шигърият безгә шигъри бушлык хакында гына сөйли.

Берсен дә күпсәнми ул Ана,
Баласы биш буласын, үн буласын...
Барына гомергә җитәрлек
Аналар йөрәге жылысы.

Бусы инде Ф. Зыятдинова китабындагы аналарга һәм сөйгән ярларга багышланган альбом шигъриятләреннән бер үрнәк. Алар да тисал поэзиясе өчен бизәк була алмыйлар, әлбәттә.

«Сәрвиназ» китабы исә салкын акылга гына корылган, хиссез куплетлар муллыгы белән тешкә тия. Ә жанга тими! Анда гадәти прозаик җөмләләр дә күп. Җыентыкның башында ук төрле географик атамалар үзәккә куелган уңышсыз шигъриятләр урын алгач, шигъри табышларга юл сабу тагын да киенләшә. «Алтын капкага баргач», «Дербент», «Җайдак малай җыры» сыман әсәрләр шуңдыйрак тәэсир калдыра.

Шулай итеп, шагыйрә кызларыбызның узган ел дөнья күргән китапларында уңышлы яшлар белән бергә җитди генә кимчелекләр дә күзгә ташлана. Барынан да бигрәк поэзиягә җиңел карау көчәя бара. Ни сәбәпләдер ашыгу, кабалану бик еш очрый. Кызларыбыз юллар саны, куу буенча үзара ниндидер бер сәер арышка чыкканнар сыман тәэсир кала.

Әнә шуңа күрә, хатта мәкаләбез башында әйбәт яктан мисалга китерелгән шигъри әсәрләргә дә көчле хис, кичереш ташуы җитеп бетми. Илләнгән бер рәвеш буенча гына азылган әсәрләр дигән тәэсир туа. Укучы күңеленә тетрәну, аныч жанни айкап ташлый торган көчле дауыл алып килми алар... Ә инде шагыйрә кызларыбызның

үз китапларына кертү өчен әсәрләр сайлаганда талымсызлык күрсөтүләрә әлеге той-гынны тагын да көчәйтә тоша.

Ләкин, ничек кенә булса да шунысы факт — хәзер шагыйрәләребез бик актив яза башлаганнар. Күргәнебезчә, бер ел эчендә генә дә аларның биш китабы чыккан. Бу инде безгә байтактан ишетелә башлаган «кызлар активлашты» дигән сүзнен поэзия жанры өчен дә чынга ашуы дигән сүз. Соңгы елларда без Н. Измайлова, Ф. Байрамова, Э. Шарифуллина, Ш. Жиһангирова кебек яш ижатчыларның уку-чылар арасында да, әдәби жәмәгатьчелектә дә зур җаилану тудыруларына шаһит булган идек. Алар анына әле үзбездә сүз алып барган биш шагыйрә ижатын да китереп кушкан, чыннан да, әдәбиятта кызларның көчле отряды актив ижат эше белән шөгыльләнә башлаганын күрәбез.

Бүгенге шигърияте тулы итеп аңлау, аның чын хасиятен дәрәс тою өчен, бу күренеш зур әһәмияткә ия, шуңлыктан аңа берәз озаграк тукталып үтик.

Мәкаләбезнең алгы өлешендә без соңгы елларда халыкның күп өлеше авыллардан шәһәрләргә күчкән әйтеп узган идек. Соңгы елларда бездә шәһәрләшү процессы нык көчәйдә дигән идек. Ә шәһәр тормышы ул, белүбезчә, — шактый нык җайланган тормыш, анда яшәү өчен шартлар нык җиңеләйтелгән: анда утын кисәсе юк, печән чабасы юк, маллар карыйсы юк һ. б.

Әнә шул сәбәпле, шәһәр тормышында — кеше конкуресе шактый нык җайланган, җиңеләйгән урында — конкурестә ирләрнең генә кулынан килә торган авыр физик хезмәт кими, юкка чыга. Һәм менә шушы хәл, шушы үзгәреш ирләрнең дә роле кимү сыман бер күренеш тудыра. Ягъни һәр яктан җайланган, комфортлы көнкүрештә инде элеккегә мәгънәдә — иң кирәкле авыр эшләрне башкаручы, гаиләне туйндыручы һәм гаилә башлыгы мәгънәсендә — иргә ихтыяҗ калмады дигән иллюзиягә якин бер тенденция барлыкка китәрә. Ул хәзер җәмгыятьбездәге байтак кына хатын-кызлар аңын биләп алды бугай инде.

Шулай итеп, хәзер бездә хатын-кыз бер үк вакытта ике миссия башкара башлады: үз миссиясен дә һәм ир-ат миссиясен дә. Ягъни анда әнә шулай яшәү ыңананычы ныгыды, шул рәвешчә уйлау һәм фикер йөртү ныгыды.

Менә кайда ул соңгы елларда хатын-кызлар активлашунның психологик нигезе! Һәм әнә шунда ук икенче бер күңелсез тенденциянең башы да ята. Ир-атның пассивлашуы, җәмгыять тормышынан, аның интересларыннан күпмедер дәрәжәдә ераклашуы... Һәм инде бу тенденциянең күңелсез ахыры — эчкүчлек көчәю!

Узган елгы шигъри әсәрләрне күзәтү безгә тормышыбызның әнә шул тенденциясен бик то ачык итеп күрсәтеп бира. Безнең шигърияттә нәфислек, йомшаклык, нечкәлек арткан. Ягъни, күбесенчә, хатын-кыз шагыйрәләребез ижатының нәтижәсе буларак шигърияттә әнә шул сыйфатлар көчәйгән.

Ә бит без әле шунысың да беләбез — кошның да канаты икәү була! Шигъриятке дә икәү булурга тиеш ләбәсә канат. Аның берсе нәфислек, матурлык булса, икенчесе инде — кыюлык, батырлык бит. Тарихка борылып карасак та, олы шәхесләрнең һәр заманда әнә шундый ике канатлы булуларын күрербез. Алар үзләренен кыю сүзләрен тәсирләнеп итеп, нәфис итеп айтканнар!

Узган елгы шигърияттә әнә шул икенче канат белән — кыюлык белән эшләр ичкәк тора соң?

Уткан ел күп кенә шагыйрә егетләребезнең дә шигъри китаплары басылып чыккан. Башта аларның өчесенә тукталыйк — урта буыннан өч шагыйрә ижатына: Рәдиф Гатауллин, Кадыр Сибгатуллин һәм Әхмәт Рашитов китапларына. Аларның 1986 елда донъя күргән шигъри җыентыклары түбәндәге исемнәр белән аталганнар — «Китмә, хыял!», «Хыял», «Күңел кыңгыраулары». Күргәнебезчә, әлек бер-берсеннән шактый нык аерылып торган төрле ижади юнәлешләрдәге өч шагыйрәнең китап исемнәре дә бу юлы бик охшаш булып чыккан. Ижатта бертөслелек көчәй башлауның бер чагылышы түгелме бусы да?

Хәзер инде китапларның эченә керик. Алар бүгенге шигъри соючеләрнең иҗт-тибарын нинди яңа әсәрләр белән җәлеп италәр соң?

Р. Гатауллин китабы менә мондый юллар белән ачылып китә:

Яндырыгыз күперләрни,
Хыялар! Алданмагыз,—
Калсын ул җыралар яшьлектә,
Бүгенгә ялсамыз;
Кырык яшькәчә гомернең
Күңелдә аатын томы;
Ихласлык тарыгы итеп,
Хисләрем сайланмасы дип,
Калдырам, яшьләр, аны.

Турысын әйтк — бу шигырьнең башлануы ук укучыда сөрсенү тойгысы уята: ни сәбәплә күперларне яндырырга куша шагыйрь? Нинди, кайсы күперларне? Укучы бит «күпер» сүзен чын, туры мәгнәсендә кабул ита. Һәм аны шулай кабул итмәскә беринди да сәбәп юк. Бүтәнчә уйлау өчен, шигырьдә этәргеч, мотивлаштыру юк!

Инде шигырьнең уртасына якынлаша башлагач кына авторның «күперларне яндырыгыз» төшенчәсен «чигенмәгез» мәгнәсендә кулланырга тырышуы аңлашыла. Ләкин ул вакытта да күңелдә шик кала: хыяллар ни рәвешлә чигенмәскә тиеш тә ник алар күпер яндырырга тиеш?

Һәм әле ни өчен яшьлек жырларын бүгенгә ялгамаска өнди шагыйрь? Бу укучының күңел омтылышына каршы килә түгелме соң? Бөтен кеше яшьлеккә омтыла бит. Шагыйрь үзе дә китабының исемең «Китмә, хыял!» — дип куйган! Сәер каршылык!

Шулай ук «күңелдә алтын томы» дигән гыйбарә, «ихласлык тарихы» һәм «хисләрем сайланмасы» дигән төшенчәләр укучы өчен нинди мәгнә аңлата икән?

Китапны ачып жибергән беренче әсәрдә үк никадәр буталчылык, китапчалык, көпшәклек! Нәтижәдә, укучы күңелендә сораудан артык хис тумый — ул моның, гомумән, ни икәннәң аңламый.

Хәзер инде К. Сибгатуллин китабын алыык та аның үз җыентыгын нинди әсәрдән башлап жиберүен карыйк:

*Кайгыңны да бүген иртәгәңәң
шатлыгына юра.
Бәхетегне үзең шәйләмәсәң,
син язлардан сора.*

*Без бик комсыз булыр идея, әгәр
пошсак гомер азга.
Мәңгелектер әле, бер уйлассаң,
яшәү шушы эдә.*

Шагыйрь киңәш иткәнчә, кайгыны шатлыкка юрап буламы? Бу кешедән көлү генә түгелме, нигездә? Аннан соң, яз үзе кешегә бәхетне ничек итеп күрсәтә, әйтеп бирә ала икән? Шагыйрь «яздан сора» ди бит. Алтынчы юлдагы «пошсак» ни дигән сүз? Без «пошынасак» дип сойләшсәбез түгелме соң? Һәм тагын кеше гомеренә бердәнбер язы, бары бер язы ничек итеп мәңгелек була ала? Моңың кеше ышана алырдай реаль нигезе кайда? Нәрсәдә ул ышаныч?

Кызык кына хәл килеп чыга: олы гына яшьтәге әлегә ике шагыйрь дә шигырь китабы укырга теләгән кешенә аптырашта калдыруны төп максат санылар шикелле. Гүяки, бутап, гадәти һәм кешелек логикасына каршы килеп язуны гына алар шагыйрьлек дип санылар! Гүя алар әнә шуның белән генә башкалардан аерылып торырга теләләр!

Юк, биредә эш һәр ике китапның да редакторы Х. Әюпов булуда һәм аның җыентыкларны төзегәндә тиешле таләпчәнлек күрсәтмәвендә генә түгел. Монда эш зурракта: һәр ике шагыйрьнең дә «китапча шигърилек» чире белән авыруларында. Янәсе, купшы сүзләр күбрәк булып, шигырьдә алтын төсендәге томан куерак таралса — шагыйрь исеме аларга ныграк ябышырга мөмкин!

Юк, шул! Алай түгел! Безнең шигырь сөючеләребез — менә шушы җир кешеләре. Алар чын шигъриятнең нинди икәннән бик яхшы беләләр. Чонки бездә аның мисаллары күп. Укучы биредә адашмый, ялгышмый. Ул бары тик мондый шигырьларне кабул гына итми! Ә китапларны ябып ук куярга да бик мөмкин! Кызганычка каршы...

Без махсус рәвештә ике китапның да беренче шигырьләрен генә карадык. Шагыйрьләребезнең бүгенге укучыга ишекне ни дәрәжәдә «кунакчы» итеп ачуларын күрү өчен генә. Ләкин җыентыкларның эчендә дә әнә шундый ук «кунакчылык» яши!

Р. Гатауллин китабының «Тукай елы — ватандар моң» дип исемләнгән (нинди катлаулы, буталчык сүз тәзмәсе!) беренче бүлегә бөтенләе белән әдбият тирәсендәге хәл-әхвәлләргә багышланган. Әмма тематик яктан шактый тар диапазонлы бу бүлек шигырьләренә күбесе һич та автор файдасына сойләмиләр. Ә инде Р. Гатауллинның бөек Тукайны тәрбия иткән Сәгъди абзыйга мөрәжғәт кылып: «...арбаңа ал. Көтәм» — диюе бөтенләй үк урынсыз һәм хәтта көлке яңгыры.

К. Сибгатуллин китабындагы бик зур күләмдә «Хыял» поэмасы үзенең фикри көпшәклегә һәм эчендә таушалып беткән газета тәгъбирләренә күпкә белән уыган чагында ук борчылу тудыра. Талантлы шагыйрьнең ижатка, поэзиягә шулай жавапсыз карый башлавына, буш сүзләр тезеп уйнавына чын-чынлап гажәпләнәсәң. Ә иңдә «КамАЗ» дигән сүзнең биредә еш кабатлануы поэзия өчен бигрәк тә сәер.

Дөрөс, бу китапта:

*Йөзөн сытып, тешен кысып йөри
алла кемгә, алла нигә үчле кеше.
Әллә нигә, әллә кемгә карап,
көлөп йөри, балкып йөри көчле кеше,*

— шикелле һәм «Трамвайда хат укучы кыз» кебек берничә әйбәт шигырь дә бар. Ләкин, тулаем алганда, шагыйрьнең үткән ел чыккан «Хыял» китабы һич тә үсеш түгел. К. Сибгатуллин укучы каршында үз исемен югары күтәрә алмаган, минемчә.

Каләмдәшләре ижатындагы мондый күренешкә «Күңел кыңгыраулары» исемле былтыр чыккан китабында шагыйрь Ә. Рәшитов та игътибар итә:

*Шигырьләр олау-олау да.
Илаһи сүз кирәк.
Донъяга юл күрсәтердәй
Пәйгамбәрләр кирәк.*

Әйе, бик дөрес сүзләр! Әмма чынбарлыкка карасак — бу шагыйрьнең үзенең дә «олау-олау» шигырьләре бик күп икәннен күрербез. Әлбәттә, китапта «Хәтер» дигән әсәр сыман, аерым юллары белән үзәкне өзәрдәй әсәрләр дә юк түгел:

*Ничекләр итеп юатыйм,
Нинди сүз әйтәм аяп;
Кызларга куз төшәр чакта,
Бичара — алаңаяк.*

Ләкин алда күргәнбезчә, бүгенге шигъриятнең бер зур кимчелеген атап күрсәтә алган Ә. Рәшитов та, тулаем алганда, аннан котыла алмаган... Әйдәгез, кызык өчен, бу юлы да китапның ниндирәк шигырь белән ачылып китүен күзәтик әле. Ул әсәр безне китап эченә тартып, алып кереп китап алыр микән?

*Жир йөзөндә жәелә таң алсуы —
Туган илдә кабат туа көн;
Тын океаннан Карпат тавына
Йөрәкләрдә дөрли бер ялкын.*

*Октябрьдан эстафета сыман
Күчә-күчә кулдан-кулларга
«Аврора»ның мәңге сүнмәс уты
Мирас булып бара елларга.*

Менә бу юлларны укып чыкканнан соң, китапны беренче мәртәбә кулына алган укучыны күз алдына китерик. Ул аннан нинди яңа хис, яңа фикер, яңа кичереш алды? Юк бит!

Дөресен әйтк, күңелдә туган уй белән уртаклашык — әлеге юллар безнең поэзиянең илленче еллардагы хален: шомга һәм көпшәк сүзләр белән артык нык мавыккан чорын искә төшерәләр. Кызганыч, 1986 елда басылып чыкса да, Ә. Рәшитов китабында мондый тенденция шактый көчле сизелә. Яңа хисләр, яңа мәгъналар бирми торган куплетлар күп анда.

Узган ел шулай ук өлкән буыннаы берничә каләм иясең шигырь китаплары да укучы кулына килеп иреште. Андыйлардан да өчсезнә тукталыйк. Кави Латыйповның китабы «Хәтер йомгагы» дип, а Рамазан Байтимеров белән Сафуан Мулла-галиевнеке «Канатларым» һәм «Сәлам бирәм» дип исемләнгәннәр.

К. Латыйпов җыентыгы «Без — атлантлар» һәм «Гыйнвар төне» исемле шигырь-ләрден башлана. Аларны укыйбыз. Беренче әсәргәң топ мәгънәсе: «Илләр таяна ирләр, ирләр таяна илләргә» дигән фикергә кайтып кала. Әйе, бик дөрес фикер. Бик тә моһим фикер! Ләкин ул хәзер унбиш, егерме ел буге безнең бөтен азмаларда кабатлана бит инде! К. Латыйповка, хәзер үз китабын ачканда, аны нык тирәнәйтү юррак иде. Ләкин ул юк.

Икенче шигырь — «Гыйнвар төне» — шагыйрь һади Такташның Ленин турында «Гасырлар һәм минутлар» поэмасы язучы күренешен сурәтлә:

*1924 ел.
Кыш.
Гыйнвар төне
Радио хәбәр сөйлә:
«Ленин үлгән! Ленин үлгән!»*

Автор шулай үз шигырен язганда да Такташ рәвешен саклай. Ләкин биредә охшашлык формада гына калмыйча, эчтәлеккә дә күчкән. Хәтта әле алай гына да түгел: үзенең 5 бүлектән торган бу озын шигырендә К. Латыйпов бер да кыенсын-

мыйча Ы. Такташ фикерләрөн кабатлап бара. Бөек шагыйрь фикерләрөн үзгәртсә, аз генә үзгәртеп, ә күп жирдә шул килеш үк сүзгә-сүз үк кабатлап бара. «Жил улы, жыл дулай, жыл котырган, жыл тилергән» — барысы да Такташныкы. Такташ юллары! Хәтта шигырыңең соңгы 12 юлы: «Ленин — бар!» рухындагы бер-берсен кабатлап килүче юллар белән бетә! Бөтен әсәр буена К. Латыпов бер генә үз фикерен, үз сүзен дә өйтми!

Нәрсә бу? Ни өчен шигырьгә шул кадәр җавапсыз караш яши? Һәм тагын: ни өчен шагыйрь үз китабын башлап җибәргәндә үк әдәби иҗат мәсәләсен күтәргән әсәрләрне куя? Аларның да әле иң уңышсызлары! Шигырьләрне рәттән укый китеп, өченчә әсәр — «Таң вакыты». Бусында Ленинның авыру чагы игътибарга алына. Монда инде проза жөмләләре урталай сындырылып, ватылып, форма агынынан шигырь рәвешенә генә күчерелгән. Шигырь ясауның иң җайлы юлы!

Гомумән, К. Латыповның бу китабы да элеккеләре сыман, бик примитив фикерләрне безгә шигырь итеп күрсәтергә тели. Арада очраган аерым шигъри юллар гына китапның тулаем язмышын үзгәртә алмый!

Р. Байтимеровның «Канатларым» китабы ике поэмалардан һәм күп санлы сигезь-кыллыклардан тора. Беренче поэма «Девон җыры» дип исемләнгән, ул нефтьчеләр тормышына багышланган. Ә аның эчтәлегә моннан гыйбарәт: Яша һәм Камал исемле егетләр икесе бер кызын — Гүзәлне сөяләр. Кызын үзара ничек бүлсәң дә белмиләр... Шулай яшәгәндә, буровыйда авария була, Яша егыла. Автор ул хакта болай дип яза:

*Б а ш ы аска килеп т ә г ә р ә д е,
Аңын җуйды,
Гүя җ и р а у д ы.*

Шул чагында Камал килеп, Яшага ярдәм итә, аны ойларенә алып кайта. Ә инде соңрак больницага Яша анына сөйгәнә Гүзәл килгәч, Яша аннан баш тарта: «Мин дустым Камалга хыянәт иттим!» — ди.

Автор үз геройларын әнә шул юл белән мактый. Ә укучы аптырашта. Яшаны яраткан Гүзәл нишләргә тиеш соң? Ә Яшаның шулай эшләве кирәк идеме? Гүзәл, инде Яшаны ярата башлагач, Камал белән бәхетле була аламы? Шулай итеп, Р. Байтимеров төзегән схема буенча әсәр геройларына бая биреп булмый — ул бик примитив. Шагыйрь поэмада тормыш катлаулылыгын җиңел генә хәл итәргә тырышып, поэзиянең дә тәсир көчен киметә.

«Илбатыр» дип исемләнгән икенче поэма безнең илебиз тарихын шигъри тел белән сөйләп чыга. Ул балалар өчен әкият рәвешендә язылган, җиңел укыла. Әлбәттә, бусында шигъри ачышлар юк. Урта кул әсәр дигән бая белән килешергә мөмкин.

Китапның соңгы бүлегә — сигезькыллыклар исә — Р. Байтимеровка хас булган сыйфатны иң калку гәүдәләндерәләр. Аларда гомуми төстә генә фикер йөртелә, аерым шәхесләргә хас индивидуаль билгеләр бөтенләй диярлек чагылмый... Һәм күпсүзәлек... күпсүзәлек... Әнә шуңа күрә сигезькыллыкларның укучыга тәсире дә бик аз. Алар күңел түренә үтпә керә алмый.

Өлкән буыннан өченчә автор — Сафуан Муллағалиев. Ул үзенә бер шигырьдә «Ах, бу кыя юклыклар...» дип язган Р. Фәйзуллин белән бәхәскә керә һәм болай ди:

*Теләмәдем кыяларга
Бер кош булып ояларга.
Җирнеке мин, иланеке мин —
Нәрсәм калган кыяларда?
Жил җимерә, аңгыр ишә
Кыяларның биеклеген.
Таудан төшәм, үзәклеккә
Күрәп яшел бөеклеген...*

Чыннан да, бу шагыйрь безне үзенә ныграк ышандыра. Чөнки бит яшәү, тормыш яшел үзәклекләрдә бара — ә кыялар алар — үле таш, тораташ! Яшел болыннар исә гел яшәүдә, һәрчак яңарышта!

Яшь шагыйрьнең кыяга соклануы белән акыл утырткан шагыйрьнең яшел үзәклеккә мактавы — бик гыйбрәтле фал. Безнең шагыйрьләр өчен, гомумән, бүгенге чын яшәү жирлеген, халыкның реаль яшәешен аңлый алу яисә аңлый алмау дигән сүз бит бу! Уйландырырлык күренеш!

С. Муллағалиев китабындагы: «Болыннарны, чирмәләрне ташлап, Белмим кая китеп барабыз?» шикелле юллар да алегә уйларны ныгыта. Күрәсәң, болар — ша-

гырың гомере буена жыйналып килгән сүзләре, йөрәк түрениң чыккан сүзләредер.

Әмма, шулай да, икенче китабын чыгару өчен бик ашыкмасын иде хәзер автор. Чөнки биредә, нияте изгедән булса да, килеп чыгышы уртача гына дәрәжә тәшкил иткән әсәрләр дә байтак. Биредә дә шул ук нәрсә күзгә ташлана: уртача гына килеп чыккан әсәрләрен (күрәсәң, тематикасын уйлаптыр инде) гел иң алга куярга ярата безнең авторларыбыз. С. Муллағалиевнең «Татарстаным» шигыре әнә шундыйлардан. Ул укучының күңелен кузгата алмый! Яшарак буын шагыйрьләрдән дә өч шагыйрьнең китабына тукталып үтик. Узган 1986 елда Нияз Акмалов укучыларга үзенә «Учак» китабын, Мөхәммәт Шәйхи «Уткуз» һәм Рафаил Газизов «Бөрә керфекләре» җыяларын бүләк иттеләр. Боларның икесе «Яш шагырьнең беренче китабы» сериясеннән, ә М. Шәйхинеке — икенче җыентык. Ләкин аның беренче китабы матбугатта андый-мондый сүз ишетмәде шикелле, шуңа күрә укучы өчен алар өчсә дә нигездә яңа авторлар әле.

Яш шагыйрьләр, яңа шагыйрьләр безнең бүгенге шигъриятка нинди яңа хисләр, яңа авазлар алып килә соң?

*Уйна миңа,
уйна шушы койне,
Елатырлык итеп, өздерең!*

Яш шагыйрь Н. Акмаловның әнә шундый ап-ачык ишетелеп, сизелеп торган үз тавышы бар. Беренче шигъри юлы белән үк кеше күңелен җәлеп итә торган, әрәтә торган һәм яулап ук ала торган аһәң бу! Чын шигъри сәләткә хас булган поэтик аһәң бу!

Халык җырларына тартым эчкә моңы һәм зур тәэсир көче белән иста калган шигърьләрдән тагын берсе — «Нәҗибә ана»:

*Юлларыңа чыгып каршылыяймы,
Тезләнимме алаңыңа чыгып?
Әре генә үтеп китәрсәң күк:
«Йөрмә әле, әнем,
эч пошырың!»*

*Нәҗибә ана!
Күрше апам минем!
Нәҗибә ана,
Сере балачакның!
Малай чакка эгәр кайта алсам,
Синең арттан карап калачакмын!*

Әйе, әнә шундый әсәрләре белән шигъри сөкчеләргә чын бүләк булды узган ел Н. Акмаловның «Учагы».

М. Шәйхинең «Уткуз»е, автор өчен икенче китап булса да, бүтәнчә тәэсир калдыра. Ул балаларга багышланган әсәрләрдән төзелгән. Ләкин анда, кызганычка каршы, менә мондый юллар бар:

*Эшләвек күзгә күренсә —
Күңелле була икән —
Әбине җир яраткан күк
Мине яратыр микән?..*

Биредә иң элек өченче юлның сөрелгә, дорес төзелмәвә күзгә бәрелеп тора. Шуңа күрә тулаем строфаның да мәгънәсә бутала. Аннан соң автор бөтен жирдә диярлек олыларча уйдый, зурлар кебек сөйдү. Китапның бала күңеленә, бигрәк тә безнең чорныкы шикелле үткән зифенлә бала күңеленә, ачык таба алуы — икеле. Гомумән, автор үз йөзөн, үз тавышын табу буенча җитәрлек эзләнми.

Р. Газизов үз китабындагы берничә шигъридә безне сөйләшкәргә чакыра. Аның хәтта «Сөйләшиң, чордашлар!» исемле шигъри ике урында диярлек (берсе ыргылаш) бирелгән. Аннан соң тагын әле «Сөйләшсә килә» дигән әсәре дә бар:

*Сөйләшсә килә
Заман белән,
Барлык сәгатьләргә туктатыл.*

Без, автор сүзенә ышанып, аның белән ихлас сөйләшкәргә теләп, китап эченә керәбез — әмма анда үзбездә өчен кызыклы ачыш булырдай яңа мәгънәләр шигъри әңгәмәләргә азрак табабыз. Көтелгәннән азрак. Дорес, җыентыкта бүтәнчә авыл тормышынан алып язылган матур гына поэтик күренешләр, ихлас хисләр, кичерешләр, уңышлы аерым деталләр бар. Тик алар барысы бергә үзгәчәлеккә яш иҗатчының

башкалардан нык аерылып торган үз тавышы булу хақында сөйлөмилөр ала... Тематик яктан кабатлану да еш кына сизелгәләп китә.

Нигә шулай?

Менә без узган ел дөнья күргән күп кенә шигырь жьентыкларын күздән кичердек. Игътибар итик — алар 1986 елда басылып чыкканнар! Бөек шагыйрьләребез Г. Тукайның тууына 100 ел тулуны, М. Жалилнең тууына 80 ел тулуны билгеләп үткән елда! Ә бит бу — шигъриятнең бөек үрләре хақында күпме сүзләр сөйләнгән, никадәр уйлар уйланган ел иде!

Ә үзбездән бүгенге чынбарлыгыбызда нишләп соң ала эңә шулай килеп чыга? Ни өчен узган ел дөнья күргән бик күп шигырь җыялмалары без — укучыларны рухландырып, канатландырып түгел? Заманыбыз тормышы тудырган яңа хис-кичерешләрне ни өчен алар безгә бик аз бүлгән итә? Эш нәрсәдә?

Җавап табарга теләп эзләнү безне һәр чорда да чын иҗатның башы булган нигезгә алып килә... Иҗатчы шәхесен, аның кем һәм нинди булуын ачыклау кирәклеге алга килеп баса.

Иҗатчының бүгенге тормышта ничек, ни рәвешле яшәве... Нинди принципларга таянуы... Шәхси симпатиясе һәм антипатиясе... Кемнәрне, нинди-рәвеш белән яшәучеләрне үз күрүе, акын кабул итүе, ә кемнәрне — нинди кешеләрне куралмавы, дошман санауы...

Житмешенче елларда җәмгыятебезнең нигездә торгынлык чоры кичерүен хәзер инде без яшермичә айтсак. Ә бу бит икенче төрле итеп — шәхесне күздә тотып айтканда, болай була: чын һәм ихлас сүзләренәң әйтелмәве, аларның кайдадыр эчтә калуы, яшеренеп калуы. Ихлас күңелдән һәм турысын сөйләшеп яшәүчеләргә көн итүнең авырлашуы. Җайлап-җайлап кына, алдын-артын кат-кат уйлап кына сөйләшүләр һәм исәп-хисапка, хәйләгә таянып яшәү... Артык ыспай һәм тук кыяфәтләр... Төчә реверанслар, һәртөрле тәлинка тотулар...

Эңә шундый яшәү рәвеше иң кайнар хисләр дөньясы булган шигърияткә дә нык тәэсир итте. Социаль торгынлык шигъриятнең канын катырды, сулышын суытты, пульсын акрынайтты! Житмешенче еллардагы рухи яшәшсез, мөгаен, иң пешмәгән жимешләр булып чыкканнардыр югарыда без күздән кичергән шигырь жьентыклары. Эңә шул чорның үзенә тәңгәл чагылышы алар!

Ә безнең талантлар әлеге чирне җиңеп чыга алмадылармыни соң? Әйе, югары шигърият үрнәкләрен без үткән ел чыккан кайбер җыялмаларда күрүгә уздык. Ләкин аз күрдүк, сирәк очраштык андый эсәрләр белән.

Әйе, вакытлы матбугатта да аерым шагыйрьләрнең истә калырдай эсәрләр булды. Әмма алар үткән елның тулаем шигъри йөзен нык үзгәртә алмыйлар иде. Үткән елда безнең шигъриятбез үзенең элеккеге позицияләреннән чигенүен дөһам итте!

Усал телле шагыйрь Гамил Афзалның менә хәзер без сүз алып бара торган шигъри бушлык өчен борчылып язган түбәндәге шигъри үткән ел дөнья күргән бик күп эсәрләргә туры килә иде:

*Һәр өйрәнчек модный киём киде,
Кеше язган сүзгә кабатлап.
Шагыйрьләрне өйрәтсә иде
Ятшы шигъри белән яңаклап.*

Поэзиядә кызларыбыз активлашу, югарыда күрүгә үткәнбездә, безнең шигърияткә нечкә хисләр, күңел нәфислегә, йомшаклык һ. б. сыйфатлар алып килде. Әмма кызганыч: ир-ат авторларыбыз үзләренең узган ел басылып чыккан җыялмалары аша бүгенге тормыш өчен егетлек күрсәтә алмадылар. Поэзиядә дә, тулаем әдәбиятта да граждандык батырлыгы, егетлек, кыюлык бик нык кимде, сирәгәйде. Аның карауы, тормыштагы сыман, әдәбияттагы егетләр авызында да купшы һәм төчә сүзләр, мәгънәсе шактый сай булган сүз уйнатулар ешайды... Кыскасы, ир-атлар затындагы хатын-кызлашу тенденциясе тормыштагы шикелле безнең шигърият дөньясында да нык сизелә башлады. Ирләр үзләренең күп асыл сыйфатларын югалттылар!

Бу тенденциянең тагын бер чагылышы: шагыйрьләребездә тормышның ничек агышы, нинди юлдан һәм кая таба агышы өчен чын мәгънәсездә борчулу кимде, җаваплылык хисе кимде. Безнең шагыйрьләр хәзер иҗат дөньясын үзен аерым бер дөнья дип карап, эңә шунда гына бикләнеп диалект, шуннан гына тәм һәм ямь табып яши башладылар. Алар үзләре ияләнгән, күнәккән эңә шул яшәшсез генә күрә, аңдый һәм яза башладылар. Ә күп кенә шагыйрьләр өчен иҗат дөньясы һәм аның кыенлыклары, андагы хәл-әхвәлләр еш кына очракларда төп темага да әйләнеп китте.

Югарыда күздән кичергән жыентыкларда без әдәбият, иҗат мәсьәләләренә юргәткән артык урын бирелгән күрдәк. Бу хактагы шигырьләрдән төзелгән махсус бөхиткәр укыдык. Тулаем поэзиянең абруе төшә барган чагында безнең шагыйрьләр каләмненн «жырым минем» сыман төчә тәҗәбирләр да бик еш төшә башлады.

Болар барысы да бүген иҗат итә торган байтак шагыйрьләрдә тормыш белән бөйләнеш бик йомшак булу хакында сөйли. Олы дөньядан аерылу турында. Тар мохиттән генә кангатылек табып яшәү турында. Ә нәтиҗәсә күз алдыбызда: без хәзер шигырь китапларының аз сатылуы, шигырьгә игътибар кимү турында сөйлибез. Үзәбез үк китереп чыгарган күренешкә гажәлләнгән булып кыланабыз! Күңелләрдәге бушлыктан, анда ялкын булмаудан хасил булган бушлык бит ул — шигъри бушлык!

Менә хәзер инде иң алда куелган сорауга яңадан әйләнеп кайтыйк. Кайбер язучыларның «әдәбиятта үзгәреш ясау кирәкме?» дигән сорау күтәрүләрен әйтеп үткән идек. Мәкалә давамында китерелгән күп санлы мисаллар киләчәктә ижади эшнәң болай, бу дәрәҗәдә барырга мөмкин түгеллегенә тулысынча ышандыралар.

Әйе, бүгенге әдәбиятта һәм конкрет алганда бүгенге шигъриятта зур үзгәреш сөрәла. Бүтәнчә мөмкин түгел!

Ул нинди үзгәреш булырга мөмкин соң? Нинди нигездә һәм ничек хасил булырга тиеш ул?!

Әлгә безнең күпчелек шагыйрьләр бүгенге чор үзенчәлеген бөтенләй диалектик алмыйлар: утызынчы, кырыгынчы һәм илленчә еллардагы сыман, уйлап — дөньяны шундыйрак хәлдә төсеп яза бирәләр.

Ә бит бүгенге дөньяда шигъриятнең үзенәң дә роле шактый үзгәрдә. Ягъни хәзер аның бик көчле көндәшләре барлыкка килде. Бу көндәшләрне болай караганда, барыбыз да белеп тора — телевидение һәм радио дигән гигантлар хакында бара сүз. Алар сәгать саен, минут саен бүгенге кешегә берсеннән-берсә гажәбрәк хәбәрләр, сенсацион яңалыклар алып киләләр. Кешенең күңелен сәртәп торалар, алып килгән яңа хәбәрләр белән үз тәсирләрендә яшәтәләр. Соңгы вакытта безнең илебездә гәзәталәр да, бигрәк тә үзәк гәзәталәр, бик кызык чыга башлады. Бүгенге олы көрәш эпизодларын чагылдырган гыйбрәтле конфликтлар, үткен характерлар күп аларда. Аларны хәзер укып бетерүе кыен!

Шулай икән, димәк, хәзерге кеше, бүгенге шигърь сөючә тирәсендәге психологик шартлар нмк үзгәргән дигән сүз бит бу! Шигъриятнең көчле көндәшләре яши һәм эшли дигән сүз! Димәк, бүген инде битараф кына, ялкынсыз гына — урта кул юкат дәрәҗәсендә генә язу мөмкин түгел дигән сүз! Димәк, бүген шигърият әлеккеге еллар инерциясеннән котылу буюнча — үзендә чорга ләек кайнар атмосфера тудыру буюнча гаять тә нмк эшләргә тиеш!

Шагыйрьләрдән бүгенге тормышта бара торган үткен социаль һәм әхлакий конфликтларга, бәрелешләргә чын гражданин һәм намуслы иҗатчы буларак катнашу сөрәла. Үзенчә ихлаһ һәм халыкчан позицияне ялкынлы сүзләрең шәла жәмгыятькә жөткерү!

Әйе, бүгенге шигърияткә әлеккеге югары абруен кире кайтару өчен, иң башта гражданилык батырлыгы күрсәтү кирәк! Йомшаклык һәм нәфислек әлгә безнең поэзиядә сүз әйтерлек дәрәҗәдә түгел — ул як шактый уңышлы бара. Хәзер шагыйрьләребездән бүгенге көрәшләрнең: әхлакий, социаль көрәшләрнең иң алгы сафына чыгу сөрәла.

Юк, ул көрәшләрнең эчтәлегә дә кайсыдыр чит илдә һәләк булган патриотны мактап язу гына була алмый. Безнең шагыйрьләр нәкъ менә үз тормышыбызда олы көрәш алып баручы каһарманнарны үз йөрәкләре белән тоярга тиешләр! Безнең бүгенге шагыйрьләребезнең йөрәкләре чорның иң алдында баручы көрәшчеләр белән янаш булырга, шулар белән янаш атларга тиеш!

Тик күрәп, беләп торабыз — әлгә шагыйрьләребез үз яшәүләре белән һич тә рухи көрәшләрнең алгы сызыгында түгел. Юк, түгел! Урта буын һәм яшь шагыйрьләрнең күбесә хәзер әдәби иҗатның ниндидер бер ипле, жайлы тыкырын табып алганнар да шунда әкрән генә, шауламышча гына гонорар жиләп яталар.

Ә тормышта революциянең яңа этабы давам итә. Янәшәбездә бик күп санлы каһарманнар яши, фидакарлар жан-фарман алга омтыла. Безнең поэзия ни өчен болардан читләшә, бер кырыда тора? Бу көрәшнә шигърият өчен ат күренеш дип саныймыз аллә безнең шагыйрьләр? Аларны алсу томан һәм баллы сүзләргә генә кангатылгандерәмә аллә? Әйе, бәлки шулайдыр. Соңгы елларның озакка сүзылган рәхәт яшәеше бәлки аларны әнә шундый тыныч яшәүгә генә иләндергәндәр.

Ләкин безнең олы шагыйрьләребез һич тә алай яшәмәгәннәр! Тукай алай яшәмәгән! Такташ алай яшәмәгән! Жәлил андый булмаган! Алар көрәшчеләр булганнар! Алар теләсә нинди шартларда да үз идеаллары, халыкның югары иманы өчен кискен

көрәш алып барганнар! Бүгенге байтак каләм ияләребез кебек вак максатлар белән мавыгып яшәмәгәннәр, көн күрмәгәннәр! Әнә шуңа күрә халык аларны укыган, яраткан!

Әлбәттә, бүгенге шигъриятнең абруен күтәрү буенча башка чаралар да күрү сорала. Кече иштән үк башлана торган шигъри тәрбия кирәклегә — үзе аерым сойләшүне сорый, озакка сузмыйча хал итүне таләп итә. Бүгенге көннең гармоник үсештәге шөхәсән тәрбияләү турында уйланабыз икән, биредә шигърияттән башка берничек тә уңышка ирешеп булмый. Бусы ап-ачык билгелә!

Әдәбиятның үз эчендә дә шигъриятбезнең ижтимагый абруен күтәрү буенча байтак кына өштыру эшләре башкарырга мөмкин! Нинди чаралар хакында сүз бара соң?

Иң элек матбугат органнарында елның иң әйбәт, иң уңышлы шигърьләрен, яисә шигъри циклларын билгеләп бару кебек кызыклы һәм файдалы эшнә кире кайтарасы иде. Ул бит әдәби жәмәгатьчелеккә дә, укучыларыбызга да «яхшы» белән «яман»ны аерырга булышлык итәчәк. Яхшы ижат иткән авторларга бер төрле стимул иде ул! Матбугат органнарының моны онытулары бер дә аңлашылмый!

Шулай ук бездә инде күптәннән бирле шигъри конкурслар да үткәрелми. Бу да ижатчылар арасында ярыш рухын, тагын да әйбәтрәк, ялкынлырак язарга теләү рухын сүндерә. Укучылар массасының шигърияткә игътибары күбрәк булыр иде зур таләплә ижади ярышлар уздырыла башласа.

Тагын бер бик мөһим мәсьәлә — талантлы шагыйрьнең һәм урта кул ижатчының матбугатта һәм китап нәшриятында ничек, нинди вакыт арасы белән басылуы. Яшермик, әлеге кадәр бездә бу мәсьәләдә тигезләп карау, ягъни «уравниловка» хөкөм сөрә. Язучылар союзы членнары икән — көчле талантның китабы да һәм урта кул ижатчының җыентыгы да бер ешлыкта басыла килә. Ә бу урта кул ижатчының кеше укымастай язмалары күбүягә (югарыда без аның мисалларын күп күрдек!), талантлы шагыйрьнең исә йөрәге таләп иткән кызу ижат һәм тиз басылу мөмкинлегә бозылуга, аның тиз генә китап бастырып чыгара алмавына китерә! Ягъни без ике яклап начар эш эшлибез: талантны тоткарлыйбыз, урта кулга кирәгеннән күбрәк юл ачабыз!

Билгелә, шигъриятбезнең абруен күтәрү буенча башлангычта тиешлеләр көрәшнең иң алгы сафында Татарстан Язучылар союзының поэзия секциясә торырга тиеш. Аның утырышларында шигъри сүзнең жегәрән арттыру, шигъри сүзнең бүгенге укучыга ни дәрәжәдә тәәсир итүен өйрәнү шикелле мөһим проблемалар тикшерелсә, ничек файдалы булыр иде бит! Димәк, тиз арада секция эшендә дә зур борылыш булыр дип ышанырга кирәк.

«Узган елгы шигърияткә бигрәк бер яклы гына карыйсыз инде, уңышсыз мисалларны бигрәк күп табасыз инде!» — дип, һич тә аптырамасын укучы. Соңгы елларда шигъриятнең абруе төшү сәбәпләрен генә аңларга тырыштык без. Күңелбездә әнә шул уй, әнә шул теләк иде... Ә шигърьләренң, кызганычка каршы, уңышсызлары күп очрады шул... Бик күп... Хәтта без узган елны нигездә «шигъри бушлык» дип тә әйткән батырчылык иттек.

Ә күңелдә өмет яши: менә хәзер, иң-иң якын елларда күтәрелә башласын иде, балкысын иде безнең шигърият! Тусыннар иде берсеннән-берсә ялкынлырак шигърьләр, оңытылып укырдай менә дигән поэмалар!

Әх, ничек шатланыр идек!

НӘНИЛӘР ПОЭЗИЯСЕНДӘ ЯҢА СУЛЫШ

Балалар поэзиясенең нигезләрен бөек Тукай салган. Рус әдәбиятында бөек Пушкинны халык «якты шагыйрь, шат күңелле шагыйрь» дип атаган икән, ул биредә, беренче чиратта, аның балалар өчен язган шигырьләрен, әкиятләрен истә тотып Тукайның «Шүрәле»-се, «Су анасы» да нәниләрне табигать дөньясы белән таныштырган, аларны хезмәткә чакырган шигырьләре дәртлелек, күңеллелек белән, кояш нуры белән тулы.

Тукайдан соң андый байрам хисен, шат авазларны, көтелмәгән юморны шигырьгә Бари Рәхмәт алып килде. Халыкның сабан туйларын, көмеш күлләрен, эшкә булдыкчылыгын үзенең виртуозларча язылган шигырьләрендә Бари Рәхмәт балаларга аңлашлы гади дә, образлы да тел белән ачып бирде.

Аннары тирән мәгънәле, жор, мөзәк һәм үткен шигырьләре белән Әхмәт Фәйзи килде. Олылар өчен нинди поэмалар, драма әсәрләре, опера һәм балет либреттолары язган, «Тукай» романын иңкәт иткән атаклы әдип нәниләр өчен соклангыч шигырьләр иңкәт итеп калдырды.

Менә шушы корифейларның эстафетасын Шәүкәт Галиев күтәрәп алды. Юморга бай, табышларга бай шигырьләре белән балалар дөньясын яңабаштан ачты.

Безгә мәгълүм: галимнәр соңгы елларда исәпләп чыгардылар: дөнья күргән китапларның ул елдан соң нибары бер проценты сакланып кала икән. Халыкка, җәмгыятькә кирәкле, укучылар кабаттан эзләп укый торган булып кала икән. Ә нигә соң алайса, дистоләрчә авторлар үз китапларын кат-кат бастыралар? Халык таләп иткәннә түгелмени? Түгел икән. Хәер, күпмедер еллар узганын соң, әдәби кыйммәтләр кабат карала, кабат бәлләп, замана сулышы, әхлакый климат инде онытылды дигәннәре арасынан үзгә кирәкне сайлап ала. Болары инде, чыннан да, зур әдәбиятка, халыкка кирәкле әдәбиятка керә. Әйткн, рус әдәбиятында Федор Тютчев, үзе үлгәннән соң, байтак еллар онытылып торган. 1911 елларда Россиядә аз билгеле булган шагыйрьләр китабында басмалып чыккан! Аз билгеле! Ә бу шагыйрь хәер бөек рус ша-

гыйре санала, һәм аның шигырьләре мәктәп дәреслекләренә кертелә. Әнә шундый хәлләр дә бар дөньяда!

Ләкин болар — сирәк була торган хәл. Тукай заманында, Ә. Фәйзи заманында, Б. Рәхмәт заманында күпме шагыйрь нәниләр өчен шигырь азып торган. Ш. Галиев заманында да азып торалар...

Соңгы елларда нәниләр өчен поэтик әсәрләр язучы авторлар арасында Роберт Миңнуллин да бар. Нәниләрне яратып, үз итеп, аларга бәхет-шатлыклар теләп елмаю, балаларга хас шалык-шуклык, ихласлык аны танытып өлгерде.

Аның 1985 елны басылып чыккан «Балачак бөйрәмнәре»¹ исемле китабы да игътибарга лаеклы.

Иң элек бу китап минем балачакымны күз алдыма бастырды. Барлык туышлыгы, моңы, дәрте һәм шатлыклары белән. Үзгәбезнең унөч кенә йортлы Кечкена Өчиле авылынан өч йөз йортлы Казанбашка укырга йөргәнем күңелдә янады. Ап-ак карлы ялан-кырлар, кояш нурынан жемелдәп яткан басулар. Ул чагында басу тулы кыр куйнары. Куян кып, мәктәпкә соңга калулар. Һәм менә — мәктәп коридоры. Озын буш коридор. Кайсыдыр бер бүлмәдән, койлап-койлап, китап укыган тавыш ишетелә. Син, соңга калу сөбәплә, әле класс бүлмәсенә керергә ярамаганлыктан, стена газетасы янына кидәсең. Газетаның иң өстендә — Ленин бабай рәсеме. Чыршы байрам турында мәктәпнең һәвәскәр шагыйре Рамай Сәләхов шигыре. Син шуларны берәм-берәм укып чыгасың. Стена газетасы сине җәйгә тоташтыра. Урманга ат сакларга барулар, «Ак бүре» әкиятләре, төнге уяклар, Казан елгасында балык тотулар, рахәт-рахәт булып, күңелдә яшар.

Әнә кайларга алып китә сине «Балачак бөйрәмнәре». Р. Миңнуллинның шигыре елдан-ел җеңгәләнә, елдан-ел гадирак һәм төгәлрәк була бара.

Бәйрәмсез бик күңелсез бит.
Күңелсездер сезгә дә.

¹ Миңнуллин Роберт. Балачак бөйрәмнәре. Казан. Татарстан китап нәшрияты, 1985.

*Бәйрәмнәр кирәк безгә дә,
Бәйрәмнәр кирәк сезгә дә,
Кирәк һәммәбезгә дә.
Бәйрәмнәр кирәк әтигә,
Бәйрәмнәр кирәк әнигә,
Бабай белән әбигә.*

Бик гади бу, чамадан тыш гади! Сезгә дә — безгә дә; безгә дә — сезгә дә. Көчәнә-көчәнә шигыр язучы икенче берәүнең мондый гадилекка гомер буге да килеп житә алмавы мөмкин. Биредә, гүя ки, шагыйрь түгел, Роберт исемле малай сөйләп тора, үзе төслә үк почык борынлы иптәш малаена бәйрәмнәрнең кирәклеген аңлатып тора. Ни өчендер нәкъ менә шушы урында Бари Рәхмәт искә төшә.

Күлнең суы шундый тонык,

Анда су да юк кебек. — ди Бари Рәхмәт «Түгәрәк күл» исемле бер шигырендә. Моны икенче төсләрәк итеп, Робертың шигыре шундый гади, анда шигыр да юк кебек тоелып китә — дияргә мөмкин.

«Балачак бәйрәмнәре»ндәге шигырлар шул хәтлә дә җеп бөртекләп, энҗе бөртекләп эшләнгәннәр, гап-гади югарылыкка күтөрелгәннәр, аларда шигыр барлыгы сизилми дә. Синен алда — син үзең. Балачагың Бәйрәмнәрең Походларын, Бишле билгесе алганга сөенүләрең, жәйге кояшта кап-кара булып каралуларың, «балачакның шат еллары, балачакның шат җырлары».

Балачакның гомумән дә иң шәп бәйрәм икәннән һәни укучысына төшендергәннән соң, аны бушка, әрәмгә уздырмаска кирәклеген, дидактикага кермичә, ягымлы елмаеп кына әйтеп биргәннән соң, автор ул зур бәйрәмнең аерым өлешләрен аңлатып бирүгә күчә.

«Ленин бабай — минем бабай» бүлегендәге шигырлар балалар күңелә аша, балалар уе аша, балалар самимиетгә, ихласлыгы аша Ленинның гади-бөеклегенә укучыны алып киләләр.

*Ленин бабай кайчандыр
Нәкъ безнең төслә булган:
Кайчакта уйчан булган,
Кайчакта көлеп торган.*

*Һәрвакыт көчлә булган!
Һәрвакыт эшлә булган!*

Ленин бабайның беренче сыйфаты итеп «һәрвакыт эшлә» булуны ала шагыйрь. Анныры ул аның йөзгә яратканын, балык сөзгәргә дә яратканын әйтеп бирә. Ягыни баланың бала булырга, тик кечкенәдән үк билгелә бер юнәлештә үсәргә тиешлеген әкрән-әкрән, жайлы һәм ягымлы итеп әйтеп бирә. «Уенга өлгөрмәсә, артыгын коенмәгән. Иптәшләреннән бер дә артыгын коенмәгән.» Үзенең башкалардан өстен куймау, тыйнак булу, тырыш, эшчән, өлгер булу — менә нинди сыйфатлары бар

Ленин бабайның. Китеп ярата, әйбәт укуы.

*Шулай да ничек итеп
Ул Ленин бабай булган?
Үзе бит безнең кебек
Гади бер малай булган!*

Монысы балалар дөньясына шагыйрь Роберт Миңнуллин дөньясыннан кушылганы.

Балачак дөньясына, балачак бәйрәмнәренә авторның үз шәхесе, аның дөньясы килеп кушылса, аның үзенә генә хак шигыри теле килеп кушылса, юмор белән өртәләр, бала дөньясы тагын да байый төшсә, өченче бер дөнья — укучы өчен ифрат та кирәкле, кызыклы дөнья барлыкка килә. «Кокушкино», «Ленин бабай», «Рәхмәт сиңа, Ильич!» шигырларда да балалар дөньясына Р. Миңнуллин дөньясыннан кушылганга, ул шигырлар авторның молаем елмаюыннан, тирә-юньгә ихлас соклануыннан балкыганга — матурлар, мәгнәлеләр, кирәклеләр. Биредә Ленин кебек тырыш, эшчән, намуслы булырга, халык бәхетә өчен көрәшчә булырга чакыру да, Ленин нигезен салган социализм иле белән горурлану да бар. Шулар барысы үтемләр итеп, балалар теле белән әйтеп бирелгәннәр.

Жир шарындагы барлык кешеләргә берьюлы: «Адам баласы өчен иң кирәкле нәрсә — ул нәрсә?» — дип сорау бирелсә, ихтимал, аларның һәммәсе дә икмәк дип җавап биргән булыр иде. Һәрхәлдә, миңа шулай кебек тоела.

«Икмәк, ипи, ипекәй...» бүлегендәге шигырлар да иста кала: кыскалар, кызыклылар. Гомумән, кыскалыктан Роберт бик күп ота. Озын шигыр, битрәк та балалар өчен азылган озын шигыр ялтыктыра — анда шигыр техникасын мастерларча кулланып булмый. Игеннәргә бәйлә бүлектәге «Яңгыр җыры» — балалар такмагы. Биредә халык иҗатындагы кояшка мөрәҗғәтә итү такмагының да, яңгырны чакыру яки туктарга кушу такмагының да йогынтысы бар. Әйбәт йогынты — шагыйрьгә нәниләр өчен яңа такмак иҗат итәргә булышкан йогынты. Игенчеләр гаиләсе турындагы, ипписез табынның яме булмау турындагы, этисенә комбайнда «булышкан» малай турындагы йомшак юмор белән өртәлгән шигырлар да күңелгә ятышлы.

Язгы чачу эшләре тәмамланып, җырларда игеннәр чайкалып утыра башлаган бер вакытта яз бәйрәме — сабан түе килә. Сабан түе үзе белән мең төрлө мазәк алып килә. Татар авылларында сугышка кадерләр Яңа ел мазәкләре юк иде, сабан түе мазәкләрен көтәп алалар иде. Бәйрәм үзе угап, биек колга башындагы читлектә утырган этәчнә берәүнең дә менеп ала алмаганын, ул мексен этәчнәң әле тагын өч көн буена колга башында кычыкырып утыруын көлке итеп сөйләләр иде. Батырлар көрәше, чүл-

мек ватулар, капчык киеп йөгөрүлөр — бер да, бер да галәмәт иде! Бари Рәхмәт сабан туйларын күп язды, кәттә итеп язды. Аңардан соң да Роберт сабан туена тотынуу, үзенең юморуна азык таба алуу — күңелле факт. Абыйсы — сабан туе батыры — алган төкөнө житкәләп, борын чөөп кайтып килгән малай (яңасе, үзе алган!), әнесе артынан йөгөргәгә беренче булып килгән малай, колга башына менеп житкинән соң өткө кулынан очып киткән, үзе төшөргә коты очып утырган малай — барысы да тапкыр, барысы да жиренә житкөпөй азылган.

Ә менә «Малайлар сөйлөшә» дигән бүлектә һәммәсе да уйланып беткән дип әйтү кыенрак. «Мин — октябрят әтисе» дигән шигырың, бала кеше түгел, олы кеше сөйлөгән шигырың, бу бүлектә урнаштырылуын аңлавы кыен (бүлектен исеме бит «Олылар сөйлөшә» түгел, «Малайлар сөйлөшә» дип атала).

Мең төрлө сорауга җавап бирә торган соңгы бүлектә бик уңышлы сүз уйнатулар бар. Ләкин мин сүз уйнатуга автор үзе җаңырып билгеләгән «Мичкә ягылган мичкә», «Портта булган хал», «Кыска», «Черкиләр жыры», «Мөгөзборын белән озынборын» кебек шигырьләргә генә кертмәс идем. Бу өлкә кирәк. Ул Р. Миңнуллинның барлык иҗатын диарлек иңләп ала. Мисалән, аның «Мушкетерлар» жырындагы «Уш китәрлек мушкетерлар» тезмәсе — өр-яңа табыш!

Әйтергә теләгәнем шул: сүз уйнату белән аллитерация бергә кушылган чакта бала өчен шигырь аеруча ямьле, аеруча истә кала торганга әйләнә. Мисалга менә мондый шигырьне алып карыйк:

Абый укуга китте,

Әтидәр эшкә китте.

Кайтам дип төшкә тикле,

Әби кибеткә китте.

Кибеткә — иткә китте.

Мәчебез ауга китте.

Ә ойда... гауға китте.

Авазлар уйнавы, аллитерация, «тел көрмәкләштерүләр», миңа калса, балалар шигырендә гел булып торырга тиештер. Алар телебезнең чиксез байлыгын, төсмерләрен, бизәкләрен, көчән-жөгөрөн аңларга булышалар. Тел байлыгыбызның әнә шундый саф чышмәсенән эчеп үскән балалар, үсеп житкәч, әдип булган очракта да «тимер-бетон» тел белән язмыйлар инде. Телдә сүз уйнату, авазлар яңгырашына аеруча игътибарлы булу профессиональ әдәбиятта гына туган нәрсә түгел, аны халык үзе иҗат иткән («Ярлы янудан курыкмый», «Чабәк ике кулдан чыга», «Ярлы азмышы яр читендә» һ. б.).

Мең төрлө сораулы соңгы бүлектә Р. Миңнуллинның «Кечкенә көчкә турында кечкенә әкият», «Бозау белән көчкәнең дуслашуы турында кечкенә әкият», «Туп тибәргә яратучы малай турында кечкенә әкият», «Кояш буласы килгән кызыл шар турында кечкенә әкият», «Кояш, жираф һәм төлке турында кечкенә әкият» урнаштырылган. Игътибар иткәнсеңдер — барысы да «кечкенә әкият». Бу әкиятләр мәгънәләре белән кечкенә түгел, язылдары белән кыска. Нәкъ шул кыска булулары белән әйбәт тә алар. Нәниләр ятлап алу, бер яктан, биредә истә тотылса, икенче яктан, «Кыскалыкта — остальк» принцибы алга куелган. Әкиятләр кирәкле, мәгънәле, гыйбрәтле. Кояшлы юмор аларга да салынган.

Озын сүзнең кыскасы — «Балачак бәйрәмнәре» китабы безгә: «Р. Миңнуллин нәниләр поэзиясенә яңа сулыш алып килде», — дип әйтергә мөмкинлек бирә.

Гариф АХУНОВ

ӘЙТЕР СҮЗЕ БАР

Кешеләргә әйтер сүзең булу — зур бәхет ул. Аны йөзләгән кешеләреннән күңеленә, йөрәгенә үткәзерлек итеп әйтә белү исә — икеләтә бәхет! Шагыйрә Лена Шакиржанова да әнә шундый шигырьләр иҗат итә алу бәхетенә ирешкән. Аның «Ышанам йөрәгемә» исемле җыентыгындагы (Казан, 1986) шигырьләр табигыйлегә, кыскалыгы, аһәңдә һәм моңлы булуы белән игътибарны җәлеп итә, эчкерсезлегә, самимилегә белән күңелгә кереп кала. Китап иҗат газабы, иҗат бәхете, шагыйрьләрнең яшәү мәгънәсе турындагы шигырьләр белән ачыла.

*Мин — ирексез,
Язган чакта һәр сүз
Бәйләп тотта мине газаллап.
Мин — тахим дә —
Буйсындырам әле
Шул сүзләргә үземә аз-азлап,*

ди автор. Мондый юлларны укыганда: «Карале, ничек дәрәҗәсәң әйткән, мин үзем дә нәкъ шулай әйткән булыр идем», — дип уйлыйсың.

Китапта туган җиргә, әниләргә, Тукаебызга багышланган. Җир язмышы, аның юлчәгә хакында ачынып, әриеп, борчылып язган шигырьләр дә урын алган. «Онытмагыз Җирне!» шигырен, «Хәвеф» поэмасын укып уйланмаган, тәсирләнмәгән, аларга битараф калган кеше табылмастыр.

*...Ишетсеннәр күкләр,
Укысыннар күзләр,
Кабатласын телләр —
Нинди гади сүзләр:
Чишмә җырлап агар,
Кояш Җиргә багар,
Ә бу куллар бары,
Якса, учак ягар,
Якса, учак ягар...*

ди шагыйрә «Онытмагыз Җирне!» дигән шигырендә. «Сугышның җиденче атнасы», «Уел» көе», «Карт димә син ветеранга» шигырьләре дә чын йөрәктән язылган, шуңа күрә аларның укучы күңеленә барып ирешмәве мөмкин түгел.

*Чирәмәң ятсам, чирәм китә,
Кычтыканың чакса, көч алам.
Кырларыңа чәчеп җыр-моңнарын,
Кайтып бара сиңа үз балаң,*

— ди Лена туган җир турында.

«Безнең әле бер җир авыртмый», «Ак кагазга ышанма син артык, диләр...», «Шагыйрә догасы», «Без нинди яшә идек» кебек шигырьләрдә лирик геройның хис-кичерешләре күп кешене борчыган уй-хисләр белән оста бәйләп бирелгән.

Шагыйрьнең мәхәббәт шигырьләре дә үзенчәлекле, ниндидер тирән бер сагыш бар аларда, моң бар. Ә моң — шигъри әсәр өчен иң кирәкле әйбер дип исәплим мин. Безнең халык — моңлы, уйлы халык. Йөрәктән чыккан, ихластан язылган шигырьләргә битараф кала алмый ул. Л. Шакиржанованың да шигырьләрен укучыларыбыз яратып укый һәм укыр. Шагыйрә үзенә хыянәт итмәс, менгән үрендә, биеклегендә калыр. Алай гына да түгел, еллар узган саен, осталыгы арта барып, тагын да югарырак үрелер. Моңың шулай булырына бик нык ышанам мин. Чын күңелемнән шуны теләм!

Фирая ЗЫЯТДИНОВА.

Ләбибә Ихсанова

ОЛЫ ЮЛДАГЫ МАЯКЛАР

Г. ГОВЭИНЕЦ ТУУЫНА — 80 ЕЛ

Һәр мәйданның үз батыры булган кебек, бай һәм олы тарихлы әдәбиятыбызда кечерәк бер утрау булып яшәгән татар балалар әдәбияты дигән мәйданның да (Совет чорына иске алганда да) Абдулла Алиш, Бари Рәхмәт, Гәриф Гобәй, Шәүкәт Галиев кебек чиксез күп укучыларның игътибарын яулаган һәм мәхәббәтөн казанган батырлары бар. Бу язмада мин шуларның берсе — үземнең дә иңгәтима йогынтысы зур булган, тууына шушы айда 80 ел тулган Гәриф Гобәй турындагы уйларым белән бүлешергә теләм.

Аның китаплары сугышка хәтле үк инде кулдан төшми укыла торганның булды. Бервакыт яшьләр белән «Маякчы кызы» китабы буенча укучылар конференциясе үткәрергә җыендык. Колхоз комсомол оешмасы секретаре Миңнәрахман юкарак кына бер китапны кулыма тоттырды да:

— Укып чык та, сөйләргә әзерлән, укучылар конференциясе үткәрербез, — диде.

Әле узган айда гына шулай бер җыелып «Корыч никке чыныкты» романы турында сөйләшкән идек. Ул кичә дә күңелле үткән иде. Тагын бер шундый җанлы әңгәмә була-сына ышанып, китапны алып кайттым. Укый-укый таң аттырдым, кошы чыгардым. Мин инде бөтен күңелем, жаным белән китаптагы вакыйгаларга кереп баткан идем. Ул вакыйгалар гүя Агыйдел буйларында түгел, ерак бабаларыбыз Нократ дил йөрткән борынгы Вятка ярларында бара; кара урманда партизанның эзләп йөргән кыз да Илсәяр түгел, ул — мин үзем икән бит. Уналты-унжиделәргә җитеп барсак та, балалар кебек хыялый, романтик җанлы яшьләр идек без. Илсәяр кебекләргә башларыннан үткән вакыйгаларның шәһиге була алмавыбызга аз генә офтану да була иде күңелдә.

Әмма язмышның безне сыныйсы көннәре алда иде әле. Шул танда немец фашистлары туган илебездә басып кергән иде. Ул турыда без көндәзгә сәгать дүртләрдә ишеттек. — Кичке алтыда инде укучылар конференциясендә катнашырга тиешле комсомол егетләребез Беек Ватан сугышына чыгып та киттеләр.

Балалар китабы тәрбия өчен языла дигән Белинский. Әгәр ул егетләр Ватан алдындагы изге бурычларын, гомерләре хакына, намусларына тап төшөрмичә үтәгәннәр икән, үсмер чакта укыган китапларының, шул исәптән Гәриф Гобәй әсәрләренен дә аларга уңай тәсире аз булмагандыр дил уйларга кирәк бар. Олы вакыйгаларда гына көчле рухлы геройлар тәрбияләнә, алар гына үзләренә күпкә ияртә алалар. Әдәби әсәрләрдә дә ул шулай.

Кырык елдан артык давам иткән иңгәт гомерендә Гәриф Гобәй зур күләмле повесть-ләр гына түгел, хикәяләр, пьесалар да язды, күп кенә китапларны татарчага тәрҗемә итте. Ләкин «Маякчы кызы», «Ялгыз йортта», «Каланча», «Маратның язмышы», «Замана балалары», «Без үскәндә», «Ләйсән яңгыр» әсәрләре, заман сынавын үзип, инде өченче буын укучыларына да килеп җитте. Бу китаплар олы юлдагы маяклар кебек, илебездә кичергән бәрлык олы вакыйгалар турында сөйлә. Укучысын, гүя, халкыбыз үткән зур тарихи юл буйлап саяхәт иттерә. Ләкин гади юлаучы, битараф күзәтче итеп кенә калдырмый ул аны, авторның әдәби осталыгы укучысын шул юлларда очраган вакыйгаларның эчтәен алып кереп китә, шул хәлләргә башыннан үткәрергә, йөрәгә, хисләргә аша кичерергә мәҗбүр итә. Октябры революциясенә кадәр булган бистә ярлыларының тормышы, гражданның сугышның канлы фәжигаләре, колхозлашу елларындагы сыйныфый көрәш, Ватан сугышы вакытында бөтенхалык батырлыгына өверелгән рухы көч кебек җитди темалар турында Гәриф Гобәй балаларның үз телләрендә сөйләп бирде. Бу вакыйгаларның фәлсәфи асылын аңлата белү осталыгы, төрле чорда, төрле җирлектә яшәгән унч,

үндүрт ышлек үсмерләрнең бер-берсенә һич тә охшамаган образлар галереясын тудыру, аларның романтик жанрларын истә калырлык итеп сурәтләү бу китапларның озын гомерле булуларына сәбәпче иде.

Балалар өчен язылган әсәрләрнең төп геройлары һәр очракта да балалар гына булу мәжбури түгел. Әмма Гариф Гобәйнең иңат принцибы — дөньяның барышын яшүсмер күзлегеннән аңлату, вакыйгаларны турыдан-туры алар катнашында биру. Әсәрләрдәге яш геройларның кылган эшләре бик табигый, заман рухына туры килеп тора, автор аларны нинди дә булса бер вакыйга эченә капыл гына кертеп җибәрми, иң элек ул аларны рухи яктан әкрәнләп үстөрә, алдан әзерли. Шунлыктан Илсәярнең партизаннарға килеп кушылуы да, кара урмандагы ялгыз йортта яшәгән Тажикның революция китергән яңалыкларны дәрәс аңлавы да, Хәлиминен, фашистлардан үч алырга сусап, фронтка кәчип китүе дә укучыны аптырашта калдырмый, аның күңелендә соклану хисе һәм аларга охшыйсы килү теләге уята.

Язучы геройларын зур сынаулар, авыр язымышлар алдына куюдан да курыкмый. Күбесенең шәхси язымышлары да катлаулы. Татар егетенә кияүгә чыкканы өчен генә дә Илсәярнең әнисе Барвараны фанатик динчеләр кыйнап үтәрәләр. «Каланча» повестындагы Сәлимнең атисе — эчкече, колхоздан куылган эшлексез, актив пионер булган улына күп хурлыклар китергән кеше. «Замана балалары»ның герое Хәлиминен атисе дә, абыйсы да сугышның беренче көннәреннән үк хәбәрсез югалалар. Мәратның язымышы да бик үк җиңелдән булмый. Ләкин бу авырлыклар яш геройларның рухын төшерми, холкын сындырмый. Автор аларны яхшы кешеләр кулына тапшыра. Дөнья күргән, тәҗрибәле изге күңелле өлкән кешеләр тәрбиясендә калдыра. Зурлар әдәбиятында балалар образлары сирәк очрый. Булган кадәресе дә эпизодик образлар гына булып, аларның җитәрлек ачылмаулары гафу ителә. Ә балалар язучыларына ирекле-ирексездән универсальләшкән туры килә. Олылар образларын да нәкъ үз геройлары кебек үк истә калырдай итеп сурәтләргә тиеш була ул. Юкса, аның хыялы белән тудырылган дөнья курчак уены булып калачак. Ә балалар үзләре уйнарга яратсалар да, олыларның уйнаган булып кылануларын өнәмиләр, әңа ышанмыйлар.

Гариф Гобәй әсәрләрендә олы кеше образлары бик күп. Бу кешеләр үзләренек гомер буге тупланган тәҗрибәләрен яшьләргә бирәләр, тормышка ашыра алмаган хыяларын балаларына, оныкларына мирас итеп калдыралар. Шундый матур бәйләнешнең булуы белән, үзләренә лаек алмаш калуы белән бәхетле алар. Ике буын арасындагы мөнәсәбәтләргә кагылганда автор бериндигә ысгалма киртәләр, уйлап чыгарылган вакыйгалар, юри чәбәләндерелгән аңлашылмауларны әсәрләренә кертеп азапланмый. Бары да тормыштагыча гади һәм тормыштагыча катлаулы. Иң әһәмиятлесе — логикага буйсынган дөреслек. Язучы геройларының характерларын, үзара мөнәсәбәтләрен, дөньяга карашларын — барысын да чама белеп, оста итеп файдалана алган.

Берзаман балалар әдәбиятында көчле характерлар тудырабыз дип, яшүсмерләренә үтә акыллы, үтә тапкыр итеп сурәтләү тенденциясе киткән иде. Алар җитди сүзләр генә сөйләләр, зурлар көчә җитмәстәй эшләргә тотыналар, хәтта өлкәннәргә акыл да өйрәтәп маташалар. Ә өлкәннәр үз башларына шундый «гениаль фикер» килмәвенә җаңгәлләнәләр, бу кечкенә «картлар»ның иңбашларынан кагып, аларга чын күңелдән рәхмәт әйтәләр. «Авангардлык» дип аталган бу чиргә каршы Гариф Гобәйдә иммунитет көчле булды. Аның китапларындагы балаларның кылган эшләре кулдан килерлек кенә иде, инде берәз чамадан артып киткәндә, язучы аны тормыш логикасына буйсындыра белде. Шунуң өчен дә Илсәярнең аклар кулына элгәп, бабасы Бикмүш карт белән төрмәдә утыруы да, Хәлиминен, хәрби батырлык күрсәтеп, медаль алуы да — барысы да аклана. Югыйсә, гап-гади кызлар, малайлар бит үзләре. Өлкәннәренек көндәлек, гадәти эшләренә булышып йөриләр, барысы да, тизрәк үсеп, зур кеше булырга омтылалар, балаларча шаян холыклы, әз генә хәйләкәр дә, берәз гына үпкәчел дә, вакыты белән бергәләшәп алырга да күп сорап тормыйлар, уйнарга һәм укурга яраталар. Өй түбәсендәге килде-китте җилдә елтырап торган калай атәч кебек «батыр» да түгел алар, вакыты-вакыты белән курку да биләп ала үзләрен. Ләкин намуслылар алар. Мәнә шушы асыл сыйфат кайчагында балаларның көчәннән килмәстәй эшләренә дә эшләргә мәжбүр итә.

«Каланча» повестындагы Сәлим әнә, Акбүз дигән этен ияртеп, борчак кырынан бара. Кара төндә шулай йөрмәс тә иде ул, кыр сакчысы Мөхтәр карт авырып киткән. Ә каравылчыларның икенчесе — Сәлимнең атисе исереп егылган. Балалыгынан аерылып җитмәгән малай башта бу эшкә бик җиңел тотына, хәтта әле ул, хыялга җибрелеп, үзен батыр егет итеп тә сизә. «...Ничә карак очрасын икән хәзер Сәлимигә! Үк, берәү әз, икәү дә әз әле, өч булсын иде. Сәлимнең хыялы каракларны бишкә җиткерде». Әмма басу эченәрәк үткән саен малайның йөрәген курку били бара, куркудан ул тирләп чыга. Кая инде караклар белән очрашырга теләү! Киресенчә, Мөхтәр картны ярдәмгә чакы-

рып, Каланчага таба йөгәрәсе килә аның. Ләкин Сәлим борчак кырын ташлап китми ул төндә.

Язучы буларак миңа Гәриф абыйның материал белән иркен эш итүе ошый иде. Кайчагында шундый детальләр куллана, аерып кына алганда, аның әллә ни кыйммәте дә юк кебек, ә менә сюжет сызыгына шундый әйбәт кереп утыра, аны шундый тулыландыра, авторның тапкырлыгына исең китеп торасың. Аның бу осталыгы «Без үскәндә» повестенда аеруча нык сизелә. Бу гаҗәп тә түгел. Автор үзенә бик якин булган, үсмер вакыты үткән мохитне, революциягә кадәргә бистә һөнәрчеләренең тормышын сурәтлән. Биредә барысын да күрергә мөмкин. Очын-очка көчкә ялгап кенә итүче ярлы гаиләләр, революция алды елларындагы сыйынфый көрәш, интернациональ дуслык, иске мәдрәсә тормышы, яңа фикерләр яшь укучылар — катлаулы, каршылыклы тормышның төрле баскычында торган кешеләр язмышы.

«Без үскәндә» Гәриф Гобәйнең балалар өчен язылган соңгы әсәрләреннән берсе булды. Ул аның иң мөһим китабы дип әйтсәң дә ялгыш булмас. Байтак язучының була шундый әсәре. Күп еллык иҗат тәҗрибәсе, төрле кешеләр белән аралашу, төрле җирләргә күрәп йөрүдән алган рухи байлык, язучының уйлары, фикерләре, сагышлары, үткән гомердәге югалтулар һәм табышлар нигезендә языла андый китаплар. Шәйхи Маннур, Мирсәй Әмир, Әмирхан Еники, Гомәр Бәширов һ. б. язучыларның шундый әсәрләре — әдәбиятыбызның алтын фондын тәшкил итәрлек кыйммәтле хезмәтләр. Мондый әсәрләренң үзгәргәндә язучы үзе, аның иҗат концепциясе булса да, гомумән, ул — ил, чор, халыклар тормышы, алар язмышы турында уйланулардан туган хезмәт.

Гәриф Гобәй дә, үзе дә сизмичә, бөтен иҗат гомере буена шундый китап язарга әзерләнгән. Моңың өчен әдәбиятыбызның танылган язучысы, Татарстан радиокomiteтында һәм Язучылар союзында җитәкче эшләрдә эшләгән, балалар әдәбияты секциясенең башында, «Ялкын» журналы редколлегиясендә актив катнашкан хәлдә яшь каләмнәр тәрбияләүдә күп көч куйган, хөкүмәтбез тарафыннан орденнар белән бүләкләнгән олы шәхес булып өлгерергә кирәк була аңа. «Без үскәндә» повесть жанрында язылган. Күп эпизодлар язучы фантазиясе белән тудырылган, ләкин төп нигезендә язучы булып үсәчәк малай яшәгән реаль тормыш ята. Ул аның биографиясе, язмышы, иҗат юлының башы. Анда Гәрифның шәхес буларак формалашуы күренә һәм, ниһаять, бу китапта язучылык осталыгының ничек үсә баруын күзәтергә була.

Гәриф Гобәй балалар әдәбиятында повесть жанрын башлап җибәрүче дип әйтсәң тә ялгыш булмас. Беренчеләрдән булып, иркенләп укый торган, зур күләмле, чын тормышчан әсәрләр иҗат иткән язучы ул. Дөрәс, аның иҗаты коры җирдә үсеп чәчәк атмады. Галимҗан Ибраһимов, һади Такташ балалар прозасының матур үрнәкләрен аңар кадәр үк биреп өлгәргәннәр иде инде. Г. Гобәй белән бер елларда иҗат иткән Ләбиб Гыйльми, Ярлы Кәрим һ. б. язучыларның повестьлары, Абдулла Алиш акиятләренң дә аның иҗатына тәсире булмый калмагандыр. Ә Гәриф аганың үз иҗатыннан сугыштан соң әдәбиятка килгән язучылар күп нәрсәләр өйрәнделәр.

Гомеренең соңгы елларында язучы, балалар әдәбиятын куеп торып, дини пропагандага каршы юнәлдерелгән публицистикага күчте. «Коръән серләре» дигән зур күләмле әсәр язды, газета-журнал битләрендә кайнар рухлы язмалар белән чыкты. Бу эш аны зур бәхәсләргә тартты, көчен, вакытын күп алды. Арабыздан иртәрәк китте Гәриф абый. Безнең белән бергә яшәп, иҗат иткән булыр иде әле. Кем белә, бәлки ул, сөекле жанрына әйләнеп кайтып, яшь буынга яңа китаплар да бүләк итәр иде...

Ләкин сөенеп әйтсәң була: эшләгән кадәресе дә күп булды аның. Татар балалар әдәбиятының алтын фондына керерлек дистәләгән әсәр калдырган чын талантлы, олы язучы булды ул. Әдәбият майданында бил бирмәс батыр иде Гәриф ага Гобәй.

Ленар Жамалетдинов

«АК БҮРЕ»НЕҢ ИЛГӘ КАЙТУЫ

Татар халык әкиятләре арасында безне кечкенәдән үк үзенә әсир иткән «Ак бүре» исемле гаҗәеп матур әкият бар. Озын, маҗаралы бу әсәренә повесть дип атарга да мөмкин. Күләме ягыннан моңарчы басылып чыккан әкиятләр арасында аңа тиңнәр юк. Машинкада 31 бит тәшкил иткән бу тылсымлы әкият эчтәлегә белән дә башкалардан нык аерылып тора. Аны ниндидер бүтән әкият белән бутау мөмкин түгел. Сюжет һәм тел-стиль җәһәттеннән искиткеч төзеклек, камиллек күзгә ташлана.

Әдәби-сәнгати кыйммәте белән беррәттән, әлеге әкиятнең фәнни әһәмияте дә гаять зур. Бу беренче чиратта Ак бүре образы белән бәйлә. Халкыбызның бик борынгы заманнардагы тотемистик карашларын чагылдырган бу образга тикшеренүчеләр еш мөрәҗғәтә итәләр. Хәтта аңа багышланган махсус мәкалә дә дөнья күрдә¹.

Бу әкияткә әнә шулай фәнни игътибарның көчәюе аның чыганагын аныклау зарурлыгын алга куйды. Чөнки «Ак бүре»нең әкиятләребез арсеналына килү юлы төمام исбатланмаган иде. Төп чыганагы билгесез яисә шикле булган теге яки бу материал, факт фәнни тикшеренүләр өчен абруйсыз гына түгел, бәлки хәтәр дә.

Дерес, «Ак бүре» әкиятенәң теле ачык әйтеп тора кебек: әкият безнеке, татарныкы. Ләкин шунысы бар: ул халык арасында таралмаган. Аның бердәнбер шактый ярлы һәм схематик вариантын 1947 елда Х. Ярми Апас районының Танай-Турай авылында Кәлимулла Әхмәдишиннан язып алган. Шуннан соңгы 40 ел вакыт эчендә бу әкият беркайда да очрамаган. Шик туарга җирлек бар: бәлки «Ак бүре» — ят сюжетка корылган ясалма әкияттер. Тарихта андый хәлләр булмаган түгел ич. Әкиятнең теленә, стилинә сокланбыз соклануын, әмма моның да икенче ягы бар: ярый ла әкиятче нәкъ шулай сөйләгән булса, кем белә, бәлки анда бер укымышлының кулы уйнагандыр? Тарихта андый хәлләр дә булган һәм шактый булган. Мәсәлән, моның классик үрнәге итеп, мәшһүр бертуган Гриммнар нәшер иткән немец халык әкиятләрен күрсәтү дә җитә.

«Ак бүре» әкиятә беренче мәртәбә 1938 елда «Халык иҗаты» (Казан, 1938, 109—130 б.) исемле фольклор җыентыгында дөнья күрә. Шуннан соң ул бүгенгә кадәр төрле җыентыкларда күп басылды. Популар, шулай ук балаларга адресланган басмаларда аның чыганагы күрсәтелмәгән һәм ул талап ителми дә. Халык әкиятләренәң беренче фәнни басмасында «Ак бүре» әкиятенә «СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Татарстан тел, әдәбият һәм тарих институтының фольклор архивынан»² дигән искәртмә бирелгән. Әкиятнең паспорты һәм шифры күрсәтелмәгәнлектән, табигый, бу мәғлүмат сорауларга урын калдыра, кызыксыну уята. 1951 елда чыккан антология характерындагы «Татар халык иҗаты» җыентыгында исә искәртмә тулылана һәм конкретлаш төшкән: «СССР Фәннәр академиясенә Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында булган материалларга караганда, бу әкиятне Венгрия галиме И. Кунош язып алган. Кемнән язып алуы хәзергә билгеле түгел. Әмма теленә һәм сөйләү алымына карап фикер йөрткәндә, бу әкиятне әдәбият белән яхшы ук таныш булган, заманына күрә укымышлы кеше сөйләгән булса кирәк дигән нәтиҗәгә килергә мөмкин»³.

Шулай итеп, укучыларга беренче тапкыр Кунош исеме мәғлүм була. Әмма бары тик исеме генә. Ни өчен татар әкиятен венгр галиме язып алган? Кайда, кайчан, кемнән? Бу сораулар өле җавапсыз кала.

Соңрак ачыкланды: Кунош язып алган «Ак бүре» әкиятенәң безнең китапларда басылуына язучы һәм галим Г. Толымбай «гаепле» икән.

¹ Урманчеев Ф. По следам Белого Волка. — «Советская тюркология», 1978, № 6, 12—23 бб.

² Татар халык әкиятләре. Төзүчеләр Г. Разин (Г. Башиrow) һәм Х. Ярми. Казан, 1946, 60 б.

³ Татар халык иҗаты. Төзүчеләр Г. Башиrow, А. Шамов, Х. Ярми һәм Х. Усманов. Казан, 1951, 517 б.

Мәғлұм булганча, 30 иче елларда Г. Толымбай әкиятләр жыентыгы чыгарырга әзерләне. Шушы максат белән ул 1930—1940 елларда Татарстанның Буа, Апас, Кукмара, Әлки районларында байтак кына әкиятләр язып ала. Бу материалларның асыл нәсхәләре СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының фольклор фондында саклана (21 коллекция, 1 папка, 1—34, 46—49 сак. бер.; 2 п., 51—76 сак. бер.). Үзенең ниятен ул 1936 елның башында танылган тюрколог А. Н. Самойловичка да хәбәр итә⁴. Г. Толымбайның архив материаллары арасында үзе язып алган әкият текстларынан тыш Г. Балнт китабындагы⁵ әкиятләренә күчмәләр дә бар (Фольклор фонды, 21 колл., 1 п., 35—45 сак. бер.). Жыентыгына кереш сүз буларак әзерләнгән бер язмасында ул «Ак бүре» әкиятенең хәрби әсирләрдән венгр галиме Игнац Кунош тарафыннан алып алынганлыгын һәм аның 1925 елда Төркиядә чыккан «Төрөк халык әдәбияты» дигән китапта кушымта итеп басылганлыгын айта (Фольклор фонды, 1 п., 46 сак. бер.). Шулай итеп, татар фольклоры өлкәсində Кунош эшчәнлеге турындагы байтактан бирле телдә йөргән хәбәрнең Г. Толымбай аша мәғлұм булганлыгы ачыкланды.

Ләкин язучының «Ак бүре» әкиятенә бәйле әлеге сүзләре кәгазьдә танымаслык итеп бозылган. Аларны оптик прибор ярдәмендә генә тулысынча уку мөмкин булды. Әмма бу сүзләрнең кем кулы белән бозылганлыгын белмәү мәсьәләне ачыклау юлында өстәмә киенлык тудыра иде. Кем белә, бәлки бу мәғлұмат «Ак бүре» әкиятенә мөнәсәбәтсез һәм ялгыш басылган очраклы хәтә булып, Г. Толымбай аны үзе шулай тырышып бозгандыр. Шигебез торган сәен арта төштә, чөнки 1925 елда чыккан «Төрөк халык әдәбияты» дигән китап Казан китапханәләрендә дә, Мәскәүдә дә, Ленинградта да табылмады.

1963 елда Будапештта чыга торган «Акта Ориенталиа» журналында венгр галимәсе Жужа Көкүкнең Кунош тарафыннан жиелган татар фольклоры материаллары турындагы мөкаләсә⁶ басылды, һәм ул безгә әлегәчә билгеле булмаган күп кенә яңалыклар алып килде. Аерым алганда, безгә түбәндәгеләр мәғлұм булды.

Беренче бөтендөнья сугышы елларында, төгәлрәк әйткәндә, 1916—1917 елларда, Кунош чех шәһәре Эгер һәм венгр поселогы Кеньермезь тирәсендәге хәрби әсирләр тотылган лагерында казан татарларыннан 212 бит жыр (дүртүяллыклар)⁷, 231 бит әкият (14 текст), ә 1918 елда мишәр-татарлардан 161 биттан торган әкиятләр һәм жырлар язып ала, казан татарларының жырларын венгр һәм төрөк телләренә, ә мишәр әкиятләрен (барысы 7 данә) венгр теленә тәрҗемә итә. Ләкин жиелган әсәрләргә ул үз вакытында бастыра алмаган. Хәзерге вакытта Кунош материаллары венгр галимнәре тарафыннан эшкәртелә һәм дөньяга чыгару өчен әзерләнә.

Без әнә шуларны белдек.

Көкүк үзенең публикациясində Кунош фондындагы ике әкияттән өзекләр дә тәкъдим иткән («Таз әкиятә», «Юсыф Минуллин әкиятә») һәм «төртә башы белән» генә «Ак бүре»гә дә кагылып узган, ягъни бу әкиятнең «Төрөк халык әдәбияты» дигән китапта басылганлыгын әйткән.

Бу хәбәр безне шатландырды, «Ак бүре»нең чыннан да Кунош тарафыннан алып алынган һәм бастырылган булуында шик калмады. Димәк, Г. Толымбай хаклы булган. Аның әлеге язмасы жентекләп тикшерелгәнгә кадәр файдаланылганлыктан, «Әкиятләр»нең беренче китабында «Ак бүре» әкиятенә бирелгән искәрмәдә (395 б.) төгәлсезлекләр киткән. Искәрмә түбәндәгечә укылырга тиеш: «Игнац Куношның 1925 елда Төркиядә басылган «Төрөк халык әдәбияты» исемле китабыннан. Кунош бу әкиятне Венгриядә Беренче бөтендөнья сугышы вакытында әсир төшкән татар солдатларыннан алып алган һәм әлеге китабына кушымта итеп урнаштырган. Күчереп алучы Г. Толымбай».

Ләкин Куношның әлеге серле китабын кайдан табарга! Хәер, безнең өчен генә түгел, чит ил тикшеренүчеләре өчен дә ул «буй житмәс» нәрсә булган. Ж. Көкүкнең язучына караганда, «белгечләр әле һаман да Кунош жыентыгының булуын инкар итәләр, андагы материалларны беркем дә төгәл генә белми». Г. Толымбай исә шул китап белән эш иткән! Менә ул — буыннар арасындагы бәйләнеш өзелүнең аянч нәтиҗәсе!

Дерес, «Ак бүре» үзе безнең кулыбызда, күңелебездә, җаныбызда. Ләкин, фәннең катгый талабе буенча, гамәлдәге текст төп чыганак белән чагыштырылырга тиеш.

⁴ Ленинград шәһәрində Салтыков-Шедрин исемдәге китапханәнең кулъязмалар бүлгә, 671 ф., 294 эш.

⁵ Balint Gabor. Kazani-tatar nyelvstanulmanyok. I. Füzet. Kazani-tatar szövegek. Budapest, 1875. (иченче басмасы: 1877).

⁶ Suzanne Kakuk, Poésie populaire tatarre recueillie, par J. Kúnos — Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae. Tomus XVI, fasciculus I, Budapest, 1963, pp. 83—97.

⁷ Бу жырлар (барысы 634 строфа) 1980 елда Будапештта «Казан татарларының халык жырлары» исемдә аерым жиянткы булып басылган чыкты (Kazan-tatarische Volkslieder. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos, herausgegeben von Zsuzsa Kakuk. Budapest, 1980).

Куношның китабы табылмаса да, күңелдә бер юаныч яшәде: шөкер, галимнең архивы исән ләбаса. «Ак бүре» кулъязмасының шунда саклануына иманыбыз камил иде.

Кунош архивы гел ымсындырып, өметләндереп торды. Шундагы әкиятләргә үз күзгә белән күрсәң иде, дигән теләк һич күңелдән китмәде. Халкыбызның нинди жәүһәрләре саклана икән анда? Безнең өчен яңа сюжетлар бармы икән? Магълүм сюжетларның вариантлары нинди икән? Без иске кулъязмаларда сирәк-мирәк кенә очрап куйган һәрбер өзек-төтек әкият текстына да чын күңелдән шатланабыз, ә биредә — тулы бер коллекция! Житмәсә бу әкиятлар турыдан-туры халык авызыннан янып алынганнар. Алар менә инде 70 еллап кулъязма хәлдә саклана. Хәтәр чорларда да исән калганнар. Ләкин аларны әле бер генә татар тикшеренүчесенәң дә күргәнә юк.

Кунош коллекциясе саклана торган Венгрия Фәннәр академиясе архивы турында уйлыйм. Ул Казан университетының Н. А. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсендәгә сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлгә кебегрәк булып күз алдына килә. Телдә бу бүлеккә «мәгарә» дип йөртәләр. Анда тиешле имзалар куелган махсус рәхсәт кәгазе белән генә керсәң, сигнал теймәсенә басып, беркадәр көткәч, ерактан аяк тавышлары ишетелә, аннары авыр тимер ишекләр акрын гына ачыла да синнең артыңнан үк шалтырап бикләнә, һәм син дулкынландыргыч мәгарә тынлыгына чумасың...

Венгриядәгә архив та минем күз алдында өнә шулай гәүдәләнә. Имеш, мин анда Кунош коллекциясе белән танышу өчен фәнни командировкага барганмын. Менә өлкән яшьтөгә архивариус авыр иске имән өсталга сак кына татар әкиятләре кулъязмаларын китереп куя. Мин, гаять тәэсирләнеп, бармак очлары белән генә беренче битне ачам... Менә ул Кунош почеркы, менә ул халкыбызның әлегәчә үз кулына керә алмый интеккан асыл хәзинәләре, әсирлектә жәфаланган якташ бабаларыбызның күңел юаткычлары... Кадерләләрем! Менә мин, халкыбызның бер вәкиле булып, сезнең белән күрешергә килдем, сезне туган илгә алып китәргә дип килдем...

Ләкин бу — татлы хыял гына иде. Дөрес, талпыныу караулар булмады түгел, әмма минем адымнарым ахыр чиктә бернинди нәтижәгә дә китермәде.

Шулай да, вакытлар үзү белән, минем хыялым тормышка ашты. Ниһаять, без — татар фольклорчылары — Кунош материалларын үз күзгә белән күрү бәхетенә ирештек. Ләкин чит илдә түгел, бәлки Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында, хәтта үзбездә эшли торган булмәдә!

Кунош әкиятләрен Будапешт университетының яшь галиме Имре Башки алып килгән иде. Үз күзләребезгә ышанмый торабыз: бу чыннан да Куношның без күрергә хыялланган татар әкиятләреме? Әйе, нәкъ шулар. Архив материалы белән мондый шартларда очрашу, әлбәттә, гайре табигый хәл, һәм ул бер үк вакытта безнең өчен гаять шатлыклы вакыйга иде.

Фольклорчыларыбызның барысы да бу легендар коллекцияне үз кулына тотып карарды: менә нинди икән ул без әлегәчә ишетеп кенә белгән асыл хәзинә! Мин дә, вакытлар үзү белән, саргаеп беткән кәгазьләргә нәкъ хыялымдагыча бармак битен тидер-тидермәс кенә ачып, үз саклык белән карарга тотындым. Шул үк вакытта бу кулъязмалар белән эшләүнең жикел түгеллегә дә аңлашылды. Шуңа күрә дә И. Башки, иркенләп, өч айлык командировкага килгән иде. Килүенәң сәбәбе шул: Куношның транскрипциясе камил булмаганлыктан, текстларны матбугат өчен әзәрләгәндә, кыенлыктар килеп чыккан. Казан университеты доценты А. Нуриевага һәм миңа бу эштә коллегабызга ярдәм итәргә туры килде.

Кунош коллекциясе турында, әлбәттә, күп сөйләргә мөмкин. Бу — аерым, үзене бер тема. Әлега безне бары тик бер әкият — «Ак бүре» әкиятә генә кызыксындыра. Дулкынланып, шуны эзли. Ниһаять, кулъязмалар каралып бетте, ләкин... әкиятләр арасында «Ак бүре» очрамады. Тагын билгесезлек, серлелек, борчылулар... Ярдәм сорاپ, И. Башкига мөрәжәгать итүдән башка чара калмады. Коллегабыз хәлдән килгәнчә тырышып карарга булды.

Командировка вакыты беткәч, И. Башки үз иленә кайтып китте.

Байтак кына вакытлар узгач, Венгриядән шатлыклы хәбәр килде: И. Башки Куношның «Төрөк халык әдәбияты» дигән китабын тапкан, һәм анда «Ак бүре» чыннан да бар икән. Әкият, кушылта итеп, гәрәп хәрәфләре белән татарча басылган, ә китапның исеме... француз телендә, имеш⁸. Менә эзлә син аны төрөк китаплары арасынан!

Әкиятнең ксерокопиясен сорاپ, венгр коллегабызга кабат мөрәжәгать итәргә туры килде.

Менә, ниһаять, ксерокопия безнең кулыбызда. Аны хәзер Г. Толымбай нөсхәсе белән дә, төрле жыентыктарда басылган текстлар белән дә чагыштырырга мөмкин. Г. Толымбай нөсхәсе дип өйтү дөрес үк булмас, әлбәттә, чөнки аның тарафыннан кү-

⁸ Dr. Ignace Kunos. De la Poésie populaire Turque. Ouvrage contenant les conférences tenues à ce sujet à l'Université de Constantinople. Stamboul, 1925.

череп алынган текст сакланмаган. Шуңа күрә безгә Кунош текстын Г. Толымбай нөсхәсе буенча басылган 1938 елгы текст белән чагыштырырга гына кала. Чагыштыру нәтижәсендә түбәндәгеләр ачылды. Бу басмада текстка үзен ачкый торган шактый гына редакция төзәтүләр кертелгән: кирәкмәгән артык сүзләр төшереп калдырылган, очраклы грамматик һәм хәрәф хаталары төзәтелгән (аерым алганда, кайбер фигылләр грамматик заманга туры китереп үзгәртелгән, мәгънә аныграк булсын өчен, жөмләдә кайбер сүзләрнең урыннары алыштырылган), кайбер сүзләр иске формадан яңа формага күчәрилгән (илә — белән, ұлы — улы, кечек эне — кечкенә эне һ. б.), фонетик үзгәртелгән, биргәк тө «жәләштерү (жегет, жырак, жуғары, жылан һ. б.) хәзерге орфография нормаларына яраклаштырып бирелгән, текстта кабатланган кирәксез урыннар хаклы рәвештә төшереп калдырылган һ. б.

Әмма шул ук вакытта яңа текстта яңа хаталар да шактый. Алар арасында үкенечлеләре дә бар: байтак урында сүзләр, тагъбирләр, жөмлеләр төшөп калган. Арада мәгънәгә зарар китерә торганның да очрый. Кайбер сүзләр урынсыз үзгәртелгән (сүзгә тәмлә — сүзгә ямьлә, рас түгел — дәрәс түгел, күкне күккә орып — күкне күккә очырып, сарайның турысына — сарайның уртасына, тәйгән итләр — төялгән итләр һ. б.).

«Ак бүре»нең шуннан соңгы басмаларында исә кайбер күзгә күренеп торган хаталар төзәтелсә дә, гомумән алганда, текст яхшырган дип әйтәргә нигез юк, киресенчә, һәр басмада яңадан-яңа хаталар өстәлеп, әкият үзенең төп текстыннан ерагая гына барган. Мәселән, халыкта мифология дию персонажының Каф тавы артында яшәве турындагы фикер киң таралган. Ләкин, «Татар халык ижааты» жыйнагындагы әкият томнарының I һәм II китапларынан дию образы булган 30 дан артык әкиятне күздән кичереп, моңа бер генә дәлиль дә таба алмаячакбыз. Чынлыкта исә Каф тавы артындагы дию нәкъ менә «Ак бүре» әкиятендә бар икән, тик текстта ул урын төшөп калган. Әкиятнең соңгы басмасында болай диелә: «Ул ком тавының аръягында яман диюләр... яталар». Ә Куношта түбәндәгечә: «Ул ком тавының артында Каф тавы. Каф тавының аръягында яман диюләр... яталар».

Тагын бер мисал китерик. Безнең китапларда болай: «Алтмыш колачлы ала айгыр егеткә янә:

— И егет, инде кулыңны миннән ычкындыр,— диде.

Шулай итеп низаглашып, болар бер дингезгә барып життеләр».

Ләкин бу өзектә бернинди дә низаг күренми. Низаг булып өчен, ала айгырның сүзләренә егетнең җавабы булырга тиеш, һәм, житмәсә, ул җавап әлеге сүзләргә каршы киңә торган булырга тиеш. Куношта нәкъ менә без фараз иткән җавап бар: «Егет: барам,— диде» (текстың бу өлеше 1938 елгы басмада ук төшөп калган).

— Юк, минем синнән ычкындыра торган кулым юк, теләсә кая бар, мин дә шунда барам,— диде (текстың бу өлеше 1938 елгы басмада ук төшөп калган).

Бүген инде без әкиятне, беренче чыганактан файдаланып, камил рәвешкә китерә алабыз. Моңың өчен аның соңгы басмасына төрлө характердагы йөздән артык төзәтмә керту сорала.

Кунош үзенең хәрби әсирләр арасындагы фәнни эшчәнлегенә турында үз вакытында хезмәтләре дә язган булып чыкты. Аның «Татар хәрби әсирләре лагерында. Мөселман хәрби әсирләре лагерларындагы тикшеренүләр турында хисап» дип исемләнган мәкаләсе 1916 елда «Будапешт күзәтүе» дигән журналда басылган. Галимнең бу хезмәтендә «Ак бүре» әкиятенә турында да мәгълүмат бар. «Зур осталык белән диярлек «Ак бүре» әкиятен язып алу насыйп булды. Анда мифик эчтәлек халык теленә бик шәп стиле белән бергә кушылган»,— диелә мәкаләдә (14 б.). Шунда ук Кунош фольклор материалларын җыюда аңа казанлы Шәһит Валиевнең зур ярдәм иткәнен билгеләп үзә.

Куношның әсирләр арасындагы эшчәнлеген ачырткан икенче бер хезмәтте без сүз алып барган «Төрөк халык әдәбияты» китабында аерым бүлек итеп урнаштырылган (7 бүлек, 156—206 битләр). «Мөселман хәрби әсирләре лагерларындагы эш турында» дигән бу бүлектә без авторның 1916 елгы мәкаләсендә булмаган башка фактлар белән дә очрашабыз. Әмма бу — махсус тема.

«Ак бүре» әкиятенә гәрәп шрифты белән бирелгән тексты әлеге китапның 176—206 битләрен биләп тора. Нәтижәдә төрөк фольклорына багышланган 206 битлек китапның 51 бите, ягъни дүрттән беренче татар фольклорына мөнәсәбәтле булып чыккан.

Венгрия Фәннәр академиясендәге Кунош архивы тулы түгел. Аның бер өлеше әле табылмаган. Бәлки «Ак бүре»нең кулъязмасы да шундадыр. Күрсәң, Кунош әлеге кулъязманы алда әйтелгән китапка керту өчен алган да, соңыннан, ниндидер сәбәпләр аркасында, аны кире үз урынына (коллекциягә) куя алмый калган. Безгә калса, Г. Толымбай нөсхәсе дә шундый ук зымышка дучар булган.

Шулай итеп, венгр коллегабызның ярдәме белән мәшһүр «Ак бүре» әкиятенә төп тексты кулыбызга керде, Кунош эшчәнлегенә детальләре ачылды, галимгә ярдәм иткән якташыбызның исем-фамилиясе мәгълүм булды һәм, гомумән, татар солдатларының әсирлектәге тормышын күзалларга мөмкинлек туды.

Беренче басма драма әсәребез булган «Бичара кыз»ның донья күрүенә 100 ел тулды. Казандагы рус сәхнәсенең яраткан тамашачысы булган язучы-мәгърифәтче Габдрахман Ильяси бу әсәрни рус классик драматургиясе йогынтысында язган. Татар драматургиясенең барлыкка килүенә һәм үсешенә рус драматурглары, бигрәк тә А. Н. Островский, Н. В. Гоголь, А. П. Чехов, М. Горький иҗатлары тәсир иткәнне дә, инде куптан танылган хакыйкәт.

Театрыбызның барлыкка килүе һәм үсеше турында да шуны ук әйтә алабыз. Татар театрының беренче артистлары, режиссерлары актерлык осталыгына рус сәхнәсе йолдызларынан өйрәнделәр. Рус театры спектакльләренә йөрү — бу татар театры тууга, үсүгә үзе бер мәктәп була. Ә инде беренче татар театр труппалары барлыкка килгәч, ул труппаларның режиссерлары итеп рус сәхнә осталарын чакыру традициягә керә башлый.

Октябрь революциясенә кадәр татар театрында режиссерлар булып Н. Зимовой, Загорский, М. Громов, Н. Михайленко, 20-30 елларда П. Талбузин, З. Славянова, Б. Смолин, Я. Гамза, А. Кречетов, Н. Чиркин, Н. Фрид, Б. Феринянов, Б. Великанов кебек К. С. Станиславский мәктәбе шәкертләре, яки аның житәкчеләге астында эшләгән сәхнә осталары эшләп килә.

Билгеле булганча, рус театрында реалистик сәнгатьнең яңа этабы 1898 елда Мәскәүдә ачылган Художество театры (МХТ) һәм анда эшләгән К. С. Станиславский, В. И. Немирович-Данченко, В. Э. Мейерхольд исемнәре белән тыгыз бәйләнгән. Шунысы аһамиятле: татар театры үзенең беренче адымларыннан ук МХТ тәҗрибәсенә таяна башлый. Бу татар театрына Станиславский мәктәбенең тәрбияләнгән, яки МХТ та Станиславский белән бергә эшләгән осталарны режиссер итеп чакыруда да, МХТ театры спектакльләрен татар театры репертуарына кертүдә дә чагыла.

Татар артистлары МХТ артистлары спектакльләрен шактый еш карыйлар. Әйткән, 1907 елның ноябрендә И. Кудашев-Ашказарский житәкчелек иткән «Сәйяр» труппасы артистлары Мәскәүдә МХТ спектакленә баралар. Алар анда А. П. Чеховның «Чия бакчасы»н карыйлар. Бу көнне спектакльдә Гаев ролен К. С. Станиславский үзе башкара.

Башка елларда да татар артистлары Мәскәүдәге гастрольләр вакытында МХТ спектакльләренә еш барырга тырышалар. «Сәйяр» труппасының яңа житәкчесе Г. Кариев тиздән режиссер итеп югарыда искә алынган М. Громовны чакыра. Ә ул МХТта Станиславский һәм Немирович-Данченко тарафыннан тәрбияләнгән сәхнә остасы була. Станиславский мәктәбенең тәрбияләнгән осталар беренче чиратта МХТ та куелган А. П. Чехов, Н. В. Гоголь, А. Н. Островский, М. Горький әсәрләрен татар сәхнәсендә кую өчен чакырылалар, шул ук вакытта алар татар сәхнәсендә Станиславский мәктәбен алга сөрүдә дә булалар.

Театр белгече Х. Кумысниковның язына караганда, 1917 елның язында «Сәйяр» труппасы артистлары Мәскәүдә МХТның спектакльләрен генә карап чикләнмиләр, Г. Кариев житәкчелегендә К. С. Станиславский белән дә очрашалар (кара: Кумысников. Истоки сценического искусства: Очерки истории дооктябрьского татарского театра. Казань, 1982, 108 б.). Октябрь революциясеннән соң да татар театрына К. С. Станиславский һәм аның мәктәбенең йогынтысы, ярдәме зур була. Татар театрының бу чорын яхшы белгән күренекле артист Касыйм Шамиль сүзләренә колак салыйк: «Татар театры Октябрь революциясен реалистик милли театр буларак каршылады. Октябрь революциясеннән соң театрың үсеше, уңышлары Станиславский системасы, Мәскәү Художество театры традицияләренә тугрылык булуында. Безгә, татар артистларына, Станиславский исеме бик акын һәм кадрлар. Чөнки ул бөтен тормышын, бөтен осталыгын халыкка хезмәт итүгә багышлаган идеаль художник-гражданин булып тора. Татар артистлары аны үзенең ижади хезмәте белән рус сәхнә сәнгатьнең осталыгын үстерү һәм тирәнәйтү белән беррәтән, татар театры үсешенә дә гаять зур өлеш керткән оста буларак тирән ихтирам итәләр. Аның мәктәбе татар театры үсеше өчен дә югары критерий, сәнгать дәрәҗәсен чагылдыру үрнәге булып тора».

К. С. Станиславскийның татар сәхнәсә үсешенә керткән бу зур роле үз вакытында рәсми рәвештә дә танылган. 1926 елда Казанда татар профессиональ театрының барлыкка килүенә 20 ел тулу уңае белән Мәскәү, Ленинград, Украина, Белоруссия, Узбекстан, Әзәрбайжан, Кырым сәнгать осталары катнашында зур тантана була. Шушы тантанادا К. С. Станиславскийга «Татар сәхнәсенең почетлы артисты» дигән мактаулы исем биру турында рәсми карар кабул ителә. Татарстан Хөкүмәте исемнән бу хәбәрне К. С. Станиславскийга Татарстан Мәғариф халык комиссары М. Х. Та-

иров житекере. Тиздэн, К. С. Станиславский бу хәбәрие алгач, рәхмәт хаты язып жибәрә. Бу хат турында без «Вечерняя Москва» газетасында 1926 елның 13 июлендә чыккан материалдан гына белә идек. Иллә ел үткәч бу газетадагы материал «Жизнь и творчество К. С. Станиславского: Летопись. т.3» (М., 1973, 132 б.) дигән хезмәттә кабат дөнья күрә һәм шуннан соң Х. Кумысниковның искә алган хезмәтендә китерелә.

Без К. С. Станиславскийның М. Х. Таһировка язган хатының төп нөсхәсен таптык. Ул күрсәтелгән газетада басылган тексттан үзенең тулылыгы белән аерылып тора. Хат Мәскәү Художество театрының эмблемасы булган акчарлак рәсеме төшерелгән бланкта изылган.

Аның текстын биредә татар теленә тәржемә итеп китерәбез:

«Мәскәү, 23 нче май, 1926 ел.

ТАССРның Халык мәгарифе Комиссары

Гр. Таһировка.

Мине Татар театрының почетлы артисты итеп сайлавыгыз турындагы хәбәргезне алдым.

Сезнең күрсәткән хөрмәтегез һәм иштирамыгыз менә хәзер — сәнгатьнең олы миссиясе турында мин һәм кайбер Европа илләре артистлары башлап жибергән зур сөйләшү барган вакытта аерата каберле. Халыкларның үзара танышулары һәм якынлашу-дуслашуы өчен ул халыкларның даһилары тудырган әдәби әсәрләрдә чагылган милли хисләрен һәм уйларын талантлы милли артистлар сәхнә әсәрләре аша йөрәктән-йөрәккә житекерүдән башка камил юллар юк. Театр һәрвакыт халыкларны үзара таныштыру һәм якынайтуда, алар арасында дуслык урнаштыруда ярдәмче булып торсын.

Почетлы артист итеп сайлавыгыз мине Сезнең милли театрға якынайтты, киләчәктә бу якынлыкның мин һәрвакытта да суынымавын чын күңелдән теләп кадам.

Форсаттан файдаланып, Татар театры турында мәкаләләр журналының тәшкили иткән китап жибәрүегез өчен Сезгә рәхмәтләрне белдерәм. Мин ничек кенә булас да, тәржемәчә табып бу китапның эчтәлеген белән танышып чыгармын.

Республиканың халык артисты

К. Станиславский (имза).

Бу хатта К. С. Станиславскийның халыклар дуслыгы, тынычлык өчен көрәштә сәнгатьнең роле турында моңнан 60 ел элек әйтелгән сүзләренәң бүгенге көндә дә һикадәр актуаль булуы турында хәзер сүз озаитып тормыйбыз. Безнең максатыбыз укучыларны К. С. Станиславскийның хаты белән таныштыру һәм шул хатка бәйләнешле моментлар аша бөек художникның татар театры белән бәйләнешенә күз төшереп үтү иде. Инде бу хатта искә алынган китап турында да бер-ике сүз әйтү кирәктер. Сүз 1926 елда Казанда М. Мутин, М. Парсин, З. Вязидский төзегән, Татарстан дәүләт нәшрияты бастырган «Татар театры: 1906—1926» дигән зур күләмдә хезмәт турында бара. Анда революциягә кадәр һәм революциядән соңгы татар театрлары, аның күренекле осталары турында 40 тан артык мәкалә тулланган. Аларның авторлары арасында Г. Ибраһимов, Г. Сәгъди, К. Тинчурин, Гали Рәхим кебек әдипләр, галимнәр, К. Шамил, З. Солтанов, К. С. Айдаров, Г. Болгарская кебек атаклы сәхнә осталары бар. Бу китап татар сәхнәсе турында заманы өчен гаять бай информацияле хезмәт булган.

Китапның эчтәлеген белән К. С. Станиславский танышканмы? дигән сорауга без уңай җавап бирер идек. Моңы шактый нәрсәләр белән нигезләнеп тә булыр иде. Шушы хаттан соң К. С. Станиславскийның татар театры эшчәнлеген белән даими диярлек танышып торуды да юкка түгел, әлбәттә, 1929 елда Мәскәүдә милли театрларның Олимпиадасы була, аны үткәрдә К. С. Станиславский да актив катнаша. Бу театр олимпиадасында татар театры зур уңыш казанганлыгы билгеле. 1936 елның 26 январенда К. С. Станиславский татар театры коллективына котлау да жибәрә. Анда мондый коллар бар: «Тиздән Мәскәү дәүләт консерваториясе каршындагы Татар студиясе укучылары татар театрына яңа кадр, яшь көчләр булып кайта — бу театр үсеше өчен шатлыклы күренеш».

Димәк, К. С. Станиславский Мәскәүдә татар театры өчен кадрлар хәзерләү эшләре белән дә кызыксынып торган (соңыннан бу студиядә укучылар Татар дәүләт опера һәм балет театрына нигез салуда зур роль уйнадылар).

Менә бу фактлар К. С. Станиславскийның аңа бүлөк ителгән һәм татар театры тарихын чагылдырган китап белән танышканлыгы турында сөйләләр.

К. С. Станиславский хатының тулы нөсхәсе табылу аның татар театры белән алектәшенең һәм татар театры үсешендә, татар театры артистларының актерлык осталыгын үстерүдә тоткан роле турында тулырак күзалларга мөмкинлек тудыра.

Әбәрә КӘРИМУЛЛИН,
филология фәннәре докторы

Хәниф Хөснуллин

Өченче теләк

ФЕЛЬЕТОН

Директордан Сәлимжанга нык эләкте —
Чакыртты да эше турында сөйләтте:
— Аңлат әле,— диде,— миңа ике сүздә,
Ничек тора селекция эше бездә?
Голштинофризлар, дим, ишәяме?
Ярый бирергә аларга биш баяне.
— Бара,— диде Сәлим аңа салмак кына.
— Шул барганны төгәлрәк аңлат миңа.
Дүрт мең чиген узу — быел безнең бурыч.
Бу хәләттән синең өскә төшә зур эш.
Көтүнең бит яртысыннан күбесе карт,
Сөтле нәсел белән тизрәк аны яңарт...
— Максат изге,— диеп Сәлим җавап бирә,—
Бу эштә бит мин үзем дә бик вак түрә.
Начальникның олысыннан сорау ярый,
Зоотехникның баш булганы нәрсә карый?
Фермада бит миннән башка күп халык бар,
Мөдире бар, бригадиры, технологлар...
Читләтмәсен ветврачлар күз яуларын,
Үтермичә үстерсеннәр бозауларын...
— Яраң,— диде директор да шунда житкәч,—
Бөтенесе аңлашылды, Сәлим иптәш.
Үз-үзеңне аклауны син сүз дисеңме,
Кешеләргә күтәртәсең үз йөгөңне.
Тизләнешчә атлап бара илдә халык,
Син барасың алардан күп артка калып...
— Подумаешь — диеп, Сәлим шушы чакта
Бүлмәсенә төшеп китә аскы катка.
Стенада бик күп сыер рәсемнәре,
Асларында төрле токым исемнәре,
«Кешеләргә күтәртә,— дип,— Сәлим йөген»,—
Тәрәздән үрти сыман бик зур чебен.
— Безлисеңме? — диеп аны Сәлим тотта.
— Кысып тотма,— дия чебен,— зинһар, сытма.
Белмисеңдер әле минем кирәгемне,
Әйтеп жибәр, үтәрмен өч теләгөңне.
— Швицыннан туйдым, кара-чуарыннан.
Ял итәргә китәр идем тизрәк моннан.
— Теләгәңең булыр,— дия шулчак чебен.
Ял йортында итеп тоя Сәлим үзен.
Кырым яры. Дингез жиле килеп соя.
Җыгын-кызлар. Һәм бернинди селекция...

Юктыр монда төрлө сыер рәсемнәре,
Асларында төрлө токым исемнәре...
Теләгәнең Салим әйтә икенчесен:
— Моның өчен житәр микән, чебен, көчөң?
Ял йортында ятсам да мин бүген көндә,
Аттестация үтәргә тиеш мин дә.
Туйганчы бер ял ит, кызын, су кер үзен.
Теләгәнең үталер,— ди ана чебен.
Чума-чума, Салим эчкә йөзеп китә,
— Эш пеште,— дип, чебен янә килеп жита.
— Ярый, Салим, син дигәнчә булды болар,
Өйтчө тизрәк, тагын нинди теләгәң бар?
Диде Салим:
— Шундый урын табасы иде,
Эшләмиңә бик күп акча аласы иде...
Бетермәдә әле әйтеп Салим сүзен,
— Теләгәнең булыр,— диде ана чебен.
Тылсым көчө белән Салим шул минутта
Кайтты-төштө шул элекке кабинетка:
Стенада бик күп сыер рәсемнәре,
Асларында төрлө токым исемнәре.
— Нәрсә бу? — дип, кабинетны Салим күзлө,
Теләгәнең шул бит,— диеп чебен безли.

ШИГЫРЬ БЭЙРЭМЕ

Халкыбызның бөөк шагыйре Габдулла Тукай туган көнне биед да республикабыз жәмәгәтчелеге, матур әдәбият сәюче меңләгән укучылар традициягә әверелеп киткән шигыр бәйрәмендә тантаналы шартларда билгеләп үттеләр.

Бөөк Октябрь социалистик революциясенең 70 еллыгына багышланган «Казан ызы» исемле әдәби-музыкаль кичәләр Г. Тукайның балачагы узган Арча аякларында, Тукай-Кырайда башланып китте.

26 апрель көнне әдәбият һәм сәнгать эшлекләре, юлбашчыбыз В. И. Ленин һәйкәленә, А. Пушкин, М. Горький, Г. Тукай, М. Жәлил һәйкәлләренә чәчәк бәйләмнәре куйганнан соң, М. Жәлил исемдәгә Татар дәүләт опера һәм балет театры аныдагы Г. Тукай һәйкәле алдына шигыр митингга жыйналдылар. Аны кереш сүз белән шагыйрь И. Юзеев ачып жибәрде. Сүз 1987 ел өчен Татарстан АССРның Габдулла Тукай исемдәгә Дәүләт премияләренә лаек булган язучы Марсель Зарипов һәм рәссам Тавил Хажинхөмөтовка бирелде.

Н. Арсланов, Ә. Исхак, Н. Дәүли, М. Хөсәен, Р. Мингалим, Роберт Әхмәтжанов, Рәшит Әхмәтжанов, Ф. Гыйззәтуллина, Зөлфәт, Ш. Маннапов, З. Мансуров, Э. Шәрифуллина, М. Зарезкий, Г. Моратов, Р. Зәйдуллин, В. Трофимов, Н. Акмалов һәм башка шагыйрьләр бөөк Тукайга ихтирам һәм мәхәббәтләрен, аның эшен довам итәргә әзер булуларын шигыр телендә белдерделәр.

24 апрельдә Татарстан АЭСы һәм Кама Алачы төзүчеләре Г. Тукайның туган көнне багышланган шигыр митингга жыйналдылар. Митингга язучылар Зөлфәт, Рахмай Хисмәтуллин, Коляш Тимбикова, Мөхәммәт Шайхи катнашты.

Шул ук жыйлышта язучылар Кама Алачындагы башлап язучыларның әдәбият түгәрәген оештырырга тәкдир керттеләр. Түгәрәкка «Болгар моңнары» дигән исем бирелде. Язучы Рахмай Хисмәтуллин түгәрәк әгъзаларына ярдәм итәргә алынды.

26 апрельдә Брежнев шәһәренең «Энергетик» культура сараының кече залында Г. Тукайның тууына 101 ел туулуга багышланган шигыр һәм жыр бәйрәме үткәрелде. Бәйрәме кереш сүз белән Брежнев язучылар оешмасының җаваплы секретаре Ямаш Игәнәй ачты. Кичәдә Г. Ибраһимов

исемдәгә Тел, әдәбият һәм тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты Нурмөхәммәт Хисамов, халык депутатларының Брежнев шәһәр Советы башкарма комитеты председателе урынбасары Ф. З. Мостафина, шәһәр культура бүлегә мөдире И. Г. Тарханов, язучылар, һөнәскәр жырчылар катнашты.

ТАШКЕНТТА ТУКАЙ КИЧӘСЕ

Узбөкстан башкаласының «Белем йорты»нда Г. Тукайның туган көнне багышланган әдәби-музыкаль кичә үткәрелде. Анда күренекле узбөк шагыйре, республиканың Хәмзә исемдәгә Дәүләт премиясе лауреаты Габдулла Гарипов Тукай иҗатының башка халыклар әдәбиятына тәэсире анында сойладе һәм шагыйрьгә багышланган шигырләрен укыды. Тантаналы узбөк шагыйрьләре Юлдаш Эшбөк, Якубжан Хужабирдиевләр дә үз әсәрләрен яңгыратты. Соңыннан Габдулла Кадыйри исемдәгә культура йорты үзешчәннәре тарафынан концерт бирелде.

ТУКАЙ ИСЛАНДИЯДӘ

Исландиядә чыга торган «Маул оч менинг» исемле журналның 1986 елгы 4 санында халкыбызның сөекле шагыйре Габдулла Тукай хақында мәкалә дөнья күрде. Аның авторы Осло университеты каршындагы «Славянско-Балтыйск институты» директоры доктор Хельги Харальдссон.

ХЕЛЬСИНКИДА ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ КИЧӘСЕ

Хельсинки университетында торки телләр укучысы профессор Гомәр Таһирның хәбәр итүенчә, Хельсинкида татар әдәбияты кичәсе булып узган. Кичәне Финляндиядә озак еллар бие эшләп килүче «Советлар Союзы культура һәм гыйлем үзәге» дип аталучы оешма үткәрә. Кичәне оештыру эшендә Г. Таһир белән берлектә фин язучысы Улла Лисса Хейно зур тырышлык күрсәтә. Ул фин телендә татар әдәбияты турында бай мәгълүматлы кереш сүз сөйлә. Аннан соң Г. Таһир үзенә Казан белән бәйләнешләре, татар әдәбиятының күренекле язучылары, аларның әсәрләре турында кыскача доклад белән чыга. Кичәдә Г. Таһирның улы — филология фәннәре кандидаты Окан да катнаша һәм әдәбият мәсьәләләре биеуча чыгыш ясып.

Кичә уздырылган залда татар әдәбияты әсәрләренән төзелгән китап күргәзмәсе оештырыла. Анда, нигездә, соңгы егермез утыз ел эчендә Казанда нәшер ителгән әдәби әсәрләр, гуманитар өлкәгә караган фәнни китаплар, язучыларга багышланган альбомнар һәм буклетлар куела. Аларның төп өлешен Финляндиядә Г. Тукай исемен йөртүче култура жәмгыятедә тупланган һәм Г. Таһирның шахси китапханәсендәге басмалар тәшкил итә. Күргәзмәдә шулай ук Хельсинкидә гомер итүче аерым татар кешеләренә китапханәсендәге китаплар да урнаштырыла.

ТУКАЙ МҮЗЕЕНДА

Мәгълүм булганча, узган ел июнь аенда Казанның Тукай урамындагы 74 нче йортта шагыйрьнең музейе ачылды.

Музей казанлылар өчен генә түгел, ә бәлки илебез шәһәрләренән һәм чит илләрдән килгән күп санлы кунакларның яраткан урынына өверелде. Алар арасында илебезнең күренекле галимнәре Социалистик Хезмәт Герое, Ленин премиясе лауреаты, академик Р. З. Сәгъдиев, Ленин премиясе лауреаты, академик К. Ә. Вәлиев, язучы, Социалистик Хезмәт Герое, Ленин премиясе лауреаты Мостай Кәрим һ. б.лар бар. Монголия, Польша, Румыния, Чехословакия кебек социалистик илләрдән, шулай ук Йәмән халык демократик республикасынан, Кувейт, Дания АКШ, Финляндия, Япония кебек илләрдән килгән партия һәм дәүләт, култура, фән эшлеклеләре музейдә булып киттеләр.

Музейда Г. Тукайга, әдәбият-сәнгатькә багышланган очрашулар, кичәләр, еш оештырыла. Әле соңгы вакытларда гына музейда «Пушкин һәм Тукай» (боек рус шагыйреңнең үлеменә 150 ел тулу укае белән), классик язучы Г. Ибраһимовның 100 еллыгына багышланган кичәләр уздырылды. Аларда мөктәп һәм профессиональ-техник училищеләр, укучылары, техникум һәм югары уку йортлары студентлары, эшчеләр, авыл хезмәткәннәре, интеллигенция вәкилләре катнашты.

Музейга ачылганнан соң да кыйммәтле экспонатлар күмәк тора. АКШның Сан-Франциско шәһәрində яшәүче Шәмсия Апакай Тукай музейна шагыйрьнең 1933 елда Япониядә бастырылган әсәрләр җыентыгын алып килде. «Г. Тукай мөмкин әсәр»*, Токио, Матбага исламия, 1933 ел. Күләме 620 бит.

ЮНЕСКО дигән халыкара оешманың истәлекле даталар арасына кертелеп, шагыйрьнең 100 еллыгы 130 га якын илдә билгеләнеп үтүе күренекле бер вакыйга төсен алган иде. Шуң уңай белән күп кенә илләренң газета-журналларында, фәнни һәм информация җыентыкларында Г. Тукайга багышланган материаллар басылып чыкты.

Шундый мәкаләләрнең берсе матбугат аңалыклары агентлыгы — АПН тарафынан Мисырның башкаласы Каһирәдә гарәп телендә бастырыла торган «Совет журналы»ның 16 нчы санында донъя күргән.

Түбән Кама шәһәрнең 64 нче техник

һөнәр училищесы мастеры Расих Гайнетдинов музейга Г. Тукайның 100 еллыгына үзе укыткан укучылар белән бергәләп агачтан шагыйрьнең һәм аның әсәрләре геройларын сурәтләгән матур һәм мәһабәт панно бүлөк итте.

Музейга килгән экспонатлар арасында төрле елларда Тукайга багышлан чыгарылган фото-открыткалар, шагыйрьнең төрле елларда чыккан китаплары, аңа багышланган хезмәтләр, истәлекләр, тормыш һәм көнкүреш әйберләре һ. б. бар.

Бу хакта безгә Тукай музейе директоры Госман Хәбибуллин хәбәр итте.

Хөрмәтле иптәшләр, әгәр сездә Г. Тукайга һәм аның даирәсенә кагылышлы материаллар булса, музей адресына жи-барүегезне яиса ул турдыда безгә хәбәр бирүегезне үтенәбез.

•ЯНА ЖЫР ТУА•

14 майда Казанның Актерлар йортында шул исемдәге зур әдәби-музыкаль кичә булып узды. Кичә шагыйрьләренң һәм композиторларның ижади дуслыгына багышланган иде. Кичәдә шагыйрьләр Гөлшат Зәйнәшева, Ренат Харис, Фәниур Сафин шигърийләренә композиторлар Гане Сайфуллин, Резеда Ахиярова, Риф Гатауллин язган җырлар җырланды. Әлеге иҗатчыларның үзләре катнашында яна әсәрләр башкарылды.

Концертта Татарстанның халык артисткасы Римма Ибраһимова, Татарстанның атказанган артисты Руслан Дәминов, җырчылар Гөлзада Сафиуллина, Зөфәр Хәйретдинов һәм Д. Хәсәенов җитәкчеләгендә «Таң» ансамбле чыгыш ясады.

Кичәне язучы Рафизә Кәрами алып барды.

КОНЧЫГЫШНЫ ОЙРЭНУЧЕЛЭРНЭ БӨТЕНСОЮЗ КОНФЕРЕНЦИЯСЕ

27 майдан 1 июньгә кадәр СССР Фәннәр академиясе Кончыгышны ойрэнүчеләрнең бөтенсоюз ассоциациясе тарафыннан күренекле галим академик В. В. Бартольдка багышланп «Бартольд укулары» исеме белән фәнни конференция үткөрелде. Сигезенче тапкыр үткөрелгән бу конференция эшендә Казаннан язучы, тарих фәннәре докторы, профессор Миркасыйм Госманов җитәкчеләгендә бер төркем иш галимнәр катнашты. Конференция эшендә иш галимнәр Ж. Миңнуллин, Р. Шәйхиев, И. Гыйләзев, Н. Гөрөва, А. Арслановлар катнаштылар һәм чыгыш ясадылар.

БӨТЕНРОССИЯ СЕМИНАРЫНДА

12 майдан 4 июньгә кадәр Пицундада язучыларның Д. Гулина исемендәге иҗат йортында балалар өчен иҗат итүче иш язучыларның IV Бөтенроссия семинары булды. Анда Татарстаннан Ләбиб Лерон катнашты. Аның ижаты күренекле язучылар җитәкчеләгән группада тикшерелде һәм уңай баа алды. Ләбиб Леронның шигъри-ләр җыентыгы Мәскәүдәге «Малыш» китап нәшриятына тәкъдим ителде.

ИЖАДИ ДУСЛУК

Күптөн түгел Баулы эшчелер поселогының «Нефтяник» кинотеатрында Ленинград рәссамы Рәшит Гыйләжевның эсәрләрн берләштергән күргәзмә ачылды.

Р. Гыйләжевның персонал кургәзмәсе барган көннәрдә Баулыга Казаннан рәссамнар Эрот Зарипов, Ирина Колмогорцева килделәр. Алар ТАССР Художниклар союзы идарәсе исеменнән рәссам В. Скобеевның «Опера туганда» исемле картинасын бүләк иттеләр. Әлеге рәсем Баулы районы тарихы музеенда урын алачак. Э. Зариповның Урыссу эшчеләр поселогының ГРЭС культура йортында күрсәтелгән Г. Тукай, М. Акъерет, Г. Гафуров-Чыгтай портретларын, пейзажларын рәсем сәнгәтен сөючеләр яратып кабул иттеләр. И. Колмогорцева да бөек шагыйребез Г. Тукай турындагы эсәрләрән алып килгән иде.

ДУСЛУК ЭЗЛӘРЕ БУИЛАП

Язучы Мәгъсүм Насыйбуллин апрель аенда Кыргызстанда булып кайтты. Ул анда тугандаш халыклар сәнгәте, әдәбияты тарихындагы бөйләнешләрне өйрәнде. Әдипнең шул темага багышланган мәкаләләре «Кыргызстан маданияты» (9 апрель), «Ленинчил жас» (7 май), «Дуслык белән көчле без» дигән күләмле мәкаләсе «Учитель Киргизстан» газетасында (17 апрель) басылып чыкты.

ХӘРБИ-ПАТРИОТИК РҮХТА

Шагыйрь Шамил Маннапов һәм язучы Газиз Кашапов 9 Май көнне башкалабыз Мәскәүнең М. Горький исемендәге Үзәк культура һәм ял паркында сугыш һәм хезмәт ветераннары белән очраштылар.

10 майда шагыйрь Шамил Маннапов һәм якут шагыйре Анатолий Старожиин Мәскәү өлкәсендәге бер хәрби частъта булып, солдатлар һәм командирлар алдында чыгыш ясадылар. Үзләренең хәрби темага азылган шигырьләрен укыдылар.

Шамил Маннапов частъ китапханәсенә татар совет шагыйрьләренең хәрби-патриотик темага иҗат иткән китапларын тапшырды.

ФӘЙЗУЛЛА ТУИШЕВ ИСЕМЕНДӘГЕ ПРИЗ

Ульяновск өлкәсенең Дмитровград шәһәрәндә Икенче Бөтенсоюз халык иҗаты фестивалә шартларында үткәрелгән музыкаль конкурста катнашучы гармунчыларга атаклы татар музыканты Фәйзулла Туишев исемендәге призың бирелүе очраклы хәл түгел.

Гармунчы Ф. Туишев моңнары әле бүген дә һәркем хәтерәндә саклана. Үзешчән композитор һәм башкаручы Италия, Америка, Япония, Монголия сәхнәләрендә чыгыш ясаган. Аның осталыгына Ф. И. Шалапин да зур бәя биргән.

БУРЯТ СӘХНӘСЕНДӘ

Улан-Удә шәһәрәнең Х. Намсараев исемендәге академия театры сәхнәсендә Т. Миңнуллинның «Әниләр һәм бәбиләр» пьесасы буенча куелган спектакльнең премьерасы уңыш белән узды.

Пьесаны сәхнәгә РСФСРның халык артисты, режиссер Федор Сахиров куйды. Әсәрне бурят теләнә шагыйрь Гунгаа Чимитов тәрҗемә иткән.

МАКТАУЛЫ ИСЕМНӘР

Совет музыка сәнгәте өлкәсендә хезмәтләре өчен Г. Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясе солисты Гали Ильясовка РСФСР Верховный Советы Президиумының 1987 ел, 14 май Указы нигезендә «РСФСРның атказанган артисты» дигән мактаулы исем бирелде.

Нәтиҗәлә фәни-педагогик эшчәнлекләре өчен түбәндәге иптәшләргә Татарстан АССР Верховный Советы Президиумының 1987 ел, 30 апрель Указы нигезендә «Татарстан АССРның атказанган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелде:

Каримуллин Әбрар Гыйбадулловичка — СССР Фәниәр академиясе Казан филиалының Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты өлкән гыйльми хезмәткәре, филология фәниәре докторы.

Хаков Вахит Хөҗжәтовичка — В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университеты профессоры, филология фәниәре докторы.

Укучыларыбыз игътибарына

Илебездә 1988 ел өчен газета һәм журналларга язылу башланды. Укучыларыбызның үтенечен иска алып, Татарстанда чыга торган вакытлы матбугат турында кыскача мәгълүмат бирәбез.

ЖУРНАЛЛАР:

«Татарстан коммунисты»	— Индексы — 73377 Бер елга язылу бәясе — 3 сум
«Агитатор сүзе»	— Индексы — 73946 Бер елга язылу бәясе — 1 сум 44 тиен
«Чаян»	— Индексы — 73488 Бер елга язылу бәясе — 6 сум
«Казан утлары»	— Индексы — 73210 Бер елга язылу бәясе — 10 сум 80 тиен.
«Азат хатын»	— Индексы — 73002 Бер елга язылу бәясе — 3 сум
«Совет мәктәбе»	— Индексы — 73363 Бер елга язылу бәясе — 3 сум
«Ялкын»	— Индексы — 73582 Бер елга язылу бәясе — 2 сум 40 тиен

ГАЗЕТАЛАР:

«Социалистик Татарстан»	— Индексы — 54123 Бер елга язылу бәясе — 7 сум 80 тиен
«Советская Татария»	— Индексы — 54122 Бер елга язылу бәясе — 7 сум 80 тиен
«Татарстан ишләре»	— Индексы — 54121 Бер елга язылу бәясе — 3 сум 12 тиен
«Комсомолец Татари»	— Индексы — 54120 Бер елга язылу бәясе — 3 сум 12 тиен
«Яшь ленинчы»	— Индексы — 54124 Бер елга язылу бәясе — 1 сум 8 тиен

Бу газета-журналларга илебезнең барлык төбәкләрендә чикләүсез язылырга мөмкин. Алар газета һәм журналларның Бөтенсоюз каталогына кертелгән. Аңлашылмаучылыклар килеп чыкмасын өчен, «Союзпечать» агентлыкларына һәм элемтә бүлекләренә газета-журналларга язылу башлануың беренче көннәрендә үк мөрәҗәгать итәргә, квитанцияләрдә индексны дөрес күрсәтәргә кирәк. Редакциялар матбугатка яздыру эше белән шөгылләнмиләр.

«ВОЛГА» ЖУРНАЛЫ 1988 ЕЛДА

Идел буй өлкәләрендә һәм автономияле республикаларындагы әдәби процесс белән кызыксынуучыларны «Волга» журналы битләрендә киләсе елда да яңа очрашулар көтә. Редакция хәзерге заман темасына һәм тарихи вакыйгаларга багышланган проза әсәрләре, поэзия, детектив һәм фантастика, күренекле публицистлар чыгышларын һәм әдәби тәнкыйть материаллары әзерли. Журнал Иделнең чисталыгын саклау, аны экономик файдалануың акыллы, максатка ярашлы формаларын булдыру турында сөйләшү башлап җибәрәчәк. Анда галимнәр, белгечләр, хужалык җитәкчеләре, язучылар һәм журналистлар катнашачак.

Әдәби мирас белән кызыксынуучылар өчен Н. Добролюбов прозасы һәм мәкаләләре, Л. Гумилевский истәлекләре, А. Платонов пьесасын һәм башка әсәрләргә бастырып чыгару күздә тотылды.

«Волга» журналы укучыларны Татарстан язучылары иҗаты белән дә даими таныштырып бара. Редакция портфелендә быел Г. Рәхим, Р. Гатауллин, З. Мансуров шигъриятләре, Ә. Гаффар романы бар.

Журналга барлык элемтә бүлекләрендә чикләүсез язылырга мөмкин. Бер елга язылу бәясе — 9 сум 60 тиен.

ЧЕЛТӘРЛЕ ТӘҢКӘ

Гасырлар давамында чарланган татар зәркән сәнгате үзенең рәвешен һәм конструктив төзелешенең күпкырлыгы, бизәү һәм зиннәтләү техникасының байлыгы белән халык ижатының иң югары баскычка ирешкән генә түгел, аның зәвыгын, дөньяга караш кичкәнен дә гәүдәләндерә. Камиллеге, куелган хезмәтнең биниһа зурлыгы, шаблоннарда бирелмәгәнлеге ягыннан да ул аерым тарихи әһәмияткә ия һәм мәдәният тарихында шактый мөһим урын били; күрше-тирә халыклар сәнгате һәм көнкүрешенә сизелерлек йогынты асы.

Кызылчыка каршы, татар зәркән сәнгате бик күп күренекле истәлекләре илдәге төрле коллекцияләргә таралган. Байтагы тарихи гарасатлар вакытында юкка чыккан һәм, ниһаять, халыкның төрле чорларда башка өлкәләргә һәм төбәкләргә күчеп китүе нәтижәсендә таралган, сибелгән. Ләкин шулай булса да, чит ил музейларында XII—XIII гасырларга караган миниатюр коръән савытлары, Эрмитажда һәм Мәскәүдәге Дәүләт тарих музейында арыслан башы төшереп эшләнган алтын беләзекләр һәм алтын сыргалар, Мәскәү Кремлендәге Корал палатасында Казан таҗы, Ленинградтагы СССР халыклары этнографиясе музейында сакланучы алтын каптырмалар һәм башка зиннәтләр халкыбызның зәркән сәнгате күпьяклы һәм бербөтен итеп күзалларга мөмкинлек бирә, истәлек-эталон хезмәтен үти.

Казан музейларында металлны төерчеклә һәм күпкырлы юлы белән эшләнган бизәнү әйберләренең бай тупланмасы бар. Алар ювелир һәм бизәнү әйберләренең барлык типларын — хәситә, изү, чулпы, яка чылбыры, һәрторле каптырмалар, беләзек, бөтилек һәм коръән савытлары, алка, йөзек һәм башка зиннәтләрне үченә ала. Яссы һәм күпкырлы аермалы буларак, бу ысул белән ясалган әйберләрдә металл чыбыктан үрелгән бөтеркәләр кулланыла, алар шул әйбер фоннада нәфис һәм җиңел төерчекләр хасил ителә. Мондый эшнәң технологиясе гаять катлаулы, ул күп хезмәт куюны сорый. Казан осталарына хас шушы ысул XVIII—XIX гасыр татар зәркәнчеләренә дан һәм шөһрәт китерде. Яфрак, йолдыз яисә чәчәк рәвешендә, я булмаса күптөрле геометрик бизәкләр куеп, төерчеклә һәм күпкырлы ясалган челтәрле тәңкәләрдә композициядә төп урынны, гадәттә, асылташ алып тора. Беренче карашка ачыррак сыман тоелган конструкция, асылташ балкышы һәм төерчеклә һәм күпкырлы үтә күрәнмәле кебек тоелучан җиңеллеге белән гүзәллек үрнәген тудыра... Татар көмешчеләренә шушы алымда эшләнган иң яхшы әйберләре тулы бер тарихи эпос хасил итеп кенә калмый, бәлки халыкның яктылыкка, сафлыкка омтылышын, аның үткән һәм тормыш фәлсәфәсен дә чагылдыра кебек. Пирамида рәвешендәге нәфис төерчекләрдә борынгы Волгар архитектурасы истәлекләре чагылышын да тоеп була кебек...

Розалина ШАҖИЕВА,

Татарстан сымлы сәнгать музейы гыйльми хезмәткәре.

Юрий ФИЛИМОНОВ фотосы.

Тышлыкның дүртенче битендә: Казанның Ленин бакчасында А. М. Бутлеров һәйкәле.

Рәстәм МАНСУРОВ фотосы.

Прозаиклар редакциябезгә күләмле нинди әсәрләр китерергә жыена соң?

Мөхәммәт Мәһдиев

— «Ватан турында жыр» дигән әсәремне тамамладым. Язылу вакыты илебездә барган бөек үзгәрешләр чорына туры килде. Бу үзгәрешләрне мин революцион үзгәрешләр дип аңладым. Әсәремнең жанрын әйтүе кыен. Һәрхәлдә, әсәремнең буеннан-буена бара торган, ахырдан орден алып, иң матур, уңган кызга өйләненп, туй ясап, ВДНХга китеп, бүләк алып кайтучы героем юк. Уйларым — икмәк үстерү, әхлак, туган жир, шәһәр һәм авыл, юнлелә кешеләр, кошлар, кибиһнәр, табигатьне саклау турында. Кыскасы, укучыларны Казан артына «сәфәр»гә чакырам...

Хисам Камалов

— «Үлгәннән соң яздым» романын укучылар хөкеменә тапшырырга уйлыйм. Әсәр үзем кичергән, белгән-күргән хәлләрдән чыгып язылды. 1944 елның февралендә яраланганнан соң, мин ел ярым төрлелә госпитальләрдә дәваланып яттым. Хәлем кыл өстендә генә торды. Врачлар, шәфкать туташлары мине һәм минем ише күпләрне чын мәгънәсендә әжәл тырнагыннан тартып алдылар. Дошманны чигендерү һәм жинүдә аларның да өлешелә зур булды. Төп ниятем — мине туганыкебек итеп караган шәфкать туташы Ася турында язуды, аның образын тасвирларга тырышу иде. Күпмеллар үтүгә карамасдан, Ася әле хәзер дә минем күз алдымда тора. Еш кына, ничек гомер кичердә икән, бәхетле була алдымикән дип уйланам. Шуңа күрә әсәрдә аның исемен дә үзгәртмәдем. Әсәремнең үзегендә тагын Туфайлов, Ваһапов, Турганов һ. б. конкрет кешеләрнең сугыш чорындагы гыйбрәтлеләзмешләре...

Батулла

— Яңа әсәремне «Юл буенда зәңгәр чәчәк» дип атадым. Әллә повесть, әллә роман килеп чыкты — жанрын билгеләргә берәз кыенсынып торам. Әсәремнең кемнәр, нәрсә турында соң дип сорасалар, мин төгәл генә жавап бирә алмас идем. Нәрсә турында икәнлегә «...зәңгәр чәчәк» белән танышканнан соң гына аңлашылыр кебек. Бу әсәрем колхозчы Ярмөхәммәт Хәйруллин, авыр сугыш еллары, тылдагы кыенлыклар һәм, әлбәттә, мөхәббәт турында. Үткәндәге ялгышларыбыз, халкыбыз фидакарылыгы, фажига һәм сөөнечләр укучыны битараф калдырмас дип өметләнәм.

Баясе 90 тиен.
Цена коп.

Индекс 73210*

**КАЗАН УТЛАРЫ
(ОГНИ КАЗАНИ)**

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ
(на татарском языке)